CORNIFICIUS

A C. HERENNIUSNAK AJÁNLOTT RÉTORIKA

LATINUL ÉS MAGYARUL

FORDÍTOTTA,
BEVEZETÉSSEL ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA
ADAMIK TAMÁS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

CORNIFICIUS
A C. HERENNIUSNAK AJÁNLOTT RÉTORIKA

Görög és latin írók 18.

Fordította,
bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta
ADAMIK TAMÁS

Az első (ránk maradt) latin nyelvű rétorika szerzője alapos és jól használható tankönyvet adott nemcsak C. Herennius, hanem hosszú évszázadok tanulóinak a kezébe is. Görög szerzők nyomdokain indult, de — mint tapasztalt, kiváló szakember és hivatott pedagógus — alkotó módon használta föl forrásait: nem egy kérdésben önálló elveket vall és valósít meg, s nem egy tárgyról (így az előadásmódról és az emlékezőtehetség fejlesztéséről) elsőként értekezik tudományos igénnyel. Művében rendszeres foglalatát nyújtja a szónok számára szükséges ismereteknek: részletesen tárgyalja a szónoki beszéd fölépítését, fajtáit, az előadásra és a stílusra vonatkozó tudnivalókat, sorra veszi és élvezetes, szemléletes példákkal illusztrálja a különféle szó- és gondolatalakzatokat. De mindezt nem valamiféle elvont tudomány szolgálatában, hanem azzal a céllal, hogy korának (a római köztársaságvég forrongó évtizedeinek) forumi küzdelmeire fölvértezze tanítványát — tanítványait — a rétorika fegyvertárával; nem kis mértékben járulva hozzá a római szónoklás és irodalomtudomány aranykorának kibontakozásához.

Adamik Tamás elsőként vállalkozott e mű teljes magyar tolmácsolására; számos jegyzettel és az eddig kialakult nézeteket összegző, új érvekkel támogató vagy éppen cáfoló bevezető tanulmányával segítve a mélyebb megértést.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

CORNIFICIUS

A C. HERENNIUSNAK AJÁNLOTT RÉTORIKA

GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK
SCRIPTORES GRAECI ET LATINI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

HARMATTA JÁNOS, RITOÓK ZSIGMOND,
SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

18.

CORNIFICI

RHETORICA AD C. HERENNIUM

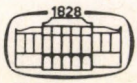

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1987

CORNIFICIUS

A C. HERENNIUSNAK AJÁNLOTT RÉTORIKA

LATINUL ÉS MAGYARUL

FORDÍTOTTA,
BEVEZETÉSSEL ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA

ADAMIK TAMÁS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1987

A latin szöveget gondozta

ADAMIK TAMÁS

Lektorálta és a fordítást az eredetivel egybevetette

HEGYI GYÖRGY és MARÓTI EGON

A kötetet a szerkesztőbizottság megbízásából
szerkesztette

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ISBN 963 05 4513 6

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1987

Printed in Hungary

ADAMIK TAMÁS

A C. HERENNIUSNAK AJÁNLOTT RÉTORIKA ALAPKÉRDÉSEI

„Eine der schönsten und wichtigsten Schriften aus dem römischen Altertum ist die Rhetorik ad Herennium, in Wahrheit ein *liber auro pretiosior.*"
L. Spengel, RhM 16 (1861) 391.

„Insunt igitur in rhetorica ad Her. praecepta et dictata magistri modo ad verbum a discipulo transcripta modo paululum mutata et additamentis transcribentis aucta."

„Atque praecipue in eis quae non tradentis sed ipsius scriptoris sunt veluti prooemia et epilogi multa inepta et puerilia inveniri consentaneum est."
Fr. Marx, Proleg. 85 és 93.

DIDAKTIKUS JELLEGE: A PÉLDÁK

A legtöbb emberi alkotásnak van valamiféle archimédési pontja, melyből kiindulva lényegük megragadható, szerzőjük szándéka kitapintható. Ez az archimédési pont lehet egy jelző[1], de lehet egy olyan rész is, amely a többi résszel és az egésszel szemben ellentétet alkotva, hívja fel magára a figyelmet.[2] A Rhetorica ad Herenniumban is van egy ilyen pont, a negyedik könyv előszava, amely terjedelem tekintetében elüt a többi könyv elő- és utószavától: mintegy tízszer olyan hosszú, mint a megelőző könyvek előszavai. E hosszú előszó minden sora arról árulkodik, hogy szerzője megszállott pedagógus: anyagának kiválasztásában és feldolgozásában didaktikai szempontok vezetik.

[1] Például Theseus *immemor* jelzője Catullus 64. carmenében; vö. *F. Klingner:* Catulls Peleus-Epos. München 1956.

[2] Az ún. oppozíciós műelemzésre l. *D. O. Ross:* Style and content in Catullus 45. CPh 60 (1965) 256—259.

Ennek az előszónak didaktikus jellege alátámasztja azt a következtetésemet, melyet e rétorika más helyeiből vontam le: szerzője nem lehet olyan fiatal, olyan éretlen kamasz, amilyennek Fr. Marx beállítja. E neves filológus gyermekdednek mondja e mű stílusát, s ezt a szerző fiatal korával magyarázza.[3] Valójában tanítványa, Gaius Herennius fiatal, s szerzőnk az ő értelmi színvonalának, életkori sajátosságainak megfelelően tárgyalja témáját. Az egyes könyvek elő- és utószavaiból egyértelműen kiderül, hogy az ifjú Herennius most kezdi rétorikai stúdiumait. Az első könyv előszavából megtudjuk, hogy Herennius „nem ok nélkül akarja tanulmányozni a rétorikát", utószavából pedig azt, hogy a szerző röviden és világosan akar írni, hogy a mű terjedelmessége miatt el ne lankadjon Herennius figyelme (1,17,27). A második könyv utószavában arra buzdítja tanítványát, hogy „olyan szorgalmasan" tanulmányozza ezt a könyvet, „amilyen gondosan" ő megírta (2,31,50). A harmadik könyv előszavában elmondja, hogy a stílusról a negyedik könyvben fog írni, ám azt is hamarosan elküldi neki, hogy „szónoki ismeretei" hiánytalanok legyenek (3,1,1). A jó emlékezőtehetség megszerzésének fontosságáról ezt mondja: „Ezt magad is megítélheted, ha megtapasztaltad hasznosságát" (3,24,40). Végül a negyedik könyv befejezésében azt ígéri Herenniusnak, ha „szorgalmasabban" gyakorolja a stíluseszközök használatát, „igazi szónokként" fog szólni (4,56,69).

Az idézetekből világosan kitetszik, hogy az ifjú Herennius ebből a könyvből sajátította el a rétorikát. A szerző véleménye szerint művében semmit sem mellőzött a rétorika tanításaiból; munkája magán- és társastanulásra egyaránt alkalmas. Kérdés mármost, hogy a szerző adja-e valamilyen jelét annak, hogy pedagógiai ambíciói vannak. Az biztosra vehető, hogy nem hivatásos rétor volt. Herenniushoz ugyanis rokonság és barátság fűzte, nem a tanári kötelesség (4,56,69). Ennek ellenére határozott pedagógiai elvek vezérlik. Ezekre az elvekre nemcsak az anyag didaktikus feldolgozásából következtetünk, hanem az író maga is meghatározza pedagógiai elveit. Egyik ilyen sokat hangoztatott elve az elmélet és a gyakorlat egybekapcsolása. Ezt több

[3] Incerti Auctoris De ratione dicendi ad C. Herennium libri IV, recensuit *Fr. Marx*. Lipsiae 1894, Prolegomena 86 skk.

helyen hangsúlyozza, de talán a legszembetűnőbben művének elején és végén: „az elmélet szónoki gyakorlat nélkül nem sokat ér; ebből megértheted, hogy az ilyenfajta tanításokat a gyakorlatban kell alkalmazni" (1,1,1); „Most pedig szüntelenül azon leszünk — hiszen közös ügyünkről van szó —, hogy rendszeres tanulással és állandó gyakorlással sajátítsuk el a rétorika szabályrendszerét" (4,56,69). Elhivatott pedagógusra és kiváló szakemberre vall az előadásmódról szóló rész is, mely a tárgy első részletes, úgy is mondhatnánk, tudományos leírása az antikvitásból (3,11,19—15,27). A szerző didaktikai érzéke még jobban érvényesül a memóriafejlesztés módszerének kifejtésekor, mely szintén az első ilyen jellegű leírás. Határozott hittel vallja, hogy a jó emlékezőtehetséget megfelelő módszerrel ki lehet fejleszteni (3,16,28—24,40). Mint az említett részekből is kitűnik, az a pedagógiai optimizmus hatja át az egész művet, hogy szorgalmas tanulással és gyakorlással minden elsajátítható. A legszembeszökőbben kitetszik a szerzőnek ez a meggyőződése a szemléltető példákkal kapcsolatban elfoglalt álláspontjából.

E kérdéssel azért kívánok kissé részletesebben foglalkozni, mert a szakirodalomban is sokszor emlegetik, mégpedig azért, hogy rábizonyítsák szerzőnkre: valótlant állít.[4] Tudniillik a negyedik könyv előszavában 10 caputon keresztül azt fejtegeti, hogy a rétorikaszerzőnek magának kell megalkotnia azokat a példákat, amelyekkel a stílus jelenségeit szemlélteti, s nem szabad azokat korábbi szerzők műveiből összeválogatni. Véleményét a következő gondolatmenettel bontja ki:

a) Ha megengedné, hogy másoktól vegye a rétorikaszerző a példáit, akkor „kitartana amellett, hogy egyetlen szerzőtől" vegye őket. Első látásra különösnek tűnik e megállapítása, de tüstént világosabbá válik, ha megnézzük indoklását is: „nagy jelentőségű a tanuló számára, hogy mit gondol, azt-e, hogy mindenki mindenre képes, vagy azt, hogy mindenre senki sem képes. Ha ugyanis úgy gondolja, hogy egy ember mindennek birtokába juthat, maga is törekedni fog arra, hogy minden képességet elsajátítson. Ha pedig nem reméli ezt, kevés dologban fogja

[4] *Marx:* Proleg. 114 skk.; *K. Barwick:* Die Vorrede zum zweiten Buch der rhetorischen Jugendschrift Ciceros und zum vierten Buch des Auctor ad Herennium. Philologus 105 (1961) 311—314.

képezni magát, mert megelégszik a kevéssel, és nem is csoda, hiszen szónoklattanára sem képes egy szerzőnél mindent megtalálni" (4,5,7). E fejtegetésben a szerző a pedagógiai optimizmusnak ezt a legmagasabb rendű elvét fogalmazza meg: az ember mindenre képes, természetesen a tanulás, az ismeretek elsajátítása tekintetében. S ha egy szerzőtől vesszük szemléltető példáinkat, ezzel azt sugalljuk a tanulónak, hogy ő is elérheti azt, hogy mindent elsajátítson, ha szorgalmasan tanul, csak kövesse az eléje állított példát.

b) Ha tehát máshonnan vennénk a példákat, „akkor azokat egy szerzőtől kellene venni" (4,5,8). Azonban ez sem helyes megoldás, mert „egyáltalán nem szabad máshonnan venni őket", mert „a rétorika-szerző által idézett példának a saját művészetéből kell származnia" (4,6,9). Azaz pedagógiailag helytelen, ha több szerzőtől veszünk példákat, ezért ha már mástól idézünk, akkor egy szerzőtől idézzünk. De ez sem jó megoldás, mert a költők és szónokok elrejtik stíluseszközeiket, „nehogy a művészi szándék feltűnő legyen. Az oktatásban azonban egyértelműen megfogalmazott példákat kell adni, hogy a rétorika szabályainak megfelelhessenek. ... Tehát a szónoklat szabályainak jobb elsajátítása szempontjából is előnyösebb saját példamondatokat alkalmazni" (4,7,10). Ismét azt látjuk, hogy módszertani, didaktikai érvet alkalmaz: az oktatásban ki kell sarkítani, szinte el kell túlozni a megtanítandó stílusjelenségeket, hogy aztán a majdani szónokok, amikor a gyakorlatban alkalmazzák, elrejthessék azokat. Aristotelés óta közismert, hogy a mesterségbeli tudást el kell rejteni, mert ha az feltűnő, a műalkotás hitelét veszti. Éppen emiatt a költőktől és a szónokoktól vett példák nem egyértelműek, nem eléggé didaktikusak ahhoz, hogy a stílusjelenségeket megfelelően szemléltethessék.

c) E módszer követésére indította szerzőnket az a tény is, hogy a rétorikai szókészlet görög; ezeket ő lefordította ugyan latinra, mégis „idegenek a mi nyelvszokásunktól", ezért a rétorika szabályrendszerének leírása szükségképpen idegenszerű és darabos lesz. Ezt a tőle független fogyatékosságot a példák kellemességével akarja kiegyenlíteni: „Művem hátralevő részét a példáknak szentelem. Ha mármost mástól vettem volna azokat, nem lenne az enyém az, ami megnyerő ebben a könyvben, viszont nekem tulajdonítanák mindazt, ami

nehézkesebb és szokatlanabb. Így hát ezt a buktatót is elkerültem" (4,7,10).

A fenti három indok eléggé nyomós ahhoz, hogy megértsük, miért akart a szerző maga szolgáltatni példákat a stílusjelenségekre. Az első két érvét pedagógiai vagy didaktikai érvnek is nevezhetnénk, a harmadikat pedig olyan szakmai érvnek, amely a szerző művészi vagy inkább mesterségbeli ambícióját van hivatva kielégíteni. A szakszövegszinten felül a példák szolgáltatnak számára alkalmat, hogy megcsillogtathassa írásművészetét, melyet végső soron rétorikai stúdiumainak köszönhet. Szerinte ugyanis nagyobb dolog példákat összeállítani, mint kész művekből összeválogatni. Bármilyen művelt ember képes Enniusból és Pacuviusból példákat összeválogatni, de ez nem igényel különösebb művészetet; példákat írni, az már igen: „Hogyan hitelesíthetné valaki azt, amit a szónoklattanról *(de arte)* írt, ha nem írt semmit e szónoklattan alapján *(ex arte)*? (4,3,6). „Ha művészi teljesítmény felismerni azt, amit a művészet szabályai szerint írtak *(ex arte)*, sokkal művészibb az, ha magunk írunk e művészet szabályai szerint *(ex arte)*" (4,4,7). Szerzőnk ez utóbbi, meredekebb utat választotta, ettől várt sikert, s várakozását az utókor igazolta: mint később látni fogjuk, stíluspéldái szerte a világon bekerültek a tankönyvekbe, s évszázadokon keresztül nevelték Európa embereit a tollforgatásra.

Bár e hosszú előszóból csak a leglényegesebb gondolatokat emeltem ki, mégis úgy vélem, hogy az idézett mondatokból olyan következtetések vonhatók le, amelyek a Herenniushoz írt rétorikának valamennyi vitás kérdését érintik.

Az első ilyen neuralgikus pontja a Herennius-filológiának az, hogy Marx óta egészen napjainkig többen megkísérelték kimutatni: szerzőnk — ahogy fentebb már utaltam rá — valótlant állít, vagyis azt állítja, maga írta a példákat, ezzel szemben egy egész sor példáról kideríthető, hogy más, korábbi görög és latin szerzőknél is előfordulnak, tehát nem eredetiek.[5]

[5] *A. E. Douglas:* Clausulae in the Rhetorica ad Herennium as Evidence of its Date. CQ 10 (1960) 68—76; *J. v. Ungern-Sternberg:* Die populären Beispiele in der Schrift des Auctors ad Herennium. Chiron 3 (1973) 149—152.

Mielőtt az előszóban felvázolt szerzői vallomás alapján válaszolnék e problémával kapcsolatos kérdésekre, helyénvalónak látom, hogy egy általánosabb természetű megjegyzést tegyek az „eredetiség" fogalmához[6] a római köztársaság szellemi életében. Appius Claudius Caecus szentenciáit feltehetőleg görögből fordította, ennek ellenére azokat az antikvitásban mindenki Appius műveinek tartotta. Amikor rosszakarói *(malevoli)* azzal vádolják Terentiust: *multas contaminasse Graecas, dum facit paucas Latinas,* vagyis hogy sok görögöt összeollózott, azt válaszolja, hogy ez így van, de tekintélyes korábbi költők is így jártak el, ő csak példájukat követi: *habet bonorum exemplum quo exemplo sibi / licere id facere quod illi fecerunt putat* (Heaut. Prol. 17—18; 20—21). Eunuchusának prologusából kiderül, hogy e darab előadásakor plagizálással vádolták, mert Menandros Colax című darabjából átvette a parazita és a katona alakját. A vád indoka, hogy ezt már korábban feldolgozták latin költők, ezért neki már nem lett volna szabad. Terentius azzal védekezik, hogy nem tudott a korábbi feldolgozásról: *sed eas fabulas factas prius / Latinas scisse sese id vero pernegat* (Eun. Prol. 33—34).[7] Ugyanez az eljárás sokszor megrökönyödést váltott ki a Cicero-olvasókban: filozófiai műveiben lépten nyomon találni passzusokat görög művekből, anélkül hogy utalna az eredetire.[8] Ez természetes eljárás volt a római alkotóknál, amennyiben „elsőként" vettek át vagy fordítottak görög művekből. Ezzel az alapmagatartással magyarázható az a tény, ha egy római halhatatlanságot jósolt magának, azt mindig azon az alapon tette, hogy „elsőként", a római irodalomban mások által még ki nem taposott ösvényen járt.[9] A fentiekből — úgy vélem — egyértelművé

[6] *L. Bieler:* Geschichte der römischen Literatur. Berlin—New York 1972, I, 8: „Man hat die »Originalität« der römischen Literatur oft bezweifelt. Zutreffender wäre es vielleicht, nach ihrer Spontaneität zu fragen, denn Originalität ist erst im späten achtzehnten Jahrhundert ein Kriterium künstlerischen Wertes geworden".

[7] *H. Gelhaus:* Die Prologe des Terenz. Darmstadt 1969, 49 skk.

[8] Például Cicero De natura deorum c. művében igen sok részletet átvesz különféle görög szerzőktől, anélkül hogy utalna az átvételre. De ugyanez megfigyelhető a késő császárkori irodalomban is; például Lactantius éppen Cicero De natura deorum c. művéből merít sokat De opificio Dei c. munkájában, s igen sok esetben hivatkozás nélkül.

[9] Vö. Hor. Carm. 3,30; Cic. Brut. 321—322.

válik, hogy amikor szerzőnk „saját" példáiról beszél, ezt a sajátot a római gyakorlat szerint kell értelmezni, nem a XIX. és XX. századi európai gyakorlat szerint.

De nézzük meg közelebbről, mit is mond szerzőnk a példákról, és arról, hogy miért volt kénytelen saját példákat alkotni. Ezt azért is érdemes megvizsgálni, mert szinte hihetetlen, de annak ellenére, hogy sokan vádolják a szerzőt hazugsággal, a vádlók közül senki sem vette a fáradságot, hogy alaposan megnézze, mit mond valójában a példákról. Szerinte példákat nem bizonyítás, hanem bemutatás, illusztrálás céljából alkalmazunk (*nec confirmandi neque testificandi causa, sed demonstrandi* [4,3,5]). Példákkal azonban csak abban az esetben tudjuk szemléltetni a dolgokat, ha azok egyeznek a dolgokkal (*cum re convenire* [4,3,6]). Azok pedig, akik másoktól veszik a példáikat, olyanoktól veszik, akik nem értettek a rétorikához (*qui artem nescierunt* [4,3,6]), vagy ha értettek, például a szónokok, nem hagyták egyértelműen érvényesülni a stílusjelenségeket, szándékosan elrejtették mesterségbeli tudásukat (*ars . . . facultate oratoris occultatur* [4,10,7]), s emiatt a tőlük vett példák nem alkalmazhatók egyértelműen a rétorika szabályaira (*ne possunt quidem ea, quae sumuntur ab aliis, exempla tam esse ad artem adcommodata* [4,7,10]). Ez utóbbi kijelentésből világosan lehet következtetni arra, miben állt szerzőnk példaalkotó tevékenysége: legfőbb céljának nyilvánvalóan az *ad artem adcommodare* munkafolyamatot tekintette, megfelelő, egyértelmű példákat sorakoztatni a szabályok mellé, melyek e szabályokhoz vannak igazítva és formálva. Ezt többféleképpen valósította meg: *a)* Írt egy sor valóban „eredeti" példát, olyat, amit a mai fogalmaink szerint is eredetinek kell tekinteni.[10] *b)* Más példákat görögből fordított, de azzal a szabadsággal, hogy az adott görög „témát" a megfelelő szabályra alkalmazva dolgozta fel, s az antik felfogás szerint ezt a példatípust is „sajátjának"

[10] Ilyenek például a *frequentatio*ra (4,41,53) és az *expolitio*ra (4,42,54—44,58) közölt példák. Ilyennek kellene lennie elvileg azoknak a példáknak, amelyeknek clausulái a szerző kedvelt ritmusát mutatják; vö. *Douglas* 70—74. Ám Douglas eredményei nem egyértelműek, mivel több ún. átvett példa esetében is a szerző kedvelt ritmusa jelentkezik, és ebből az következik, hogy az ún. „nem ritmusos" példák között is lehetnek saját példái.

tekinthette, mivel elsőként dolgozta át a szóbanforgó részletet. A kutatók ilyeneket is találtak példái között.[11] *c)* Korábbi római történetíróktól és szónokoktól átvehetett híres témákat, történeteket, részleteket, de ez esetben csak a „sztorit" kölcsönözte, a végleges nyelvi megfogalmazást, az egy meghatározott rétorikai szabályhoz való illesztést *(ad artem adcommodare)* ő végezte el, és az eredményként kapott „variáció egy témára" végterméket a sajátjának tekinthette. Ilyen didaktikus szövegeket, szövegapplikációkat a mai tankönyvekben is tömegestől találunk, legfeljebb a mai szokásnak megfelelően ott találjuk, hogy kinek milyen szövege nyomán „írta" a tankönyvszerző az adott részletet. Érdemes talán ebből a típusból idézni a következő híres példát: *Qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Kartaginienses. Qui sunt, qui crudelissime bellum gesserunt? Kartaginienses. Qui sunt, qui Italiam deformaverunt? Kartaginienses. Qui sunt, qui sibi postulent ignosci? Kartaginienses. Videte ergo, quam conveniat eos inpetrare* (4,14,20). E példa nyilvánvalóan a római—karthágói háború emlékét idézi, s erősen Karthágó-ellenes. Kikívánkozik belőlünk az a feltevés, hogy a részlet valamilyen Karthágó-ellenes beszédből származik, s ki beszélt ilyen uszító hangon Karthágó ellen? Cato. G. Nenci Catónak a De bello Carthaginiensi címen emlegetett beszédéből eredezteti, s egy újabb Cato-töredéknek tekinti.[12] Ez a vélemény már korábban is

[11] Vö. *Marx:* Proleg. 114 skk.; továbbá szövegkiadásában is felsorolja a görögből átvett mondatokat; *Douglas* 71—72.

[12] *G. Nenci:* La De bello Carthaginiensi di Catone Censore. Critica Storica 1 (1962) 1,363—368. A kutatók megkísérelték már több ilyen történeti példa forrását megtalálni, például *Fr. Münzer* a *brevitas*ra hozott első példát (*Lemnum praeteriens* 4,54,68) egy rhodosi követ beszédéből eredezteti, melyet makedóniai V. Philippos ellen tartott Athénban: Eine Probe rhodischer Beredsamkeit in lateinischer Fassung. Philologus 89 (1934) 215—225. Azonosítását a későbbi kutatás szkeptikusan fogadta; vö. *Ungern-Sternberg* 149, 36. jegyzet. A popularis mozgalommal kapcsolatos példákban *Ungern-Sternberg* több párhuzamot feltár, azonban ezek is inkább gondolati egyezések. A legérdekesebb a párhuzam Memmius 111-ben tartott beszédének eleje (Sall. Iug. 31,1—3) és a Rhetorica ad Herennium (a továbbiakban Rhet. Her.) 4,36,48 példája között, mely a gondolati párhuzam mellett néhány halvány nyelvi párhuzamot is felmutat. E párhuzamok alapján a szerző feltételezi, hogy a Rhet. Her. írója és Sallustius Memmius beszédéből merített. Ám az is feltételezhető, hogy Sallustius a Rhet. Her.-ből merít, mivel máshol is megfigyelhető Sallustius műveiben több olyan gondolat és megfogalmazás, mely a Rhet. Her. hatását sejteti.

felmerült, Malcovati mégsem vette fel a Cato-töredékek közé, s helyesen tette, hiszen lehetett volna egy ilyen részlet Cato említett beszédében, de ez nem bizonyíthatja azt, hogy volt is. Mindenesetre Quintilianus szó szerint idézi (az utolsó mondat kivételével), s nem említi, hogy Catótól idéz, igaz, azt sem, hogy a Rhet. Her.-ból, pedig feltehetőleg abból idéz. Ez az adat is megtámogatja azt, amit fentebb az eredetiségről mondottam. *d)* Lehetnek olyan példák is, amelyek az iskolai gyakorlatban szájhagyomány útján öröklődtek generációról generációra. Ezeket annyiban tekinthette sajátjának, amennyiben valamely rétorikai szabályhoz kapcsolva végleges formában leírta őket; ilyenek lehetnek a szójátékon alapuló rövid mondások.[13] *e)* Végül van egy eléggé nagy példacsoport, amelyet hibák szemléltetésére közöl, ezeket másoktól idézi szó szerint, de ezt meg is mondja: *nam hic nihil prohibet in vitiis alienis exemplis uti* (4,12,18) — „mert hibák esetében másoktól vett példákat is lehet alkalmazni". E kijelentése nyilván az egész műre érvényes, így a második könyvben idézett versekre is; ezért érthetetlen számomra, hogy egyes kutatók az ott idézett verssorok egy részét szerzőnk tákolmányának tekintik.[14]

Ugyancsak a mű didaktikus jellege adhatja meg a kulcsot a sokat vitatott történeti példák helyes értelmezéséhez. Mint ismeretes, R. v. Scala[15] és Fr. Marx[16] óta több kutató képviseli azt a véleményt, hogy szerzőnk művét a popularis párt szolgálatába állította, és a stílusjelenségekre szerkesztett példáiban propagandát folytat a popularisok oldalán az optimaták ellen.[17] E véleményt M. Gelzer híres cáfolatá-

[13] Talán ide sorolhatók az *adnominatio*ra hozott szóviccek (4,21,29—22,30) és a *traductio*nak az a fajtája, amelyik tulajdonképpen *adnominatio* (4,14,21).

[14] E kérdés áttekintését l. *J. Tolkiehn:* Zu den Dichterzitaten in der Rhetorik des Cornificius. Berliner Philol. Wochenschrift 37 (1917) 825—830. Tolkiehn helyesen idézeteknek tekinti a Rhet. Her.-ban található versrészleteket.

[15] *R. v. Scala:* Zur Charakteristik des Verfassers der Rhetorica ad Herennium. Jahrb. f. class. Philologie 31 (1885) 221 skk.

[16] *Marx:* Proleg. 150 skk.

[17] *G. Perl:* Die Stellung der Latini Rhetores innerhalb der römischen Rhetorik. In: Acta Antiqua Philippopolitana. Sofia 1963, 261—284; *J. Brzoska:* Cornificius I. RE 4,1 (1900) 1608.

nak[18] megjelenéséig általánosan elfogadták, Gelzer tanulmányának megjelenése óta azonban váltakozva védik[19] és támadják[20]. Szerintem az eddigi kutatók azért jutottak ilyen szélsőséges eredményekhez, mert helytelen irányból közelítették meg a problémát. Szerzőnk ifjú tanítványa számára rendszeres és pontos rétorikai ismereteket kíván nyújtani, hogy ezzel fölkészítse arra, ami egy római számára a legfontosabb: a közéleti tevékenységre, a haza szolgálatára. A rómaiak, amikor mások tetteit elmarasztalták, többnyire azt is igyekeztek kimutatni, hogy e tettek az államérdeket vagy a hazafias érzelmeket is sértik; például Cicero többször hangsúlyozza a De signisben, hogy Verres nemcsak kifosztotta a szicíliai városokat, hanem a római nép és a haza felségét is megsértette. De ugyanezt tették akkor is, amikor saját tetteiket igazolták. Következésképpen a szónok Rómában — különösen a köztársaság korában — politikai szónok is volt, még akkor is, ha bűnperben lépett fel. Ezért szüksége volt a „hazafias" frazeológiára. A hazafiság tehát a Rhet. Her.-ban is része a didaktikai programnak, de nem a mester hazafias nekibuzdulásából, hanem józan gyakorlati megfontolásból: erre tanítványának szónoki pályáján elsőrendűen szüksége lesz, akármelyik „párt" oldalán lép is fel. Jól kitapintható a szerzőnek eme szándéka az *expolitio* (finomítás) néven tárgyalt alakzat feldolgozásában. Az expolitio lényege a következő: „Ugyanazt mondjuk, de nem ugyanúgy — ez ugyanis csak fárasztja a hallgatót, és nem viszi előbbre az ügyet —, hanem variálva. Háromféleképpen variálhatunk: szavakkal, előadásmóddal és tárgyalásmóddal" (4,42,54). Az alakzat lényege tehát a perifrázis, a

[18] *M. Gelzer:* Kleine Schriften, I. Wiesbaden 1962, 211—221.

[19] *G. Calboli:* Cornificiana 2. L'autore e la tendenza politica della Rhetorica ad Herennium. Atti dell'Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna. Classe di Scienze Morali Anno 58. Memorie Vol. LI—LII, 1963—64. Bologna 1965, 57—108; Cornifici Rhetorica ad C. Herennium. Introduzione, testo critico, commento a cura di *G. Calboli.* Bologna 1969, 3—11.

[20] *A. Manfredini* a jog oldaláról közelíti meg a problémát, s arra a következtetésre jut, hogy Crassus edictumának nem volt politikai jellege, sem kötelező ereje, továbbá a Rhet. Her. esetében nem beszélhetünk politikai tendenciáról, propagandáról a néppárt érdekében: L'editto De coercendis rhetoribus Latinis del 92 a C. SDHJ 42 (1976) 99—148.

körülírás; hatékonyságát, felnagyító funkcióját már Aristotelés észrevette, s Homérostól idézett példákkal szemlélteti erejét.[21] Szerzőnk alapmondata: *Sapiens nullum pro re publica periculum vitabit* — „A bölcs nem fog kerülni semmiféle veszélyt a köztársaságért". Ezt a gondolatot egymás után tízszer fogalmazza meg, s mindig másképpen; lássunk csak hármat a tízből: „Nincs akkora veszedelem, amiről a bölcs azt gondolhatná, hogy nem kell vállalnia a haza üdvéért. Amikor az állam tartós sértetlenségéről van szó, a bölcs megfontolással megáldott ember habozás nélkül úgy vélekedik, hogy a köztársaság javáért semmitől sem szabad visszariadnia, és mindig az lesz a véleménye, hogy a hazáért örömmel kell vállalnia bármely nagy, akár életveszélyes kockázatot is" (4,42,54). „A bölcs úgy véli, hogy a köztársaságért minden veszedelmet vállalnia kell. Gyakran beszél így magában: »Nem csupán magamnak, hanem sokkal inkább hazámnak születtem; az életemet, melyet a sorsnak köszönhetek, legfőképpen hazám üdvének kell szentelnem. Ő táplált engem; biztonságban és tisztességben őrzött meg a mai napig. Érdekeimet jó törvényekkel, példás erkölcsökkel és igen tiszteletreméltó fegyelemmel védelmezte. Hogyan hálálhatnám meg azt, amit tőle kaptam?« Minthogy a bölcs gyakran ismételgeti ezt magában, a köztársaságot fenyegető veszélyben nem menekül a veszély elől" (4,43,55). „ ... Ugyanis igen igazságtalan az, ha a természettől kapott és a hazáért őrzött életedet, amikor a természet kéri, visszaadod, de amikor a hazád kéri, nem adod oda; és amikor a leghősisesebb és legdicsőségesebb módon halhatnál meg hazádért, inkább akarsz gyalázatban és gyávaságban élni; és amikor barátaidért, szüleidért és többi rokonodért hajlandó vagy vállalni a veszélyt, a köztársaságért, amelyben ők is és a haza legszentebb neve is bennfoglaltatik, nem akarod kockáztatni életedet. ..." (4,44,57). — E példákat olvasva, nagyon is didaktikusnak, rómainak kell éreznünk Horatius híres sorát a római ódákból, s nem

[21] Rhet. 3,12, 1414a, 2—3: „Nireus Syméből jött ..., Nireus, gyermeke Aglaiának, ... Nireus legszebb." Akiről ugyanis sok mindent mond, azt sokszor is kell említenie; ha tehát sokszor említi, azt a látszatot kelti, hogy fontos. Így hát ezzel a fogással Homéros naggyá tette Nireus hírét, bár csak egy helyen említi őt; megörökítette emlékét, jóllehet többé nem beszél róla."

zárhatjuk ki az iskolai rétorika, esetleg éppen rétorikánk hatását: *dulce et decorum est pro patria mori* (Carm. 3,2,13).

Ez a „hazaszeretet"-felfogás olyan alapot nyújt a szónoknak, amelyen állva az ellenfél az, aki egyenetlenkedést szít és az államot romlásba dönti. Részben ezzel magyarázható az a nagy mennyiségű példa, amely témáját a pártharcokból meríti, de részben talán a korabeli társadalmi valóságból is. Például a megszemélyesítésre közli a következő két példát: „És ha most ez a legyőzhetetlen város megszólalna, nem így beszélne?: »Engem, kit oly sok diadalmi jel ékesít, annyi jól megérdemelt diadal gyarapított, annyi dicső győzelem gazdagított, most a ti viszálykodástok tesz tönkre, polgárok. Eltűritek, hogy engem, akit nem volt képes megingatni a ravasz és álnok Karthágó, a kipróbált erejű Numantia, a tudományokban jártas Korinthos, most ily hitvány emberkék leterítsenek és eltiporjanak?«" Továbbá: „Ha most az a Lucius Brutus feltámadna, és itt teremne lábatok előtt, nem így beszélne?: »Én elűztem a királyokat, ti zsarnokokat hívtok be. Én kivívtam a szabadságot, ami eddig nem létezett, ti a kivívottat nem akarjátok megőrizni. Én életem veszélyeztetésével szabadítottam fel a hazát, ti veszély nélkül sem akartok szabadok lenni?«" (4,53,66). A pártviszályok és csatározások borzalmát és, merném állítani, friss élményét festi a beszéltetés alakzatra közölt példája, mely két oldalnyi terjedelmű, ezért csak az elejét idézem: „Amikor a város katonáktól hemzsegett, és félelemtől megbabonázva mindenki otthon kuporgott, megjelent ez köpenyben, karddal felövezve, dárdával a kezében. Három suhanc követte hasonlóképpen fölszerelkezve. Tüstént betört a házba, majd nagy hangon kiáltotta: »Hol van e ház szerencsés ura? Miért nem jelent meg előttem? Miért hallgattok?« Erre a félelemtől megdermedve mindenki más néma marad, egyedül e szerencsétlen felesége szólal meg nagy siránkozás közepette, lába elé vetve magát: »Mindarra, ami legkedvesebb számodra az életben, kérlek, irgalmazz nekünk, ne pusztítsd el az elpusztultakat. Irgalmasan élj szerencséddel! Mi is voltunk valaha szerencsések. Gondolj arra, hogy te is ember vagy!« ..." (4,52,65).

A pártoskodás, a viszálykodás a *concordia* létét fenyegeti; a concordia felbomlásával pedig szétzüllik minden: *Ex quo tempore concordia de civitate sublata est, libertas sublata est, fides sublata est,*

amicitia sublata est, res publica sublata est (4,13,19) — „Amikor az államból az egyetértés eltűnt, a szabadság eltűnt, a hűség eltűnt, a barátság eltűnt, a köztársaság is eltűnt." A *concordia* határtalan, mindenek fölött való értékét a hyperbolára hozott példával szemlélteti: *Quodsi concordiam retinebimus in civitate, imperii magnitudinem solis ortu atque occasu metiemur* (4,33,44) — „Ha megőrizzük az egyetértést államunkban, birodalmunk nagyságát a napkelettel és napnyugattal fogjuk mérni." E példák a *concordia omnium* elvét fogalmazzák meg, ezért egyszerűen ezen az elvi alapon föltételezni lehet, hogy nemcsak popularis hősöket tüntet fel kedvező színben, hanem optimatának tekinthetőket is.[22] Tudniillik, akik popularis propagandának tartják ezt a rétorikát, mindig csak arra hivatkoznak, hogy szerzőnk egyetértően és együttérzően ír a popularis mozgalom hőseiről, akik életüket adták eszméikért, s ez valóban így van. Szerzőnk több példában megindítóan írja le Ti. Gracchus és későbbi utódainak igazságtalan halálát. Ennek a ténynek azonban csak akkor volna bizonyító ereje, ha az „optimata" eszményeket képviselő hősöket elmarasztalná, vagy legalábbis nem dicsérné. De dicsérő hangnemben ír róluk és sokat vár erényüktől:[23] *Aliquando rei publicae rationes, quae malitia nocentium exaruerunt, virtute optimatium revirescent* (4,34,45) — „Államunk jóléte, melyet az ártalmas gonoszok eltikkasztottak, a legjobbak erényességétől egyszer majd újra kivirul." Scipiót, aki Ti. Gracchus tervét helytelenítette, s emiatt a nép haragját is magára vonta, így magasztalja: *„Scipio Numantiam sustulit, Scipio Kartaginem delevit, Scipio pacem peperit, Scipio civitatem servavit"* (4,13,19) — „Scipio felforgatta Numantiát, Scipio eltörölte Karthágót, Scipio

[22] A Rhet. Her. tanítása a *concordia*ról közel áll Cicero és Sallustius véleményéhez; vö. *J. Béranger:* Remarques sur la *concordia* dans la propagande monétaire impériale et la nature du principat. Principatus. Etudes de notions et d'histoire politiques dans l'Antiquité gréco-romaine. Genève 1975, 367—382; *A. Michel:* Entre Cicéron et Tacite: Aspects idéologiques du Catilina de Salluste. ACD 5 (1969) 83—91. — Kár, hogy az eddigi kutatás nem fordított figyelmet a Rhet. Her. *concordia*ra vonatkozó tanításaira.

[23] Természetesen már mások is figyelmeztették az ellentábort arra a tényre, hogy a Rhet. Her. szerzője az optimatákat is dicséri: vö. *Brzoska* 1608; Cicero Ad C. Herennium libri IV de ratione dicendi, with an English Translation by *H. Caplan.* London—Cambridge (Massachusetts) 1968³, Introd. XXIV.

békét szerzett, Scipio megőrizte az államot." C. Gracchust pedig, s ez különös súllyal esik latba, elmarasztalja: *Tumultus, Gai Gracce, tumultus domesticos et intestinos conparas!* (4,28,38) — „Zavargásokat, Gaius Gracchus, belső zavargásokat és belviszályokat szítasz!"

Vitathatatlan tény tehát, hogy a Rhet. Her. szerzője nemcsak a popularis hősöket magasztalja, hanem az optimatákat is, s nemcsak az optimatákat marasztalja el alkalomadtán, hanem a popularisokat is. Ebből viszont világosan következik, hogy rétorikánk nem folytat propagandát a popularisok érdekében. Ám azt sem lehet mondani, hogy szerzője köpönyegforgató, mert egyszer az egyik, máskor a másik pártot dicséri. Az a „politikai" közömbösség, melyet Gelzer a Rhet. Her.-ban megfigyelt,[24] a rétorika sajátos természetéből következik, amelyre már Aristotelés felhívta a figyelmet Rétorikájában: „az ellenkező véleményt is tudnunk kell bizonyítani, úgy, mint a szillogizmusokban, nem azért, hogy mindkettőt alkalmazzuk (hiszen nem kell rábeszélni senkit sem a rosszra), hanem hogy ne maradjon rejtve előttünk, hogyan történik, és ha valaki rossz szándékból alkalmazza, a magunk részéről megcáfolhassuk. Semmilyen más művészet nem von le ellentétes következtetéseket; csak a rétorika és a dialektika teszi ezt, mivel mindkettő egyaránt felöleli az ellentéteket" (1355a 1).

KELETKEZÉSÉNEK IDEJE

Hogy melyik lehetett az a viharos korszaka Róma történelmének, amelyben szerzőnk rétorikáját írta, véleményem szerint arra is lehet támpontokat találni a negyedik könyv előszavában. Az első ilyen támpontot azon korábbi szónokok felsorolása szolgáltatja, akiktől idézni lehetne: *a Catone, a Graccis, a Laelio, a Scipione, Galba, Porcina, Crasso, Antonio* (4,5,7). E sorrendből arra következtethetünk, hogy nagyjából ezek voltak azok a korábbi nagy szónokok, akiknek beszédeiből a korabeli rétorikaszerzők példákat meríthettek. Mivel az utolsó előtti helyen szereplő Crassus 91-ben halt meg, Antonius pedig 87-ben, s ez után az időpont után élő nagy szónokok közül senkit sem

[24] *Gelzer* szerint a Rhet. Her. politikailag semleges: 215—216.

említ, szerzőnk valamikor ez idő tájt írhatta művét, tehát az i. e. 80-as években. A másik útmutató, amelyet tudomásom szerint a mű datálásához eddig még nem használtak fel, az előszó vége felé található. Itt a szerző kijelenti, hogy rétorikájának nyelvezete elüt a latin nyelvszokástól: *nomina rerum Graeca quae convertimus, ea remota sunt a consuetudine. Quae enim res apud nostros non erant, earum rerum nomina non poterant esse usitata* (4,7,10) — „azok a görög szakszavak, amelyeket lefordítottam, idegenek a mi nyelvszokásunktól. A nálunk nem létező fogalmaknak ugyanis nem lehetett közkeletű elnevezése." Majd hozzáteszi, hogy ez az idegenszerűség a tárgy természetéből következik, nem az ő hibájából. Az a határozott kijelentése tehát, hogy a rétorikai szakszavakat görögből fordította, s emiatt művében mindaz, ami szakmai, idegenszerű, arra utal, hogy előtte nem volt rendszeres, a rétorika minden részére kiterjedő latin nyelven írt szónoklattan. Nincs alapunk arra, hogy a szerző állítását kétségbe vonjuk, hiszen amit állításából ellenőrizni tudunk, az igaz: minden szakkifejezést lefordít latinra, legyen az jogi, rétorikai vagy stilisztikai jellegű. E tekintetben tökéletes munkát végzett, aggodalmát, hogy tudniillik az általa alkalmazott szakszavak idegenszerűen hatnak a latin nyelvszokás számára *(remota sunt a consuetudine, asperiora)*, a későbbi római rétorikai irodalom igazolta: sok terminusa, különösen az alakzatok és a trópusok témaköréből, nem ment át a latin nyelvhasználatba.[25] Szerzőnk tehát görög mintaképeket követett, ezekből építette föl rendszeres rétorikáját.[26] Ezt megerősíti az a tény is,

[25] Itt talán érdemes megemlíteni azt, hogy a görög rétorikában sem volt mindig egységes terminológia, a latinban pedig különösen nem. Cicero és Quintilianus műveiből nyilvánvaló, hogy egy-egy stilisztikai jelenségnek olykor 4-5 elnevezése is kialakult. Quintilianus Institutiójából jól lemérhető, hogy bizonyos rétorikai szakterminusok, melyeket a Rhet. Her. használt elsőként, már általánosan elfogadottá váltak, más terminusok viszont, amelyeket szintén a Rhet. Her. alkalmaz először, különlegesnek, furcsának tűnnek fel Quintilianus számára, éppen ezért említi meg őket.

[26] Hasonló vélekedések már a régi szakirodalomban is olvashatók: *L. Spengel:* Die Definition und Eintheilung der Rhetorik bei den Alten. RhM 18 (1863) 494—495: „Erste ist eine vollständige Rhetorik ganz nach griechischen Quellen, nur abgekürzt, wie der Verfasser es für seine Römer geeignet hielt"; *O. Sievers:* Kritische Beiträge zur Rhetorik an Herennius. RhM 28 (1873) 568: „Er war der Erste, welcher eine Rhetorik in lateinischer Sprache verfasste, in seiner Weise also epochemachend."

hogy amikor a saját példák használata mellett kardoskodik, azt a görög rétorikaszerzők szokásával szembeszegülve teszi: *praeter consuetudinem Graecorum, qui de hac re scripserunt* (4,1,1). Ezt fontosnak tartja még egyszer hangsúlyozni az előszó végén: *His de causis, cum artis inventionem Graecorum probassemus, exemplorum rationem secuti non sumus* (4,7,10) — „Ezért — bár helyeslem a görögök rétorikaelméletét — a példamondatok tekintetében nem követem őket." Szerzőnk ezen tanúsága alapján nem lehet föltételezni, hogy volt előtte egy olyan rendszeres latin nyelvű rétorika, amelyet forrásként felhasználhatott volna, úgy, ahogy azt egyes kutatók vélik.[27]

Kérdés mármost, hogy ez az általunk kikövetkeztetett keletkezési idő hogyan viszonyul az egyéb adatok alapján mások által javasolt datálásokhoz. Az eddigi kutatások során négy datálási lehetőség merült fel: Marx[28] i. e. 86—82 közé helyezi, W. Kroll[29] majd M. J. Henderson[30] i. e. 75—70, A. E. Douglas[31] i. e. 50, és legújabban L. Herrmann[32] i. sz. 60 körülre. E négy datálási kísérlet közül Marxét tartom elfogadhatónak, mert kétségbevonhatatlan belső érveken alapul: Az 1,15,25-ben a példák között szerepel P. Sulpicius Rufus halála. Más forrásokból tudjuk, hogy őt Sulla tette a proscribáltak listájára i. e. 88-ban, és még ebben az évben megölték. A *terminus post quem* tehát 88. A 4,54,68-ban a tömörségre hozott egyik példa — Marx és mások[33] szerint — Marius utolsó éveinek eseményeit összegezi. „Előbb évenként consul, később első az államban, azután Ázsiába indul, majd ellenséggé és száműzötté nyilvánítják, utána hadvezérré,

[27] A leghatározottabban *G. Herbolzheimer;* l. a 43. jegyzetet.

[28] *Marx:* Proleg. 153 skk.

[29] *W. Kroll:* Der Text des Cornificius. Philologus 89 (1934) 63.

[30] *M. J. Henderson:* The process „De Repetundis". JRS 41 (1951) 71—88.

[31] *Douglas* 76—77.

[32] *L. Hermann:* L. Annaeus Cornutus et sa rhétorique à Herennius Senecio. Latomus 39 (1980) 144—160.

[33] *H. Jordan:* Zu lateinischen Prosaikern. Hermes 8 (1874) 79: e szerző veti föl elsőként, hogy e példát Mariusra lehetne vonatkoztatni, és a codex Parisinus 7714 alapján javítja a példa szövegét.

végül consullá választották." Mivel Marius 7. consulsága 86-ra eset, a *terminus post quem* tovább pontosítható a 86. évre . Továbbá a *Lex Plautia iudiciaria* alapján (i. e. 90—89) bűnügyekben szenátorok és lovagok együtt bíráskodtak. Sulla azonban 82—81-ben ismét kirekesztette a lovagokat a bíráskodásból. Mivel a 4,35,47-ben olyan bíróságot szerepeltet a szerző, amely lovagokból és szenátorokból áll, e résznek a 82—81-es sullai törvény előtt kellett keletkeznie, azaz a *terminus ante quem:* 82—81.[34] A három későbbi datálást megalapozatlannak tartom. Krollét és Hendersonét azért, mert a 70-es években már biztosan publikálta Cicero De inventione című művét, tehát szerzőnknek nem kellett volna az inventióval kapcsolatos részeket görögből fordítania, azokat átvehette volna Cicero művéből. Douglas datálása ellen ezen érven kívül még azok is felhozhatók, amelyeket J. v. Ungern-Sternberg felsorakoztat; többek között felfoghatatlannak tartja azt, miért nem szerepelnek rétorikánkban a római történelemnek azon óriási eseményei, amelyek i. e. 80 és 50 között megrengették a világot.[35] Hermann datálási kísérlete — aki szerint rétorikánkat L. Annaeus Cornutus írta Herennius Senecio számára — a fantáziadús filológus azon ötletei közé sorolandó, amelyet szolid érvekkel nem lehet igazolni. Ötlete ellen szólnak egyfelől mindazok az érvek, amelyek a 82. évnél későbbi datálással szemben felhozhatók (például miért nem

[34] *Ed. Wölfflin* nyelvi megfigyelései is alátámasztják Jordan, Marx datálását; ezek szerint a Rhet. Her. szóhasználata a Cicero előtti kor nyelvi állapotát tükrözi, például a *tametsi, tamen* együttes használata és a *propterea quod:* Bemerkungen über das Vulgärlatein. Philologus 34 (1876) 142—143; továbbá *inreligio* (2,34), melyet Wölfflin szerint a legjobb kódexek közölnek, megfelel ennek a korai nyelvi állapotnak. Mivel eszmeileg is jobban megfelel az *inreligio* olvasat a Rhet. Her. komoly etikus és vallásos hangvételének, én is átvettem az általánosan elfogadott *religio* helyett, mely a rosszabb kódexek olvasata: Archiv für Lateinische Lexikographie und Grammatik 4 (1887) 403.

[35] *Ungern-Sternberg* 149, 37. jegyzet: „Seine eigene Ansicht aber, dass die Auctor sie [ti. a példákat] von anderen lateinischen Rhetoren übernommen habe..., hängt ganz von seiner Herabdatierung der Schrift in die Zeit um 50 v. Chr. ab, ... Eine solche Herabdatierung ist aber unannehmbar, da keine vernünftige Erklärung dafür zu finden ist, warum Geschehnisse bis zur Zeit des Bundesgenossenkrieges und des Tribunates des Sulpicius so oft zur Sprache kommen, auf Ereignisse nach 86 aber nirgends angespielt wird."

szerepelnek a későbbi események, személyek stb.[36]), másfelől egyetlen konkrét adat sem szól amellett, hogy Annaeus Cornutus írta rétorikánkat.

CICERO SZERZŐSÉGÉNEK KÉRDÉSE

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a humanisták óta minden században óriási viták robbantak ki rétorikánk szerzőjének kilétéről. A középkor végéig senkinek nem okozott problémát a mű szerzőségének kérdése, hiszen a kézirati hagyomány egyértelműen Cicerónak tulajdonította, és a De inventionéhez kapcsolva örökítette át a későbbi korokra.[37] Az első tudós, aki kétségbe vonta a cicerói szerzőséget, Raphael Regius, olasz humanista volt, aki véleményét egy 1491-ben közzétett tanulmányban fejtette ki.[38] Azóta minden filológus, akinek van valami köze a rétorikához, kötelességének érzi, hogy nyilatkozzék ebben a kérdésben, s ez elől én sem kívánok kitérni.

A kézirati hagyomány valóban Cicerónak tulajdonítja a művet. Az egyik legrégibb kódexben, a Codex Herbipolitanusban (H) az első könyv végén a többi között ez a bejegyzés áll: *M. Tulli Ciceronis.* A kézirati hagyományt megerősíti Hieronymus, aki Abdias prófátához készített kommentárjának előszavában 395 körül a következőket írja: *Dicit et Tullius tuus, adolescentulo sibi inchoata quaedam et rudia excidisse. Si hoc ille tam de libris ad Herennium, quam de Rhetoricis, quos ego vel perfectissimos puto, ad comparationem senilis prudentiae dicere potuit, quanto magis ego libere profitebor et illud fuisse puerilis ingenii et hoc maturae senectutis* (6,1152A, *Migne*) — „A te Tulliusod is említette, hogy ifjúként bizonyos befejezetlen és nyers munkák

[36] *L. Hermann* valószínűtlen ötletét már az a tény is egyértelműen cáfolja, hogy egy i. sz. 60 körül keletkezett rétorikában Cicero-idézetek sokaságának kellene lennie, úgy, mint Quintilianus Institutiójában.

[37] *R. Philippson* szerint a Rhet. Her. az i. sz. IV. században kapcsolódott Cicero rétorikai műveihez. Berliner Philol. Wochenschrift 44 (1924) 1182.

[38] *R. Regius:* Utrum ars rhetorica ad Herennium Ciceroni falso inscribatur. Venetiis 1491.

kerültek ki kezéből. Ha ő ezt csak tapasztalt bölcsességéhez viszonyítva mondhatta a Herenniushoz írt könyvekről ugyanúgy, mint Rétorikájáról, mely műveit én szinte a legtökéletesebbnek tartom, akkor én annál inkább készségesen bevallom, hogy ama régi munkám a gyermekded tehetség műve volt, ez viszont a megfontolt öregségé." Pár év múlva újra megemlíti, mégpedig a 402-ben Rufinus ellen írt apológiájában: *Lege ad Herennium Tullii libros, lege Rhetoricos eius, aut, quia illa sibi dicit inchoata et rudia excidisse de manibus, revolve tria volumina De oratore in quibus introducit eloquentissimos illius temporis oratores, Crassum et Antonium disputantes et quartum Oratorem quem iam senex scribit ad Brutum: tunc intelliges aliter componi historiam, aliter orationes, aliter dialogos, aliter epistolas, aliter commentarios* (1,16,2,428B, *Migne*) — „Olvasd Tullius Herenniushoz írt könyveit, olvasd Rétorikáját, vagy mivel ezekről azt mondta, hogy befejezetlenül és nyersen csúsztak ki kezéből, lapozd A szónokról írt három könyvét, melyben az akkori idők legékesebben szólóit, Crassust és Antoniust szerepelteti beszélgető partnerként, és negyedik könyvét, A szónokot, amelyet már öregen írt Brutushoz, akkor majd be fogod látni, hogy másképpen kell írni történelmet, másképpen beszédeket, másképpen dialógusokat, másképpen levelet és másképpen kommentárt." Két szempontból is érdekes Hieronymus tanúsága. Egyfelől az elsőből kitűnik, hogy semmilyen különbséget sem látott a Herreniushoz írt rétorika és a De inventione között: mindkettőt kitűnőnek tartja; másfelől a másodikból nyilvánvaló, hogy a Rhetorica ad Herennium korán hozzákapcsolódott Cicero rétorikai műveihez, különösen a De inventionéhoz.

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy írhatta-e Cicero a Rhetorica ad Herenniumot, ismét gyümölcsözőnek ígérkezik, ha a negyedik könyv előszavát hívjuk segítségül. Ebben ugyanis, mint láttuk, a szerző hosszasan és határozottan amellett száll síkra, hogy legjobb, ha a rétorikaszerző maga írja példáit, nem pedig más költőktől és szónokoktól gyűjti össze, mert ha maga írja, azzal pedagógiailag azt is szemlélteti, hogy egy ember mindenre képes. Homlokegyenest az ellenkezője ennek Cicero elképzelése, aki a De inventione című ifjúkori művének második könyvéhez írt előszavában Zeuxis festő példájával szemlélteti, hogy egy ember nem képes mindenre. Zeuxis ugyanis a

krotóniak kérésére megfesti Helenét, mégpedig úgy, hogy Krotón szép lányai közül kiválasztja az öt legszebbet, és az ő vonásaik felhasználásával alkotja meg az ideálisan szép Helenét: „Úgy gondolta ugyanis, hogy egy testben nem képes megtalálni mindazt, amit a szépséghez keresett, mert egy élőlényben a természet semmit sem csiszolt ki minden részletében tökéletesen" (2,1,3). Cicero saját véleményének szemléltetésére alkalmazza Zeuxis példáját. De nemcsak szemlélteti nézetét, hanem meg is fogalmazza: „nem egy bizonyos példát állítottam magam elé, melynek minden részét, bármilyen legyen is az, követnem kellene, hanem valamennyi tanítót egybegyűjtve, mindegyik tanításából a legmegfelelőbbnek tetszőt kivonatoltam, és az eltérő tehetségektől a legkiválóbb tanításokat vettem át" (2,2,4). Ostobaság ugyanis másoktól a jót át nem venni vagy átvenni a rosszat. *Quodsi in ceteris quoque studiis a multis eligere homines commodissimum quodque quam sese uni alicui certe vellent addicere, minus in arrogantiam offenderent, non tanto opere in vitiis perseverarent, aliquanto levius ex inscientia laborarent* (2,2,5) — „Mert ha többi tanulmányaikban is sokaktól akarnák kiválasztani az emberek a legmegfelelőbbeket, és nem akarnák egy valakinek határozottan elkötelezni magukat, kevésbé esnének az elbizakodottság bűnébe, nem ragaszkodnának annyira hibáikhoz, jóval kevesebbet szenvednének a tudatlanságtól." Itt azt az eklektikus magatartást látjuk megfogalmazva, melyhez Cicero élete végéig hű maradt, s mivel a Rhet. Her. szerzője ennek az ellenkezőjét vallja alapelvének, ez a tény kizárja Ciero szerzőségét.

Ennek ellenére valamiféle szoros kapcsolatnak kell lenni e két munka között, tudniillik Cicero De inventione c. művében legalább 40-50 olyan mondat van, amely szó szerint vagy majdnem szó szerint egyezik a Rhet. Her. megfelelő mondataival. Nyilván ez lehetett a legfőbb oka annak, hogy az antikvitásban Cicerónak tulajdonították. Ha viszont nem Cicero írta a Rhet. Her.-ot, mivel magyarázható ez a sok egybeesés. Több kutató vallja, hogy e kérdés máig sincs tisztázva,[39]

[39] *K. Manitius:* Deutsche Literaturzeitung 77 (1956) 21: „ist noch nicht befriedigend gelöst"; Cicero De inventione ... With an English Translation by *H. M. Hubbel.* Cambridge (Massachusetts)—London 1968³, Introduction XII: „no definite agreement has been reached".

jóllehet sokféle elképzelés született. Némelyek azt gondolják, hogy Cicero merített a Rhet. Her.-ból,[40] mások, hogy a Rhet. Her. szerzője a De inventionéból.[41] Később elejtve ezeket a véleményeket, közös forrással magyarázták az egybeeséseket, s ezt a közös forrást más-más kutatók más-másképpen képzelték el. Egyesek a hagyományosan konzervatív iskolai tananyagban látták,[42] mások írásban lefektetett latin nyelvű rétorikában,[43] ismét mások (az azonos latin forrás mellett) írott görög forrásokat is feltételeztek.[44] E sokféleség oka nyilván abban keresendő, hogy egyik vélemény képviselői sem tudták meggyőzően bizonyítani állításaikat.

Véleményem szerint e bonyolult viszony kibogozásához is ad némi segítséget a negyedik könyv immár sokat emlegetett előszava, természetesen csak akkor, ha komolyan vesszük, nem úgy, mint K. Barwick, aki mások tekintélyétől félrevezetve légből kapott érvekkel „bizonyította", hogy a szóban forgó előszót szerzőnk görögből fordította, ugyanúgy, ahogy Cicero is a De inventione második könyvéhez írt előszavát.[45] Ezt az állítást semmivel sem lehet bizonyíta-

[40] *Spengel* 495; *Sievers* 568; *Jordan* 81; *M. Schanz—C. Hosius:* Geschichte der römischen Literatur. München 1927, I 587.

[41] *Petrus Burmannus Secundus:* Ciceronis (vel incerti auctoris) rhetoricorum ad Herennium libri quattuor et de inventione libri duo. Leyden 1761, Praef. XVI skk.; *F. Osann:* Jb. f. Philol. 1857, 779—781; *A. Weidner:* M. Tullii Ciceronis artis rhetoricae libri duo. Berlin 1878. Proleg. XIV skk.

[42] Szerintük a két szerző egymástól függetlenül dolgozott, de közös latin rétorika-tanáruk volt: *Badius Ascensius:* Proleg. szövegkiadásához. Paris 1508; *G. Thiele:* Quaestiones de Cornificii et Ciceronis artibus rhetoricis. Diss. Greifswald 1889, 90—95.

[43] *Marx* szerint a terminológiai egyezések Antonius *arsának* tulajdoníthatók, a rendszerbeli eltérések pedig annak, hogy Rhodoson két görög rétor volt, s különböző rendszerű rétorikát tanítottak. Ezek egyikétől tanult a Rhet. Her. szerzőjének tanítója, aki görögellenes volt és a Rhetores Latini közé tartozott, a másiktól pedig Cicero tanítója: Proleg. 129 skk. — *G. Herbolzheimer* szerint a Rhet. Her. egy korábbi latin *arsot* excerpált, s csak ezt; Cicero viszont emellett a latin forrás mellett Hermagoras rétorikáját is felhasználta: Cicero rhetorici libri und die Lehrschrift des auctor ad Herennium. Philologus 81 (1926) 391—426.

[44] *J. Adamietz* Herbolzheimer elméletéhez kapcsolódva közös írott latin forrást tételez fel; Cicero azonban Hermagorason kívül szerinte más forrásokat is használt: Ciceros de inventione und die Rhetorik ad Herennium. Diss. Marburg 1960, 94—97.

[45] *Barwick* 307—314. Marx ötlete vezette félre: Proleg. 112 skk.

ni, mégis megjelenése óta többen hivatkoznak rá, s mint valami különleges új eredményt, elfogadják. Valójában éppen a fordítottja igaz: a negyedik könyv előszavát tekinthetjük a szerző legsajátabb alkotásának,[46] melynek súlyát még az is fokozza, hogy szövegezéséből kitűnik, legutoljára írta, az egész mű befejezése után, s benne azt mondja el, amit saját újításának tekint, amit saját érdemének tart: nevezetesen hogy elsőként ír rendszeres latin rétorikát, a szakrészeket görög forrásokból fordítja, s ennek ellensúlyozására írja szemléltető példáit, melyekben szabadon dolgozza fel témáit. Ám ugyanígy komolyan kell venni Cicerónak a De inventione második könyvéhez írt előszavát, melynek mondanivalója annyira jellemző Ciceróra, hogy kizárja a görögből való fordítás lehetőségét. Nos, ha komolyan vesszük ezt a két előszót, akkor biztos alapot teremtünk ahhoz, hogy e két mű viszonyát végre megnyugtatóan tisztázzuk.

A két előszó tüzetes egybevetése arra a felismerésre vezetett, hogy Cicero a Rhet. Her. előszavával vitatkozva írta meg a sajátját. Miután olvasta a Rhet. Her. negyedik könyvének előszavát, szükségesnek tartotta, hogy saját elveit is leszögezze, melyek mint láttuk, homlokegyenest ellenkeznek a Rhet. Her. szerzőjéivel: csak ezzel magyarázhatjuk a sok-sok motívumbeli és szóhasználati egybeesést. Mivel tudtommal ezt még eddig nem vették észre a szakirodalomban, kissé részletesebben megvizsgálom ezeket az egybeeséseket.

a) Nem lehet véletlen, hogy Cicero éppen a képzőművészet területéről vett példával szemlélteti alkotásmódját: Zeuxis sok szépből válogatja össze a legszebbet. Tudniillik a Rhet. Her. szerzője is egy képzőművészetből vett példával szemlélteti, hogy nem szabad sokból válogatni: „Charés nem úgy tanult meg Lysippostól szobrot készíteni, hogy Lysippos megmutatott neki egy myróni fejet, egy praxitelési kart, egy polykleitosi mellet, hanem saját szemével látta, amikor mindezt a mester megalkotta. A többiek munkáit akár önszorgalomból is megtekinthette" (4,6,9). Cicero a Zeuxis-példával mintha meg akarná magyarázni szerzőnknek, hogy nem ilyen egyszerű a dolog, nem ilyen

[46] *Douglas* clausulavizsgálata szerint a Rhet. Her. előszavait tekinthetjük a szerző legsajátabb művének, mivel ezekben jelentkeznek leggyakrabban a szerző kedvelt clausulái, a — ⏑ — ⏑̄ és a — ⏑ — — ⏑̄: 69.

durván kell értelmezni az átvételt, hanem úgy, hogy az átvett vonások egységet alkossanak.

b) A kulcsszavak (vagy témaszavak) is egyeznek a két előszóban: *exemplum, eligere, ars, multus, omnis, unus, praecipere, praeceptum, a multis eligere, de multis eligere, commodum, commodissimum, inventor, omnes partes, fontes, ratio* (módszer), *praestare, conscribere.*

c) Hogy a válogatás *(eligere)* a vita tárgya, azt jól szemlélteti ennek az igének sokszori előfordulása mindkét előszóban: *res parsas ... diligenter eligere, idonea maxime eligit, difficile est eligere de multis, selegere, sententias eligere, de orationibus aut poematis elegeris exempla, eligendi, selectores, licet enim eligerent* (Rhet. Her.) — *eligendi potestatem, delegit, a multis eligere, exemplorum eligendi potestas, eligere potuit, eligendi potestas, eligenda, electa* (Cic.).

d) Szerzőnk szerint a görögök ezt vallják: „önhittség" *(adrogantia)* jele az, ha másoktól vehetünk megfelelő példákat, mégis a magunkéit adjuk: *Etenim cum possimus ab Ennio sumere aut a Gracco ponere exemplum, videtur esse adrogantia illa relinquere, ad sua devenire. ... Si se omnibus anteponant, intolerabili adrogantia sunt* (4,1,2). Szerzőnk egy hosszú bekezdésben cáfolja ezt a nézetet és *puerilis*nek nevezi (4,3,4), s azt mondja, ha az ilyen szerző művéből elvennék a mintául választott szerzők a sajátjukat, semmije sem maradna (4,3,5). A sokaktól való válogatás már azért is nagy dolog, mert a „szorgalom" *(industria)* jele, s már ez is dicsérendő — mondják az ellenkező nézet vallói. Szerzőnk erre azt válaszolja, hogy az ilyenek nem tudnak különbséget tenni kis és nagy dolog között: *vos parva res sicuti magna delectabit* (4,4,6). Ez azt mutatja, hogy nem sokat tudnak, mert gyűjtögetésre bármilyen közepesen képzett ember *(mediocriter litteratus)* képes, aki valami keveset tud *(nonnihil scire)* (4,4,7). Véleményem szerint Cicero a második könyv előszavában szerzőnknek ezeket az érveit akarja cáfolni, amikor azt mondja, hogy ha sokaktól választanának a szerzők, nem élnének oly tartósan tévedésben, többet tudnának és „kevésbé esnének az elbizakodottság bűnébe" — *minus in arrogantiam offenderent* (2,2,5). Ezzel Cicero határozottan kitart amellett, hogy igenis, aki maga egyedül akar mindent, az elbizakodott. De válaszol Cicero arra a vádra is, hogy a válogatás csak a „szorgalom" *(industria)* jele, nem a tudásé: *Quodsi ea quae in his libris exponuntur tanto opere eligenda*

fuerunt quanto studio electa sunt, profecto neque nos neque alios industriae nostrae paenitebit (2,3,9) — „Hogyha az, amit ezekben a könyvekben kifejtek, olyan értékes lesz, amilyen lelkesedéssel kiválasztottam, bizonyára sem én, sem más nem fogja kárhoztatni szorgalmamat." Azaz az ifjú Cicero vállalja *industria*jának következményeit, s nagy dolognak tartja azt.

e) A *libare* ige e két előszóban fordul elő először a latin irodalomban 'egy keveset elvesz, válogat' jelentésben. Szerzőnk helyteleníti azt, ha mások tollával akarunk ékeskedni: *Vide, ne facias inpudenter, qui tuo nomini velis ex aliorum laboribus libare laudem* (4,3,5) — „Óvakodj attól, hogy szemérmetlenül mások verejtékéből szerezz dicséretet nevednek!" Cicero büszkén vallja, hogy a különböző tehetségektől a legkiválóbb gondolatokat vette át: *ex variis ingeniis excellentissima quaeque libavimus* (4,2,4).

f) Cicero az első könyvhöz írt előszavában is felhasználja a Rhet. Her. negyedik könyvének előszavát. Szerzőnk legfőbb érve a saját példák mellett az, hogy nagyobb dolog a művészet alapján *(ex arte)* írni, mint a művészetről *(de arte)* írni. Ezt a gondolatát az előszóban többször is megemlíti: *quis est, qui possit id, quod de arte scripserit, conprobare, nisi aliquid scribat ex arte?* (4,3,6) „hogyan fogadtathatná el valaki azt, amit a szónoklattanról írt, ha nem írt semmit a szónoklattan szabályai szerint?"; továbbá: *de arte — ex arte* (4,4,7); *Quod si artificiosum est intellegere, quae sint ex arte scripta, multo est artificiosius ipsum scribere ex arte* (4,4,7) — „Ha művészi teljesítmény felismerni azt, amit a művészet szabályai szerint írtak, sokkal művészibb az, ha magunk írunk e művészet szabályai szerint." Nos, ez a sajátos, csak itt háromszor előforduló *de arte — ex arte* kifejezés egyszer előfordul a De inventione első könyvéhez írt előszóban is; mégpedig Cicero pontosan szerzőnk érvével marasztalja el Hermagorast: *oratori minimum est de arte loqui, quod hic fecit, multo maximum ex arte dicere, quod eum minime potuisse omnes videmus* (1,6,8) — „a szónok számára igen kis dolog a művészetről beszélni, amit ez tett, sokkal nagyobb dolog a művészet szerint beszélni, erre ő egyáltalán nem volt képes, ezt valamennyien tudjuk".

Úgy vélem, a fentebb felsorolt érvek valószínűvé teszik azt, hogy Cicero felhasználta a Rhet. Her. negyedik könyvének előszavát.

Kérdés mármost, hogy lehetséges-e ez módszertani és kronológiai szempontból. Módszertanilag lehetségesnek kell tartanunk mind szerzőnk, mind Cicero szemszögéből nézve. Szerzőnk ugyanis egyértelműen állítja, hogy görögből fordított, és a példák alkalmazásáról görög szerzőkkel vitatkozik. Ez tehát kizárja azt, hogy Ciceróból merített, s azt is, hogy Ciceróval vitatkozik. Cicero ezzel szemben azt állítja, hogy ő minden rétorikaszerzőt egybegyűjtött (*omnibus unum in locum coactis scriptoribus* [2,2,3]), s mindegyikből a legjobbat választotta ki. Majd megemlíti, hogy Aristotelést és követőit éppen úgy felhasználta, mint Isokratést és követőit, s azokat is, akik ezt a két ellentétes irányzatot később egybeötvözték: *qui ab utrisque ea quae commode dici videbantur in suas artes contulerunt* (2,3,8). Tehát már jóval Cicero előtt összeötvözték az aristotelési rétorikát az isokratésivel, ezért az aristotelési vonásokat a De inventionéban és a Rhet. Her.-ban nem lehet e két mű datálásához felhasználni.[47] Végül kijelenti, hogy mindezeket felhasználta: *quos ipsos simul atque illos superiores nos nobis omnes, quoad facultas tulit, proposuimus et ex nostro quoque nonnihil in commune contulimus* (2,3,8) — „Mindezeket és a korábbiakat is, amennyire képes voltam rá, magam elé állítottam, és a magaméból is hozzáadtam valamit a közös alaphoz." Még azt is kéri, ha valamit véletlenül mellőzött volna, figyelmeztessék rá. Mindebből nyilvánvaló, hogy Cicero görög és latin forrást egyaránt felhasználhatott: egyrészt azért, mert nem mondja, hogy csak görögöt, s nem is panaszkodik a fordítás nehézségeire; másrészt azért, mert hangsúlyozza, hogy mindent egybegyűjtött, s csak véletlenül kerülhette el valami a figyelmét.

A kronológiai lehetőség vizsgálata már komolyabb problémákat vet fel, ám ha jól végére járunk, ezek sem zárják ki azt, hogy Cicero a De inventione című írása idején felhasználhatta a Rhet. Her.-ot. A legnagyobb nehézséget az okozza, hogy Marx belső érvek alapján 91-re keltezte a De inventionét.[48] Ha ez a datálás helyes volna, valóban

[47] Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert van olyan kutató, aki a Rhet. Her.-ban található aristotelési hatásból a mű későbbi keletkezésére következtet; vö. *L. C. Winkel:* Some Remarks on the Date of the Rhetorica ad Herennium. Mnemosyne 32 (1979) 327—332.

[48] *Marx:* Proleg. 77 skk.

kizárná azt, hogy Cicero merített a Rhet. Her.-ból. Marx véleményét a későbbi kutatás annyira komolyan vette, hogy Cicero elsőbbségét biztosnak tekintette. Herbolzheimer például megállapítja, hogy a Rhet. Her. 86—82 között keletkezett, majd így folytatja: „Ferner setzt Marx mit Recht Ciceros libri rhetorici unter Berufung auf dessen eigenes Zeugnis (de orat. 1,5) um 91 an. Folglich ist Benutzung des auctor durch Cicero schon chronologisch unmöglich."[49]

Függetlenül attól, hogy a De inventionét nem tudom egy 15 éves fiú munkájának tekinteni — annál sokkal komolyabb és alaposabb ez a kis munka, különösen jogi vonatkozásai miatt —, Marx datálását egyéb érvek alapján is cáfolhatónak tartom. E korai datálás hívei a De oratore következő megjegyzésére hivatkoznak: *quae pueris aut adulescentulis nobis ex commentariolis nostris inchoata ac rudia exciderunt vix hac aetate digna et hoc usu quem ex causis quas diximus tot tantisque consecuti sumus* (De or. 1,5) — „ami gyermek- vagy ifjúkoromban kommentárjaimból befejezetlenül és nyersen csúszott ki kezemből, aligha méltó jelen életkoromhoz, és ahhoz a gyakorlathoz, amelyet oly sok és oly nagy peres eljárás során szereztem." A *puer aut adulescentulus* kitétel alapján 15 évesnek mondani Cicerót nagy könnyelműség. Először is azért, mert az ember első művéről általában szerénykedve beszél: „ó, hát akkor még nagyon fiatal voltam". Másodszor a *puer*t húszéves korig, az *adulescens*t vagy szerénykedve *adulescentulus*t harmincéves korig alkalmazták az ifjakra. Cicero először *puer*t mond, majd helyesbíti *adulescentulus*ra, ennek alapján joggal következtethetünk arra, hogy elmúlt már húszéves, amikor ezt a művét írta, de még nem érte el a harmincat.[50]

[49] *Herbolzheimer* 392.

[50] *F. Gaffiot* latin—francia szótára szerint (Paris 1934) 17—30 éves korig használták általában az *adulescens* elnevezést, a *puer*t pedig 17 éves korig. Hogy Cicero nem 15-16 éves fiút ért *adulescentulus*on, arra éppen tőle van egy perdöntő helyünk. Biztosan tudjuk, hogy az A. Roscius érdekében mondott beszédét i. e. 80-ban, tehát 26 éves korában tartotta, s később az *Orator*ban e beszédre hivatkozva, azt mondja, hogy *adulescentulus*ként mondta el: *Quantis illa clamoribus adulescentuli diximus* (107). Ugyancsak Cicero 43-ban a 20 éves Octavianus Caesarról ezt írja: *Puer enim egregius praesidium sibi primum et nobis, deinde summae rei publicae comparavit* (Fam. 12,25,4).

Egy másik fontos érv az ellen, hogy 91-ben írta e munkát, az a tény, hogy Philón újakadémikus szkepszisének nyoma felfedezhető a második könyv előszavában. Philón viszont i. e. 88-ban érkezett Rómába, s Cicero Brutus-beli tanúsága szerint szorgos hallgatója lett,[51] tehát a *terminus post quem* 88. Ez a Philón szkeptikus tanítását visszhangozó mondat így szól: *Quare nos quidem sine ulla affirmatione simul quaerentes dubitanter unum quidque dicemus, ne, dum parvulum hoc consequamur, ut satis haec commode perscripsisse videamur, illud amittamus quod maximum est ut ne cui rei temere atque arroganter assenserimus* (2,3,10) — „Ezért anélkül, hogy bármit is igenelnék, folyton kutatva, kétkedő lélekkel fogok mindent kimondani, nehogy miközben azt a kis dolgot elérem, hogy látszatra megfelelően írtam meg e könyveket, elveszítsem azt, ami a legnagyobb: hogy tudniillik nem fogadtam el semmit sem vaktában és elbizakodva."

A harmadik fontos érv amellett, hogy jóval 91 utánra kell datálni e munkát, az, hogy a Brutusból, melyben Cicero pontosan felvázolja rétorikai stúdiumainak állomásait és mestereit, kitűnik: 90 után kezdte szónoklattani tanulmányait, és 87 után kezdődött az a három év, amelyről ezt írja: *At vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar* (308) — „Én pedig ezen egész idő alatt éjjel-nappal mindenféle tudományokat tanulmányoztam." Ekkor mélyítette el filozófiai ismereteit, s a sztoikus Diodotosszal a filozófia egyéb ágai mellett a dialektikában is serényen gyakorolta magát: *tum studiosissime in dialectica exercebar, quae quasi contracta et astricta eloquentia est* (309). E filozófiai stúdiumok gyümölcse már a De inventionében is megmutatkozik, nemcsak abban, hogy határozottan a „filozofikusabb" aristotelési rétorika mellett tör lándzsát a hermagorasi rétorikával szemben (1,6—7), hanem abban is, hogy az első könyv egész előszavát annak a gondolatnak szemléltetése végett írta, hogy a rétorika *sapientia*, azaz filozófia nélkül káros, ám ha egyesül a bölcsességgel, minden jó forrásává válik: *Nam hinc ad rem publicam*

[51] Brut. 306: *eodemque tempore, cum princeps Academiae Philo cum Atheniensium optimatibus Mithridatico bello domo profugisset Romamque venisset, totum ei me tradidi admirabili quodam ad philosophiam studio concitatus.*

plurima commoda veniunt, si moderatrix omnium rerum prae est sapientia (1,4,5).

A fenti érvek alapján Cicero De inventione c. művét mint legkorábbi időszakra[52] i. e. 84 és 80 közé datálom, amikor is rétorikai stúdiumait már filozófiai ismeretekkel is megerősítette, s megírva ezt a kis munkát, kellően felkészültnek érezhette magát arra, hogy 80-ban először mint ügyvéd „ex arte", azaz a szónoki mesterség szabályai szerint beszéljen.[53]

Mivel elvi és kronológia szempontból nem zárható ki, hogy Cicero a De inventione előszavainak megírásakor a Rhet. Her. negyedik könyvének előszavát ismerte, s azzal vitatkozva, szókészletéből is merített, ez alapot teremt ahhoz a feltételezéshez is, hogy azokat a mondatokat, amelyek Cicero De inventionéjában szó szerint vagy majdnem szó szerint egyeznek a Rhet. Her. megfelelő mondataival, Cicero merítette a Rhet. Her.-ból, tehát az egybeeséseket nem kell közös forrásból eredeztetni. Több kutató helyesen így látta ezt már a múlt században, Marx véleményének előtérbe kerülése óta azonban

[52] Azért beszélek „legkorábbi időszakról", mert mások, így *R. Philippson*, Poseidonios hatását is kimutatták a De inventionéban, ez pedig azt jelenti, hogy Cicero De inventione című művét rhodosi utazása után öntötte végleges formába: „Ich halte es daher immerhin noch für möglich, dass er zwar den Grundstock seinen Notizbüchern entnahm, die er als »puer aut adulescentulus« gesammelt hatte, ihn aber nach seiner Reise noch einmal hauptsächlich auf Grund seines Verkehrs mit Posidon durcharbeitete und dann erst herausgab." Berliner Philol. Wochenschrift 38 (1918) 631. Philippson elmélete teljesen elképzelhető, hiszen a *De inventione* valóban filozófiai körítéssel van megírva.

[53] Marx és követői általában azzal érvelnek a korai datálás mellett, hogy Cicero elítélően nyilatkozik a De inventionéról; vö. *Marx:* Proleg. 76—77. Ez igaz, de ennek az elméletnek a hívei elfeledkeznek arról a tényről, hogy Cicero a De inventione c. művét később nem írta újra, sőt úgy nyilatkozott, hogy most se tudná jobban megírni: *repetamque non ab incunabulis nostrae veteris puerilisque doctrinae quendam ordinem praeceptorum ..., sed cum illa pateant in promptuque sint omnibus neque ea interpretatione mea aut ornatius explicari aut planius exprimi possint* (De or. 1,23). *Nulla praecepta ponemus, neque enim id suscepimus, sed excellentis eloquentiae speciem et formam adumbrabimus* (Orat. 43). Ezekből az idézetekből az is kiderült, hogy nem az *puerilis*, ahogyan megírta a *De inventione* anyagát, hanem maga az anyaga, azaz az *inventio* szőrszálhasogató jogi vonatkozásai.

alig akad olyan kutató, aki ezt vallaná.[54] Pedig a fentieken kívül még két komoly érvet is felhozhatunk megtámogatására.

Az egyikre már sokan hivatkoztak, annyira nyilvánvaló. Szerzőnk ugyanis azt állítja, hogy a többi szakírótól eltérően, újszerűen tárgyalja az *insinuatio*t, s ez az újdonság abban van, hogy három alkalomra osztja fel: *de insinuationibus nova excogitavimus, quod eam soli nos praeter ceteros in tria tempora divisimus* (1,9,16). Valóban, szerzőnk kifejti, hogy három olyan alkalom van *(tria sunt tempora)*, amikor nem élhetünk a közvetlen bevezetéssel: *a)* ha becstelen ügyet képviselünk *(turpem causam habemus)*, *b)* ha ellenfeleink meggyőzték már saját véleményükről a hallgatóságot *(persuasus esse videtur)*, *c)* ha a hallgatóság már elfáradt *(deffessus)* az előttünk szólók beszédétől (1,6,9). Cicero ugyanígy három alkalomra osztja be az *insinuatio*t *(tribus ex causis fit maxime)*, s ugyanazokat az alkalmakat sorolja fel, ugyanazon szavakkal jelölve azokat: *turpitudo, persuasum, defessi* (1,17,23).

A másik érvem általánosabb természetű. Cicero jóval részletesebben tárgyalja az *inventio*t, mint szerzőnk. Miből adódik Cicerónál a többlet? Nem olyan célratörő, mint szerzőnk, kitérőket is megenged magának, több forrást, többféle véleményt használ fel, azonkívül filozófiai, logikai és etikai eszmefuttatásokkal elegyíti témáját. Ezzel szemben szerzőnk minden mellékest kijktat rétorikájából, nem keveri az egyes diszciplínákat, jobban egybedolgozza forrásait. Például Hermagorastól átveszi a *status*, a *constitutio* tanát, de azt nem olyan részletesen dolgozza fel, mint Cicero. A rendszerétől elütő *quaestio* és *causa* tanát nem is említi, mert az Aristotelés-féle három ügyfajtából indul ki, s a hermagorasi rendszer ettől nagyon eltérne. Cicero is az aristotelési rendszert tárgyalja, mégis kitér Hermagorasra, hogy vitatkozzék vele.[55]

Ezenkívül Cicero stílusa a De inventionéban szárazabb ugyan, mint a később írt elméleti jellegű műveiben, de mégis oldottabb és áradóbb, mint a Rhet. Her. stílusa. Éppen a stílusbeli eltérés volt az, aminek

[54] *Hubbell* például ezt írja: „No one, nowadays, attempts to prove that Cicero copied the *Auctor*, or served as his source" (XII).

[55] Inv. 1,6,8.

alapján az első kutatók tagadták, hogy Cicero lehet a Rhet. Her. szerzője. Nos, az a 40-50 mondat, amely egybeesik e két műben, többnyire száraz definitio vagy egyéb felosztás anyagát alkotja, s stilisztikailag jobban belesimul a Rhet. Her. „szakmaibb" nyelvezetébe, mint Ciceróéba.[56] Azaz a Rhet. Her.-ban teljesen otthonosak ezek a mondatok: olyanok, mint az összes többi kifejtő rész mondatai, a De inventionéban viszont idegenszerűen hatnak, elütnek annak kevésbé „szakmai" szövegezésétől. Hogy Cicero átvette őket, teljesen megfelel alkotói módszerének, mert azt mondja, hogy mindazt, amit egy szerző jól tanított, excerpálta: *quod quisque commodissime praecipere videbatur excerpsimus* (2,2,4); márpedig ezek a definíciók jól és tömören vannak megfogalmazva.

CORNIFICIUS SZERZŐSÉGE

A fentiekből tehát egyértelműen következik, hogy nem Cicero írta a Rhet. Her.-ot, ám ismerte és forrásként felhasználta azt. A másik név, mely Raphael Regius óta számításba jött mint a Rhet. Her. szerzője: Cornificius. Cornificius szerzőségét a múlt században Kayser[57] óta minden kutató vallotta, még Marx is, aki csak az 1890-ben Thiele könyvéről írt recenziójában,[58] majd az 1894-ben megjelent editio maiorjának Prolegomenájában változtatta meg véleményét.[59] Azóta Cornificius szerzőségének vannak ellenzői[60] és védelmezői; igaz, ez utóbbiak jóval kisebb számban.[61]

[56] E hasonló és azonos mondatok egybegyűjtve megtalálhatók *Herbolzheimer*nél: 396—422. Például: *demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem aut vituperationem* (Cic. 1,5,7 — Rhet. Her. 1,2,2); *inventio est excogitatio rerum verarum aut verisimilium, quae causam probabilem reddant* (Cic. 1,7,9 — Rhet. Her. 1,2,3); stb.

[57] Cornifici Rhetoricorum ad C. Herennium libri IIII. Recensuit et interpretatus est *C. L. Kayser*. Lipsiae 1854, Praef. VI—XIII.

[58] *Fr. Marx:* Berliner Philol. Wochenschrift 10 (1890) 999—1009.

[59] *Marx:* Proleg. 69 skk.

[60] *Caplan* VIII—XIV; Rhétorique à Herennius, texte revu et traduit par *H. Bornecque*. Paris 1932, stb.

[61] *W. Kroll:* Rhetorik. RE Supplbd. 7 (1940) 1100 skk.; *Calboli:* Cornificiana 2, 1—57; Rhet. Her. 3 skk.

Cornificius szerzősége *Quintilianus* alapján merült fel, aki — úgy tűnik — több helyen idézi az Institutio oratoriában a Rhet. Her.-ot. Ezek a számba jöhető hivatkozások, idézetek a következők:[62]

1. *pluresque invenias in ea opinione, ut id demum, quod pugna constat, enthymema accipi velint, et ideo illud Cornificius contrarium appellat* (5,10,2). — Rhet. Her: *Contrarium est, quod ex rebus diversis duabus alteram breviter et facile confirmat* (4,18,25);

2. *Quod idem dictum sit de oratione libera, quam Cornificius licentiam vocat* (9,2,27). — Rhet. Her.: *Licentia est, cum apud eos, quos aut vereri aut metuere debemus, tamen aliquod pro iure nostro dicimus ... Eiusmodi licentia ... commotum licentia ... in dicendo licentiae ... Posterioris licentiae* stb. (4,36,48—4,37,50);

3. *sermones hominum adsimulatos dicere* διαλόγους *malunt, quod Latinorum quidam dixerunt sermocinationem* (9,2,31). — Rhet. Her.: *Sermocinatio est..., in qua constituetur alicuius personae oratio adcommodata ad dignitatem* (4,43,55); *Sermocinatio est, cum alicui personae sermo adtribuitur et is exponitur cum rationae dignitatis* (4,52,65);

4. *Nam et verba geminantur, vel amplificandi gratia ... vel miserandi, ut „a, Corydon, Corydon"* (9,3,28). — Rhet. Her.: *Conduplicatio est, cum ratione amplificationis aut commiserationis eiusdem unius aut plurium verborum iteratio, hoc modo: Tumultus, Gai Gracce, tumultus* (4,28,38);

5. *„Qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Karthaginienses. ..."* (9,3,31). — Rhet. Her.: ua. (4,14,20);

6. *Gradatio... Sunt tamen tradita et Latina: „Africano virtutem industria, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit"* (9,3,54 és 56). — Rhet. Her.: *Gradatio est...: Africano virtutem industria, virtus gloriam, gloria aemulos conparavit* (4,25,34);

[62] E párhuzamos helyekből többet felsoroltak már *Kayser* VI skk.; *Caplan* IX skk.; *Calboli:* Cornificiana 2, 2 skk. Listámban tovább szaporítottam a párhuzamos helyek számát, ám még ez a felsorolás sem teljes. Igen sok gondolati és nyelvi párhuzam található még Quintilianusnál, de terjedelmi okok miatt a jelen dolgozatban lemondok a teljességről.

7. *Hinc est* παρονομασία, *quae dicitur adnominatio. . . . Aliter quoque voces aut eaedem diversa in significatione ponuntur aut productione tantum vel correptione mutatae: quod etiam in iocis frigidum equidem tradi inter praecepta miror, eorumque exempla vitandi potius quam imitandi gratia pono: ,,amari iocundum est, si curetur ne quid insit amari.'' ,,Avium dulcedo ad avium ducit'' . . . Cornificius hanc traductionem vocat, videlicet alterius intellectus ad alterum* (9,3,66 és 69—71). — Rhet. Her.: *Traductio est . . . Ex eodem genere est exornationis, cum idem verbum ponitur modo in hac, modo in altera re, hoc modo: . . . Nam amari iucundumst, si curetur, ne quid insit amari* (4,14,20—21); *Adnominatio est, cum ad idem verbum et nomen acceditur commutatione vocum aut litterarum, ut ad res dissimiles similia verba adcommodentur . . . Productione eiusdem litterae hoc modo: Hinc avium dulcedo ducit ad avium* (4,21,29).

8. (Az adnominatio folytatásában:) *Et quae praepositionibus in contrarium mutantur: . . . Pessimum vero: ,,ne patres conscripti videantur circumscripti''* (9,3,71—72). — Rhet. Her.: *Sunt autem aliae, quae non habent tam propinquam in verbis similitudinem et tamen dissimiles non sunt; . . . ,,Demus operam, Quirites, ne omnino patres conscripti circumscripti putentur''* (4,22,30).

9. *Contrapositum autem vel, ut quidam vocant, contentio . . . Fit etiam adsumpta illa figura, qua verba declinata repetuntur, quod* ἀντιμεταβολή *dicitur: ,,non, ut edam, vivo, sed, ut vivam, edo''* (9,3,81 és 85). — Rhet. Her.: *Contentio est, cum ex contrariis rebus oratio conficitur* (4,15,21); *Contentio est, per quam contraria referentur* (4,45,58); *Commutatio est, cum duae sententiae inter se discrepantes ex traiectione ita efferuntur, ut a priore posterior contraria priori proficiscatur, hoc modo: Esse oportet, ut vivas, non vivere, ut edas* (4,28,39).

10. *Quaedam verborum figurae paulum figuris sententiarum declinantur, ut dubitatio. Nam cum est in re, priori parti adsignanda est, cum in verbo, sequenti: ,,sive malitiam sive stultitiam dicere oportet''* (9,3,88). — Rhet. Her.: *Dubitatio est . . .: Offuit eo tempore plurimum rei publicae consulum sive stultitiam sive malitiam dicere oportet sive utrumque* (4,29,40).

11. *quaedam omnino non sunt figurae, sicut ordo, dinumeratio, circumscriptio, sive hoc nomine significatur comprensa breviter sententia sive*

finitio: nam et hoc Cornificius atque Rutilius schema λέξεως *putant* (9,3,91). — Rhet. Her.: *Definitio est, quae rei alicuius proprias amplectitur potestates breviter et absolute, hoc modo* (4,25,35);

12. *Adicit his Caecilius* περίφρασιν, *de qua dixi, Cornificius interrogationem, ratiocinationem, subiectionem, transitionem, occultationem, praeterea sententiam, membrum, articulos, interpretationem, conclusionem. Quorum priora alterius generis sunt schemata, sequentia schemata omnino non sunt* (9,3,98). — Rhet. Her.: *interrogatio* (4,15,22), *ratiocinatio* (4,16,23), *subiectio* (4,23,33), *transitio* (4,26,35), *occultatio* (4,27,37), *sententia* (4,17,24), *membrum* (4,19,26), *articulus* (4,19,26), *interpretatio* (4,28,38), *conclusio* (4,30,41).

Azért volt szükséges ily nagyszámú párhuzamos helyet pontosan idézve egybegyűjteni, hogy elégséges alapunk legyen bizonyos következtetések levonására. Az első, amit az imént felsorolt 12 párhuzamos helyből levonhatunk, az, hogy Quintilianus ismerte és forrásként felhasználta a Rhet. Her.-ot. Ezt nemcsak a szó szerinti „idézetekkel", a nyilvánvalóan felismerhető utalásokkal lehet igazolni, hanem a terminológiai egybeesésekkel is. Fentebb láttuk, hogy szerzőnk határozottan állítja a negyedik könyv előszavában: a terminusait görögből fordította, mert előtte nem voltak meg a latinban a rétorikai szakszavak. E szakszavakból egy sort Quintilianus már mint meghonosodott latin szókészletet alkalmaz, egy másik csoportot viszont kritikával fogad, s mint különleges, a nyelvhasználat által át nem vett terminust említ.[63]

A második fontos következtetést Quintilianus idézési módjára vonatkozólag lehet levonni. Olykor név szerint idéz vagy hivatkozik; ez nyilvánvaló az 1., 2., 7., 11. és 12. helyen felsorolt mondatokban, amelyekben Cornificiust említi. Máskor viszont csak utal arra, hogy valamit másoktól vett át, például a 3. párhuzamos helyen: *Latinorum quidam dixerunt*, a 6.-on: *sunt tamen tradita et Latina*, a 9.-en: *ut quidam vocant*. Ám az is nyilvánvaló, hogy olykor mindenféle hivatkozás nélkül idéz, például a 4., 5., 8. és 10. párhuzamos helyen. Fontos

[63] Ez viszont cáfolja *Marx*nak azt a nézetét, hogy Quintilianus nem ismerte a Rhet. Her.-ot; vö. Proleg. 70: *Sed illi qui arbitrantur Quintilianum adhibuisse rhetoricam ad Her. vehementer errant.*

továbbá annak a ténynek a leszögezése, hogy Quintilianus nem idéz mindig pontosan: olykor kihagy az átvett mondatból, olykor változtat benne. Ez azonban tökéletesen megfelel az antik idézési gyakorlatnak, ugyanúgy, ahogy a hivatkozás nélküli átvétel is; a legnagyobbak is így jártak el, Aristotelés éppen úgy, mint Cicero. Ezt azért kell külön is hangsúlyozni, mert egyes kutatók Quintilianus pontosságát védelmezik, azért, hogy ennek alapján bizonygathassák: ezek az idézetek nem a Rhet. Her.-ból származnak; s erre az idézetekben található eltérésekből következtetnek.[64]

A harmadik fontos következtetés, mely az 1., 2., 7., 11. és a 12. helyen említett egybeesésekből levonható, az, hogy a Rhet. Her.-ot Cornificius írta. E következtetést a Cornificius szerzőségét elfogadó kutatók így vonják le: *a)* Cornificius írt szónoklattani munkát; *b)* egy sor alakzat sajátos latin elnevezéssel csak nála fordul elő; *c)* ezek az alakzatok a Rhet. Her.-ban is megtalálhatók; *d)* következésképpen a Rhet. Her. azonos a Cornificiusnak tulajdonított rétorikával. Mint már említettem, ezt az általánosan elfogadott és tudományelméletileg megalapozott következtetést elsőként *Marx* vonta kétségbe a következő érvek alapján:

a) Quintilianus Cornificius neve alatt semmit sem idéz a Rhet. Her. 1—3. könyvéből, ezért minden olyan feltételezés, mely szerint Quintilianus bármit is átvett a Rhet. Her. 1—3. könyvéből, téves.[65] — Marxnak ez az érve véleményem szerint cáfolható egyrészt azzal, hogy Quintilianus — mint láttuk —, olykor szerzői hivatkozás nélkül idéz vagy utal. Ilyen esetben vagy azt mondja, hogy egyesek ezt és ezt állítják, vagy egyáltalán semmit sem mond forrásáról. Másrészt cáfolható azzal, ami ma már nyilvánvaló: ezekből a könyvekből is sokat merített Quintilianus. J. Cousin Quintilianus forrásait elemezve mintegy 50 helyen hivatkozik Cornificiusra, illetve a Rhet. Her.-ra, ezen belül igen sokszor az 1—3. könyvre.[66] Ez az újabban észrevett sok

[64] *Marx:* Proleg. 70: *Cave dicas Quintilianum parum accurate usum esse Cornificio: quem quam accuratissime edidicerat.*

[65] *Primum aut oculi mihi caecuttiunt aut nusquam Quintilianus locum quendam adtulit Cornificii qui legatur in libris ad Her. I II III* (*Marx:* Proleg. 70).

[66] *J. Cousin:* Études sur Quintilien. Amsterdam 1967, 1, 849 (Cornificius címszó alatt).

tematikai és fogalmazásbeli egybeesés a korábban feltárt párhuzamok jelentőségét is emeli. Például, Marx[67] tagadja az alábbi két hely között a kapcsolatot, melyet a kutatás már régen fölfedezett, és Kayser[68] is jelentős utalásnak tart.

Quintilianus a *status*szal kapcsolatban ezt írja: *Tres fecit et M. Antonius his quidem verbis: „paucae res sunt, quibus ex rebus omnes orationes nascuntur, factum non factum, ius iniuria, bonum malum". Sed quoniam, quod iure dicimur fecisse, non hunc solum intellectum habet, ut lege, sed illum quoque, ut iuste fecisse videamur, secuti Antonium apertius voluerunt eosdem status distinguere, itaque dixerunt coniecturalem, legalem, iuridicalem, qui et Verginio placent* (3,6,45). — Rhet. Her.: *Causarum constitutiones alii quattuor fecerunt: noster doctor tres putavit esse... Constitutiones itaque, ut ante diximus, tres sunt: coniecturalis, legitima, iuridicialis* (1,11,18). Két szempontból is indokolt arra gondolni, hogy itt Quintilianus a Rhet. Her.-ra utal: Először, a Rhet. Her. szerzője azt mondja, hogy ő tanítójának véleményét követi, aki azt tanította, hogy három ügyállás van, nem pedig négy. Quintilianus is három ügyállást tulajdonít Antoniusnak, s azt állítja, hogy e három ügyállást Antonius követői nevezték el *coniecturalis*nak, *legalis*nak és *iuridicalis*nak. Ezek az elnevezések kis eltéréssel a Rhet. Her.-ban is megtalálhatók. Másodszor, a Quintilianus említette „Antonius-tanítványok" *(secuti Antonium)* kifejezés kronológiailag jól illik a Rhet. Her. szerzőjére, akiről már régen föltételezték, hogy Antonius tanítványa volt.[69]

A másik helyen Quintilianus ezt írja: *Quapropter ne illos quidem probaverim, qui partitionem vetant ultra tris propositiones extendere: quae sine dubio, si nimium sit multiplex, fugiet memoriam iudicis et turbabit intentionem, hoc tamen numero velut lege non est alliganda, cum possit causa pluris desiderare* (4,5,3). — Rhet. Her.: *Eam plus quam trium partium numero esse non oportet: nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus* (1,10,17). Quintilianus tehát azt mondja, hogy egyesek megtiltják *(vetant)*, hogy a felosztás háromnál több

[67] *Marx:* Proleg. 70.

[68] *Kayser* VIII, 5. jegyzet.

[69] *E. Wölfflin:* Archiv für Lateinische Lexikographie und Grammatik 9 (1896) 321.

tagból álljon, s a Rhet. Her. szerzője valóban ilyen szigorúan fogalmaz: háromnál több nem lehet *(esse non oportet)*. — Ezeknek a példáknak az egybeesését véletlennek is lehetett tekinteni akkor, amikor még magukban álltak, de ma már, amikor egy egész sor ilyen párhuzam fel van tárva,[70] biztos utalásoknak tekinthetők.

b) Cornificius nem írt rendszeres rétorikát, hanem csak az alakzatokról írt könyvet.[71] Marx e nézetét Quintilianus következő kijelentésére alapozza: *Haec omnia copiosius sunt exsecuti, qui non ut partem operis transcurrerunt, sed proprie libros huic operi dedicaverunt, sicut Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius aliique non pauci* (9,3,89) — „Mindezt bővebben fejtegették azok, akik nem csupán futólag érintették e tárgyat, mint művöknek csupán egyik részét, hanem külön könyveket szenteltek neki, mint Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius és sokan mások" (ford.: *Prácser A.*). — G. Calboli, Marx véleményét cáfolva, két dologra hívja fel a figyelmet: az egyik az, hogy a Rhet. Her. negyedik könyve, melyben az alakzatokat ismerteti, terjedelmileg sokkal hosszabb a többinél, és az alakzatokat pontosan úgy tárgyalja, ahogyan Quintilianus szerint Cornificius: olyasmiket is az alakzatok közé sorol, amik Quintilianus szerint nem alakzatok. A másik pedig az, hogy a *transcurrere* a szóban forgó mondatban azt jelenti, hogy „röviden tárgyalni, röviden elintézni" valamit, s ez éppen nem mondható a Rhet. Her. negyedik könyvéről, s különösen nem az alakzatok tárgyalásáról, mert a fennmaradt latin nyelvű szakirodalomban ő tanítja a legrendszeresebben az alakzatokat.[72]

Calbolival egyetértve, én még egy további lényeges körülményre szeretném felhívni a figyelmet: a Codex Herbipolitanus a Rhet. Her.-ot hat könyvre osztja fel, mégpedig úgy, hogy a jelenlegi negyedik könyvet háromra tagolja: 4. könyv: 1,1—12,18-ig (bevezetés és a stílusnemek, szerkesztés); 5. könyv: 13,19—34,46-ig (a szóalakzatok és trópusok); 6. könyv: 35,47—56,69-ig (gondolatalakzatok, befejezés). E hat könyvre

[70] Például: *ratio, Clytaemestra:* Rhet. Her. 1,16,26 — Quint. 3,11,4; *signum:* Rhet. Her. 2,4,6 — Quint. 5,10,12; *consuetudo:* Rhet. Her. 2,13,19 — Quint. 5,10,13 stb.

[71] *Marx:* Proleg. 71.

[72] *Calboli:* Cornificiana 2, 42 skk.

osztást a szakirodalomban a másoló tudatlanságának szokták tekinteni,[73] pedig semmi sem szól az ellen, hogy feltételezzük: régebbi hagyományt követ. A 4. könyvet, mivel túlságosan hosszú volt, és tartalmilag is természetesen tagolódott, három tekercsre írták a könnyebb kezelhetőség kedvéért. Erre egyébként más példánk is van az antikvitásból, éspedig éppen rétorikai művel kapcsolatban, s teljesen megbízható forrásból. Ifjabb Plinius ezt írja nagybátyja rétorikájáról: *Studiosi tres [sc. libri], in sex volumina propter amplitudinem divisi, quibus oratorem ab incunabulis instituit et perficit* (Ep. 3,5,5). Amikor tehát Quintilianus úgy fogalmaz, hogy Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius és Viselius *proprie libros* szenteltek az alakzatoknak, akkor az általunk ellenőrizhető esetekben igazat mond: Rutilius két könyve az alakzatokról fennmaradt, s mint a szöveghagyományozás igazolja Quintilianust, illetve Quintilianus a szöveghagyományozást, a Rhet. Her. szerzője is két könyvben tárgyalta az alakzatokat: az ötödikben és hatodikban. S hogy terjedelmileg az ötödik és hatodik könyvbe tartozó anyagot valóban lehetett külön könyvekben forgalmazni, azt éppen a Quintilianus által Cornificius előtt említett Rutilius Schemata lexeos című műve bizonyítja, mely szerencsére ránk maradt két könyvben. Terjedelme Halm kiadásában 21 oldal,[74] a Rhet. Her. 5. és 6. könyvének terjedelme pedig a legújabb Teubner kiadásban az utószó nélkül 65 oldal, s ebből az 5. könyvre 35 oldal esik, a 6.-ra 30, illetve az utószóval 32. Ha figyelembe vesszük, hogy a Rhet. Her. első könyve 24 oldal terjedelmű, akkor természetesnek kell tekintenünk a 4. könyvnek három könyvre való felosztását. Ezzel tehát megdőlt Marxnak az az érve, hogy Quintilianus könyveket *(libros)* tulajdonít Cornificiusnak az alakzatokról, a Rhet. Her. pedig a 4. könyv részeként tárgyalja az alakzatokat, tehát nem külön könyvekben, ezért Cornificius nem lehet azonos a Rhet. Her. szerzőjével.

[73] *Marx: Proleg. 4: Non illustrem quendam grammaticum sed hominem satis indoctum et inscitum rhetoricam ad Herennium primum edidisse . . . Quod si fecisset non opus illud quod quattuor constare libris certum est in sex libros divisisset.*

[74] Rhetores Latini Minores. Ex codicibus maximam partem primum adhibitis emendabat *C. Halm.* Lipsiae 1863 (Frankfurt am Main 1964), 3—21.

De cáfolható Marx érvének másik fele is; erre Calboli is kísérletet tesz, s nem is sikertelenül,[75] én azonban más oldalról közelítem meg a problémát. Marx azt hangsúlyozza, hogy Quintilianus alakzatszerzőnek tekinti Cornificiust. Ez valóban így van a már fentebb idézett részben, és abban is, amit Marx is második helyként idéz: *Adicit his Caecilius* περίφρασιν *de qua dixi, Cornificius interrogationem...* (9,3,98). Itt is alakzatszerzőként szerepel, úgy, mint Caecilius. De a harmadik, perdöntő Quintilianus-helyen, melyet Marx csonkán idéz,[76] és félremagyaráz, Quintilianus a rétorikaszerzők között sorolja fel Cornificiust, mégpedig egyértelműen, abban a részben, amelyben felvázolja a római rétorikaírás történetét. Teljes terjedelmében idézem ezt a szakaszt, hogy a gondolatmenete csorbát ne szenvedjen, mint Marx idézésében:

Romanorum primus, quantum ego quidem sciam, condidit aliqua in hanc materiam M. Cato, post M. Antonius [ille censorius] incohavit: nam hoc solum opus eius atque id ipsum inperfectum manet. Secuti minus celebres, quorum memoriam, si quo loco res poscet, non omittam. Praecipuum vero lumen sicut eloquentiae, ita praeceptis quoque eius dedit unicum apud nos specimen orandi docendique oratorias artes M. Tullius, post quem tacere modestissimum foret, nisi et rhetoricos suos ipse adulescenti sibi elapsos diceret, et in oratoriis haec minora, quae plerumque desiderantur, sciens omisisset. Scripsit de eadem materia non pauca Cornificius, aliqua Stertinius, non nihil pater Gallio, adcuratius vero priores Gallione Celsus et Laenas et aetatis nostrae Verginius, Plinius, Tutilius (3,1,19—21) — „A rómaiak közül, amennyire én tudom, az a híres M. Cato [Censorius] volt az első, ki e tárgy körébe vágó dolgokat írt, majd aztán M. Antonius tette a kezdő lépést; ugyanis egyetlen s hozzá még befejezetlen műve máig is fennmaradt. Utána jelentéktelenebb írók következnek; de ezekről sem feledkezem meg ott, ahol a tárgy alkalmat ad majd rá. Azonban különös fényt árasztott az ékesszólásra és ennek elméletére M. Tullius, a szónoklásnak s a művészi szónoklás tanításának irodalmunkban utolérhetetlen min-

[75] *Calboli:* Cornificiana 2, 30 skk.
[76] *Marx:* Proleg. 71 második bekezdés.

taképe; úgy hogy ő utána a legnagyobb szerénytelenség volna csak egy szót is szólni, hacsak maga nem mondaná, hogy rhetorikai művei egész fiatal korában elhamarkodva jelentek meg és ha szónoklattani műveiben nem mellőzte volna szándékosan azokat az aprólékos kérdéseket, melyeknek hiányát többnyire érezzük. Sokat írt ugyane tárgyról Cornificius, egyetmást Stertinius, valamit Gallio, az apa is; tüzetesebben pedig Celsus és Laenas, kiknek műve megelőzte Gallióét, napjainkban pedig Verginius, Plinius és Tutilius" (ford.: *Prácser A.*)[77].

Ez a hely valóban perdöntő, mert a benne felsorolt szerzőkre nem az jellemző, hogy az alakzatokról írtak, hanem az, hogy rétorikát adtak ki, még ha befejezetlent is, mint Antonius. Catóról tudjuk, hogy összeállított egy rétorikát fia számára; Antonius befejezetlen *liber*jének létezése kétségbevonhatatlan, s tudjuk, hogy az ügyállást *(constitutio, status)* is tárgyalta, nyilván nem az alakzatok között. Stertiniusról nem tudunk semmit, Quintilianus csak itt említi, s más szerzőnél nem szerepel. Hogy mi az a kevés, amit Gallio írt, nem tudjuk, de nem valószínű, hogy az alakzatokról szólt. Celsus rendszeres rétorikát jelentetett meg, Laenas biztosan írt a *pronuntiatio*ról, tehát nemcsak az alakzatokról, Verginius egy egész *ars*ot tett közzé iskolai használatra, Plinius rendszeres rétorikát. Tutilius Martialis szerint híres rétor volt, de nem tudjuk, hogy mit írt.[78] De még nagyobb súllyal esik latba az a tény, hogy e felsorolásban nem szerepelnek azok az alakzatírók, akik a fenti két rövidebb idézetben Cornificius mellett vannak. Tudniillik, ha e hosszú áttekintésben Cornificius azért szerepelne, mert az alakzatokról írt, logikátlan lenne a többi alakzatíró elhagyása. Ezt az értelmezést a részlet szóhasználatával is meg lehet támogatni. Amikor Quintilianus rátér a római rétorikaszerzőkre, a rétorikával kapcsolatban a *materia* szót használja *(in hanc materiam)*, s Cornificiust így

[77] Prácser fordításából néhány pontatlanságot kiküszöböltem: A „Censorius"-t Radermacher kiadásának megfelelően töröltem; „melyek rhetorikai munkákból többnyire hiányoznak" helyett „melyeknek hiányát többnyire érezzük" mondatot fordítottam az eredetinek megfelelően.

[78] A felsorolt rétorikaszerzőkről l. *J. Adamietz:* M. Fabi Quintiliani Institutionis oratoriae liber III. München 1966, 78—82; *J. Cousin:* Quintilien Institution oratoire. II. livres II et III. Paris 1976, 257—258.

kapcsolja az előzményekhez: *scripsit de eadem materia non pauca Cornificius, aliqua Stertinius* stb. A *non paucat* sem mindig úgy fogják fel, ahogy kell; az urbanus stílusban a litotész fontos szerepet tölt be: ha sokat, vagy nagyon sokat mondunk, az önteltségnek tűnhet, és durva; ezzel szemben ha tagadva mondjuk, megmondjuk ugyan, de szerényebb formában; vagyis Quintilianus szerint Cornificius sokat írt a rétorikáról. Ezt mondhatta akkor is, ha Cornificius művein a hat kötetből álló Rhet. Her.-ot értette, különösen azért, mert mégiscsak ez volt az első rendszeres latin nyelvű rétorika.

c) Marx[79], majd különösen Koehler[80] és utána Caplan[81] hangsúlyozza, hogy Quintilianus alapján úgy tűnik: Cornificius Cicero kora után élt, közelebbről Augustus uralmának vége felé vagy nem sokkal azután. Mivel pedig a Rhet. Her. i. e. 86—82 közé datálható, nyilvánvalóan nem írhatta Cornificius. — Ha Marxnak, Koehlernek és Caplannak ez az érvelése igaz volna, végérvényesen eldöntené a Cornificius-kérdést. Csakhogy ennek a következtetésnek az egyik premisszája határozottan kétségbe vonható, mégpedig az, hogy Quintilianus felsorolásait szigorúan kronológiai szempontok vezetik. A szigorúan kronológiai szemponton itt azt értem, hogy az egyes szerzők sorba állításakor semmilyen más szempont nem vezette, csak az időrendi. Ha ugyanis ezt alapigazságként elfogadnánk, mint Marx és Caplan, sokszor el kellene marasztalnunk Quintilianust tévedései, vagy enyhébben fogalmazva, hanyagságai, elnézései miatt. Már Stangl[82] rámutatott arra, hogy szigorú kronológiai szempontok nem vezethették Quintilianust, különben nem váltogatta volna olyan gyakran a sorrendet, például éppen Cornificius esetében: *Cornificius*

[79] *Marx:* Proleg. 73.

[80] *C. Koehler:* De rhetoricis ad C. Herennium. Berliner Diss. 1909, 5—38.

[81] *Caplan* XII—XIV.

[82] *Th. Stangl:* Berliner Philol. Wochenschrift 30 (1910) 397—402. Stangl nemcsak azt cáfolja, hogy Quintilianus mindig kronológiai sorrendet akart követni, hanem Koehlernek azokat a következtetéseit is, amelyeket arra alapoz, hogy Quintilianus nem idézi a Rhetorica ad Herenniumot ilyen címen; vö. „Betrachtet er nicht an anderen Stellen, wo er auf Lehren dieser Erstlingsschrift anspielt, ihre Kenntnis als so verständlich, dass er es bei der Nennung des Autors bewenden lässt und den Buchtitel unterdrückt?" (400—401).

atque Rutilius (9,3,91); *Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius* (9,3,89); *Celsus ... Visellius ... Rutilius quidem Lupus* (9,2,101). Ugyanerre az eredményre jutott Bolaffi a 10. könyvben felsorolt görög és latin auktorok esetében;[83] például: *Aristophanes tamen et Eupolis Cratinusque* (10,1,66); *Attius atque Pacuvius* (10,1,97). De a mű egyéb könyveiben is talált Calboli[84] kronológiailag pontatlan felsorolásokat, például: *apud Ciceronem ... videmus Enni, Acci, Pacuvi, Lucili, Terenti, Caecili et aliorum inseri versus* (1,8,11); *quod est facilius in Apris et in Ursis et Nasone aut Crispo* (11,2,31). Mint a fenti példákból kitetszik, Quintilianus felsorolásaiban igen sok a kronológiai pontatlanság, ezeket azonban csak akkor lehetne pontatlanságnak nevezni, ha Quintilianust csak kronológiai szempontok vezették volna. Ez azonban nem igazolható; igazolható viszont az ellenkezője, mégpedig az, hogy egy adott szerző ismertsége, tekintélye is szerepet játszott a felsorolásnál, azaz olyan szempont volt Quintilianus számára, mely megbontotta a kronológiai rendet. Például a már említett rétorikatörténeti áttekintésben Antonius után a kisebb rétorokat elhagyva rögtön Cicerót említi, mint olyat, aki az elmélet és a gyakorlat terén is a legnagyobbat nyújtotta a rómaiak között, s úgy folytatja, hogy utána el kellett volna hallgatnia a római rétorikai szakíróknak, ha maga Cicero nem adott volna példát De inventione című művével a gyengébb teljesítményre. Rögtön utána következik Cornificius, mint aki sokat írt ugyanerről a témáról. Lehetséges, hogy Cicero itt tekintélye miatt került Cornificius elé. Az említés sorrendjét azonban nemcsak a tekintély, a fontosság szabhatta meg, hanem a mondanivaló tartalma is. Így például az a rész, amelyben a Marx által említett felsorolások találhatók (*Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius* [9,3,89]; *Cornificius atque Rutilius ... Caecilius* [9,3,91]; *Caecilius ... Cornificius ... Rutilius* [9,3,98—99]), az alakzatokkal kapcsolatos ismeretek lezárásaként azt a kérdést tárgyalja, hogy egyesek tágan értelmezték az alakzatok fogalmát, s olyasmit is közéjük soroltak, ami a szó valódi értelmében nem alakzat; továbbá nem

[83] *E. Bolaffi:* La critica filosofica e letteraria in Quintiliano. Berchem—Bruxelles 1958, 61.

[84] *Calboli:* Cornificiana 2, 41.

határolták el egymástól pontosan a szó- és gondolatalakzatokat. Majd megjegyzi, hogy egyesek részletesen tárgyalták az alakzatokat, s ekkor jön az imént idézett öt név (9,3,89). Itt tehát a felsorolás alapja az, hogy „részletesebben", bővebben, külön könyvet szentelve tárgyalták az alakzatokat. Ezután még egyszer hangsúlyozza, hogy egyesek olyanokat is alakzatnak tekintenek, amelyek nem azok; például Cornificius és Rutilius alakzatnak tekinti a meghatározást, Caecilius pedig a *hyperbaton*t (9,3,91). Megjegyzi továbbá, hogy Caecilius az alakzatok közé sorolta a *periphrasis*t, Cornificius a szónoki kérdést, a beszéltetést stb., Rutilius pedig sok, más íróknál nem található alakzatot közöl (9,3,98—99). — Mindebből — véleményem szerint — egyértelmű, hogy a fenti felsorolások esetében Quintilianus egyáltalán nem gondolt a kronológiai sorrendre. Ha pedig ez így van, akkor tévednek mindazok, akik Quintilianus felsorolásaiból „pontos" időbeli egymásutániságra következtetnek, s az így nyert adatokat akarják felhasználni Cornificius tevékenységének időbeli elhelyezésére.

d) Marx[85], majd utána Caplan[86] a 7.-ként felsorolt párhuzamot érvként hozza fel Cornificius szerzősége ellen. Quintilianus ugyanis az *adnominatio*val kapcsolatban két olyan „szerencsétlen" példát említ, mely a Rhet. Her.-ban is előfordul, majd megjegyzi, hogy Cornificius ezt *traductio*nak nevezi. Mivel a két példa közül az van közelebb a *traductio* szóhoz, amelyiket a Rhet. Her. az *adnominatio*ra hozott, az *adnominatio* után pedig az következik, amit a Rhet. Her. a *traductio*ra közölt, ebből arra következtetnek, hogy ezek az idézetek nem a Rhet. Her.-ból valók, mert ha Quintilianus innen idézett volna, a sorrendet is megtartotta volna. — Szerintem éppen ez az idézet bizonyítja, hogy Quintilianus a Rhet. Her.-ból merít. Quintilianus ugyanis az *adnominatio*t először görög terminussal (paronomasia) nevezi meg, majd hozzáfűzi: *quae dicitur adnominatio* (9,3,66), azaz a Rhet. Her. által bevezetett terminust használja. Ilyen alapon természetes, hogy egy példát is hoz a Rhet. Her.-nak az *adnominatio*t szemléltető példáiból, és megjegyzi, hogy Cornificius ezt az alakzatot *traductio*nak nevezi. Majd

[85] *Marx:* Proleg. 72.
[86] *Caplan* X.

a *traductio*ra hozott példák közül is közöl egyet, csak a sorrendjüket cseréli fel. E sorrendfelcserélésnek azonban semmi jelentősége sincs, hiszen Quintilianus — mint fentebb láttuk — helyteleníti, hogy egy egésznek tűnő fogalmakat feldaraboljunk, és olyasmiből, ami egy alakzat, két alakzatot csináljunk. Véleménye szerint ezt tette Cornificius, ezért az általa kétfélének tekintett példákat egyfélének tartja, s ilyen alapon semmi értelme a sorrend megtartásának. Quintilianus ítéletét mai szemmel nézve is helyesnek tarthatjuk, tudniillik a *traductio*nak az a másik fajtája, amire a Rhet. Her. a Quintilianus idézte példát közli, valóban az *adnominatio*hoz tartozik. Hogy Quintilianus a Rhet. Her. szövegét tartotta maga előtt, azt további kifejtése is bizonyítja: rátér az *adnominatio* azon fajtájára, amelyben a két egybecsengő szó között már nagyobb különbség van, s erre közli a Rhet. Her. példáját: *ne patres conscripti videantur circumscripti* (9,3,71—72; vö. Rhet. Her. 4,22,30). Ez azt is bizonyítja — s erre még senki sem hívta fel a figyelmet —, hogy ahol Quintilianus Cornificius nevét említi, ott a szövegkörnyezetben sokasodnak a Rhet. Her.-ból név nélkül átvett „idézetek", szókapcsolatok és terminusok.[87] Ez azt is érthetővé teszi, miért van oly sok egyezés e két szerző között az általánosabb természetű pedagógiai kérdésekben is.[88]

Az azonosítás ellenzői szerint nem megyünk sokra a Cornificius névvel, mert nem tudjuk pontosan egy meghatározott személyhez

[87] A szerző nevének említése nélkül átvett idézetek, utalások részben annak tulajdoníthatók, hogy egy közkézen forgó „tankönyvre" nem szoktak hivatkozni, ha átvesznek belőle valamit, mert azt szinte közkincsnek tartják, részben annak, hogy az antikvitásban (sőt a középkorban is) teljesen más volt az idézés szokása, mint napjainkban; vö. *H. Hagendahl:* Methods of Citation in Postclassical Latin Prose. Eranos 45 (1947) 114—128.

[88] Például Quintilianus a második könyvben fejti ki a rétorral és a rétorikával kapcsolatos nevelési elveit, s ezek megegyeznek a Rhet. Her. elő- és utószavaiban kifejtett pedagógiai elvekkel: mindennap gyakoroljon a szónok (2,2,8); történeti elbeszéléseknek fontos szerepük legyen a rétorok oktatásában (2,4,2; 2,4,18; ezzel magyarázható szerzőnk sok történeti példája); többet ér a tapasztalás, mint az elmélet (2,5,15); a gyakorlat fontossága (2,5,17); a tanulónak és a tanárnak összhangban kell lennie (2,9,3); a természetes tehetség és a tanulás egyaránt fontos (2,17,41); reményt kell ébreszteni a tanulóban (2,4,13) stb.

kötni.[89] Kayser[90] azzal a Cornificiusszal azonosította, aki 69-ben néptribunus volt és 64-ben Ciceróval együtt pályázott a consulságra, Calboli[91] pedig azzal a nyelv- és irodalomtudóssal, aki Macrobiusnál is többször szerepel (Sat. 1,9,11; 1,17,9; 1,17,33; 1,17,62); mások arra a Cornificiusra gondolnak, aki a neóterikus költők közé tartozott (Catullus hozzá írta a 38. carmenét).[92] Ez utóbbi Hieronymus szerint azonos azzal a Cornificiusszal, aki 44-ben Africa vetus helytartója volt, s akihez Cicero egy sor levelet intéz (Ad fam. 12,17—30).

Fontos, hogy van egy biztosnak mondható időpontunk, s az imént felsorolt Cornificiusok közül az jöhet szerzőként számításba, aki ebben az időpontban (i. e. 86—82) olyan életkorban volt, hogy a Rhet. Her.-ot megírhatta. Helyesen állapítja meg Brzoska[93]: a Rhet. Her. szerzője nem lehet éretlen ifjonc, mint Marx gondolja, hanem már tapasztalatokkal rendelkező, de pályája elején álló fiatalember, akinek nagy tervei vannak: grammatikát, politikát stb. kíván még írni. Sőt az életkor tekintetében egy kissé tovább is lehetne menni, hiszen még egy 50 éves embernek is lehetnek tervei, továbbá az első könyv előszavából az is nyilvánvaló, hogy szerzőnk mint *pater familias* már az élet sűrűjében tevékenykedik: „Bár magánügyeimtől akadályoztatva *(negotiis familiaribus inpediti)* nemigen fordíthatok elegendő időt tudományos munkára". Mindebből az következik, hogy a fenti három Cornificius közül elsősorban az jöhet számításba, aki a nyolcvanas években legalább 25—30 éves lehetett. Hogy pontosan melyikük, a rájuk vonatkozó adatok szűkössége miatt egyértelműen még eldönteni nem lehet.[94]

[89] *Caplan* XII, *a* jegyzet.

[90] *Kayser* VI.

[91] *Calboli:* Rhet. Her. 6—10; korábban Calboli is a 69-es néptirbunusra gondolt: Cornificiana 2, 55.

[92] M. Fabius Quintilianus szónoklattana. Fordította *Prácser A.* Budapest 1921, II. 275.

[93] *Brzoska* 1615.

[94] Sall. Cat. 47,4.

A MŰ UTÓÉLETE

Az a számos hely, melyet Cicero idéz a Rhet. Her.-ból a De inventionéban, illetve Quintilianus az Institutio oratoriában, arra látszik utalni, hogy a Rhet. Her. az ismertebb kézikönyvek közé tartozott az antikvitásban. Ez az állítás akkor válik jelentőssé, ha arra gondolunk, hogy Rómában igen sok hosszabb-rövidebb, jobb-rosszabb rétorikai kézikönyv lehetett forgalomban. Nem volt központilag szervezett közoktatás, minden tanító, iskola más könyvet használt, illetve használhatott, ha akart. A példányok sokszorosítása is sokkal lassúbb volt, mint manapság, tehát egy-egy sikeresebb tankönyvhöz nem juthatott mindenki hozzá. Általában rövidebb terjedelmű rétorikák, rétorikai jegyzetek forogtak közkézen, s ezeket magolták be a hallgatók. Ez jól kitűnik Quintilianus következő megjegyzéséből: *interim nolo se iuvenes satis instructos, si quem ex his, qui breves plerumque circumferuntur, artis libellum edidicerint, et velut decretis technicorum tutos putent* (2,13,15) — „Azonban előre óva intem az ifjakat, ne gondolják, ha a közkézen forgó rövid szónoklati kézikönyvek közül egyet betanultak, hogy akkor már elég készültséggel bírnak s mintegy fel vannak fegyverezve a szónoklat megmásíthatatlan műszabályaival" (ford.: *Prácser A.*). E Quintilianus idézte kis rétorikák olyanok lehettek, mint a Rhetores Latini minores gyűjteményben található rövid kis jegyzetek, füzetek. Ezekkel összevetve a Rhet. Her. a maga rendszerességével, nagyszerű didaktikus felépítésével nyilván kiemelkedőnek tűnhetett; a stílus tárgyalásával pedig eléggé egyedülállóan didaktikus: definiálja a szóban forgó jelenséget, példákkal szemlélteti, majd megszabja funkcióját. Ennek alapján feltételezhető, hogy nemcsak Cicero és Quintilianus ismerhette, hanem mások, nemcsak rétorok, hanem írók, költők is. Sőt az is feltételezhető, hogy ha Cicero a De inventione c. ifjúkori művében merített belőle, későbbi műveiben is felhasználhatta forrásként.

Vegyünk például egy olyan témát a Rhet. Her.-ból, melyet a latin rétorikatörténetben nyilván ő dolgozott ki elsőként, a memóriát. E részt szerzőnk nemcsak elsőként dolgozta ki, hanem a legrészletesebben is a római irodalomban, főleg ami a *locus*- és az *imago*elméletet illeti: 3,16,28—24,40. Cicero a De oratorében (2,350—360) öt oldal,

Quintilianus (11,2,1—51) mintegy 12 oldal terjedelemben tárgyalja. Cicero mindazt, amit röviden a memóriafejlesztésről mond, a Rhet. Her.-ból meríti. Neki is az a véleménye, hogy a jó emlékezőtehetségűeknek ugyanúgy javára válik a memória fejlesztése, mint a tompább agyúaknak (De or. 2,356 — Rhet. Her. 3,16,29). A memóriafejlesztés módszere is azonos mindkét szerzőnél: helyszíneken *(loci)* és képeken *(imagines)* alapul. A tanuló megfelelő sorrendben *(ordo)* elrendezett helyszíneket képzel el, s azokba jellegzetes képeket helyez, s ezekhez köti a beszéd egyes részeit, sőt még szavait is: a szöveget az egyes helyszínekhez és képekhez asszociálja. A helyszínek és a képek viszonyát mindkét szerző a viasztábla és a betűk viszonyával szemlélteti: *Nam loci cerae aut cartae simillimi sunt, imagines litteris* (Rhet. Her. 3,17,30) — *ut locis pro cera, simulacris pro litteris uteremur* (De or. 2,355). A *locus*ok és az *imago*k milyenségének leírása is azonos: *Locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite aut natura aut manu sunt absoluti* (Rhet. Her. 3,16,29). *Tum nec nimis inlustris nec vehementer obscuros locos habere oportet* (Rhet. Her. 3,19,32). *Intervalla locorum mediocria placet esse* (Rhet. Her. 3,19,32). *Quoniam ergo rerum similes imagines esse oportet, ex omnibus rebus nosmet nobis similitudines eligere debemus* (Rhet. Her. 3,20,33). *Nunc, quoniam solet accidere, ut imagines partim firmae et acres et ad monendum idoneae sint* ... (Rhet. Her. 3,21,35). A helyszínek és a képek tehát feltűnők, éles körvonalúak, világosak és közepes távolságra vannak egymástól. Cicero ugyanezt tartja fontosnak: *Quare, ne in re nota et pervolgata multus et insolens sim, locis est utendum multis inlustribus, explicatis, modicis intervallis, imaginibus autem agentibus, acribus, insignitis* (Cic. De or. 2,358). Tehát nemcsak az emlékezetfejlesztés módja azonos, hanem a vele kapcsolatos terminusok is: *locus, imago, simulacrum, intervallum, agens, acer, insignitus, inlustris, memoria naturalis, notare, ordo, forma, similitudo* stb. Bár Cicero sokkal rövidebb, s irodalmibb formában írja le a *locus*ok és *imago*k tanát, a tanítás azonossága s a terminusok teljes egybeesése azt igazolja, hogy forrása a Rhet. Her. volt, s lehetett is, mert sokkal pontosabban, módszeresebben és több példával illusztrálva fejti ki tanát, mint Cicero.

Marx szerint a Rhet. Her. sohasem volt forgalomban: a Halm által kiadott ún. kis latin rétorikák sem idézik.[95] Ám ezt a problémát is kétféleképpen lehet megfontolás tárgyává tenni: egyfelől szinte természetes, hogy ebben a korban, amikor az írók és költők közül is csak a legnagyobbakat idézik, a rétorikai szakirodalomból is csak a nagyokat emlegetik: Hermagorast, Cicerót és Quintilianust. Roppant érdekes viszont, hogy gyakran idézik Cicero De inventione c. művéből éppen azokat a mondatokat, amelyeket Cicero a Rhet. Her.-ból merített, illetve a De oratorénak azon részeiből is idéznek, amelyek szintén a Rhet. Her.-ra mennek vissza mint végső forrásra. Másfelől a kisebb latin rétorikákban is vannak nyomok, amelyek arra utalnak, hogy hellyel-közzel a Rhet. Her.-ot is ismerték. Itt nem arra a helyre gondolok, amit Marx is említ Rufinianusból: *oratio libera, quam Cornificius licentiam vocat* (RLM 46, *Halm*), mert ez az előbbihez sorolható, ti. idézet Quintilianustól, hanem azokra a terminológiai egyezésekre, amelyek csak a Rhet. Her.-ban, illetve e kisebb rétorikákban fordulnak elő.

A Rhet. Her. a memóriával kapcsolatban ilyen megkülönböztetést tesz: *Sunt igitur duae memoriae: una naturalis, altera artificiosa. . . . et naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia, et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii* (4,16,28—29). Ez a megkülönböztetés, a *naturalis* és *artificiosa* szóval együtt nem fordul elő sem Cicerónál, sem Quintilianusnál. Fortunatianus viszon így kezdi a memóriával kapcsolatos fejezetét: *Memoria qualis est? naturalis et artificiosa: quae in se ita mixtae sunt, ut naturalis arte servanda sit, artificiosa natura adiuvanda* (RLM 128, *Halm*). Hangsúlyozom, hogy itt nem a tanítás egyezése a fontos, mert az Cicerónál és Quintilianusnál is egyezik, hanem a terminológiáé. Ugyancsak Fortunatianusnál figyelhető meg egy jellegzetes párhuzam. A Rhet. Her. az egyetlen latin nyelvű rétorika, amely a három stílusnem ismertetése után leírja az egyes stílusnemek jellegzetes hibáit. A fennkölt könnyen dagályossá válik: *sufflata, turget et inflata*, a közepes szétfolyóvá: *dissolutum, sine nervis*, az egyszerű szárazzá, vértelenné: *aridum, exsangue, exile*

[95] *Marx:* Proleg. 9.

(4,10,15—11,16). Fortunatianus is tárgyalja az egyes stílusnemekkel kapcsolatos hibákat; igaz, sokkal vázlatosabban és rövidebben, mint a Rhet. Her., de ugyanolyan értelemben, és terminológiai egyezéssel: Ἁδρῷ *quod est contrarium? tumidum et inflatum.* ἰσχνῷ *quod est contrarium? aridum ac siccum.* μέσῳ *quod est contrarium? tepidum ac dissolutum et velut enerve* (RLM 126, *Halm*).

Aquila Romanus is olvasta a Rhet. Her.-ot; csak ezzel magyarázhatjuk azt a sok reminiszcenciát, ami rövid rétorikájában kitapintható. Ő is baráti kérésre írja rétorikáját, mint a Rhet. Her. szerzője, s ajándéknak nevezi: *plenum hoc tibi munus reddemus* (RLM 22, *Halm*). — Rhet. Her.: *munus hoc adcumulatissume tuae largiamur voluntati* (1,17,28). Bár más szóval nevezi meg az elhallgatást *(reticentia)*, mint a Rhet. Her. *(praecisio)*, de ugyanazt a példát hozza, kissé más fogalmazásban: *Non pari ego et adversarius periculo ad iudicium venimus* ... (RLM 24, *Halm*). — *Mihi tecum par certatio non est* ... (4,30,41). A *paronomasia*ra közli a következő példát: *Cui quod libet, hoc licet* (RLM 31, *Halm*). A Rhet. Her. a *gradatio*ra hozott példában hasonlót mond: *si illis et quod libet, licet* (4,25,34).[96] A *repetitio* szemléltetésére alkalmazza a következő példát: *Patriae suae quisquam, o di immortales, exitium est machinatus* (RLM 32, *Halm*). A Rhet. Her. a fennkölt stílust szemléltető példájában a hazaáruló bűnét festi, s arról írja az alábbi mondatot: *huius sceleris qui sunt adfines, uno consilio universis civibus atrocissimas calamitates machinantur* (4,8,12). A mondat tartalma és a *machinor* ige használata azt sejteti, hogy Aquila Romanus a Rhet. Her.-ból merített. Fontos párhuzamnak tartom a *disiunctum* alakzatot, amely csak Aquilánál és a Rhet. Her.-ban szerepel ezen a néven (RLM 36, *Halm* — Rhet. Her. 4,27,37).

Ezek után nem kell csodálkoznunk azon, hogy az V. században Rufinus litterator szó szerint idézi a ritmussal kapcsolatos részeket a Rhet. Her.-ból, Cicerónak tulajdonítva azokat (RLM 577; 584, *Halm*); majd valamivel később Priscianus is citálja példáit, ugyancsak Cicerónak tulajdonítva (GL 2,495—496). Diomedes is átvesz példái közül (GL 1,458), Charisius is (GL 1,273), igaz, név nélkül. Bár a

[96] Erre a párhuzamra *Halm* is utal (31).

Stockholmi Scholion szerint Grillius kommentárt írt a Rhet. Her.-hoz, ti. a scholion így kezdődik: *Incipit apparatus Grillii et aliorum expositorum supra secundam rhetoricam Tulli,* és kiadója, Wisén is biztosra vette a scholion kijelentését,[97] mégis többen kétségbe vonják. Arra viszont több forrás utal, hogy a Karoling-korban már biztosan volt jegyzetes, kommentáros kiadása.[98]

A felsorolt tények — úgy hiszem — döntő érvekkel cáfolják Marxnak azt a sokak által elfogadott tételét, hogy a Rhet. Her. csak magánhasználatra készült, közforgalomba sohasem került, ezért nem ismerik és idézik a késő antikvitásban.

Az ókorban a Rhet. Her. háttérbe szorult a cicerói De oratoréval és Oratorral, valamint Quintilianus Institutiójával szemben. A középkorban fordult a kocka: az említett műveket hanyagolták el a Rhet. Her.-mal szemben. Az első ún. csonka kódexek a IX—X. századból maradtak fenn, az ún. kiegészített kódexek pedig a XI—XII. századból. Ez utóbbiak száma több mint százra tehető, s a világ valamennyi nagy könyvtárában fellelhetők. A XI—XII. századból több kommentár maradt fenn a Rhet. Her.-hoz. Érdekes módon ezek a kommentárok mindeddig különféle könyvtárakban rejtőztek, csak az utóbbi évtizedben kerültek a kutatás homlokterébe.[99] Guillielmus de Champeaux kommentárja például mintegy nyolc-tíz könyvtárban megtalálható Európában,[100] s ez azt jelzi, hogy a Rhet. Her. a középkorban a legnépszerűbb és legelterjedtebb rétorikai tankönyvvé vált. Nemcsak az oktatásban töltött be fontos szerepet, hanem a kibontakozó irodalomtudományban is.

Hogy milyen szerepe lehetett a gyakorlati oktatásban, az jól lemérhető az ún. XII. századi esztergomi diákjegyzetből,[101] melyet

[97] *M. Wisén:* De scholiis rhetorices ad Herennium codice Holmiensi traditis. Holmiae 1905, 23.

[98] *Fr. Quadlbauer:* Die antike Theorie der genera dicendi im lateinischen Mittelalter. Wien 1962, 34.

[99] *M. Dickey:* Some Commentaries on the De inventione and Ad Herennium of the Eleventh and Early Twelfth Centuries. MRS 6 (1968) 1—41.

[100] *K. M. Fredborg:* The Commentaries on Cicero's De inventione and Rhetorica ad Herennium by William Champeaux. CJMA 17 (1976) 1—36.

[101] *Mészáros I.:* A XII. századi esztergomi diákjegyzet. Pedagógiai Múzeum 2. szám. Budapest 1973.

mint erre a címe is utal, valószínűleg diákok jegyeztek le tanári diktálás után. E jegyzet grammatikára, prozódiára, rétorikára, diktámenre és computusra vonatkozó ismereteket tartalmaz, s a rétorikai rész a Rhet. Her. alakzatainak kivonatolásából áll, mégpedig szinte valamennyi szóalakzatot közli, mintegy 36-ot, a gondolatalakzatok közül pedig 7-et. Igen tanulságos az átvétel, a kivonatolás módja. Először átveszi az alakzat (a Rhet. Her.-ban: *exornatio,* a jegyzetben a középkori nyelvszokásnak megfelelően *color*)[102] meghatározását, de nem szó szerint, hanem átalakítva, egyszerűsítve, majd egy vagy két, ugyancsak a Rhet. Her.-ból származó példával szemlélteti; például: *Primus color vocatur repetitio, eo quod oratio crebrius incipiat ab eadem dictione, ut hic: „Vobis istud attribuendum est, vobis gratia est habenda, vobis ista res erit honori." Item: „Scipio Numantiam sustulit, Scipio Carthaginem delevit, Scipio pacem peperit, Scipio civitatem servavit." Hic color videtur esse adhibendus et ad ornandam et ad exaugendam orationem.*[103] Mint az idézetből nyilvánvaló, teljesen átfogalmazza a *repetitio* definitióját, a két rövidebb példát szó szerint átveszi, a harmadik, hosszabb példát elhagyja, végül abból a részből, melyben a Rhet. Her. megállapítja a *repetitio* funkcióját, elhagyja az első mondatot, a másodikat viszont majdnem szó szerint közli.[104] Ez a példa arra a kérdésre is választ ad, miért terjedt el a Rhet. Her. a középkori iskolákban: azért, mert eleve didaktikus felépítésű: definiálja a szóban forgó stíluseszközt, példákkal megvilágítja, majd megszabja funkcióját. A középkori tanítónak készülés közben nem kellett mást csinálnia, mint szükség szerint lerövidíteni, illetve ott, ahol bonyolultnak érezte a fogalmazást, leegyszerűsíteni az eredetit, s máris tanítható anyagot kapott.

De nemcsak az iskolai oktatásra nyomta rá bélyegét a Rhet. Her. tanítása, hanem a középkori irodalomtudományra is, különösen a stílusnemek tanára. Jól rávilágít erre a hatásra a már említett

[102] *L. Arbusow:* Colores rhetorici. 2., durchgesehene und vermehrte Auflage herausgegeben von *H. Peter.* Göttingen 1963, 11.

[103] *Mészáros* 50.

[104] Vö. Rhet. Her. 4,13,19.

Stockholmi Scholion, amelyből kitűnik, hogy a középkorban az egyes alakzatokat a három stílusnem valamelyikébe sorolták. Wisén megállapította, hogy több Rhet. Her.-kódexben ugyanolyan bejegyzések találhatók, mint a Stockholmi Scholionban, például *contentio gravis, disiunctum grave* stb. Ennek alapján föltételezni lehetett, hogy valamely kommentár maradványai lehetnek. E scholion alapján azonban világossá válnak a többi kódex bejegyzései is, például a *contentio*hoz a scholion ezt a megjegyzést fűzi: *notatur eum valere ad gravem stilum.* Mivel a HPB kódexekben található bejegyzések olykor eltérnek a scholion bejegyzéseitől, feltehető, hogy már igen korán létezett egy kommentár a Rhet. Her.-hoz, s ezen olykor szabadon változtattak.[105] Hasonlóképpen egy korai Rhet. Her.-kommentárt feltételez az ún. Scholia Vindobonensia ad Horatii Artem poeticam, mely a X—XI. századból származik. Mint Fr. Quadlbauer rámutat, e scholion is gyakran hivatkozik a Rhet. Her. tanításaira az *ut in rhetoricis praecipitur* szavakkal.[106]

A Rhet. Her. tanításai más jellegű tudományos munkákba is átszivárogtak a középkor folyamán. Ioannes Saresberiensis, a XII. század nagy gondolkodója és pedagógusa, háromszor merít belőle Metalogicon című művében. A Rhet. Her. a memóriafejlesztéssel kapcsolatban kifejti, hogy a mesterség és a tudomány a természetet utánozza: *Docet ergo se natura vulgari et usitata re non exsuscitari, novitate et insigni quodam negotio commoveri. Imitetur ars igitur naturam et, quod ea desiderat, id inveniat, quod ostendit, sequatur* (3,22,36). Ioannes ugyanezt a tanítást a grammatikával kapcsolatban fejti ki: *Artium vero matrem superius collectum est esse naturam; ... naturam tamen imitatur, ... eique in omnibus, quantum potest, studet esse conformis* (1,14, p. 32,22—27).[107] Mint fentebb láttuk, a Rhet. Her. hosszasan foglalkozik a memóriafejlesztéssel; Ioannes reflektál erre a tanításra, s azt mondja, hogy ez neki nem sokat segített: *Tullius in Rhetoricis operam dedisse visus est; sed similibus mei non multum prodest*

[105] *Wisén* 23 skk. és 28—29.
[106] *Quadlbauer* 32 skk.
[107] A Metalogicont *C. C. I. Webb* (Oxonii 1929) kiadása szerint idézem.

(1,20, p. 49,14—16). A fölösleges beszéddel kapcsolatban írja Ioannes a következő mondatot: *Sed et Cicero verba redarguit quae sine utilitate aut voluptate tam dicentis quam audientis inutiliter proferuntur* (2,8, p. 75,9—10). Itt feltehetőleg a Rhet. Her. következő mondata áll a szeme előtt: *Primum igitur, ab eis quod de modestia dicitur, videamus, ne nimium pueriliter proferatur* (4,3,4). A kódexekben az a változat is megtalálható, amelyet Ioannes használ: *inutiliter proferuntur.*

Középkori közkedveltségére jól rávilágít az a tény, hogy a XIII. században olaszra fordítják,[108] a memóriáról szóló részt pedig görögre is.[109] A középkori Magyarországon is tankönyvként használták; hogy milyen formában, az jól kitűnik a fentebb ismertetett ún. esztergomi diákjegyzetből, amennyiben e jegyzetet magyar iskolákban használták.[110] Bár azzal a kérdéssel még nem foglalkozott a filológia, hogy a Rhet. Her. milyen nyomokat hagyott a középkori magyarországi latin nyelvű irodalomban, hatása az eddigi szórványos adatok alapján is feltételezhető. Tarnai Andornak köszönhető az alábbi megfigyelés: „Még bonyolultabb problémákat súrol István kisebb legendájának kiváló írója, mikor a fabuláról beszél. A szó első jelentésének a valószínűleg nálunk is tankönyvként használt Auctor ad Herennium értelmezését vehetjük, aki sem nem igaz, sem nem valószínű eseményt ért rajta, példaként a tragédiákban feldolgozott cselekményt említi, és szembeállítja a múltban történt valósággal, a historiával".[111] A török kormány által visszaadott Corvinák között van egy kódex, amely nem biztos, hogy Corvina, mindenesetre az a tény, hogy a török állam visszaadta, azt bizonyítja, hogy Magyarországról vitték el. E kódex a XIV. századra datálható és különféle antik és középkori szerzőktől

[108] *Marx:* Proleg. 52.

[109] Közli *Marx:* Proleg. 54—59.

[110] *Csóka J. L.* kétségbe vonja, hogy a kódexet Magyarországon írták és használták: Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS III. 184. kódexe. Századok 116 (1982) 969—985.

[111] *Tarnai A.:* „A magyar nyelvet írni kezdik." Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest 1984, 18. A Rhet. Her. magyar vonatkozásairól l. még *Mészáros I.:* XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis". Budapest 1981, 21—24; *Balázs J.:* Magyar deákság. Budapest 1980, 486; 529 skk.

tartalmaz részleteket.[112] Cicero Milo védelmében mondott beszédének 1—3. fejezete után következik egy részlet a Rhet. Her.-ból, mely szó szerint közli azt, amit a Rhet. Her. az előadásmódról tanít: 3,11,19—15,27. Az előadásmódot más latin rétorikák is tárgyalják, de e tekintetben ismét azt kell mondanunk, hogy szakmai szempontból a legmegfelelőbben a Rhet. Her. tárgyalja: jól tanítható, pontos utasításokat ad arra nézve, hogyan lehet a hangot fejleszteni, és hogyan kell előadni a szónoki beszéd egyes részeit, illetve hogyan kell beszélni az egyes stílusnemekben. Mindezekből nyilvánvaló, hogy a kódex összeállítója e tanítás gyakorlati használhatósága miatt választotta ki éppen a Rhet. Her.-ból. Magyarországi használatról tanúskodik az a teljes Rhet. Her.-kódex, mely az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve az a Guillielmus de Champeaux kommentárját tartalmazó kódex, mely Gyulafehérváron található.[113]

A humanizmus korától kezdve ismét Cicero és Quintilianus kerül előtérbe. Jól lemérhető ez a fordulat Verseghy Ferencnek a magyar nyelvről írt nagyszabású művében, melyben az antik elméleti írók közül Aristotelést, Cicerót és Quintilianust idézi, a Rhet. Her.-ot csak ritkán, nyilván csak akkor, ha a Rhet. Her. által adott meghatározást jobbnak találja, mint Ciceróét vagy Quintilianusét. Tanulságos e tekintetben az a mód, ahogyan az átmenetet tárgyalja. A műalkotás részeinek viszonyáról ezt írja: „A szónokló művészetekben a részeknek szinte minden kapcsolata átmenetekkel valósul meg. Ezt a Rhetorica ad Herennium szerzője a IV. könyvben így határozza meg: *Transitio vocatur, quae, cum ostendit breviter, quod dictum sit, proponit item brevi, quod sequatur, hoc modo: in patriam cuiusmodi fuerit, habetis; nunc in parentes qualis extiterit, considerate.*"[114] Itt Verseghynek szüksége volt az átmenet definíciójára, ám azt csak a Rhet. Her.-ban találhatta meg, ezért kénytelenségből idézi. Quintilianus nem definiálja: amit mond róla, az elmosódó és általános, ezért az átmenettel kapcsolatos

[112] Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Edidit *L. Mezey*. Budapest 1961, 20. c., 81—82.

[113] Codices Latini Medii Aevi. Edidit *E. Bartoniek*. Budapest 1940, 149. c.

[114] Usus aestheticus linguae Hungaricae. Budae 1817 (A magyar nyelv művészi felhasználása. Szolnok 1974), 57 §, 4.

tanításából Verseghy csak azt idézi, hogy kerülni kell a közmondásoktól dagályos átmeneteket (Inst. 4,1,77).

Mindez arra utal, hogy Cicero és Quintilianus tekintélye olyan meghatározóvá vált a humanisták korától kezdve, hogy amit lehetett, azt csak tőlük idézték, s csak végső szükség esetén citálták a Rhet. Her.-ot. Jól kiviláglik ez Augustus Ernesti „Initia Rhetorica" című művéből, melyben folyton citálja a nagy neveket és műveket, Aristotelést, Cicerót, Quintilianust a helyek pontos megadásával, a Rhet. Her.-ot viszont nem, pedig munkájában sok olyan kitétel van, amely végső soron a Rhet. Her.-ból származik, például az *exordium*mal, a *narratio*val kapcsolatban, csakhogy Cicero De inventione című művére hivatkozik, melyben ezek a definíciószerű helyek szintén megtalálhatók, s — mint fentebb láttuk — Cicero a Rhet. Her.-ból vette át őket. Egy helyen azonban nyilvánvalóan tetten érhető, hogy a Rhet. Her.-ból merít; a szóbőséggel kapcsolatban a *commutatio*ról beszél: *Verbis commutatur oratio, si eandem rem aliis semper vocabulis et phrasibus enunciamus* (378 §). . . . *Figurae commutationi servientes sunt interrogatio, quae inflexe dicit, quod ante oratione recta expressum fuerat: sermocinatio, quae aliquem inducit secum loquentem, quod ante recta dixerat. Veluti hoc: sapiens se non sibi soli, sed etiam patriae natum putat: sic ad sermocinationem redigitur: sapiens sic saepe secum loquatur: non mihi soli natus sum, sed partem vitae meae reposcit patria* (380 §).[115] A Rhet. Her.-ot jól ismerő számára azonnal világos, hogy Ernesti itt a Rhet. Her. *expolitio* címen tárgyalt alakzatát „alakítja" át, fölismerve azt, hogy „ugyanazt elmondatni többféleképpen" minden korban a legjobb stílusfejlesztő módszer. Mivel ezt legszakszerűbben és legterjedelmesebben a Rhet. Her. tárgyalja az antik rétorikák között, innen veszi át a rá vonatkozó alapismereteket, ám e „tankönyvet" nem tartja méltónak arra, hogy megnevezze. Pedig az átvétel enélkül is nyilvánvaló: *Verbis commutabimus, cum re semel dicta iterum aut saepius aliis verbis, quae idem valeant, eadem res proferetur . . . Sermocinatio est . . .: „Sapiens omnia rei publicae causa suscipienda pericula putabit. Saepe ipse secum loquitur: Non mihi soli, sed etiam atque adeo multo potius natus sum patriae"* (Rhet. Her. 4,42,54—43,55).

[115] Initia rhetorica. Auctore *A. Ernesti*. Lipsiae 1784, 186—187.

A fentiek alapján — úgy hiszem — nem jár messze az igazságtól az a következtetés, hogy a humanizmus korától a Rhet. Her. ugyanúgy háttérbe szorult, mint az antikvitásban. Merítenek belőle, olykor még szó szerint is, de mint „iskolás tankönyvet" a nagy nevek mellett szégyenlik megemlíteni. Ez a tartózkodás egészen C. L. Kayser kiadásáig tartotta magát (Lipsiae 1854). E kiadás váratlan fordulatot hozott: a legnagyobb klasszikus-filológusok írtak dicsérő, olykor magasztaló tanulmányokat e munkáról, s Cornificius rétorikája meghódította a világot egészen addig, míg Fr. Marx ismét a mélybe nem taszította.

Mindennek lecsapódása a magyar ókor- és irodalomtudományra csak annyi volt, hogy 1910-ben megjelent a 3. könyv magyar fordítása egy vidéki gimnázium évkönyvében.[116] Az a rétorikai kézikönyv, amely az első irodalomtudományi mű volt latin nyelvterületen, amelyből talán a legnagyobb rómaiak tanultak, és amelyből később egész Európát oktatták az irodalmi mesterség fogásaira, hiszen az olaszok már a XIII. században, a németek 1478-ban, a spanyolok 1434-ben,[117] a franciák pedig 1652-től napjainkig hétszer fordították le anyanyelvükre,[118] ez a kézikönyv teljes terjedelmében magyar nyelven most jelenik meg először.

[116] A Caius Herenniushoz intézett rhetorika III. könyve. Fordította *Moravszky F.* Nyíregyházi Ág. Főgimn. 1909—10. Ért. 19—44.

[117] *R. R. Bolgar:* The Classical Heritage. Cambridge 1977[5], 526—527. A Rhet. Her. középkori elterjedtségéről l. 27; 37; 43; 133; 154; 210—211; 357; 420.

[118] *Caplan* XXXVI.

A KÉZIRATI HAGYOMÁNY ÉS A FONTOSABB KIADÁSOK

A Rhet. Her. szövegkiadásai két kéziratcsoport olvasatain alapulnak: *a) M(utili)* — melyeknek példányai lacunákat és romlott olvasatokat tartalmaznak, a IX—X. századból származnak; *b) E(xpleti)* — kiegészített és javított példányok a XI—XII. századból.[119] Az *E* kódexekben az *M* lacunáit egy másik kézirati hagyományt képviselő sértetlen példány alapján egészítették ki.

AZ IRÁNYADÓ KÓDEXEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

M — *codices mutili* (az elejük hiányzik az 1,6,9-ig):

H — Herbipolitanus v. Wirceburgensis IX—X. sz.;
P — Parisinus 7714, IX. sz.;
Π — Parisinus recentior 7231, XII. sz.;
B — Bernensis 433, IX—X. sz.;
C — Corbeiensis v. Lenipolitanus F vel. 8, IX—X. sz.;

E — *codices expleti* (teljes szöveg a lacunák kitöltésével):

b — Bambergensis 423 M V, XII—XIII. sz.;
l — Leidensis Gronovianus 22, XII. sz.;
d — Darmstadiensis 2283, XII—XIII. sz.;
p — Parisinus 7696, XII. sz.;
v — Vossianus 103, XII—XIII. sz.;

[119] Az egyes kódexek leírását l. *Marx:* Proleg 10—43; *Fr. Marx—W. Trillitzsch:* Praef. VII—XVIII; vö. még *G. Calboli:* Adnotatio critica 75—92.

AZ IRÁNYADÓ KIADÁSOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

Kayser — Cornifici Rhetoricorum ad C. Herennium libri IIII, recensuit et interpretatus est C. L. Kayser. Lipsiae 1854 (Notae cím alatt kommentár: 215—312);

Friedrich — M. Tullii Ciceronis Opera rhetorica I, recognovit G. Friedrich. Lipsiae 1884;

Marx — Incerti Auctoris De ratione dicendi ad C. Herennium libri IV, recensuit Fr. Marx. Lipsiae 1894 (bőséges kommentárral Prolegomena címen: 1—180);

Marx—Trillitzsch — Incerti Auctoris De ratione dicendi ad C. Herennium libri IV, iterum recensuit Fr. Marx. Lipsiae 1923 (Editionem stereotypam correctiorem cum addendis curavit W. Trillitzsch. Lipsiae 1964);

Bornecque — Cicéron Rhétorique à Hérennius, ouvrage longtemps attribué à Cicéron, texte revu et traduit par H. Bornecque. Paris 1932;

Caplan — Cicero Ad C. Herennium libri IV de ratione dicendi, with an English Translation by H. Caplan. Loeb Classical Library. London—Cambridge (Mass.) 1954 (1964², 1968³);

Calboli — Cornifici Rhetorica ad C. Herennium. Introduzione, testo critico, commento a cura di G. Calboli. Bologna 1969.

A szöveg megállapításakor a fentebb fölsorolt irányadó kiadásokat és azok kritikai apparátusát vettük alapul. Azoknak a helyeknek a jegyzékét, amelyekben eltértünk e szövegkiadásoktól, az alábbi *Appendix critica*ban közöljük. Mint ahogy ez tüstént szembeötlő, a nehezen értelmezhető *M*-olvasatok helyett az *E* kódexek olvasatait részesítjük előnyben. Az újabb kutatások ugyanis rámutattak arra, hogy az *E* kiegészítései és változtatásai megbízható kézirati hagyományt követő példány alapján történtek.[120] A szöveg tagolásában azt az elterjedtebb megoldást választottuk, amelyet Bornecque, Caplan és Calboli alkalmaz.

[120] Az *E* kódexek megbízhatóságát több kutató hangsúlyozza: *W. Kroll:* Philologus 89 (1934) 64—65; *R. Reitzenstein:* Gnomon 5 (1929) 605: „Mit Recht tritt dabei jetzt die jüngere Tradition (E) etwas mehr hervor."

APPENDIX CRITICA

1,5,8: in eos, qui audiunt, aliquid referemus *(Itt nem feltétlenül kell lacunára gyanakodnunk.)* — 1,6,9: rem, non hominem, hominem, non rem **E** — 1,6,10: cui **E**; veri simili *a kódexek többsége* — 1,10,16: *Marx a* si prius *előtt lacunát tételez fel (ez nem szükségképpen indokolt)* — 1,10,17: perorata narratione **E** — 1,12,22: civili ... in hac parte nos iuris civilis scientia iuvabit *Kayser törölte* — 1,13,23: intestato moritur **B**; familia $\mathbf{P^2}$ — 1,17,27: exquiritur *a kódexek többsége;* adcumulatissime $\mathbf{PH^2}$.

2,2,2: Reliquum **EC;** vitari **EC**; coniecturalem, eam quae prima quaeque difficillima **d** — 2,2,3: commodorum spe aut incommodorum vitatione **ldB** — 2,3,4: iniquum *a kódexek többsége* — 2,3,5: spectari *a kódexek többsége;* adsignari **H** — 2,4,6: spem perficiendi **EBC** — 2,7,10: sciri **d;** aut vestigiis probari *Marx kiegészítése* — 2,8,12: subsit **E;** confinxisse **EC;** omnes eius partes **EC** — 2,10,14: neglegere *a kódexek többsége;* utemur expositione *Marx—Trillitzsch, Calboli* — 2,10,15: neglectum *az újabb kódexek* — 2,11,16: est *a kódexek többsége* — 2,12,18: similibus **E** — 2,13,20: conicito **ld** — 2,14,22: aequum *a kódexek többsége* — 1,15,22: inutile **EC** — 2,16,23: num culpa veniendi necessitudinem fecerit *Kayser törölte* — 2,16,24: communes **EC;** ea fraudi **E** — 2,17,26: communes **EC** — 2,18,27: ipsi *a kódexek többsége* — 2,19,29: voluit interimere *Marx javasolja a lacuna kiegészítésére* — 2,21,34: inreligio **lBC,** irreligio **bd** — 2,22,34: reprehensione *(A kéziratok olvasatát nem feltétlenül kell javítanunk.);* Medea animo aegro, amore saevo saucia *valószínűleg egy másoló hozzáadása* — 2,24,38: studiosi **EC;** si **EC** — 2,25,39: cum id **E** — 2,25,40: Quirites *a kódexek többsége;* cum **EC** — 2,26,42: si **EC;** aequum **E** — 2,27,43: omnes *a legtöbb kódex; a feltételezett lacunát Marx szerint így lehet kiegészíteni:* donis militaribus se dicat — 2,28,45: cum **lb;** exules *a kódexek többsége* — 2,29,46: non quod quidque **lBΠ** — 2,30,47: communes **EC;** commodissime sumentur **E** — 2,30,48: cum *Bornecque, Caplan;* adhuc *a kódexek többsége;* cum *Caplan;* iudicium *a legtöbb kódex, Calboli* — 2,30,49: cum **E;** — 2,31,50: si *a kódexek többsége;* obtinuerimus *a kódexek többsége;* reliquum **E**.

3,2,2: cum **EC;** bello Italico *Orelli törölte* — 3,2,3: rei **pdC;** retribuens $\mathbf{H^1}$ *alapján Calboli;* cupiditatum **EC** — 3,3,5: Viros **E;** *Marx lacunát tételez fel;* haberi **EC** — 3,4,7: recti *a kódexek többsége;* ordini *a kódexek többsége;* iudiciali **EC** — 3,4,8: recti **EC** — 3,5,9: consecutura **E;** virtuti **HBC** — 3,6,11: aut quod rectum sit *Aldus* — 3,6,12: monendi **EC** — 3,7,13: cum **EC;** bene et honeste **E;** *Marx lacunát tételez fel* — 3,7,14: laudi *a kódexek többsége* — 3,8,15: communes *a kódexek többsége;* atque ad $\mathbf{dB^2C}$ — 3,9,17: obtunsae **M** — 3,10,18: si *Bornecque, Caplan* — 3,12,21: voce leni **d** — 3,12,22:

vulnerat **EC** — 3,13,23: contentio est **EC** — 3,14,24: sedatissima et depressissima **E;** paululum *a legtöbb kódex* — 3,14,25: faciendum est **E** — 3,15,26: paululum *a kódexek többsége* — 3,16,29: illi *a kódexek többsége;* leonis **E;** memoriam *elhagyja* **M;** conlocare nos **M** — 3,17,30: mnemonica *Aldus;* quoque loco **l** *alapján Bornecque, Caplan* — 3,18,30: complures *Bornecque, Caplan;* a **E;** a medio **M** — 3,18,31: decimo **E;** Decimo **lb** — 3,19,31: dissimili **E** — 3,21,34: Primo *Marx javaslata;* debemus *Calboli;* ni **E** — 3,23,38: ridiculum est **ld** — 3,23,39: ut cum **lb;** proemiis **E;** proemiorum **E** — 3,24,40: mnemonicis *Aldus.*

4,1,2: ne nos **bdP²Π**; obtinent **lH** — 4,3,4: loquuntur **E;** narret **EC;** Boiscus Isthmiis *Marx konjektúrája* — 4,3,5: nomini **EC** — 4,3,6: cum **E** — 4,4,7: periodos, sed **C** — 4,5,8: inutile est **EC;** omnes **bdHC** — 4,6,9: cum **M** — 4,7,10: ad **EP²C**; Reliquum *a kódexek többsége* — 4,8,11: infima **EC;** gravi *a kódexek többsége;* ad unam **CΠ** — 4,8,12: hostes **EC;** matribusfamilias **EP²B²C** — 4,10,14: infimum **lbC;** Hic vix *Bornecque, Caplan* — 4,10,15: finitima **E;** tumor *a kódexek többsége* — 4,11,16: exsangue **CΠ;** praesentibus **E** 4,12,17: superiori **E;** — 4,12,18: tati **EC;** reliquum *a kódexek többsége* — 4,13,18: M̄. Tulli Ciceronis ad Herennium lib. IIII explicit. Lib. V feliciter de verborum exornatione **M** — 4,13,19: existimationem *a kódexek többsége;* existimatio *a kódexek többsége* — 4,14,20: ut et conversione et repetitione *Marx kiegészítése;* existimatio *a kódexek többsége* — 4,14,21: amari **E;** sit **M** — 4,15,21: si distinguemus **ldCΠ** — 4,15,22: splendori **EC;** exornari **M** — 4,16,23: existimabatur **M;** ut quoquo modo possit veneficio petat. Quare necesse est **E;** iniquum *a kódexek többsége* — 4,16,24: ad sermonem *a kódexek többsége* — 4,17,24: *Marx így javasolja a lacunát kitölteni:* quidque. Item: Non solet is potissimum — 4,17,25: Et *Bornecque; lacuna (Marx)* — 4,18,25: contrarium . . . contentio *(Schütz törölte, mert szerinte scholionból került a szövegbe);* facile contraria confirmat (*Marx* contraria *kiegészítését nem tartom szükségesnek*); gerere *Thielmann kiegészítése;* pares **lbC** — 4,18,26: et **d** — 4,19,26: consauciari *a kódexek többsége* — 4,20,27: omina *Marx* — 4,21,29: amori *a kódexek többsége;* homini **EC** — 4,22,30: casuum **ECΠ** — 4,22,31: ea **CE;** cui **EC;** vultum *a kódexek többsége;* sepeliri **EC²** — 4,24,34: prodiremus **EC;** factum est **E** — 4,25,34: adiunxerunt *a kódexek többsége* — 4,25,35: sed **EC** — 4,26,35: reliquum *a kódexek többsége* — 4,26,36: levius tantummodo *(Marx szerint a* levius *kiesett);* insignior magis *(Marx szerint az* insignior *kiesett)* — 4,27,37: disiunctio **EΠ** — 4,28,38: cum **EC** — 4,28,39: edas *a legtöbb kódex, Marx ed. maior* — 4,30,41: reliquum *a kódexek többsége* — 4,31,42: appellari *a kódexek többsége* — 4,32,43: aut ab **E;** id aut a superiore re conficitur *Marx konjektúrája, követi Caplan;* ab invento **E** — 4,34,45: extinxit *a kódexek többsége;* revirescent **EB** — 4,34,46: cuinam **E;** nitorem **M,** *Caplan;* numitoremque **E,** *Marx;* M. Tulli Ciceronis ad Herennium lib. V. expl. Incipit lib. VI **PB** — 4,35,47: optimas et **E** — 4,36,48: crimini *a legtöbb kódex* — 4,37,49: amici **E** — 4,38,50: cum **EC;** *az* egestatis *után Marx lacunát tételez fel, kiegészítése:* vi inducebatur cum — 4,39,51: et vires **E;** coniunxit *a kódexek többsége* — 4,44,57: iniquum **EΠ** — 4,46,59: simili *a legtöbb kódex;* ut paulo ante, cum de cursoribus adserebatur *(törölte Schütz, de nem feltétlenül indokolt a törlés)* — 4,49,62: delirat **E;** cum domo **E** — 4,49,63: incurvum **EC** — 4,50,63: Darem vobis libenter quae clientibus *Marx valószínű kiegészítése;* isti **EB²**, *Caplan;* barbari **EBCΠ;** ite mecum

Caplan, Item equum **M,** ite mequom *Marx,* ite mequum *Marx—Trillitzsch;* Sequuntur **PBCΠ** — 4,51,64: postero die **P²Π,** *Caplan;* hospites *a kódexek többsége;* narrem *Caplan* — 4,52,65: subsequuntur **lHCΠ;** alii *a kódexek többsége;* superari *a kódexek többsége* — 4,54,68: quotannis *Jordan és Fowler (a* **PBΠ** quodam is *olvasata alapján), Calboli* — 4,55,68: illi **CE;** alii **b,** *Caplan;* dubitanti *a kódexek többsége.*

A C. HERENNIUSNAK AJÁNLOTT RÉTORIKA FELÉPÍTÉSE[121]

I. könyv

Prológus (1);
A szónok feladatai és képességei (2—3);
A szónoki beszéd részei (4);
A bevezetés (5—11);
Az elbeszélés (12—16);
A tétel (17);
Az ügyállás és fajai: a következtetésen, a törvényen és a jogosságon alapuló ügyállás (18—25);
A védelem indoka, a vád főérve, az ítélet tárgya (26—27);
Epilógus (27).

II. könyv

Prológus: a törvényszéki beszéd (1—2);
A bizonyítás és cáfolás módjai a következtetésen alapuló ügyállás esetén (3—12);
A bizonyítás és cáfolás módjai a törvényen alapuló ügyállás esetén (13—18);
A bizonyítás és cáfolás módjai a jogosságon alapuló ügyállás esetén (19—27);

[121] Az egyes könyvek felépítését részletesen tárgyalja *Caplan* XLV—XLVIII.; *Calboli* 54—74; *M. Fuhrmann:* Das systematische Lehrbuch. Ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaften in der Antike. Göttingen 1960, 41—54.

A legtökéletesebb érvelés (28—30);
A hibás érvelések (31—46);
A befejezés (47—50);
Epilógus (50).

III. könyv

Prológus (1);
A tanácsadó beszéd (2—9);
A bemutató beszéd (10—15);
Az elrendezés (16—18);
Az előadásmód (19—27);
Az emlékezőtehetség és fejlesztése (28—39);
A gyakorlás fontossága az emlékezőtehetség fejlesztésében (40).

IV. könyv

Prológus (1—10);
A három stílusnem (11—16);
A stíluskövetelmények vagy -erények (17);
A szerkesztettség (18);
A fenség: a szó- és gondolatalakzatok (18);
A szóalakzatok (19—41);
A tíz trópus (42—46);
A gondolatalakzatok (47—68);
Epilógus (69).

CORNIFICI

RHETORICA AD C. HERENNIUM

CORNIFICIUS

A C. HERENNIUSNAK AJÁNLOTT RÉTORIKA

LIBER PRIMUS

I. 1. Etsi [in] negotiis familiaribus inpediti vix satis otium studio suppeditare possumus, et id ipsum, quod datur otii, libentius in philosophia consumere consuevimus, tamen tua nos, Gai Herenni, voluntas commovit, ut de ratione dicendi conscriberemus, ne aut tua causa noluisse aut fugisse nos laborem putares. Et eo studiosius hoc negotium suscepimus, quod te non sine causa velle cognoscere rhetoricam intellegebamus: non enim in se parum fructus habet copia dicendi et commoditas orationis, si recta intelligentia et definita animi moderatione gubernetur.

Quas ob res illa, quae Graeci scriptores inanis adrogantiae causa sibi adsumpserunt, reliquimus. Nam illi, ne parum multa scisse viderentur, ea conquisierunt, quae nihil adtinebant, ut ars difficilior cognitu putaretur, nos autem ea, quae videbantur ad rationem dicendi pertinere, sumpsimus. Non enim spe quaestus aut gloria commoti venimus ad scribendum, quemadmodum ceteri, sed ut industria nostra tuae morem geramus voluntati. Nunc, ne nimium longa sumatur oratio, de re dicere incipiemus, [sed] si te unum illud monuerimus, artem sine adsiduitate dicendi non multum iuvare, ut intellegas hanc rationem praeceptionis ad exercitationem adcommodari oportere.

II. 2. Oratoris officium est de iis rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus et legibus constitutae sunt, cum adsensione auditorum, quoad eius fieri poterit.

Tria genera sunt causarum, quae recipere debet orator: demonstrativum, deliberativum, iudiciale. Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem vel vituperationem. Deliberativum est in consultatione, quod habet in se suasionem et dissuasionem. Iudiciale

ELSŐ KÖNYV

I. 1. Bár magánügyeimtől akadályoztatva[1] nemigen fordíthatok elegendő időt tudományos munkára, s ami szabadidőm adódik, azt is inkább a filozófiának[2] szoktam szentelni, mégis kedvedért, Gaius Herennius,[3] rászántam magam arra, hogy a szónoklattanról[4] írjak; már csak azért is megtettem ezt, hogy azt ne gondold: miattad nem akartam, vagy nehézségétől riadtam vissza. S annál buzgóbban vállaltam e feladatot, mert beláttam, hogy nem ok nélkül akarod tanulmányozni a rétorikát:[5] csakugyan nem kis haszna van a szónoki képzettségnek és a kifejezőkészségnek, ha helyes belátás és a jellem határozott mértéktartása irányítja.

Ezért mellőztem mindazt, amit a görög szerzők[6] hiú nagyzolásból tárgyaltak. Ők bizony — nehogy tudásuk kevésnek tűnjék — ide nem tartozó dolgokat is összehordtak, hogy tudományukat minél nehezebben felfoghatónak tüntessék fel, én viszont azt tárgyalom, ami meggyőződésem szerint a szónoklattanhoz tartozik; hiszen nem a nyereség reménye[7] vagy a dicsőségvágy késztetett írásra, miként a többieket, hanem az, hogy igyekezetemmel kedvedben járjak. Most pedig, hogy ne szaporítsam a szót, a tárgyra térek; előbb azonban még arra az egyre figyelmeztetlek: az elmélet szónoki gyakorlat[8] nélkül nem sokat ér; ebből megértheted, hogy az ilyenfajta tanításokat a gyakorlatban kell alkalmazni.

II. 2. A szónoknak az a feladata, hogy a szokások és a törvények által a polgárok érdekében szabályozott dolgokról tudjon beszélni, s amennyire lehetséges, vívja ki a hallgatóság helyeslését.[9]

Három olyan ügyfajta van, amelyet a szónoknak vállalnia kell: a bemutató, a tanácsadó és a törvényszéki.[10] A bemutató beszéd célja valamely meghatározott személy dicsérete vagy elmarasztalása. A

est, quod positum est in controversia et quod habet accusationem aut petitionem cum defensione,

Nunc, quas res oratorem habere oporteat, docebimus, deinde, quo modo has causas tractari conveniat, ostendemus.

3. Oportet igitur esse in oratore inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronuntiationem. Inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae causam probabilem reddant. Dispositio est ordo et distributio rerum, quae demonstrat, quid quibus locis sit conlocandum. Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem adcommodatio. Memoria est firma animi rerum et verborum et dispositionis perceptio. Pronuntiatio est vocis, vultus, gestus moderatio cum venustate.

Haec omnia tribus rebus adsequi poterimus: arte, imitatione, exercitatione. Ars est praeceptio, quae dat certam viam rationemque dicendi. Imitatio est, qua inpellimur cum diligenti ratione, ut aliquorum similes in dicendo valeamus esse. Exercitatio est adsiduus usus consuetudoque dicendi.

Quoniam ergo demonstratum est, quas causas oratorem recipere quasque res habere conveniat, nunc, quemadmodum possit oratio ad rationem oratoris officii adcommodari, dicendum videtur.

III. 4. Inventio in sex partes orationis consumitur: in exordium, narrationem, divisionem, confirmationem, confutationem, conclusionem. Exordium est principium orationis, per quod animus auditoris constituitur ad audiendum. Narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio. Divisio est, per quam aperimus, quid conveniat, quid in controversia sit, et per quam exponimus, quibus de rebus simus acturi. Confirmatio est nostrorum argumentorum expositio cum adseveratione. Confutatio est contrariorum locorum dissolutio. Conclusio est artificiosus orationis terminus.

Nunc, quoniam una cum oratoris officiis, quo res cognitu facilior esset, producti sumus, ut de orationis partibus loqueremur et eas ad

tanácsadó beszéd, egy javaslat fölötti vitában, rábeszélést és lebeszélést foglal magában. A törvényszéki beszéd a peres eljáráshoz kapcsolódik, és vádat vagy keresetet tartalmaz, valamint védelmet.

Most ismertetjük, milyen képességek birtokában kell lennie a szónoknak, aztán bemutatjuk, milyen módon kell a fenti ügyeket tárgyalnia.

3. Nos hát kívánatos, hogy a szónokban meglegyen a találékonyság, a szerkesztőképesség, a stílusérzék, az emlékezőtehetség és az előadói készség.[11] A találékonyság[12] olyan valóságos vagy valószínű érvek kigondolása, amelyek az ügyet hihetővé teszik. A szerkesztőképesség elrendezi és tagolja az anyagot, megmutatja, mit hova kell helyezni. A stílusérzék az adott tárgynak megfelelő szavak és mondatok megtalálása. Az emlékezőtehetség a tényeknek, a szavaknak és a beszéd felépítésének tartós rögzítése elménkben. Az előadói készség megnyerő bánni tudás a hangszínnel, az arckifejezéssel és a taglejtéssel.

Mindezek elérésének három eszköze van: az elmélet, az utánzás és a gyakorlás.[13] Az elmélet előírásokból áll, melyek az ékesszólás meghatározott módszerét és elveit adják meg. Az utánzás az, ami szorgalommal és módszerességgel társulva arra indít bennünket, hogy képesek legyünk különféle beszédmódokat alkalmazni. A gyakorlás a szónoklás állandó, rendszeres művelése.

Minthogy tehát röviden megmutattuk, milyen ügyeket kell a szónoknak vállalnia, és milyen eszközökkel kell rendelkeznie, most itt az ideje elmondanunk, hogyan lehet a beszédet a szónok feladatának szolgálatába állítani.

III. 4. A találékonyság a beszédnek hat részében érvényesül: a bevezetésben, az elbeszélésben, a tételben, a bizonyításban, a cáfolásban és a befejezésben.[14] A bevezetés a beszéd kezdete, általa hangoljuk figyelemre a hallgató lelkét.[15] Az elbeszélés olyan események kifejtése, amelyek megtörténtek vagy megtörténhettek.[16] A tételben kifejtjük, mivel értünk egyet, és mivel kívánunk vitázni; ebben mondjuk el, milyen témákról szándékozunk beszélni. A bizonyítás bizonyítékainknak érvekkel támogatott kifejtése. A cáfolás az ellenkező álláspontok megdöntése. A befejezés a beszéd művészi lezárása.

Mivel tárgyunk könnyebb megértése érdekében elhatároztuk, hogy a szónok feladataival együtt a beszéd részeiről is szólunk, és azokat a

inventionis rationem adcommodaremus, de exordio primum dicendum videtur.

5. Causa posita, quo commodius exordiri possimus, genus causae est considerandum. Genera causarum sunt quattuor: honestum, turpe, dubium, humile. Honestum causae genus putatur, cum aut id defendimus, quod ab omnibus defendendum videtur, aut obpugnabimus, quod ab omnibus videtur obpugnari debere, ut pro viro forti contra parricidam. Turpe genus intelligitur, cum aut honesta res obpugnatur aut defenditur turpis. Dubium genus est, cum habet in se causa et honestatis et turpitudinis partem. Humile genus est, cum contempta res adfertur.

IV. 6. Cum haec ita sint, conveniet exordiorum rationem ad causae genus adcommodari. Exordiorum duo sunt genera: principium, quod Graece prohemium appellatur, et insinuatio, quae epodos nominatur.

Principium est, cum statim auditoris animum nobis idoneum reddimus ad audiendum. Id ita sumitur, ut attentos, ut dociles, ut benivolos auditores habere possimus.

Si genus causae dubium habebimus, a benivolentia principium constituemus, ne quid illa turpitudinis pars nobis obesse possit. Sin humile genus erit causae, faciemus attentos. Sin turpe causae genus erit, insinuatione utendum est, de qua posterius dicemus, nisi quid nacti erimus, qua re adversarios criminando benivolentiam captare possimus. Sin honestum genus causae erit, licebit recte vel uti vel non uti principio. Si uti volemus, aut id oportebit ostendere, qua re causa sit honesta, aut breviter, quibus de rebus simus dicturi, exponere. Sin principio uti nolemus, ab lege, ab scriptura, aut ab aliquo nostrae causae adiumento principium capere oportebit.

7. Quoniam igitur docilem, benivolum, attentum auditorem habere volumus, quo modo quidque effici possit, aperiemus.

Dociles auditores habere poterimus, si summam causae breviter exponemus et si attentos eos faciemus; nam docilis est, qui attente vult audire.

Attentos habebimus, si pollicebimur nos de rebus magnis, novis, inusitatis verba facturos, aut de iis, quae ad rem publicam pertineant,

találékonyságra való tekintettel tárgyaljuk, most először a bevezetésről kell beszélnünk.

5. Ha adva van egy ügy, annak természetét kell megfontolnunk, hogy megtaláljuk a legmegfelelőbb bevezetést. Négyféle ügy van: tisztességes, becstelen, kétes és érdektelen.[17] Az ügyet akkor tekintjük tisztességesnek, ha olyasmit védelmezünk, amit mindenki szerint védelmezni kell, vagy olyasmit támadunk, amit mindenki szerint támadni kell; például a bátor férfit védelmezzük, az apagyilkost támadjuk. Becstelennek tekintendő az ügy, amikor tisztességes dolgot támadnak vagy becstelent védelmeznek. Kétes az ügy, amikor részben tisztességes, részben becstelen. Érdektelen, amikor jelentéktelen dologról van szó.

IV. 6. Következésképpen a bevezetést az ügy természete határozza meg. Kétféle bevezetés van: a közvetlen, amit görögül prooimionnak mondanak, és a közvetett megközelítés,[18] amit ephodosnak neveznek.

A közvetlen bevezetés a hallgató lelkét tüstént alkalmassá teszi arra, hogy meghallgasson bennünket; célja, hogy hallgatóink figyelmessé, érdeklődővé, jóindulatúvá váljanak.[19]

Ha kétes ügyet tárgyalunk, a jóindulat felkeltésével kezdjük a bevezetést, hogy az ügy becstelen része ne árthasson nekünk. Ha érdektelen a ügy, a figyelmet kell felébresztenünk, ha pedig becstelen, közvetett megközelítéssel kell élnünk (erről később lesz szó),[20] hacsak nem találunk valamit, amivel az ellenfelet vádolva, megnyerhetjük a hallgatóság rokonszenvét. Ha pedig tisztességes az ügy, tetszés szerint akár lemondhatunk a bevezetésről,[21] akár nem. Ha nem mondunk le, vagy azt kell megmutatnunk, miért tisztességes az ügyünk, vagy azt kell röviden kifejtenünk, miről fogunk beszélni. Ha ellenben lemondunk a bevezetésről, akkor valamilyen törvényből, okiratból vagy valamely ügyünket támogató érvből célszerű kiindulni.

7. Minthogy tehát a cél a hallgatók érdeklődésének, jóindulatának és figyelmének felkeltése, lássuk mi módon érhetjük el mindezt.

A hallgatók érdeklődését úgy kelthetjük fel, ha röviden ismertetjük az ügy lényegét, és ha felébresztjük figyelmüket, mert aki kész odafigyelni, az érdeklődik a dolog iránt.

Figyelni fognak hallgatóink, ha azt ígérjük nekik, hogy fontos, új és hallatlan dolgokról fogunk szólni, vagy pedig olyanokról, amelyek az

aut ad eos ipsos, qui audient, aut ad deorum inmortalium religionem; et si rogabimus, ut attente audiant; et si numero exponemus res, quibus de rebus dicturi sumus.

8. Benivolos auditores facere quattuor modis possumus: ab nostra, ab adversariorum nostrorum, ab auditorum persona et ab rebus ipsis.

V. Ab nostra persona benivolentiam contrahemus, si nostrum officium sine adrogantia laudabimus atque, in rem publicam quales fuerimus aut in parentes aut in amicos aut in eos, qui audiunt, aliquid referemus, dum haec omnia ad eam ipsam rem, qua de agitur, sint adcommodata. Item si nostra incommoda proferemus, inopiam, solitudinem, calamitatem; et si orabimus, ut nobis sint auxilio, et simul ostendemus nos in aliis noluisse spem habere.

Ab abversariorum persona benivolentia captabitur, si eos in odium, in invidiam, in contemptionem adducemus. In odium rapiemus, si quid eorum spurce, superbe, perfidiose, crudeliter, confidenter, malitiose, flagitiose factum proferemus. In invidiam trahemus, si vim, si potentiam, si factionem, divitias, incontinentiam, nobilitatem, clientelas, hospitium, sodalitatem, adfinitates adversariorum proferemus, et his adiumentis magis quam veritati eos confidere aperiemus. In contemptionem adducemus, si inertiam, ignaviam, desidiam, luxuriam adversariorum proferemus.

Ab auditorum persona benivolentia colligitur, si res eorum fortiter, sapienter, mansuete, magnifice iudicatas proferemus; et si, quae de iis existimatio, quae iudicii expectatio sit, aperiemus.

Ab rebus ipsis benivolum efficiemus auditorem, si nostram causam laudando extollemus, adversariorum per contemptionem deprimemus.

VI. 9. Deinceps de insinuatione aperiendum est. Tria sunt tempora, quibus principio uti non possumus, quae diligenter sunt consideranda:

államot, magukat a hallgatókat, esetleg a halhatatlan istenek tiszteletét érintik, továbbá ha kérjük őket, hogy figyelmesen hallgassanak, és ha szám szerint felsoroljuk azokat a pontokat, amelyekről beszélni szándékozunk.

8. A hallgatóság jóindulatát négyféle módon nyerhetjük meg: a saját magunk, ellenfeleink, hallgatóink személyéről, vagy pedig a tényállásról szólva.[22]

V. Magunkról szólva úgy kelthetünk jóindulatot, ha érdemeinket önteltség nélkül dicsérjük, és mondunk egyet-mást arról, hogy viszonyultunk az államhoz, szüleinkhez, barátainkhoz, vagy pedig hallgatóinkhoz; mindennek azonban kapcsolatban kell lennie az üggyel, amelyről éppen szó van. Hasonló lehet az eredmény, ha felidézzük kellemetlenségeinket, szegénységünket, elhagyatottságunkat, a minket ért csapásokat,[23] és ha kérjük őket, hogy legyenek segítségünkre, s ugyanakkor azt is hangsúlyozzuk, hogy nem akarjuk reményünket másokba helyezni.

Ellenfeleink személye révén úgy kelthetünk magunk iránt jóindulatot, ha meggyűlöltetjük, megutáltatjuk és megvetés tárgyává tesszük őket. Meggyűlöltethetjük őket, ha kiteregetjük valamilyen ocsmány, gőgös, hitszegő, kegyetlen, szemtelen, rosszindulatú, becstelen tettüket. Utálatot kelthetünk velük szemben, ha feltárjuk erőszakosságukat, hatalmaskodásukat, pártoskodásukat, gazdagságukat, mértéktelenségüket, előkelő származásukat, klienseiket, vendégbarátaikat, politikai szövetségeseiket, rokoni kapcsolataikat, és felfedjük azt, hogy ezeknek segítségében jobban bíznak, mint az igazságban. Megvetés tárgyává tesszük őket, ha leleplezzük tehetetlenségüket, gyávaságukat, tunyaságukat, bujaságukat.

Hallgatóink személyéről szólva úgy szerzünk magunknak jóindulatot, ha kimutatjuk, hogy ügyeikben bátran, bölcsen, megértően és nagylelkűen ítélkeztek, és ha kinyilvánítjuk, milyen jó a hírnevük és mennyire várják az ítéletüket.

Magával a tényállással úgy nyerjük meg hallgatóink jóindulatát, ha a saját ügyünket dicsérve felmagasztaljuk, az ellenfelekét pedig ócsárolva leszóljuk.

VI. 9. Most a közvetett megközelítésről kell szólnunk. Három olyan alkalom van, amikor a közvetlen bevezetést nem alkalmazhatjuk, s erre

aut cum turpem causam habemus, hoc est cum ipsa res animum auditoris a nobis alienat; aut cum animus auditoris persuasus esse videtur ab iis, qui ante contra dixerunt; aut cum defessus est eos audiendo, qui ante dixerunt.

Si causa turpitudinem habebit, exordiri poterimus his rationibus: rem, non hominem, hominem, non rem spectari oportere; non placere nobis ipsis, quae facta dicantur ab adversariis, et esse indigna aut nefaria; deinde, cum diu rem auxerimus, nihil simile a nobis factum ostendemus; aut aliquorum iudicium de simili causa aut de eadem aut de minore aut de maiore proferemus; deinde ad nostram causam pedetemptim accedemus et similitudinem conferemus. Item si negabimus nos de adversariis aut de aliqua re dicturos, et tamen occulte dicemus interiectione verborum.

10. Si persuasus auditor fuerit, id est si oratio adversariorum fecerit fidem auditoribus — neque enim non facile scire poterimus, quoniam non sumus nescii, quibus rebus fides fieri soleat —, ergo si fidem factam putabimus, his nos rebus insinuabimus ad causam: de eo, quod adversarii firmissimum sibi adiumentum putarint, primum nos dicturos pollicebimur; ab adversarii dicto exordiemur, et ab eo maxime, quod ille nuperrime dixerit; dubitatione utemur, quid potissimum dicamus aut cui loco primum respondeamus, cum admiratione.

Si defessi erint audiendo, ab aliqua re, quae risum movere possit, ab apologo, fabula veri simili, imitatione depravata, inversione, ambiguo, suspicione, inrisione, stultitia, exuperatione, collectione, litterarum mutatione, praeter expectationem, similitudine, novitate, historia, versu, ab alicuius interpellatione aut adrisione; si promiserimus aliter, ac parati fuerimus, nos esse dicturos; nos non eodem modo, ut ceteri soleant, verba facturos; quid alii soleant, quid nos facturi sumus, breviter exponemus.

pontosan figyelnünk kell:[24] amikor becstelen ügyet képviselünk, azaz maga az ügy távolítja el tőlünk a hallgató rokonszenvét; amikor a hallgató véleményét már befolyásolták azok, akik korábban ellenünk szóltak; végül amikor kifárasztották a hallgatókat azok, akik előttünk beszéltek.

Ha az ügy becstelen,[25] ilyesfajta érveléssel kezdhetjük a beszédet: az ügyet, nem pedig az embert (vagy az embert, nem pedig az ügyet) kell nézni; nekünk magunknak sem tetszik mindaz, ami az ellenfél szerint állítólag megtörtént, mert valóban gyalázatos és gonosz dolog. Majd amikor már alaposan felnagyítottuk az ügyet, mutassuk ki, hogy a mi esetünkben nem történt semmi ilyesmi. Esetleg említhetünk néhány bírói döntést, amelyet hasonló vagy azonos, kisebb vagy nagyobb ügyben hoztak. Aztán szép lassan térjünk át saját ügyünkre, és mutassunk rá, miben áll a két eset hasonlósága. Ugyanez lesz a hatás, ha kijelentjük, hogy nem szándékozunk az ellenfeleinkről vagy valamely dologról beszélni, de észrevétlenül, elejtett szavakkal mégis beszélünk róluk.

10. Ha már meggyőzték a hallgatót, vagyis a hallgatók hitelt adtak ellenfeleink beszédének — ezt ugyanis könnyen megtudhatjuk, mert tisztában vagyunk azzal, milyen módon lehet bizalmat kelteni —, tehát ha úgy véljük, hogy már hitelt adtak ellenfeleinknek, ilyenféleképpen egyengessük ügyünk útját: Ígérjük meg, hogy először arról akarunk beszélni, amit ellenfeleink a legerősebb érvüknek tekintettek; induljunk ki az ellenfél egyik kijelentéséből, leginkább abból, amit a legutóbb mondott. Használjuk a meglepett tétovázás eszközét, tanakodva, hogy mivel is kezdjük, vagy hogy melyik érvükre is válaszoljunk először.[26]

Ha már kifáradtak a figyelésben, kezdjük olyasmivel, ami megnevettetheti[27] őket, egy mesével, egy anekdotával, karikírozással, egy szó jelentésének kicsavarásával, valamiféle kétértelműséggel, sejtetéssel, csúfolódással, egy szamársággal, túlzással, ismétléssel,[28] szójátékkal, váratlan fordulattal, hasonlattal, egy pletykával, történettel, versidézettel; szólítsunk meg valakit vagy mosolyogjunk rá. Ígérjük, hogy másképp fogunk beszélni, mint ahogy készültünk; hogy nem fogjuk magunkat ugyanúgy kifejezni, mint a többiek szokták, fejtsük ki tömören, mit szoktak mások tenni, és mit fogunk mi.

VII. 11. Inter insinuationem et principium hoc interest: Principium eius modi debet esse, ut statim apertis rationibus, quibus praescripsimus, aut benivolum aut attentum aut docilem faciamus auditorem; at insinuatio eiusmodi debet esse, ut occulte per dissimulationem eadem illa omnia conficiamus, ut ad eandem commoditatem in dicendi opere venire possimus. Verum hae tres utilitates tametsi in tota oratione sunt conparandae, hoc est ut auditores sese perpetuo nobis adtentos, dociles, benivolos praebeant, tamen id per exordium causae maxime conparandum est.

Nunc, ne quando vitioso exordio utamur, quae vitia vitanda sint, docebo. Exordienda causa servandum est, ut lenis sit sermo et usitata verborum consuetudo, ut non adparata videatur oratio esse. Vitiosum exordium est, quod in plures causas potest adcommodari, quod vulgare dicitur. Item vitiosum est, quo nihilo minus adversarius potest uti, quod commune appellatur; item illud, quo adversarius ex contrario poterit uti. Item vitiosum est, quod nimium apparatis conpositum est aut nimium longum est; et quod non ex ipsa causa natum videatur, ut proprie cohaereat cum narratione; et quod neque benivolum neque docilem neque adtentum facit auditorem.

VIII. De exordio satis erit dictum; deinceps ad narrationem transeamus. **12.** Narrationum tria sunt genera. Unum est, cum exponimus rem gestam, et unum quidque trahimus ad utilitatem nostram vincendi causa, quod pertinet ad eas causas, de quibus iudicium futurum est. Alterum genus est narrationis, quod intercurrit nonnumquam aut fidei aut criminationis aut transitionis aut alicuius apparationis causa. Tertium genus est id, quod a causa civili remotum est, in quo tamen exerceri convenit, quo commodius illas superiores narrationes in causis tractare possimus. **13.** Eius narrationis duo sunt genera: unum, quod in negotiis, alterum, quod in personis positum est.

Id, quod in negotiorum expositione positum est, tres habet partes: fabulam, historiam, argumentum. Fabula est, quae neque veras neque veri similes continet res, ut eae sunt, quae tragoedis traditae sunt.

VII. 11. A közvetett és közvetlen bevezetés között ez a különbség: A közvetlen bevezetésnek olyannak kell lennie, hogy a fentebb leírt nyílt eszközökkel azonnal jóindulatúvá, figyelmessé vagy érdeklődővé tegyük hallgatóinkat. A közvetett bevezetésnek viszont olyannak kell lennie, hogy általa mindezeket észrevétlenül, leplezetten érjük el, és így szónoki tevékenységünkkel az előbbivel azonos eredményre jussunk. Jóllehet ezt a három kedvező körülményt, azaz hogy a hallgatók állandóan figyeljenek, érdeklődőek és jóindulatúak legyenek irántunk, az egész beszédben biztosítani kell, mégis legfőképpen a bevezetéssel kell elérnünk.

Most pedig kifejtem, milyen hibákat kell kerülnünk, hogy soha ne alkalmazzunk rossz kezdést. Beszédünk elején ügyelnünk kell arra, hogy lassan beszéljünk, közismert szavakat használjunk, és szónoklatunk rögtönzöttnek tűnjék föl. Hibás az a kezdés, amelyet más ügyekre is lehet alkalmazni; ezt hívják elcsépelt kezdésnek.[29] Hasonlóképpen hibás az a kezdés, amit ellenfelünk ugyanúgy felhasználhat — ezt közösnek hívják —, de az is, amit ellenfelünk az ellenkezőjére fordíthat; ugyancsak hibás, ami túlságosan mesterkélt stílusú vagy túlságosan hosszú; de az is, ami nem kapcsolódik olyan természetesen ügyünkhöz, hogy szervesen összefüggene az elbeszéléssel; vagy az, ami a hallgatónak sem jóindulatát, sem érdeklődését, sem figyelmét nem kelti fel.

VIII. A kezdésről eleget mondtunk; ezután térjünk rá az elbeszélésre. **12.** Az elbeszélésnek három faja van. Az első az, amelyben előadjuk a történteket, és a győzelem érdekében minden mozzanatot a javunkra fordítunk; ezt olyan ügyeknél alkalmazzuk, amelyek bírósági döntésre várnak. Az elbeszélés második fajtája az, amelyhez olykor bizalomkeltés, vádaskodás, átvezetés vagy valaminek az előkészítése céljából folyamodunk. A harmadik fajta az, amely távol áll ugyan a polgári pertől, mégis érdemes gyakorlatot szerezni benne, hogy annál sikeresebben alkalmazhassuk az elbeszélés fenti két fajtáját törvényszéki beszédeinkben.[30] **13.** Ennek az elbeszélésnek két fajtája van, az egyik az események, a másik a személyek körül forog.

Az eseményeken alapuló elbeszélés háromféle lehet: mitikus, történeti és valószerű. A mitikus nem tartalmaz valóságos, de még valószerű elemeket sem,[31] mint a tragédiák témái. A történeti az, ami

Historia est gesta res, sed ab aetatis nostrae memoria remota. Argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit, velut argumenta comoediarum.

Illud genus narrationis, quod in personis positum est, debet habere sermonis festivitatem, animorum dissimilitudinem, gravitatem, lenitatem, spem, metum, suspicionem, desiderium, dissimulationem, misericordiam, rerum varietates, fortunae commutationem, insperatum incommodum, subitam laetitiam, iucundum exitum rerum.

Verum haec in exercendo transigentur; illud, quod ad veritatem pertinet, quomodo tractari conveniat, aperiemus.

IX. 14. Tres res convenit habere narrationem, ut brevis, ut dilucida, ut veri similis sit; quae quoniam fieri oportere scimus, quemadmodum faciamus, cognoscendum est.

Rem breviter narrare poterimus, si inde incipiemus narrare, unde necesse erit, et si non ab ultimo initio repetere volemus; et si summatim, non particulatim narrabimus; et si non ad extremum, sed usque eo, quo opus erit, persequemur; et si transitionibus nullis utemur; et si non deerrabimus ab eo, quod coeperimus exponere; et si exitus rerum ita ponemus, ut, ante quoque quae facta sint, scire possint, tametsi nos reticuerimus: quod genus, si dicam me ex provincia redisse, profectum quoque in provinciam intellegatur. Et omnino non modo id, quod obest, sed etiam id, quod neque obest neqe adiuvat, satius est praeterire. Et ne bis aut saepius idem dicamus, cavendum est; etiam ne quid, novissime [id] quod [supra] diximus, deinceps dicamus, hoc modo

> Athenis Megaram vesperi advenit Simo:
> Ubi advenit Megaram, insidias fecit virgini:
> Insidias postquam fecit, vim in loco adtulit.

15. Rem dilucide narrabimus, si, ut quicquid primum gestum erit, ita primum exponemus, et rerum ac temporum ordinem conservabimus, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur — hic erit considerandum, ne quid perturbate, ne quid contorte, ne quid nove

valóban megtörtént, de korunktól távol eső időben. A valószerű olyan kitalált eset, amely megtörténhetett volna, mint a komédiák cselekménye.

Az elbeszélés azon válfaja, mely személyek körül forog, legyen fordulatos, legyenek benne különböző jellemek; komolyság és könnyedség; remény és félelem, gyanú és vágy, tettetés, szánalom; legyen meg benne a valóság sokrétűsége és a szerencse forgandósága, a váratlan kellemetlenség és a hirtelen öröm, az események szerencsés kimenetele.

Minderre azonban amúgy is rávezet a gyakorlat; most kifejtjük, hogyan célszerű tárgyalni mindazt, ami a hitelességet érinti.

IX. 14. Az elbeszélésben három követelménynek kell meglennie: a rövidségnek, a világosságnak és a valószerűségnek.[32] Mivel ezek nyilvánvalóan szükségesek, most azt kell megtudnunk, miként valósíthatók meg.

Úgy tudjuk röviden előadni az ügyet, ha onnan kezdjük, ahonnan szükségesnek látszik, s nem a legelejétől akarjuk felidézni; ha a részleteket mellőzve, a főbb mozzanatokat mondjuk el; ha nem követjük végig a cselekményt, hanem csak addig, ameddig szükséges; ha mellőzünk minden átmenetet; ha nem kalandozunk el a megkezdett tárgytól; ha az ügyek kimenetelét úgy fogalmazzuk meg, hogy az előtte történtek is világosak legyenek, még ha elhallgattuk is azokat: például, ha azt mondanám, hogy vidékről tértem vissza, ebből megértenék azt is, hogy odautaztam. Nemcsak azt kell mindenképpen kerülnünk, ami ügyünknek árthat, hanem jobb azt is, ami nem árt ugyan, de nem is használ. Óvakodjunk attól, hogy kétszer vagy többször elmondjuk ugyanazt; és amit éppen az imént mondtunk, ne ismételjük meg nyomban utána, ilyesféleképpen:

> Athénból este Megarába jött Simo,
> hogy Megarába jött, egy szűznek cselt vetett,
> s hogy cselt vetett, erőszakot tett rajta ott.[33]

15. Akkor adjuk elő világosan az ügyet, ha azt, ami előbb történt, előbb mondjuk el, vagyis megtartjuk az eseményeknek azt az időbeli sorrendjét, ahogy azok végbementek, vagy véleményünk szerint végbemehettek[34] — itt ügyelni kell arra, hogy ne mondjunk semmit

dicamus; ne quam in aliam rem transeamus; ne ab ultimo repetamus; ne longe persequamur; ne quid, quod ad rem pertineat, praetereamus —, et si sequemur ea, quae de brevitate praecepta sunt; nam quo brevior, dilucidior et cognitu facilior narratio fiet.

16. Veri similis narratio erit, si, ut mos, ut opinio, ut natura postulat, dicemus; si spatia temporum, personarum dignitates, consiliorum rationes, locorum opportunitates constabunt, ne refelli possit aut temporis parum fuisse aut causam nullam aut locum idoneum non fuisse aut homines ipsos facere aut pati non potuisse. Si vera res erit, nihilo minus haec omnia narrando conservanda sunt, nam saepe veritas, nisi haec servata sint, fidem non potest facere; sin erunt ficta, eo magis erunt conservanda. De iis rebus caute confingendum est, quibus in rebus tabulae aut alicuius firma auctoritas videbitur interfuisse.

Adhuc quae dicta sunt, arbitror mihi constare cum ceteris artis scriptoribus; nisi quia de insinuationibus nova excogitavimus, quod eam soli nos praeter ceteros in tria tempora divisimus, ut plane certam viam et perspicuam rationem exordiorum haberemus.

X. Nunc, quod reliquum est, quoniam de rerum inventione disputandum est, in quo singulare consumitur oratoris artificium, dabimus operam, ut nihilominus industrie, quam rei utilitas postulabit, quaesisse videamur, si prius pauca de divisione causarum dixerimus.

17. Causarum divisio in duas partes distributa est.

Primum perorata narratione debemus aperire, quid nobis conveniat cum adversariis, si ea, quae utilia sunt nobis, convenient, quid in controversiis relictum sit, hoc modo: „Interfectam esse ab Oreste matrem convenit mihi cum adversariis; iure fecerit et licueritne facere, id est in controversia." Item e contrario: „Agamemnonem esse a Clytemestra occisum confitentur; cum id ita sit, me ulcisci parentem negant oportuisse."

zavarosan, nyakatekerten, szokatlanul; ne kalandozzunk el más témára; ne kezdjük a legelején; ne kövessük túl messzire az eseményeket; ne mellőzzünk olyasmit, ami az ügyhöz tartozik —; és ha megtartjuk azt, amit a rövidségről előadtunk;[35] mert minél rövidebb az elbeszélés, annál világosabb és érthetőbb.

16. Valószerű lesz az elbeszélés,[36] ha úgy mondjuk el, amint a szokás, a közfelfogás és a természetesség megköveteli; ha összhangban lesznek az időpontok, a személyek rangjai, a döntések okai, a megfelelő helyszínek; különben szemünkre vethetik, hogy a megadott időbeli keretek szűkek, hogy ami történt, indokolatlan, hogy nem volt megfelelő a színhely, vagy hogy maguk a szereplők sem tehettek meg vagy szenvedhettek el ilyesmit. Ha a tényállás valóságos, akkor is ragaszkodnunk kell mindehhez, hiszen gyakran az igazság is csak ezek figyelembevételével lesz hitelt érdemlő; ha meg kitaláltuk a tényeket, akkor még inkább ügyelnünk kell a fentiekre. Óvatosan kell bánnunk a valótlanságokkal az olyan ügyekben, amelyekről írásos dokumentumok lehetnek, vagy amelyekben valamely nagy tekintélyű személy is szerepet játszhatott.

Az eddigiekben, úgy látom, egyetértek a többi szakíróval; talán csak a közvetett bevezetésről vélekedtem újszerűen, mivel azt tőlük eltérően csak én osztottam be három alkalomra,[37] azért, hogy teljesen biztos utunk és világos elvi alapunk legyen a kezdéshez.

X. Most igyekezni fogok, hogy ami még hátravan, olyan gondosan elvégezzem, ahogy a tárgy fontossága megköveteli — hiszen az anyaggyűjtést kell megvizsgálnom, melyre a szónok különös gondot fordít —; először a tételről szólok röviden.[38] **17.** A tételnek két része van.

Az elbeszélés befejezése után először azt kell előadni, miben értünk egyet ellenfeleinkkel, ha abban értünk egyet, ami hasznos számunkra,[39] azután hogy mi a vitás kérdés, ilyenféleképpen: „Egyetértek az ellenfelekkel abban, hogy Orestés megölte az anyját; hogy jogosan tette-e és szabad volt-e megtennie — ez a vita tárgya." Ugyanígy ellenkezőleg: „Elismerik, hogy Klytaimnéstra megölte Agamemnónt; noha ez így van, azt mondják, hogy nekem nem lett volna szabad megbosszulnom apámat."[40]

Deinde, cum hoc fecerimus, distributione uti debemus. Ea dividitur in duas partes: enumerationem et expositionem. Enumeratione utemur, cum dicemus numero, quot de rebus dicturi sumus. Eam plus quam trium partium numero esse non oportet; nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus, et suspicionem adfert auditori meditationis et artificii, quae res fidem abrogat orationi. Expositio est, cum res, quibus de rebus dicturi sumus, exponimus breviter et absolute.

18. Nunc ad confirmationem et confutationem transeamus. Tota spes vincendi ratioque persuadendi posita est in confirmatione et in confutatione. Nam cum adiumenta nostra exposuerimus contrariaque dissolverimus, absolute nimirum munus oratorium confecerimus.

XI. Utrumque igitur facere poterimus, si constitutionem causae cognoverimus. Causarum constitutiones alii quattuor fecerunt; noster doctor tres putavit esse, non ut de illorum quicquam detraheret inventione, sed ut ostenderet id, quod oportuisset simpliciter ac singulari modo docere, illos distribuisse dupliciter et bipertito.

Constitutio est prima deprecatio defensoris cum accusatoris insimulatione coniuncta. Constitutiones itaque, ut ante diximus, tres sunt: coniecturalis, legitima, iuridicialis.

Coniecturalis est, cum de facto controversia est, hoc modo: Aiax in silva, postquam resciit, quae fecisset per insaniam, gladio incubuit. Ulixes intervenit: occisum conspicatur, corpore telum cruentum educit. Teucer intervenit: fratrem occisum, inimicum fratris cum gladio cruento videt. Capitis arcessit. — Hic coniectura verum quaeritur; de facto erit controversia; ex eo constitutio causae coniecturalis nominatur.

19. Legitima est constitutio, cum in scripto aut e scripto aliquid controversiae nascitur. Ea dividitur in partes sex: scriptum et sententiam, contrarias leges, ambiguum, definitionem, translationem, ratiocinationem.

Ex scripto et sententia controversia nascitur, cum videtur scriptoris voluntas cum scripto ipso dissentire, hoc modo: Si lex sit, quae iubeat eos, qui propter tempestatem navem reliquerint, omnia perdere; eorum

Miután ezt elvégeztük, következzék a felosztás.[41] Ennek két része van: felsorolás és exponálás. Felsoroláson azt értjük, hogy szám szerint megmondjuk, hány dologról szándékozunk beszélni.[42] Ez ne álljon három pontnál többől; mert egyrészt félő, hogy olykor többet vagy kevesebbet találunk mondani,[43] másrészt a körmönfontság és a mesterkéltség gyanúját keltheti a hallgatóban,[44] ez pedig tönkreteszi beszédünk hitelét. Az exponálás során röviden és kereken előrebocsátjuk, milyen dolgokról szándékozunk szólni.

18. Most térjünk rá a bizonyításra és a cáfolásra. A győzelem esélye és a meggyőzés sikere a bizonyításon, illetve a cáfoláson múlik, mert valójában csak akkor teljesítettük tökéletesen a szónok feladatát, ha a minket támogató érveket előadtuk, az ellenünk felhozottakat pedig megcáfoltuk.[45]

XI. Tehát mindkettőt akkor végezhetjük el, ha megismertük az ügyállást.[46] Mások négyféle ügyállást különböztettek meg; a mi tanárunk úgy vélte, hogy három van, nem azért, hogy amazok leleményét kisebbítse, hanem hogy megmutassa: kétszeresen és kétfelé osztották fel azt, amit egyszerűen csupán egynek kellett volna tanítani.

Az ügyállás az alperes első védekezése egybekapcsolva a felperes vádjával.[47] Az ügyállás tehát, mint előbb mondtam, háromféle lehet: következtetésen, törvényen és jogosságon alapuló.

Következtetésen alapuló[48] az ügyállás akkor, amikor a tényállás a vitás, ilyen módon: Az erdőben Aias ráeszmélve, hogy őrültségében mit cselekedett, kardjába dől.[49] Odajön Ulixes, meglátja a halottat, kirántja testéből a véres fegyvert. Megérkezik Teucer: látja megölt testvérét és annak ellenségét a véres karddal. Gyilkossággal vádolja. Itt következtetéssel keresik az igazságot; a tényről folyik majd a vita; ezért nevezik ezt az ügyállást következtetésen alapulónak.

19. Törvényen alapuló[50] az ügyállás, ha valamely szöveg kapcsán vagy szöveg miatt jön létre vita. Ezt hat körülmény idézheti elő: a szöveg és értelmezése, ellentmondó törvények, kétértelműség, meghatározás, kifogás és okoskodás.

A szövegből és értelmezéséből akkor származik vita, amikor úgy tűnik, hogy a szövegező szándéka nem egyezik a szöveg betű szerinti értelmével, ilyen módon: Egy törvény elrendeli, hogy azok, akik vihar esetén a hajót elhagyták, veszítsék el mindenüket; a hajó, ha

navem ceteraque esse, si navis conservata sit, qui remanserunt in navi. Magnitudine tempestatis omnes perterriti navem reliquerunt, in scapham conscenderunt — praeter unum aegrotum: is propter morbum exire et fugere non potuit. Casu et fortuitu navis in portum incolumis delata est; illam aegrotus possedit. Navem petit ille, cuius fuerat. — Haec constitutio legitima est ex scripto et sententia.

20. Ex contrariis legibus controversia constat, cum alia lex iubet aut permittit, alia vetat quippiam fieri, hoc modo: Lex vetat eum, qui de pecuniis repetundis damnatus sit, in contione orationem habere; altera lex iubet augurem, in demortui locum qui petat, in contione nominare. Augur quidam damnatus de pecuniis repetundis in demortui locum nominavit; petitur ab eo multa. — Constitutio legitima ex contrariis legibus.

XII. Ex ambiguo controversia nascitur, cum res unam sententiam scripta, scriptum duas aut plures sententias significat, hoc modo: Paterfamilias cum filium heredem faceret, testamento vasa argentea uxori legavit [Tullus]: „Heres meus [Terentiae] uxori meae XXX pondo vasorum argenteorum dato, qua volet." Post mortem eius vasa pretiosa et caelata magnifice petit mulier. Filius se, qua ipse vellet, in XXX pondo ei debere dicit. — Constitutio est legitima ex ambiguo.

21. Definitione causa constat, cum in controversia est, quo nomine factum conpelletur. Ea est huiusmodi: Cum Lucius Saturninus legem frumentariam de semissibus et trientibus laturus esset, Q. Caepio, qui per id temporis quaestor urbanus erat, docuit senatum aerarium pati non posse largitionem tantam. Senatus decrevit, si eam legem ad populum ferat, adversus rem publicam videri ea facere. Saturninus ferre coepit. Collegae intercedere, ille nihilominus sitellam detulit. Caepio, ut illum contra intercedentibus collegis adversus rem publicam vidit ferre, cum viris bonis impetum facit: pontes disturbat, cistas deicit, impedimento est, quo setius feratur. Arcessitur Caepio maiesta-

megmenekszik, rakományostul legyen azoké, akik rajta maradtak. Nos, egy hajót, a nagy vihartól megrémülve, mindenki elhagyott és mentőcsónakba szállt, egy beteg kivételével: az betegsége miatt nem tudott kiszállni és elmenekülni. Véletlen szerencse folytán a hajó sértetlenül egy kikötőbe sodródott; a beteg birtokába vette. Korábbi tulajdonosa visszakövetelt.[51] — Ez az ügyállás a szöveg és értelmezése közti lehetséges ellentét miatt törvényen alapuló.

20. Ellentmondó törvényekből származik a vita, amikor az egyik törvény olyasmit ír elő vagy enged meg, amit a másik tilt, ilyen módon: Tiltja a törvény, hogy az, akit zsarolásért elítéltek, népgyűlésen beszédet mondjon.[52] Egy másik törvény előírja, hogy augurnak kell a népgyűlésen megneveznie azt, aki egy elhalálozott augur helyére pályázik.[53] Egy bizonyos, zsarolásért elítélt augur tesz személyi javaslatot egy elhunyt helyére; pénzbírságot követelnek tőle. — Az ügyállás ellentmondó törvények alapján törvényen alapuló.

XII. Kétértelműségből támad vita, amikor a leírt ügy egyértelmű, de maga a szöveg két- vagy többértelmű, ilyen módon: A családfő [Tullus] fiát tévén meg örökösnek, végrendeletében ezüstedényeket hagy a feleségére: „Örökösöm feleségemnek [Terentiának] 30 font olyan ezüstedényt adjon, amilyet akar." A férj halála után az asszony értékes, művészien metszett edényeket kér. A fiú azt mondja, azokból kell neki 30 fontnyit adnia, amelyekből ő, a fiú akar.[54] — Az ügyállás kétértelműség alapján törvényen alapuló.

21. Meghatározáson alapul az ügy, amikor az a vita tárgya, milyen elnevezéssel nevezzék meg a tényt. Ez ilyesféle: Amikor Lucius Saturninus törvényjavaslatot szándékozott előterjeszteni az öthatod asos gabona tárgyában,[55] Q. Caepio, az akkori quaestor urbanus, tájékoztatta a senatust, hogy a kincstár ekkora ajándékozás terhét nem tudja viselni. A senatus úgy határozott, hogy ha Lucius Saturninus ezt a törvényt a nép elé terjeszti, nyilvánvalóan az állam érdekeivel ellentétben cselekszik. Saturninus mégis beterjesztette. Társai tiltakoztak, de ő előhozatta a választási urnát. Amidőn Caepio látta, hogy társai tiltakozása ellenére az állam érdeke ellen előterjeszti a javaslatot, megbízható polgárokkal együtt támadásba lendült: lerombolta a hidakat,[56] az urnákat széthányta, megakadályozta, hogy helytelen törvényt hozzanak. Caepiót felségsértés címén bevádolták.[57] — A

tis. — Constitutio legitima ex definitione. Vocabulum enim definitur ipsum, cum quaeritur, quid sit minuere maiestatem.

22. Ex translatione controversia nascitur, cum aut tempus differendum aut accusatorem mutandum aut iudices mutandos reus dicit. Hac parte constitutionis Graeci in iudiciis, nos in iure [civili] plerumque utimur [— in hac parte nos iuris civilis scientia iuvabit]. In iudiciis tamen nonnihil utimur, ut hoc modo: Si quis peculatus accusatur, quod vasa argentea publica de loco privato dicatur sustulisse, possit dicere, cum definitione sit usus, quid sit furtum, quid peculatus, secum furti agi, non peculatus oportere.

Haec partitio legitimae constitutionis his de causis raro venit in iudicium, quod in privata actione praetoriae exceptiones sunt, et causa cadit, qui egit, nisi habuit actionem; et in publicis quaestionibus cavetur legibus, ut ante — si reo commodum sit — iudicium de accusatore fiat, utrum illi liceat accusare necne.

XIII. 23. Ex ratiocinatione controversia constat, cum res sine propria lege venit in iudicium, quae tamen ab aliis legibus similitudine quadam aucupatur. Ea est huiusmodi: Lex: Si furiosus existet, agnatum gentiliumque in eo pecuniaque eius potestas esto. Et lex: Qui parentem necasse iudicatus erit, ut is obvolutus et obligatus corio devehatur in profluentem. Et lex: Paterfamilias uti super familia pecuniave sua legaverit, ita ius esto. Et lex: Si paterfamilias intestato moritur, familia pecuniaque eius agnatum gentilium esto. Malleolus iudicatus est matrem necasse. Ei damnato statim folliculo lupino os obvolutum est et soleae ligneae in pedibus inductae sunt; in carcerem ductus est. Qui defendebant eum, tabulas in carcerem adferunt, testamentum ipso praesente conscribunt, testes recte adfuerunt; de illo supplicium sumitur. Ii, qui heredes erant testamento, hereditatem adeunt. Frater minor Malleoli, qui eum obpugnaverat in eius periculo, suam vocat hereditatem lege agnationis. — Hic certa lex in rem nulla adfertur, et tamen multae adferuntur, ex quibus ratiocinatio nascitur,

törvényen alapuló ügyállás meghatározásból adódik. Ugyanis magát a szót kell meghatározni, amikor a felségsértés mibenlétét kutatják.

22. Kifogásból származik a vita, amikor a vádlott azt mondja, hogy el kell napolni a tárgyalást, le kell váltani a vádlót vagy a bírákat. Az effajta ügyállással a görögök a bíróság előtt élnek, mi pedig többnyire a polgárjogban élünk vele[58] [— e tekintetben a polgárjog ismerete segítségünkre van]. Mégis alkalmazzuk valamelyest bíróság előtt is, ily módon: Ha valakit sikkasztással vádolnak, mert állami ezüstedényeket lopott magánhelyről, miután meghatározta, mi a lopás és mi a sikkasztás, azt mondhatja, hogy lopással kell őt vádolni, nem pedig sikkasztással.[59]

A törvényen alapuló ügyállásnak ez az esete azért kerül ritkán bíróság elé, mert magánügyekben praetori kifogások is előfordulnak, és az veszti el a pert, aki indította, hacsak nem volt vádemelési joga. Sőt bűnvádi eljárásokban a törvények biztosítják, hogy — ha ez a vádlottnak javára van — előbb vizsgálják meg a vádlót, hogy van-e joga vádolni, avagy sem.

XIII. 23. Okoskodáson alapul a vita, amikor az ügy rávonatkozó törvény nélkül kerül bíróság elé; ez azonban más törvényekből okoskodással megállapítható. Ez ilyesféle: A törvény: Ha valaki elmebeteg, ő maga és vagyona a férfiági vérrokonok és a nemzetségi rokonok hatalma alatt álljon.[60] Más törvény: Akit szülőgyilkosság miatt ítélnek el, annak fejére húzzanak zsákot és bőrszíjjal kössék rá, és vessék folyóba.[61] Más törvény: Ahogy a családfő rendelkezett a háza népéről vagy a vagyonáról, az legyen a törvény. Más törvény: Ha a családfő végrendelet nélkül hal meg, háza népe és vagyona a férfiági vérrokonoké és nemzetségi rokonoké legyen.[62] Malleolust elítélték, mert anyját megölte. Elítélése után tüstént farkasbőrzsákot húztak a fejére, fabéklyót raktak a lábára; börtönbe kísérték. Védői írótáblát vittek a börtönbe, és az ő jelenlétében elkészítették a végrendeletét, szabályosan tanúk előtt; végrehajtották rajta az ítéletet. Azok, akik a végrendelet szerint örökösei lettek, átvették az örökséget. Malleolus öccse, aki a perben vádlója volt, férfiági vérrokonsága alapján követeli az örökséget.[63] — Nincs olyan törvény, amelyet biztosan lehetne alkalmazni erre az esetre. Van azonban sok olyan törvény, amelyből ki lehet okoskodni, miért készíthetett vagy miért nem készíthetett az

quare potuerit aut non potuerit iure testamentum facere. Constitutio legitima ex ratiocinatione.

Cuiusmodi partes essent legitimae constitutionis ostendimus; nunc de iuridiciali constitutione dicamus.

XIV. 24. Iuridicialis constitutio est, cum factum convenit, sed iure an iniuria factum sit, quaeritur. Eius constitutionis partes duae sunt, quarum una absoluta, altera adsumptiva nominatur.

Absoluta est, cum id ipsum, quod factum est, ut aliud nihil foris adsumatur, recte factum esse eam rem dicemus; eiusmodi: Mimus quidam nominatim Accium poëtam conpellavit in scaena. Cum eo Accius iniuriarum agit. Hic nihil aliud defendit nisi licere nominari eum, cuius nomine scripta dentur agenda.

Adsumptiva pars est, cum per se defensio infirma est, adsumpta extraria re conprobatur. Adsumptivae partes sunt quattuor: concessio, remotio criminis, translatio criminis, conparatio.

Concessio est, cum reus postulat ignosci. Ea dividitur in purgationem et deprecationem.

Purgatio est, cum consulto negat se reus fecisse. Ea dividitur in inprudentiam, fortunam, necessitatem: fortunam, ut Caepio ad tribunos plebis de exercitus amissione; inprudentiam, ut ille, qui de eo servo, qui dominum occiderat, supplicium sumpsit, cui frater esset, antequam tabulas testamenti aperuit, cum is servus testamento manu missus esset; necessitudinem, ut ille, qui ad diem commeatus non venit, quod flumina vias interclusissent.

Deprecatio est, cum et peccasse se et consulto fecisse confitetur, et tamen postulat, ut sui misereantur. Hoc in iudicio fere non potest usu venire, nisi quando pro eo dicimus, cuius multa recte facta extant, hoc modo in loco communi per amplificationem iniciemus: „Quodsi hoc fecisset, tamen ei pro pristinis beneficiis ignosci conveniret, verum nihil postulat ignosci." Ergo in iudicium non venit; at in senatum, ad imperatorem et in consilium talis causa potest venire.

elítélt jogosan végrendeletet. Az ügyállás okoskodás alapján törvényen alapuló.

Megmutattuk, milyen fajtái vannak a törvényen alapuló ügyállásnak; most beszéljünk a jogosságon alapuló ügyállásról.

XIV. 24. Jogosságon alapul az ügyállás, amikor a tényállás nyilvánvaló, viszont azt vizsgálják, hogy jogos vagy jogtalan-e. Ennek az ügyállásnak két fajtája van, az egyiket függetlennek, a másikat kiegészítettnek nevezzük.

Független tényállás esetén a tényt önmagában jogosan történtnek mondhatjuk, anélkül hogy egyéb külső ténnyel kiegészítenénk; ez ilyesféle: Egy bizonyos mimusszínész név szerint kipellengérezte Accius költőt a színpadon. Accius becsületsértéssel vádolja őt. Ez csak azzal védekezik, hogy néven lehet nevezni azt, akinek a neve alatt szindarabokat adnak elő.[64]

Kiegészített ügy esetén a védekezés önmagában gyenge, és egy külső körülménnyel kiegészítve erősítjük meg. Négy fajtája van: az elnézés, a vád elutasítása, a vád áthárítása és a mérlegelés.

Elnézés esetén a vádlott kéri, hogy bocsássanak meg neki. Ez önigazolás és megkövetés útján történhet.

Önigazolásról van szó, amikor a vádlott tagadja, hogy szándékosan cselekedett. Ennek válfajai: a tudatlanság, a balszerencse és a kényszer. Balszerencsére hivatkozott például Caepio a néptribunusok előtt hadserege elvesztésekor;[65] tudatlanságra például az, aki még a végrendelet felnyitása előtt kivégeztette fivére rabszolgáját, mert az megölte urát, jóllehet a rabszolgát a végrendelet felszabadította; kényszerre például az, aki szabadsága leteltének napjára nem érkezett meg, mert a kiáradt folyók elzárták útját.

Megkövetés esetén a vádlott elismeri a vétket is, cselekedete szándékosságát is, mégis azt kéri, hogy kegyelmezzenek meg neki. Ez a bíróságon nemigen fordulhat elő, kivéve, ha olyannak érdekében beszélünk, aki mellett sok nemes cselekedet szól, s ilyenkor e közhasznú formulát kibővítve hozzátesszük: „Még ha ezt tette volna is, úgy illenék, hogy korábbi szolgálataiért bocsánatot nyerjen, jóllehet ő maga nem kér kegyelmet." Tehát nem kerül bíróság elé; ám kerülhet az ilyen ügy a senatus, a főparancsnok vagy a katonai bíróság elé.

XV. 25. Ex translatione criminis causa constat, cum fecisse nos non negamus, sed aliorum peccatis coactos fecisse dicimus; ut Orestes, cum se defendit in matrem conferens crimen.

Ex remotione criminis causa constat, cum a nobis non crimen, sed culpam ipsam amovemus, et vel in hominem transferimus vel in rem quampiam conferimus. In hominem transfertur, ut si accusetur is, qui Publium Sulpicium se fateatur occidisse, et id iussu consulum defendat, et eos dicat non modo imperasse, sed rationem quoque ostendisse, quare id facere liceret. In rem confertur, ut si quis, ex testamento quod facere iussus sit, ex plebis scito vetetur.

Ex conparatione causa constat, cum dicimus necesse fuisse alterutrum facere, et id, quod fecerimus, satius fuisse facere. Ea causa huiusmodi est: C. Popilius, cum a Gallis obsideretur neque fugere ullo modo posset, venit cum hostium ducibus in conlocutionem; ita discessit, ut inpedimenta relinqueret, exercitum educeret. Satius esse duxit amittere inpedimenta, quam exercitum. Exercitum eduxit, inpedimenta reliquit; arcessitur maiestatis.

XVI. Quae constitutiones et quae constitutionum partes sint, videor ostendisse. Nunc, quo modo eas et qua via tractari conveniat, demonstrandum est, si prius aperuerimus, quid oporteat ab ambobus in causa destinari, quo ratio omnis totius orationis conferatur.

26. Constitutione igitur reperta statim quaerenda ratio est. Ratio est, quae causam facit et continet defensionem, hoc modo — ut docendi causa in hac potissimum causa consistamus: Orestes confitetur se occidisse matrem; nisi adtulerit facti rationem, perverterit defensionem. Ergo adfert eam, quae nisi intercederet, ne causa quidem esset. „Illa enim — inquit — patrem meum occiderat." Ergo, ut ostendi, ratio ea est, quae continet defensionem, sine qua ne parva quidem dubitatio potest remorari damnationem.

Inventa ratione firmamentum quaerendum est, id est quod continet accusationem, quod adfertur contra rationem defensionis, de qua ante

XV. 25. A vád áthárításából adódik az ügy, amikor nem tagadjuk az elkövetés tényét, de azt mondjuk, hogy mások bűne kényszerített a tett elkövetésére; Orestés például úgy védekezett, hogy anyjára hárította a bűnt.

A vád elutasítására kerül sor az ügyben, amikor nem a bűnt, hanem a bűnösséget utasítjuk vissza, s azt egy más személyre vagy valamely dologra hárítjuk. Személyre hárul át, amikor például a vádlott bevallja, hogy Publius Sulpiciust[66] megölte, de azzal védekezik, hogy a consulok parancsára tette, és azt állítja, hogy nemcsak megparancsolták, hanem meg is indokolták, miért szabad megtennie. Dologra hárul át, ha például valakinek néphatározat tiltja meg azt, aminek megtételére végrendelet kötelezi.

Mérlegelésre kerül sor az ügyben, amikor azt állítjuk, hogy két dolog közül az egyiket meg kellett tennünk, és azt volt jobb megtennünk, amit tettünk. Ez ilyesféle: C. Popilius,[67] miután bekerítették a gallok, és semmiképpen sem tudott kitörni, tárgyalásokba bocsátkozott az ellenség vezéreivel; úgy vonult el, hogy a málhákat otthagyta, a sereget viszont elvezette. Jobbnak ítélte a málhát elveszíteni, mint a hadsereget. Seregét elvezette, málháját otthagyta; törvény elé idézték felségsértés vádjával.

XVI. Úgy vélem, elsoroltam, melyek az ügyállások, és milyen fajtáik vannak. Most azt kell bemutatnom, hogyan és milyen eszközökkel célszerű tárgyalni őket. Előbb azonban tisztázni kell, milyen célt kívánnak elérni a felek a peres ügyben; ugyanis az egész beszéd jellegét ez határozza meg.

26. Az ügyállás megállapítása után tehát tüstént az indokot kell keresni. Az indok az, ami az ügyet létrehozza, s magában foglalja a védelmet, ilyen módon — hogy szemléltetés céljából éppen ennél a példánál maradjunk: Orestés elismeri, hogy megölte anyját. Ha nem indokolja meg tettét, lehetetlenné teszi a védelmet. Tehát elmondja azt, ami ha nem történt volna meg, az ügy sem jött volna létre. „Ő ugyanis — így szól — megölte apámat." Tehát ahogy mondtam, az indok az, ami alapot szolgáltat a védelemhez; nélküle a legcsekélyebb olyan megfontolás sem merülhet fel, ami az elmarasztalást késleltetné.

Az indok feltárása után a főérvet kell megkeresni, vagyis ami a vádat tartalmazza, amit szembe lehet állítani a védelem érvelésével, amelyről

dictum est. Id constituetur hoc modo: Cum usus fuerit Orestes ratione hoc pacto: „Iure occidi, illa enim patrem meum occiderat", utetur accusator firmamento, hoc modo: „At non abs te occidi neque indamnatam poenas pendere oportuit."

Ex ratione defensionis et ex firmamento accusationis iudicii quaestio nascatur oportet; eam nos iudicationem, Graeci crinomenon appellant. Ea constituetur ex coniunctione firmamenti et rationis defensione, hoc modo: Cum dicat Orestes se patris ulciscendi matrem occidisse, rectumne fuerit sine iudicio a filio Clytemestram occidi. Ergo hac ratione iudicationem reperire convenit; reperta iudicatione omnem rationem totius orationis eo conferri oportebit.

XVII. 27. In omnibus constitutionibus et partibus constitutionum hac via iudicationes reperientur, praeterquam in coniecturali constitutione: in ea nec ratio, qua re fecerit, quaeritur, fecisse enim negatur; nec firmamentum exquiritur, quoniam non subest ratio. Quare ex intentione et infitiatione iudicatio constituitur, hoc modo: Intentio: „Occidisti Aiacem." Infitiatio: „Non occidi." Iudicatio: „Occideritne?" Ratio omnis utriusque orationis, ut ante dictum est, ad hanc iudicationem conferenda est. Si plures erunt constitutiones aut partes constitutionum, iudicationes quoque plures erunt in una causa, sed et omnes simili ratione reperientur.

Sedulo dedimus operam, ut breviter et dilucide, quibus de rebus adhuc dicendum fuit, diceremus. Nunc, quoniam satis huius voluminis magnitudo crevit, commodius est in altero libro de ceteris rebus deinceps exponere, ne qua propter multitudinem litterarum possit animum tuum defatigatio retardare. Si qua tardius haec, quam studes, absolventur, cum rerum magnitudini, tum nostris quoque occupationibus adsignare debebis. Verumtamen maturabimus et, quod negotio deminutum fuerit, exaequabimus industria, ut pro tuo in nos officio, nostro in te studio munus hoc adcumulatissime tuae largiamur voluntati.

fentebb beszéltünk. Ezt ilyen módon állapítjuk meg: Amidőn Orestés efféle indokkal élt: „Jogosan öltem meg, ő ugyanis megölte apámat", a vádló alkalmazza a főérvet: „De nem lett volna szabad a te kezedtől meghalnia, sem ítélet nélkül bűnhődnie."

A védelem indoklásából és a vád főérvéből szükségszerűen jön létre a vizsgálati főkérdés, amit mi az ítélet tárgyának nevezünk, a görögök pedig krinomenonnak.[68] Ez a vád főérvének és a védelem indoklásának összekapcsolásából keletkezik, ilyen módon: Amikor Orestés azt mondja, azért ölte meg anyját, hogy megbosszulja apját, felmerül a kérdés, helyes volt-e, hogy fia ölte meg Klytaimnéstrát bírói ítélet nélkül. Így kell tehát megtalálnunk az ítélet tárgyát; miután megtaláltuk, erre kell irányítani az egész beszéd érvelését.

XVII. 27. Ilyen módon találjuk meg az ítélet tárgyát minden ügyállásban és az ügyállások fajaiban, kivéve a következtetésen alapuló ügyállást: ebben nem annak az indokát keressük, hogy miért tette, tagadja ugyanis, hogy megtette; nem keressük a vád főérvét sem, minthogy nincs meg az indok. Ezért az ítélet tárgya a vádból és annak tagadásából jön létre, ilyen módon: Vád: „Megölted Aiast." Tagadás: „Nem öltem meg." Az ítélet tárgya: „Megölte-e?" Mindkét beszéd teljes érvelését, mint az imént mondtuk, az ítélet eme tárgyára kell összpontosítani. Ha egy és ugyanazon ügyben több az ügyállás vagy az ügyállásoknak több fajtája fordul elő, az ítélet tárgya is több lesz, de valamennyit hasonló módon találjuk meg.

Gondosan ügyeltem arra, hogy röviden és világosan adjam elő azt, amiről eddig beszélnem kellett. Most, minthogy eléggé megnőtt ennek a tekercsnek a terjedelme, célszerűbb lesz egy másik könyvben kifejteni az ezután következő témákat, hogy a mű terjedelmessége miatt el ne lankadjon figyelmed. És ha lassabban tudom is befejezni, mint kívánod, azt egyrészt a téma nagyságának kell tulajdonítanod, másrészt elfoglaltságaimnak. Mindazonáltal igyekszem majd, és szorgalommal pótolom azt, amit ügyeim miatt halogattam, hogy így irántam való jóindulatodnak és irántad érzett rokonszenvemnek megfelelően a lehető legbőkezűbben teljesítsem ezzel az ajándékkal kívánságodat.

LIBER SECUNDUS

I. 1. In primo libro, Herenni, breviter exposuimus, quas causas recipere oratorem oporteret, et in quibus officiis artis elaborare conveniret, et ea officia qua ratione facillime consequi posset. Verum, quod neque de omnibus rebus simul dici poterat et de maximis rebus primum scribendum fuit, quo cetera tibi faciliora cognitu viderentur, ita nobis placitum est, ut ea, quae difficillima essent, potissimum conscriberemus.

Causarum tria genera sunt: demonstrativum, deliberativum, iudiciale. Multo difficillimum iudiciale est, ergo id primum absolvimus hoc et priore libro.

De oratoris officiis quinque inventio et prima et difficillima est. Ea quoque nobis erit hoc libro propemodum absoluta; parvae partes eius in tertium volumen transferentur.

2. De sex partibus orationis primum scribere incepimus; in primo libro locuti sumus de exordio, narratione, divisione, nec pluribus verbis, quam necesse fuit, nec minus dilucide, quam te velle existimabamus; deinde coniuncte de confirmatione et confutatione dicendum fuit. Quare genera constitutionum et earum partes aperuimus; ex quo simul ostendebatur, quomodo constitutionem et partem constitutionis causa posita reperire oporteret.

Deinde docuimus, iudicationem quemadmodum quaeri conveniret; qua inventa curandum, ut omnis ratio totius orationis ad eam conferatur. Postea admonuimus esse causas conplures, in quas plures constitutiones aut partes constitutionum adcommodarentur.

II. Reliquum videbatur esse, ut ostenderemus, quae ratio posset inventiones ad unam quamque constitutionem aut partem constitutionis adcommodare, et item quales argumentationes, quas Graeci

MÁSODIK KÖNYV

I. 1. Az első könyvben, Herenniusom, röviden kifejtettem, milyen ügyeket kell a szónoknak vállalnia,[1] milyen művészi eljárásokkal kell ezeket kidolgoznia, és hogyan sajátíthatja el a legkönnyebben ezeket az eljárásokat.[2] De minthogy minden kérdésről egyszerre nem tudtam beszélni, és a legfontosabbakról kellett először írnom, hogy a többit annál könnyebben megérthesd, ezért úgy döntöttem, hogy elsősorban a legnehezebb kérdéseket tárgyalom meg.

Háromféle ügy van: bemutató, tanácsadó és törvényszéki. Legesleg-nehezebb a törvényszéki, ezért először ezt fejtettem ki az első két könyvben.

A szónok öt feladata közül az anyaggyűjtés a legelső, de a legnehezebb is. Ebben a könyvben ezt is csaknem teljesen megtárgyalom, csak jelentéktelen részei kerülnek át a harmadik könyvbe.[3]

2. Először a beszéd hat részéről kezdtem írni;[4] az első könyvben beszéltem a bevezetésről,[5] az elbeszélésről,[6] a tételről,[7] a szükségesnél nem bőbeszédűbben, és olyan érthetően, ahogy ezt — véleményem szerint — elvárod tőlem. Ezután együtt kellett szólnom a bizonyításról és a cáfolásról. Ezért vázoltam fel az ügyállások fajait és alfajait;[8] ebből az is nyilvánvalóvá vált, hogy ha adva van egy ügy, hogyan célszerű feltárni ügyállásának faját és alfaját.

Ezután azt fejtettem ki, hogy kell megkeresni az ítélet tárgyát; megtalálása után pedig arra kell törekednünk, hogy az egész beszéd teljes érvelését ráirányítsuk.[9] Majd arra hívtam fel a figyelmet, hogy számos olyan ügy van, amelyre több ügyállás, illetve ügyállásalfaj alkalmazható.[10]

II. Hátravan még, hogy megmutassam, milyen módon lehet az anyaggyűjtést minden egyes ügyállásra, illetve ügyállásalfajra alkalmazni;[11] és azt is, milyen érveléseket — görögül epicheirémáknak

epicheremata appellant, sequi, quales vitari oporteret; quorum utrumque pertinet ad confirmationem et ad confutationem. Deinde ad extremum docuimus, cuiusmodi conclusionibus orationum uti oporteat; qui locus erat extremus de sex partibus orationis.

Primum ergo quaeremus, quemadmodum quamque causam tractare conveniat et nimirum coniecturalem, eam, quae prima quaeque difficillima est, potissimum consideremus.

3. In causa coniecturali narratio accusatoris suspiciones interiectas et dispersas habere debet, ut nihil actum, nihil dictum, nusquam ventum aut abitum, nihil denique factum sine causa putetur.

Defensoris narratio simplicem et dilucidam expositionem debet habere cum adtenuatione suspicionis.

Huius constitutionis ratio in sex partes est distributa: probabile, conlationem, signum, argumentum, consecutionem, adprobationem. Horum unum quidquid quid valeat, aperiemus.

Causa est ea, quae induxit ad maleficium commodorum spe aut incommodorum vitatione; cum quaeritur, num quod commodum maleficio appetierit — num honorem, num pecuniam, num dominationem —, num aliquam cupiditatem aut amoris aut eiusmodi libidinis voluerit explere; aut num quod incommodum vitarit — inimicitias, infamiam, dolorem, supplicium. **III. 4.** Hic accusator in spe commodi cupiditatem ostendet adversarii, in vitatione incommodi formidinem augebit. Defensor autem negabit fuisse causam, si poterit, aut eam vehementer extenuabit; deinde iniquum esse dicet omnes, ad quos aliquid emolumenti ex aliqua re pervenerit, in suspicionem maleficii devocari.

5. Deinde vita hominis ex ante factis spectabitur. Primum considerabit accusator, num quando simile quid fecerit. Si id non reperiet, quaeret, num quando venerit in similem suspicionem; et in eo debebit

nevezik — célszerű alkalmazni,[12] illetve kerülni;[13] mindkettő a bizonyításhoz és a cáfoláshoz kapcsolódik. Majd végül azt fejtem ki, milyen befejezést kell alkalmazni a beszédben;[14] a beszéd hat része közül ez az utolsó.

Először tehát azt vizsgálom meg, hogyan célszerű bármilyen ügyet tárgyalni, és természetesen először a következtetésen alapulót vizsgálom meg, mert ez az első és a legnehezebb.

3. A következtetésen alapuló ügyben a vádló elbeszélése tartalmazzon közbeszőtt és elhintett gyanúsításokat, hogy a hallgatóság elhiggye: a vádlott minden cselekedete és szava, jövése-menése, egyszóval minden tette bűnös szándékból történt.

A védő elbeszélése egyszerű és világos okfejtésű legyen, és gyengítse a gyanút.

Ennek az ügyállásnak a lényegét hat részre lehet osztani: valószínűségre, kizárásra, körülményre, bizonyításra, következményre és megerősítésre.[15] Most megmagyarázom, hogy melyik mit jelent.

Valószínűséggel[16] azt bizonyítjuk, hogy a tettesnek érdekében állt vétkezni, és hogy sohasem riadt vissza efféle aljasságtól. Itt meg kell vizsgálni az indítékot és a vádlott életét.

Az indíték az, ami a bűn elkövetésére késztet bizonyos előnyök reményében vagy valamilyen hátrányok elkerülése céljából. Ekkor azt kutatjuk, vajon a tettes elért-e bűncselekményével valamiféle előnyt — tisztséget, vagyont, hatalmat —, vajon ki akarta-e elégíteni valamely szenvedélyét — szerelmét vagy efféle vágyát —; vajon elkerült-e valamilyen kellemetlenséget — ellenségeskedést, gyalázatot, szenvedést, büntetést. **III. 4.** Itt a vádló, ha előnyről van szó, leplezze le az ellenfél szenvedélyét, ha pedig hátrány elkerüléséről, állítsa be nagyobbnak a félelmét. A védő viszont, ha teheti, tagadja, hogy volt indíték, vagy hathatósan kisebbítse azt; majd mondja azt, hogy méltánytalanság mindazokat bűnténnyel gyanúsítani, akiknek valamely ügyből hasznuk származott.

5. Ezután vizsgáljuk meg a vádlott életét korábbi tettei alapján. Először azt nézze meg a vádló, hogy elkövetett-e valamikor a mostanihoz hasonló tettet.[17] Ha ilyet nem talál, azt keresse, hogy keveredett-e valamikor hasonló gyanúba; arra kell törekednie, hogy a

esse occupatus, ut ad eam causam peccati, quam paulo ante exposuerit, vita hominis possit adcommodari, hoc modo: Si dicet pecuniae causa fecisse, ostendat eum semper avarum fuisse, si honoris, ambitiosum; ita poterit animi vitium cum causa peccati conglutinare. Si non poterit par vitium cum causa reperire, reperiat dispar. Si non poterit avarum demonstrare, demonstret conruptorem, perfidiosum, si quo modo poterit denique aliquo aut quam plurimis vitiis contaminare [personam]; deinde, qui illud fecerit tam nequiter, eundem hunc tam perperam fecisse non esse mirandum. Si vehementer castus et integer existimabitur adversarius, dicet facta, non famam spectari oportere; illum ante occultasse sua flagitia; se planum facturum ab eo maleficium non abesse. Defensor primum demonstrabit vitam integram, si poterit; id si non poterit, confugiet ad inprudentiam, stultitiam, adulescentiam, vim, persuasionem, quibus de rebus . . . vituperatio eorum, quae extra id crimen erunt, non debeat adsignari. Sin vehementer hominis turpitudine inpedietur et infamia, prius dabit operam, ut falsos rumores dissipatos esse dicat de innocente, et utetur loco communi, rumoribus credi non oportere. Sin nihil eorum fieri potest, utatur extrema defensione: dicat non se de moribus eius apud censores, sed de criminibus adversariorum apud iudices dicere.

IV. 6. Conlatio est, cum accusator id, quod adversarium fecisse criminatur, alii nemini nisi reo bono fuisse demonstrat; aut alium neminem potuisse perficere nisi adversarium; aut eum ipsum aliis rationibus aut non potuisse aut non aeque commode potuisse aut eum fugisse alias rationes commodiores propter cupiditatem. Hoc loco defensor demonstret oportet aut aliis quoque bono fuisse aut alios quoque id, quod ipse insimuletur, facere potuisse.

Signum est, per quod ostenditur idonea perficiendi facultas esse quaesita. Id dividitur in partes sex: locum, tempus, spatium, occasionem, spem perficiendi, spem celandi.

vádlott életét a bűntény indítékával — amit kevéssel előbb fejtett ki — össze tudja egyeztetni, ilyen módon: Ha azt mondja, hogy pénz miatt tette, mutassa ki, hogy mindig is kapzsi volt, ha tisztség miatt, hogy nagyravágyó volt; így tudja majd a jellemhibát a bűn indítékával egybekapcsolni. Ha nem képes az indítéknak megfelelő jellemhibát találni, találjon másmilyet. Ha nem tudja bizonyítani, hogy kapzsi, bizonyítsa azt, hogy csaló, hitszegő, hátha valamiképpen sikerül végül is egy vagy minél több bűnnel bemocskolnia [személyét]; végül mondja ezt: ne csodálkozzanak azon, hogy az, aki egykor olyan hitványul cselekedett, most ekkora bűnt követett el. Ha az ellenfél nagyon tiszta és feddhetetlen ember hírében áll, a vádló mondja azt, hogy tetteit kell figyelembe venni, nem jóhírét; hogy korábban eltitkolta gazságait; hogy világosan be fogja bizonyítani: nem húzódozik ő annyira a bűntől. A védő előbb bizonyítsa be, ha tudja, hogy védencének feddhetetlen az élete;[18] ha nem tudja, hivatkozzék annak tudatlanságára, együgyűségére, fiatal korára, kényszerre, rábeszélésre, s hogy ilyen ügyekben a tényleges vádon kívül eső kifogásolható tetteket nem lehet figyelembe venni. Ha pedig nagyon súlyosan esik latba kliensének becstelensége és rosszhíre, először igyekezzék elmondani, hogy ártatlanról terjesztik ezeket a rágalmakat, és hivatkozzék arra az általános érvre, hogy mendemondáknak nem kell hitelt adni. Ha pedig ezek egyikét sem teheti, folyamodjék e végső védekezéshez: mondja azt, hogy ő nem védencének erkölcseiről szól censorok előtt, hanem ellenfelei által felhozott vádakról bírák előtt.[19]

IV. 6. A kizárással[20] a vádló kimutatja, hogy az, amivel az ellenfelet vádolja, senki másnak nem állt érdekében, csak a vádlottnak; vagy hogy senki más nem tehette azt, csak az ellenfél; vagy hogy ő maga más módon nem tudta volna, illetve nem ilyen könnyen tudta volna elkövetni; vagy hogy más, megfelelőbb módok elkerülték figyelmét féktelensége miatt. E pontban a védőnek be kell bizonyítania, hogy másoknak is érdekében állt, vagy hogy mások is elkövethették azt, amivel védencét vádolják.

A körülmény[21] az, amivel kimutatjuk, hogy a vádlott kereste cselekedete elkövetésének kedvező lehetőségét. Ez hatféle lehet: hely, idő, időtartam, alkalom, a végrehajtás esélye és az eltitkolás esélye.

7. Locus quaeritur, celebris an desertus, semper desertus an tum, cum id factum sit, fuerit in eo loco solitudo; sacer an profanus, publicus an privatus fuerit, cuiusmodi loci adtingant; num, qui est passus, perspectus, exauditus esse possit. Horum quid reo, quid accusatori conveniat, perscribere non gravaremur, nisi facile quivis causa posita posset iudicare. Initia enim inventionis ab arte debent proficisci, cetera facile conparabit exercitatio.

Tempus ita quaeritur: quid anni, qua hora noctu an interdiu, et qua die, qua noctis hora factum esse dicatur, et cur eiusmodi temporibus.

Spatium ita considerabitur: satisne longum fuerit ad eam rem transigendam, scieritne satis ad id perficiendum spatii futurum; nam parvi refert satis spatii fuisse ad id perficiendum, si id ante sciri et ratione provideri non potuit.

Occasio quaeritur, idoneane fuerit ad rem adoriendam an alia melior, quae aut praeterita sit aut non expectata.

Spes perficiendi ecqua fuerit, spectabitur hoc modo: si, quae supra dicta sunt signa, concurrent, si praeterea ex altera parte vires, pecunia, consilium, scientia, apparatio videbitur esse, ex altera parte inbecillitas, inopia, stultitia, inprudentia, inapparatio demonstrabitur fuisse; qua re scire potuerit, utrum diffidendum an confidendum fuerit.

Spes celandi quae fuerit, quaeritur ex consciis, arbitris, adiutoribus, liberis aut servis aut utrisque.

V. 8. Argumentum est, per quod res coarguitur certioribus argumentis et magis firma suspicione. Id dividitur in tempora tria: praeteritum, instans, consequens. In praeterito tempore oportet considerare, ubi fuerit, ubi visus sit, quicum visus sit, num quid appararit, num quem convenerit, num quid dixerit, num quid habuerit de consciis, de adiutoribus, de adiumentis, num quo in loco praeter consuetudinem fuerit aut alieno tempore. In instanti tempore quaere-

7. A hellyel kapcsolatban azt kutatjuk, vajon forgalmas vagy elhagyatott-e, mindig elhagyatott, vagy csak akkor volt néptelen, amikor a tettet elkövették; szent volt-e avagy profán, nyilvános vagy magánterület, milyen helyek vannak a szomszédságban; láthatták-e, hallhatták-e a sértettet. Nem vonakodnék részletesen leírni, hogy ezekből mi előnyös a vádlottnak és mi a vádlónak, ha ezt mindenki nem tudná könnyen megítélni a tényállásból. Az anyaggyűjtésnek mindig az elméletből kell kiindulnia, a továbbiakat könnyen hozzáadja a gyakorlat.

Az időpontot így vizsgáljuk meg: mit mondanak, milyen évszakban, melyik napszakban — éjjel avagy nappal —, a nap vagy az éjszaka melyik órájában történt, és miért ebben az időben?

Az időtartamot így vizsgáljuk: elég hosszú volt-e a tett elkövetéséhez, és tudta-e a vádlott, hogy elég lesz a végrehajtáshoz; mert nincs jelentősége annak, hogy elég ideje volt, ha azt nem tudhatta, vagy nem számíthatta ki előre.

Az alkalommal kapcsolatban azt kutatjuk, hogy megfelelő volt-e a tett elkövetésére, vagy jobb lett volna egy másik olyan alkalom, amit elmulasztott vagy nem várt be.

Hogy volt-e esélye a végrehajtásra, azt így vizsgáljuk meg: ha a fentebb említett körülmények egybeesnek, ha úgy látjuk, hogy ezenkívül a vádlott részéről megvolt az erő, a pénz, a terv, a tudás és a fölkészültség, a sértett részéről pedig bizonyítható a gyengeség, a szegénység, az együgyűség, a tudatlanság és a készületlenség; ebből kideríthető, hogy a vádlott bízhatott-e a sikerben vagy sem.

Hogy mekkora volt az eltitkolás esélye, azt a beavatottaktól, a szemtanúktól, a bűnrészesektől, szabadoktól vagy rabszolgáktól vagy mindkettőjüktől igyekezzünk megtudni.

V. 8. Bizonyítás az, amivel a tettet határozottabb bizonyítékokkal és megalapozottabb gyanúval bizonyítjuk. E tekintetben három időpontot különböztetünk meg: a cselekményt megelőzőt, a cselekménnyel egybeesőt és a cselekményt követőt.[22] A tettet megelőző idővel kapcsolatban azt kell megvizsgálni, hol tartózkodott a vádlott, hol látták, kivel látták, készült-e valamire, találkozott-e valakivel, mondott-e valamit, volt-e beavatottja, segítőtársa, segítsége, volt-e valahol szokatlan helyen vagy szokatlan időben. A bűntett időpontjával

tur, num visus sit, cum faciebat, num qui strepitus, clamor, crepitus exauditus aut denique num quid aliquo sensu perceptum sit, aspectu, auditu, tactu, odoratu, gustatu; nam quivis horum sensus potest conflare suspicionem. In consequenti tempore spectabitur, num quid re transacta relictum sit, quod indicet aut factum esse maleficium aut ab quo factum sit. Factum esse, hoc modo: si tumore et livore decoloratum corpus est mortui, singificat eum veneno necatum. A quo factum sit, hoc modo: si telum, si vestimentum, si quid eiusmodi relictum aut si vestigium rei repertum fuerit, si cruor in vestimentis, si in eo loco conprehensus aut visus transacto negotio, quo in loco res gesta dicitur.

Consecutio est, cum quaeritur, quae signa nocentis et innocentis consequi soleant. Accusator dicet, si poterit, adversarium, cum ad eum ventum sit, erubuisse, expalluisse, titubasse, inconstanter locutum esse, concidisse, pollicitum esse aliquid; quae signa conscientiae sint. Si reus horum nihil fecerit, accusator dicet eum usque adeo praemeditatum fuisse, quid sibi esset usu venturum, ut confidentissime resisteret et responderet; quae signa confidentiae, non innocentiae sint. Defensor, si pertimuerit, magnitudine periculi, non conscientia peccati se commotum esse dicet; si non pertimuerit, fretum innocentia negabit esse commotum.

VI. 9. Adprobatio est, qua utimur ad extremum confirmata suspicione. Ea habet locos proprios atque communes. Proprii sunt ii, quibus nisi accusator nemo potest uti, et ii, quibus nisi defensor. Communes sunt, qui alia in causa ab reo, alia ab accusatore tractantur.

In causa coniecturali proprius locus accusatoris est, cum dicit malorum misereri non oportere et cum auget peccati atrocitatem. Defensoris proprius locus est, cum misericordiam captat et cum accusatorem calumniari criminatur.

Communes loci sunt cum accusatoris tum defensoris: abs testibus, contra testes; abs quaestionibus, contra quaestiones; ab argumentis, contra argumenta; ab rumoribus, contra rumores.

kapcsolatban kutassuk azt, hogy látták-e elkövetés közben, hogy milyen zajt, kiáltást, csattanást hallottak, egyszóval érzékeltek-e valamit szemmel, füllel, érintéssel, szaglással, ízleléssel; mert közülük bármelyik érzékelés gyanút ébreszthet. A bűntényt követő idővel kapcsolatban azt kell kutatni, hogy maradt-e a tett elkövetése után olyasvalami, ami vagy arra utalna, hogy bűntény történt, vagy arra, hogy azt ki követte el. Bűntény történt például, ha a holttesten püffedés vagy színelváltozás van: ez azt jelenti, hogy megmérgezték. Hogy ki követte el, arra utal, ha a tettes fegyvert, ruhadarabot vagy más effélét hagyott hátra, vagy ha megtaláljuk a vádlott lábnyomát, ha véres a ruhája, ha azon a helyen fogták el, vagy a tett elkövetése után ott látták, ahol állítólag a bűntény történt.

A következménynél azt vizsgáljuk, hogy milyen jelek szokták követni a bűnösséget, illetve az ártatlanságot. A vádló, ha erre lehetősége van, mondja azt, hogy az ellenfél, amikor elment hozzá, hol elpirult, hol elsápadt, hebegett, összevissza beszélt, magába roskadt, ígért valamit; ezek a bűntudat jelei. Ha a vádlott semmi ilyet nem tett, a vádló mondja azt, hogy a vádlott előre annyira kitervelte, mi válik hasznára, hogy nagyon is pökhendien ellenszegült, vitázott; s ez a pökhendiség jele, nem az ártatlanságé. A védő pedig, ha a kliense nagyon megrémült, mondja azt, hogy nem bűntudata rendítette meg, hanem az őt fenyegető nagy veszély; ha pedig nem rémült meg, mondja azt, hogy bízott ártatlanságában, azért volt nyugodt.

VI. 9. A megerősítés az, amit a gyanú megalapozása után utolsónak alkalmazunk. Ennek vannak sajátos, és vannak közös általános érvei.[23] Sajátosak azok, amelyekkel csak a vádló, illetve csak a védő élhet. Közösek azok, amelyeket az egyik ügyben a vádlott alkalmaz, a másikban a vádló.

A következtetésen alapuló ügyben a vádló sajátos érve az, hogy a gonoszoknak nem kell irgalmazni, és hogy felnagyítja a bűntett kegyetlenségét. A védő sajátos érve az, ha irgalmasságot ébreszt, és ha azzal gyanúsítja a vádlót, hogy rágalmaz.

Közös általános érve mind a vádlónak, mind a védőnek, hogy a tanúk mellett vagy ellen, a kínvallatások mellett vagy ellen, a bizonyítékok mellett vagy ellen, a szóbeszéd[24] mellett vagy ellen beszél.

A testibus dicemus secundum auctoritatem et vitam testium et constantiam testimoniorum. Contra testes: vitae turpitudinem, testimoniorum inconstantiam; si aut fieri non potuisse dicemus aut non factum esse, quod dicant, aut scire illos non potuisse aut cupide dicere et argumentari. Haec et ad inprobationem et ad interrogationem testium pertinebunt.

VII. 10. A quaestionibus dicemus, cum demonstrabimus maiores veri inveniendi causa tormentis et cruciatu voluisse quaeri et summo dolore homines cogi, ut quicquid sciant, dicant; et praeterea confirmatior haec erit disputatio, si, quae dicta erint, argumentando, isdem viis, quibus omnis coniectura tractatur, trahemus ad veri similem suspicionem; idemque hoc in testimoniis facere oportebit. Contra quaestiones hoc modo dicemus: primum maiores voluisse certis in rebus interponi quaestiones, cum, quae vere dicerentur, sciri, quae falso in quaestione pronuntiarentur, refelli possent, hoc modo: Quo in loco quid positum sit, et si quid esset simile, quod videri . . . aut aliquo simili signo percipi posset; deinde dolori credi non oportere, quod alius alio recentior sit in dolore, quod ingeniosior ad eminiscendum, quod denique saepe scire aut suspicari possit, quid quaesitor velit audire; quod cum dixerit, intellegat sibi finem doloris futurum. Haec disputatio conprobabitur, si refellemus, quae in quaestionibus erunt dicta, probabili argumentatione; idque partibus coniecturae, quas ante exposuimus, facere oportebit.

11. Ab argumentis et signis et ceteris locis, quibus augetur suspicio, dicere hoc modo convenit: Cum multa concurrant argumenta et signa, quae inter se consentiant, rem perspicuam, non suspiciosam videri oportere. Item plus oportere signis et argumentis credi, quam testibus: haec enim eo modo exponi, quo modo re vera sint gesta; testes corrumpi posse vel pretio vel gratia vel metu vel simultate. Contra

A tanúk mellett szólva beszéljünk tekintélyükről, életükről és tanúvallomásuk következetességéről. A tanúk ellen szólva említsük meg életük becstelenségét, vallomásuk következetlenségét; mondjuk azt, hogy amit állítanak, nem történhetett meg, vagy nem történt meg, vagy nem tudhattak róla, vagy részrehajlásból mondják és bizonygatják. Ezek az érvek vonatkozzanak a tanúk lejáratására is és kihallgatására is.

VII. 10. A kínvallatások[25] mellett úgy szólunk, ha kimutatjuk, hogy őseink az igazság kiderítése érdekében akartak kínzással és gyötréssel vallatni, és a legnagyobb testi fájdalommal akarták az embereket arra kényszeríteni, hogy elmondják mindazt, amit tudnak. Hathatósabb lesz érvelésünk, ha ezenfelül még mindazt, amit vallani fognak, a valószínű gyanú fokára emeljük, ugyanazokkal a módszerekkel, amelyekkel mindenféle következtetést végzünk; ugyanezt kell tennünk a tanúvallomások esetében is. A kínvallatások ellen így érveljünk: Először is, őseink csak konkrét kérdésekben kívánták alkalmazni a kínvallatást, olyankor, amikor meg lehetett bizonyosodni a kínvallatás során mondott vallomás igazságáról, s meg lehetett cáfolni hazugságait, például hogy hova tettek valamit, vagy ehhez hasonló kérdést, ami szemmel ellenőrizhető, vagy valamely hasonló jelből fölismerhető. Másodszor, a fájdalomnak nem szabad hinni, mert az egyik kevésbé tűri a fájdalmat vagy leleményesebb a kitalálásokban, mint a másik; mert végül is gyakran tudni vagy gyanítani lehet, hogy a vallató mit akar hallani; s a vallatott rájöhet: mit kell mondania ahhoz, hogy szenvedése véget érjen. Ezt a fejtegetést megerősítjük, ha valószerű érveléssel megcáfoljuk azt, amit a kínvallatások során mondtak. Ezt azokkal a következtető eljárásokkal kell megtennünk, amelyeket fentebb ismertettünk.[26]

11. Bizonyítékok, körülmények és egyéb általános érvek mellett, melyekkel a gyanút erősíthetjük, így célszerű szólni: Amikor sok olyan bizonyíték és körülmény gyűlik össze, amely egybevág, az ügyet egyértelműnek és kétségtelennek kell tekinteni. Továbbá inkább kell hinni a körülményeknek és a bizonyítékoknak, mint a tanúknak: mivel az előbbiek olyannak mutatják az eseményeket, ahogyan azok valóban megtörténtek; a tanúkat befolyásolni lehet pénzzel, kedvezéssel, megfélemlítéssel vagy vádaskodással.[27] A bizonyítékok, a körülmé-

argumenta et signa et ceteras suspiciones dicemus hoc modo: si demonstrabimus nullam rem esse, quam non suspicionibus quivis possit criminari; deinde unam quamque suspicionem extenuabimus et dabimus operam, ut ostendamus nihilo magis in nos eam, quam in alium quempiam convenire; indignum facinus esse sine testibus coniecturam et suspicionem firmamenti satis habere.

VIII. 12. A rumoribus dicemus, si negabimus temere famam nasci solere, quin subsit aliquid, et si dicemus causam non fuisse, quare quispiam confingeret et eminisceretur; et praeterea, si ceteri falsi soleant esse, argumentabimur hunc esse verum. Contra rumores dicemus: primum, si docebimus multos esse falsos rumores, et exemplis utemur, de quibus falsa fama fuerit; et aut iniquos nostros aut homines natura malivolos et maledicos confinxisse dicemus; et aliquam aut fictam fabulam in adversarios adferemus, quam dicamus omnibus in ore esse, aut verum rumorem proferemus, qui illis aliquid turpitudinis adferat, neque tamen ei rumori nos fidem habere dicemus, ideo quod quivis unus homo possit quamvis turpem de quolibet rumorem proferre et confictam fabulam dissipare. Verumtamen si rumor vehementer probabilis esse videbitur, argumentando famae fidem poterimus abrogare.

Quod et difficillima tractatu est constitutio coniecturalis et in veris causis saepissime tractanda est, eo diligentius omnes eius partes perscrutati sumus, ut ne parvula quidem titubatione aut offensatione impediremur, si ad hanc rationem praeceptionis adsiduitatem exercitationis adcommodassemus. Nunc ad legitimae constitutionis partes transeamus.

IX. 13. Cum voluntas scriptoris cum scripto dissidere videbitur, si a scripto dicemus, his locis utemur: Secundum narrationem primum scriptoris conlaudatione, deinde scripti recitatione, deinde percontatione, scirentne idonee adversarii id scriptum fuisse in lege aut testamento aut stipulatione aut quolibet scripto, quod ad eam rem pertinebit; deinde conlatione, quid scriptum sit, quid adversarii se

nyek és egyéb gyanúsítások ellen azzal érveljünk, hogy kimutatjuk: egyetlen olyan ügy sincs, amelyben ne lehetne bárki ellen gyanú alapján vádat emelni; ezután gyengítsünk mindenféle gyanút, és igyekezzünk kimutatni, hogy ezek ránk is ugyanúgy alkalmazhatók és bárki másra; méltatlan eljárás az, hogy a tanúvallomással nem támogatott sejtést és a gyanút elégséges vádalapnak tartják.

VIII. 12. A szóbeszédek mellett szólva, mondjuk azt, hogy nem szokott csak úgy lábra kapni a hír, ha nincs alapja, és mondjuk azt is, hogy senkinek sem volt oka arra, hogy ilyesmit kitaláljon vagy kigondoljon; ezenkívül bizonygassuk azt, hogy ha más szóbeszédek hamisak szoktak is lenni, ez igaz. A szóbeszédek ellen ilyesmiket hozzunk fel: Először fejtsük ki, hogy sok hamis szóbeszéd kering, és példaképp idézzük fel azokat, akikről hamis mendemondák keringnek; és mondjuk azt, hogy ellenségeink vagy természetüknél fogva rosszakaratú és gonosz nyelvű személyek találták ki. És említsünk meg valamilyen, akár költött történetet ellenfeleink rovására, és állítsuk azt, hogy közszájon forog; vagy pedig hozzunk fel egy olyan igaz híresztelést, amely valamiképpen szégyent hoz rájuk, és mondjuk azt, hogy azért nem adunk hitelt ennek a híresztelésnek, mert bárki kitalálhat akármilyen csúnya pletykákat bárkiről, és terjeszthet ilyen koholt mendemondákat. Mindenesetre, ha a szóbeszéd nagyon is valószínűnek tűnik, érveléssel csökkenthetjük hitelét.

Minthogy a következtetésen alapuló ügyállást a legnehezebb tárgyalni, és valóságos perekben is igen gyakran előfordul, ezért igen gondosan megvizsgáltuk minden mozzanatát, hogy még apróbb megingás vagy botlás se okozhasson kárt nekünk, ha e szerint az elméleti tanítás szerint folytattuk a kitartó gyakorlást. Most rátérünk a törvényen alapuló ügyállás fajaira.

IX. 13. Amikor úgy tűnik, hogy a szöveg írójának szándéka nem egyezik a leírt szöveggel,[28] akkor, amennyiben a szöveg mellett szólunk, alkalmazzuk a következő érveléseket: Az elbeszélés után először dicsérjük a szerzőt, aztán olvassuk fel a szöveget, majd kérdezzük meg ellenfeleinket, biztosak-e abban, hogy ez áll a törvényben, végrendeletben, szerződésben vagy bármiféle okiratban, mely az üggyel kapcsolatos; aztán vessük össze, hogy mi áll a szövegben, és mit tettek — saját előadásuk szerint — az ellenfelek,

fecisse dicant, quid iudicem sequi conveniat: utrum id, quod diligenter perscriptum sit, an id, quod acute sit excogitatum; deinde ea sententia, quae ab adversariis sit excogitata et scripto adtributa, contemnetur et infirmabitur. Deinde quaeretur, quid periculi fuerit, si id voluisset adscribere; aut num non potuerit perscribi. Deinde a nobis sententia reperietur et causa proferetur, quare id scriptor senserit, quod scripserit; demonstrabitur scriptum illud esse dilucide, breviter, commode, perfecte, cum ratione certa. Deinde exempla proferentur, quae res, cum ab adversariis sententia et voluntas adferretur, ab scripto potius iudicatae sint. Deinde ostendetur, quam periculosum sit ab scripto recedere. Locus communis est contra eum, qui, cum fateatur se contra, quod legibus sanctum aut testamento perscriptum sit, fecisse, tamen facti quaerat defensionem.

X. 14. Ab sententia sic dicemus: Primum laudabimus scriptoris commoditatem atque brevitatem, quod tantum scripserit, quod necesse fuerit; illud, quod sine scripto intellegi potuerit, non necessario scribendum putarit. Deinde dicemus calumniatoris esse officium verba et litteras sequi, neglegere voluntatem. Deinde id, quod scriptum sit, aut non posse fieri, aut non lege, non more, non natura, non aequo et bono posse fieri; quae omnia noluisse scriptorem quam rectissime fieri nemo dicet; at ea, quae a nobis facta sint, iustissime facta. Deinde contrariam sententiam aut nullam esse aut stultam aut iniustam aut non posse fieri aut non constare cum superioribus et inferioribus sententiis aut cum iure communi aut cum aliis legibus communibus aut cum rebus iudicatis dissentire. Deinde exemplorum a voluntate et contra scriptum iudicatorum enumeratione, deinde legum aut stipulationum breviter exscriptarum, in quibus intellegatur scriptorum voluntas, et ⟨recitatione utemur et⟩ expositio⟨ne⟩. Locus communis contra eum, qui scriptum recitet et scriptoris voluntatem non interpretetur.

15. Cum duae leges inter se discrepent, videndum est primum, num quae obrogatio aut derogatio sit; deinde utrum leges ita dissentiant, ut

továbbá mit illik a bírónak követnie: vajon azt, amit gondosan leírtak, vagy pedig azt, amit ügyesen kigondoltak; aztán tegyük nevetségessé és cáfoljuk meg azt az értelmezést, amelyet az ellenfelek kieszeltek és a szövegeknek tulajdonítottak. Majd vizsgáljuk meg, milyen kár származott volna abból, ha így kívánt volna rendelkezni; vagy vajon nem tudta volna írását pontosan megfogalmazni. Ezután tárjuk fel a szövegező szándékát és indokoljuk meg, miért gondolta így, amit leírt; és bizonyítsuk be, hogy ezt világosan, tömören, helyesen, tökéletesen és megfontoltan írta. Azután hivatkozzunk olyan ügyekre, amelyekben a szöveg javára döntöttek, jóllehet az ellenfelek saját értelmezésükre és az író szándékára hivatkoztak. Ezután mutassuk be, milyen veszéllyel jár, ha eltérünk a szövegtől. Az általános érv az ellen szól, aki beismeri ugyan, hogy megszegte a törvényes előírást vagy a végrendeleti rendelkezést, mégis védelmezni igyekszik tettét.

X. 14. A szándék mellett így beszéljünk: Először dicsérjük a szövegező szakértelmét és rövidségét, hogy csak annyit írt, amennyi szükséges; azt, amit írás nélkül is meg lehet érteni, nem tartotta szükségesnek leírni. Azután jelentsük ki, hogy a rágalmazó szokása az, hogy a szavakat és a betűket követi, de nem veszi figyelembe a szándékot. Továbbá: az, ami a szövegben áll, vagy egyáltalán nem történhetik meg, vagy nem történhetik meg törvény, szokás, természet, méltányosság és becsületesség szerint; senki se merészelje azt mondani, hogy a szöveg írója nem azt akarta, hogy minden a lehető legtisztességesebb módon történjék; márpedig az, amit mi tettünk, a legnagyobb mértékben jogos volt. Továbbá az ellenfél értelmezése semmis, ostoba, igazságtalan, lehetetlen, nem egyezik a fentebb és a lentebb mondottakkal, ellentmond az egyetemes jognak,[29] más egyetemes törvényeknek vagy bírói ítélettel már eldöntött ügyeknek. Ezután soroljunk fel olyan bírói döntéseket, amelyek a szándékot részesítik előnyben a szöveggel szemben; majd olvassunk fel és értelmezzünk olyan röviden megfogalmazott törvényeket és szerződéseket, amelyekben a szövegező szándékát kell figyelembe venni. Az általános érv az ellen szól, aki egy szövegre hivatkozik, de a szövegező szándékát nem értelmezi.

15. Amikor két törvény ellentmond egymásnak,[30] először azt kell megvizsgálni, hogy nem hatálytalanítja- vagy nem korlátozza-e az egyik a másikat; másodszor hogy vajon a törvények úgy térnek-e el

altera iubeat, altera vetet, an ita, ut altera cogat, altera permittat. Infirma enim erit eius defensio, qui negabit se fecisse, quod cogeretur, cum altera lex permitteret: plus enim valet sanctio permissione. Item illa defensio tenuis est, cum ostenditur id factum esse, quod ea lex sanciat, cui legi obrogatum aut derogatum sit; id, quod posteriore lege sanctum sit, esse neglectum. Cum haec erunt considerata, statim nostrae legis expositione, recitatione, conlaudatione utemur. Deinde contrariae legis enodabimus voluntatem et eam trahemus ad nostrae causae commodum. Dein de iuridiciali absoluta sumemus rationem iuris et quaeremus partes iuris, utrocum faciant; de qua parte iuridicialis posterius disseremus.

XI. 16. Si ambiguum esse scriptum putabitur, quod in duas aut plures sententias trahi possit, hoc modo tractandum est: primum, sitne ambiguum, quaerendum est; deinde, quomodo scriptum esset, si id, quod adversarii interpretantur, scriptor fieri voluisset, ostendendum est; deinde id, quod nos interpretemur, et fieri posse et honeste, recte, lege, more, natura, bono et aequo fieri posse; quod adversarii interpretentur, ex contrario; nec esse ambigue scriptum, cum intellegatur, utra sententia vera sit. Sunt, qui arbitrentur ad hanc causam tractandam vehementer pertinere cognitionem amphiboliarum eam, quae ab dialecticis proferatur. Nos vero arbitramur non modo nullo adiumento esse, sed potius maximo inpedimento. Omnes enim illi amphibolias aucupantur, eas etiam, quae ex altera parte sentantiam nullam possunt interpretari. Itaque et alieni sermonis molesti interpellatores et scripti cum odiosi tum obscuri interpretes sunt, et dum caute et expedite loqui volunt, infantissimi reperiuntur. Ita, dum metuunt in dicendo, ne quid ambiguum dicant, nomen suum pronuntiare non possunt. Verum horum pueriles opiniones rectissimis rationibus, cum

egymástól, hogy az egyik elrendeli azt, amit a másik tilt, vagy pedig úgy, hogy az egyik kötelez arra, amit a másik megenged. Ugyanis gyenge annak a védekezése, aki azt mondja, hogy azért nem tette meg, amire a törvény kötelezi, mert ezt egy másik törvény csak megengedi: nagyobb súlya van ugyanis a parancsnak, mint az engedélynek. Szintén erőtlen az a védekezés, amely arra hivatkozik, hogy amit tett, olyan törvény előírása, amelynek érvényét hatálytalanították vagy korlátozták, azt viszont, amit egy későbbi törvény kötelezően előír, elmulasztotta megtenni. Ezek kifejtése után tüstént térjünk rá a mi ügyünket támogató törvény ismertetésére, felolvasására és méltatására. Majd fejtsük ki az ellentétes törvényben rejlő szándékot, és aknázzuk ki a mi ügyünk javára. Majd a független jogosságon alapuló ügyállásból vegyük át a jogi érvelést, és vizsgáljuk meg a jogosság válfajait, hogy a két törvény közül melyiket támasztják alá; a jogosságon alapuló ügyállásnak ezt a faját később tárgyaljuk.[31]

XI. 16. Ha úgy véljük, hogy kétértelmű a szöveg, mivel két vagy több értelmet is lehet neki tulajdonítani, ilyen módon kell eljárni: Először azt kell kutatnunk, kétértelmű-e. Aztán azt kell megmutatnunk, hogyan hangzanék a szöveg, ha az írója úgy akart volna rendelkezni, ahogy az ellenfelek értelmezik. Azután mutassuk ki, hogy értelmezésünk lehetséges is, és tisztességes, helyes, törvényes, szokásos, természetes, jó és igazságos is, az ellenfeleké mindezeknek az ellenkezője; a szöveg nem is kétértelmű, amikor nyilvánvaló, melyik értelmezés az igazi. Vannak, akik úgy vélik, hogy az ilyen ügy tárgyalásához szorosan hozzátartozik a dialektikusok által tanított amphiboliák ismerete.[32] Én viszont úgy vélem, hogy ez az ismeret egyáltalán nem hasznos, sőt nagyon is káros. A dialektikusok ugyanis mindenféle amphiboliákra vadásznak, olyanokra is, amelyeknek másik értelmezése lehetetlen. Ezért azután mások beszédét kellemetlenkedve megzavarják közbeszólásaikkal, az okmányokat ellenszenvesen és bonyolultan magyarázgatják, amikor pedig óvatosan, minden nehézséget elkerülve akarnak beszélni, nagyon is gyermetegnek bizonyulnak. Így, amíg beszéd közben attól félnek, hogy valamit kétértelműen mondanak, a nevüket sem képesek kiejteni. Gyermeteg vélekedéseiket mindenesetre világos érvekkel fogom megcáfolni, mihelyt akarod. A jelen pillanatban helyénvaló volt ezt

voles, refellemus. In praesentiarum hoc intercedere non alienum fuit, ut huius infantiae garrulam disciplinam contemneremus.

XII. 17. Cum definitione utemur, primum adferemus brevem vocabuli definitionem, hoc modo: „Maiestatem is minuit, qui ea tollit, ex quibus rebus civitatis amplitudo constat. Quae sunt ea, Q. Caepio? Suffragia, magistratus. Nempe igitur tu et populum suffragio et magistratum consilio privasti, cum pontes disturbasti." Item ex contrario: „Maiestatem is minuit, qui amplitudinem civitatis detrimento adficit. Ego non adfeci, sed prohibui detrimento: aerarium enim conservavi, libidini malorum restiti, maiestatem omnem interire non passus sum." Primum igitur vocabuli sententia breviter et ad utilitatem adcommodate causae describitur; deinde factum nostrum cum verbi descriptione coniungetur; deinde contrariae descriptionis ratio refelletur, si aut falsa erit aut inutilis aut turpis aut iniuriosa; id, quod ex iuris partibus sumetur de iuridiciali absoluta, de qua iam loquemur.

18. Quaeritur in translationibus primum, num aliquis eius rei actionem, petitionem aut persecutionem habeat, num alio tempore, num alia lege, num alio quaerente. Haec legibus et moribus, aequo et bono reperientur; de quibus dicetur in iuridiciali absoluta.

In causa ratiocinali primum quaeretur,ecquid in rebus maioribus aut minoribus aut similibus similiter scriptum aut iudicatum sit; deinde, utrum consulto de ea re scriptum non sit, quod noluerit cavere, an quod satis cautum putarit propter ceterorum scriptorum similitudinem.

De partibus legitimae constitutionis satis dictum est; nunc ad iuridicialem revertemur.

XIII. 19. Absoluta iuridiciali constutione utemur, cum ipsam rem, quam non fecisse confitemur, iure factum dicemus, sine ulla adsumptione extrariae defensionis. In ea convenit quaeri, iurene sit factum. De eo causa posita dicere poterimus, si, ex quibus partibus ius constet,

közbeszúrni, hogy kimutassam megvetésemet e gyermekded fecsegők tanításaival szemben.

XII. 17. Amikor meghatározással élünk, először megadjuk a szó rövid meghatározását, így: „Felségsértést az követ el, aki megrendíti az állam méltóságának alapjait. Mik ezek, Q. Caepio? A szavazati jog és a magistratusok. Így hát amikor leromboltattad a hidakat, megfosztottad a népet a szavazati jogától, a magistratust pedig a döntési jogától."[33] Éppen így ellenkező értelemben: „Felségsértést az követ el, aki az állam méltóságában kárt tesz. Én nem tettem, sőt megakadályoztam a kárt: ugyanis megőriztem a kincstárt, szembeszállva a gonoszok szenvedélyével, nem tűrtem el, hogy a méltóság egészen tönkremenjen." Először tehát fejtsük ki röviden a szó jelentését, az ügy javára alkalmazva; azután kapcsoljuk össze tettünket a szó meghatározásával; majd cáfoljuk meg az ellenkező meghatározás lehetőségét mint hamisat, semmitmondót, erkölcstelent vagy jogtalant; azt, ami a jogosság válfajaival kapcsolatos, a független jogosságon alapuló ügyállásból kölcsönözzük; erről még beszélni fogunk.[34]

18. Áthárítás esetén először azt keressük, hogy van-e valakinek az ügyben vádemelési, tanúállítási joga vagy törvényes keresete;[35] vajon más időben, más törvény alapján vagy más bíró előtt; ezeket a lehetőségeket a törvényekben, a szokásokban, az igazságosságban és a jóban találjuk meg; a független jogosságon alapuló ügyállás kapcsán beszélünk majd róluk.[36]

Az okoskodáson alapuló ügyben először azt vizsgáljuk, hogy milyen hasonló előírás vagy bírói ítélet vonatkozik súlyosabb vagy könnyebb vagy hasonló ügyekre; vajon az az ügy hasonló-e a szóban forgó ügyhöz vagy eltérő; azután vajon szándékosan nem készült előírás, mivel nem akarták szabályozni, vagy mert úgy vélték, hogy más előírások hasonlósága révén kellőképpen szabályozva van.

Eleget mondtunk a törvényen alapuló ügyállás fajairól; most rátérünk a jogosságon alapulóra.[37]

XIII. 19. Független jogosságon alapuló ügyállással van dolgunk, amikor azt mondjuk, hogy az általunk beismert cselekedetet jogosan tettük, és ezért nem szorulunk az ügyhöz nem tartozó külső körülményekkel való védekezésre. Ez esetben azt kell vizsgálni, hogy jogos-e a cselekedet. Erről — ha adva van egy ügy — akkor

cognoverimus. Constat igitur ex his partibus: natura, lege, consuetudine, iudicato, aequo et bono, pacto.

Natura ius est, quod cognationis aut pietatis causa observatur, quo iure parentes a liberis, et a parentibus liberi coluntur.

Lege ius est id, quod populi iussu sanctum est, quod genus, ut ius eas, cum voceris.

Consuetudine ius est id, quod sine lege aeque, ac si legitimum sit, usitatum est, quod genus: id, quod argentario tuleris expensum, ab socio eius recte petere possis.

Iudicatum est id, de quo sententia lata est aut decretum interpositum. Ea saepe diversa sunt, ut aliud alio iudici aut praetori aut consuli aut tribuno plebis placitum sit, et fit, ut de eadem re saepe alius aliud decreverit aut iudicarit, quod genus: M. Drusus praetor urbanus, quod cum herede mandati ageretur, iudicium reddidit, Sex. Iulius non reddidit. Item: C. Caelius iudex absolvit iniuriarum eum, qui Lucilium poëtam in scaena nominatim laeserat, P. Mucius eum, qui L. Accium poëtam nominaverat, condemnavit. **20.** Ergo, quia possunt res simili de causa dissimiliter iudicatae proferri, cum id usu venerit, iudicem cum iudice, tempus cum tempore, numerum cum numero iudiciorum conferemus.

Ex aequo et bono ius constat, quod ad veritatem et utilitatem communem videtur pertinere, quod genus, ut maior annis LX et cui morbus causa eat, cognitorem det. Ex eo vel novum ius constitui convenit ex tempore et ex hominis dignitate.

Ex pacto ius est, si quid inter se pepigerunt, si quid inter quos convenit. Pacta sunt, quae legibus observanda sunt, hoc modo: „Rem ubi pagunt, orato; ni pagunt, in comitio aut in foro ante meridiem causam conicito." Sunt item pacta, quae sine legibus observantur ex convento, quae iure praestare dicuntur.

beszélhetünk, amikor már tudjuk, milyen válfajai vannak a jognak. Ezek a következők: a természetjog, a törvény, a szokásjog, a precedens, a méltányosság[38] és helyesség, a szerződés.

A természeten alapul az a jog,[39] amit a rokonság vagy a kegyelet ír elő; e jog alapján gyámolítják a gyermekek szüleiket, a szülők gyermekeiket.

A törvényen alapul az a jog, amit a nép parancsa szentesített, mint például: menj a törvény elé, amikor beidéznek.[40]

A szokáson alapul az a jog, ami törvény nélkül ugyanúgy érvényben van, mintha törvényen alapulna; például, amit egy bankárnak befizettél, azt visszakövetelheted társától.

Precedensről van szó, ha ugyanolyan ügyről már ítéletet hoztak vagy döntést terjesztettek elő. E döntések gyakran eltérnek egymástól, minthogy más-más bíró, praetor, consul és néptribunus más-más határozatot hozott, s így előfordul, hogy ugyanazon ügyben ki-ki másképpen döntött és ítélt; például: M. Drusus praetor urbanus, amikor valakinek a szerződésszegéséért az örökösét panaszolták be, megengedte a pert, Sex. Iulius viszont nem engedte meg.[41] Hasonlóképpen: C. Caelius bíró felmentette a törvénysértés vádja alól azt, aki Lucilius költőt a színpadon név szerint megsértette, P. Mucius pedig elítélte azt, aki Accius költőt név szerint kipellengérezte.[42] **20.** Mivel hasonló ügyben eltérő döntéseket lehet felsorakoztatni, úgy hasonlítsuk össze egymással a bírákat, a körülményeket és az ítéletek számát, amint számunkra célszerű.

A méltányosságon és helyességen alapul az a jog, ami az igazságot és a köz hasznát veszi tekintetbe; például az, hogy aki 60 évesnél idősebb, és akit betegsége akadályoz, képviselőt állítson.[43] Eszerint akár a jog egy további válfaját is fölvehetjük az alkalom és az érintett személy méltósága alapján.

Szerződés a jog alapja, ha a felek valamiben egymás között megállapodtak, ha valamiben egymással megegyeztek. Vannak szerződések, amelyeket a törvény előírásai szerint kell betartani, például: „Mihelyt szerződést kötnek, hirdesse ki [ti. a bíró]; ha nem kötnek, vigyék az ügyet délelőtt a népgyűlés elé vagy a Forumra."[44] Továbbá vannak szerződések, amelyeket törvényes formaságok nélkül, megegyezés alapján tartanak be, mert jogosnak tekintik őket.

His igitur partibus iniuriam demonstrari, ius confirmari convenit, id quod in absoluta iuridiciali faciundum videtur.

XIV. 21. Cum ex conparatione quaeretur, utrum satius fuerit facere, id, quod reus dicat se fecisse, an id, quod accusator dicat oportuisse fieri, primum quaeri conveniet, utrum fuerit utilius ex contentione, hoc est utrum honestius, facilius, conducibilius. Deinde oportebit quaeri, ipsumne oportuerit iudicare, utrum fuerit utilius, an aliorum fuerit utilius statuendi potestas. Deinde interponetur ab accusatore suspicio ex constitutione coniecturali, qua re putetur non ea ratione factum esse, quo melius deteriori anteponeretur, sed in eo dolo malo negotium gestum de aliqua probabili causa. Ab defensore contra refellatur argumentatio coniecturalis, de qua ante dictum est. Deinde quaeretur, potueritne vitari, ne in eum locum veniretur. His sic tractatis accusator utetur loco communi in eum, qui inutile utili praeposuerit, cum statuendi non habuerit potestatem. **22.** Defensor contra eos, qui aequum censeant rem perniciosam utili praeponi, utetur loco communi per conquestionem; et simul quaerat ab accusatoribus, ab iudicibus ipsis, quid facturi essent, si in eo loco fuissent; et tempus, locum, rem, deliberationem suam ponet ante oculos.

XV. Translatio criminis est, cum ab reo facti causa in aliorum peccatum transfertur. Primum quaerendum est, iurene in alium crimen transferatur; deinde spectandum est, aeque magnum sit illud peccatum, quod in alium transferatur, atque illud, quod reus suscepisse dicatur; deinde, oportueritne in ea re peccare, in qua alius ante peccarit; deinde, oportueritne iudicium ante fieri; deinde, cum factum iudicium non sit de illo crimine, quod in alium transferatur, oporteatne de ea re iudicium fieri, quae res in iudicium non devenerit. Locus communis accusatoris contra eum, qui plus censeat vim, quam iudicia valere

A jog ezen válfajai szerint lehet tehát a jogtalanságot kimutatni, illetve a jogosságot bizonyítani; szerintünk ez az, amit a független jogosságon alapuló ügyállás esetén tennünk kell.

XIV. 21. Amikor mérlegeléssel[45] keressük, hogy melyiket volt jobb tenni, azt, amiről a vádlott azt állítja, hogy megtette, vagy azt, amit a vádló szerint kellett volna tennie, először azt célszerű vizsgálni, hogy a kettő közül, mérlegelve, melyik a hasznosabb, vagyis melyik tisztességesebb, könnyebb és előnyösebb. Aztán azt kell megvizsgálni, hogy a vádlottnak magának kellett-e megítélnie, melyik a hasznosabb, vagy ennek megállapítása mások hatalmában állott. Ezután következzék a vádló részéről a gyanúsítás, úgy, mint a következtetésen alapuló ügyállásban: miért gondoljuk azt, hogy megtévesztésből, valamilyen valószínű indokból történt a dolog, nem pedig azzal a céllal, hogy a jobbat előnyben részesítse a rosszabbal szemben. A védő viszont cáfolja meg a következtetésen alapuló érvelést, melyről az imént szóltunk. Azután vizsgáljuk meg azt, elkerülhette volna-e, hogy ilyen helyzetbe jusson. Miután ezeket így megtárgyaltuk, a vádló használja fel azt az általános érvet, amely arra vonatkozik, aki a haszontalant elébe helyezte a hasznosnak, holott nem volt döntési joga. **22.** Azokkal szemben, akiknek véleménye szerint az a helyes, hogy valaki a hasznossal szemben előnyben részesíti a veszélyest, használja a védő a panaszkodás általános érvét. Egyúttal kérdezze meg a vádlóktól, maguktól a bíráktól, mit tettek volna, ha abban a helyzetben lettek volna; továbbá, tárja szemük elé az időt, a helyszínt, az ügyet és a maga megfontolását.

XV. A vád áthárítása[46] esetén a vádlott cselekedetének okát mások bűnéül rója fel. Először azt kell megvizsgálni, jogosan hárítja-e át másokra a vádat; majd szemügyre kell venni, ugyanolyan súlyos-e az a más által elkövetett bűn, amire hivatkoznak, mint az, amit állítólag elkövetett a vádlott; azután azt, hogy szükségszerű volt-e olyasmiben vétkeznie, amiben korábban más vétkezett; továbbá azt, hogy nem kellett volna-e korábban ítélkezni, továbbá, miután korábban nem ítélkeztek annak a vádnak az ügyében, amit másra hárít át, szükséges-e most egy olyan ügyben ítélkezni, amely annak idején nem került bíróság elé. A vádló számára rendelkezésre áll az az általános érv, amelyik az ellen szól, aki úgy véli, többre becsülendő az erőszak, mint a

oportere. Et ab adversariis percontabitur accusator, quid futurum sit, si idem ceteri faciant, ut de indemnatis supplicia sumant, quod eos idem fecisse dicant. Quid, si ipse accusator idem facere voluisset? Defensor eorum peccati atrocitatem proferet, in quos crimen transferet; rem, locum, tempus ante oculos ponet, ut ii, qui audient, existiment aut non potuisse aut [non] inutile fuisse rem in iudicium venire.

XVI. 23. Concessio est, per quam nobis ignosci postulamus. Ea dividitur in purgationem et deprecationem.

Purgatio est, cum consulto a nobis factum negamus. Ea dividitur in necessitudinem, fortunam, imprudentiam. De his partibus primum ostendendum est, deinde ad deprecationem revertendum videtur.

Primum considerandum est, num culpa ventum sit in necessitudinem, [num culpa veniendi necessitudinem fecerit]. Deinde quaerendum est, quo modo vis illa vitari potuerit ac levari. Deinde is, qui in necessitudinem causam conferet, expertusne sit, quid contra facere aut excogitare posset. Deinde, num quae suspiciones ex coniecturali constitutione trahi posint, quae significent id consulto factum esse, quod necessario cecidisse dicitur. Deinde, si maxime necessitudo quaepiam fuerit, conveniatne eam satis idoneam causam putari.

24. Si autem inprudentia reus se peccasse dicet, primum quaeretur, utrum potuerit nescire an non potuerit; deinde utrum data sit opera, ut sciretur, an non; deinde, utrum casu nescierit an culpa. Nam qui se propter vinum aut amorem aut iracundiam fugisse rationem dicet, is animi vitio videbitur nescisse, non inprudentia; quare non inprudentia se defendet, sed culpa contaminabit. Deinde coniecturali constitutione quaeretur, utrum scierit an ignoraverit, et considerabitur satisne inprudentia praesidii debeat esse, cum factum esse constet.

Cum in fortunam causa confertur et ea re defensor ignosci reo dicet oportere, eadem omnia videntur consideranda, quae de necessitudine

bíróságok. Majd kérdezze meg a vádló az ellenfelektől, mi lenne, ha mások is olyanokra szabnának ki büntetéseket, akiket még nem ítéltek el, azt mondván róluk, hogy ők ugyanazt tették. Mi lenne, ha a vádló is ugyanezt akarná tenni? A védő emelje ki azok bűnének kegyetlenségét, akikre a bűnösségét áthárítja; mutassa be a tényt, a helyszínt és az időt, hogy a hallgatók belássák: nem lehetett vagy nem volt érdemes az ügyet perre vinni.

XVI. 23. Elnézés[47] esetén azt kérjük, hogy bocsássanak meg nekünk. Ez lehet önigazolás és megkövetés.

Önigazolásról van szó, amikor azt állítjuk, hogy nem szándékosan cselekedtünk. Ennek válfajai a kényszer, a balszerencse és a tudatlanság. Előbb ezeket kell bemutatnunk, aztán kell rátérnünk a megkövetésre.

Először azt kell megvizsgálnunk, hogy a vádlott saját hibájából került-e kényszerhelyzetbe. Azután azt kell keresnünk, hogyan lehetett volna a kényszert elkerülni vagy csökkenteni. Azután azt, hogy aki a kényszerre hárítja át a felelősséget, jártas-e abban, hogy mit tehet vagy mit gondolhat ki ellene. Azután azt, hogy a következtetésen alapuló ügyállásnál tárgyalt gyanúkeltést fel lehet-e használni, arra utalva, hogy szándékosan tette azt, amiről azt állítja, hogy kényszerből esett meg. Azután, ha valóban fennforgott valamiféle kényszer, elégséges oknak kell-e tartanunk.

24. Ha a vádlott azt mondja, hogy tudatlanságból[48] vétkezett, először azt kell megvizsgálni, lehetséges-e vagy sem, hogy nem tudta, mit kell tennie; aztán azt, hogy igyekezett-e tájékozódni vagy sem; saját hibájából volt-e tudatlan vagy véletlenül. Mert aki arra hivatkozik, hogy bor, szerelem vagy harag hatására vált meggondolatlanná, az nyilvánvalóan jellemhiba miatt, nem pedig tudatlansága miatt nem tudta, mit kell tennie. Ezért tudatlanságával nem fogja magát megvédeni, hanem tetézi bűnösségét.[49] Aztán vizsgáljuk meg a következtetésen alapuló ügyállásnál tárgyaltak alapján, hogy tájékozott volt-e vagy sem; és meg kell fontolni, hogy tudatlansága elegendő védelmül szolgál-e, amikor nyilvánvaló, hogy a tettet elkövette.

Amikor a véletlenre[50] hárítják át az okot, és a védő azt mondja, hogy emiatt meg kell bocsátani a vádlottnak, ugyanazokat a szempontokat kell fontolóra vennünk, amiket a kényszerrel kapcsolatban leírtunk.

praescripta sunt. Etenim omnes haec tres partes purgationis inter se finitimae sunt, ut in omnes eadem fere possint adcommodari.

Loci communes in his causis: accusatoris contra eum, qui, cum peccasse confiteatur, tamen oratione iudices demoretur; defensoris, de humanitate, misericordia; voluntatem in omnibus rebus spectari convenire: quae consulto facta non sint, ea fraudi esse non oportere.

XVII. 25. Deprecatione utemur, cum fatebimur nos peccasse neque id inprudentes aut fortuito aut necessario fecisse dicemus, et tamen ignosci nobis postulabimus. Hic ignoscendi ratio quaeritur ex his locis: si plura aut maiora officia, quam maleficia videbuntur constare; si qua virtus aut nobilitas erit in eo, qui supplicabit; si qua spes erit usui futurum, si sine supplicio discesserit; si ipse ille supplex mansuetus et misericors in potestatibus ostendetur fuisse; si ea, quae peccavit, non odio neque crudelitate, sed officio et recto studio commotus fecit; si tali de causa aliis quoque ignotum est; si nihil ab eo periculi nobis futurum videbitur, si eum missum fecerimus; si nulla aut a nostris civibus aut ab aliqua civitate vituperatio ex ea re suscipietur.

26. Loci communes: de humanitate, fortuna, misericordia, rerum commutatione. His locis omnibus ex contrario utetur is, qui contra dicet, cum amplificatione et enumeratione peccatorum.

Haec causa iudicialis fieri non potest, ut in libro primo ostendimus, sed, quod potest vel ad senatum vel ad consilium venire, non visa est supersedenda.

Cum ab nobis crimen removere volemus, aut in rem aut in hominem nostri peccati causam conferemus. Si causa in hominem conferetur, quaerendum erit primum, potueritne tantum, quantum reus demostrabit, is, in quem causa conferetur, et quone modo aut honeste aut sine periculo potuerit obsisti; si maxime ita sit, num ea re concedi reo conveniat, quod alieno inductu fecerit. Deinde in coniecturalem

Ugyanis az önigazolásnak mind a három válfaja oly közel esik egymáshoz, hogy nagyjából mindegyikre ugyanazt lehet alkalmazni.

Általános érvek ezekben az ügyekben: a vádlónak rendelkezésére áll az, amely támadja az olyan embert, aki beismeri ugyan a vétkét, mégis próbára teszi beszédével a bírák türelmét; a védőnek pedig az emberiességről és a könyörületességről szóló, továbbá az, hogy minden dologban a szándékot kell nézni: amit nem szándékosan követtek el, azt nem kell bűnténynek tekinteni.

XVII. 25. Megkövetéssel[51] él, aki beismeri, hogy vétkezett, és elmondja, hogy nem tudatlanságból, véletlenül vagy kényszerből tette, mégis azt kéri, hogy bocsássanak meg neki. Itt a megbocsátás indokát a következő érvekkel keressük: ha nyilvánvalónak tűnik, hogy érdemeinek nagysága és száma felülmúlja bűntetteit; ha a felmentését kérőben van valamiféle erény vagy nemesség; ha remélhetünk valami hasznot abból, hogy büntetlenül távozik; ha maga a könyörgő szelídnek és irgalmasnak mutatkozott, amikor ő volt hatalmon; ha azt, amit elkövetett, nem gyűlöletből és kegyetlenségből, hanem kötelességből és helyes buzgóságtól indíttatva tette; ha hasonló ügyben másokat is felmentettek; ha úgy véljük, hogy nem fog ártani nekünk, amennyiben felmentve elbocsátjuk; ha emiatt nem marasztalnak el bennünket polgártársaink vagy más közösség.

26. Általános érvek: az emberiességről, a szerencséről, az irgalmasságról és a dolgok változékonyságáról szólók; mindezek ellenkezőjével éljen az, aki a megbocsátás ellen érvel, továbbá nagyítsa és sorolja fel a bűnöket.

Ilyen ügy nem engedhető bíróság elé, amiként azt az első könyvben kifejtettük,[52] mégsem mellőzhetjük, mert a senatus vagy a katonai bíróság elé kerülhet.

Amikor el akarjuk magunkról hárítani a vádat,[53] az általunk elkövetett bűntett okát vagy egy dolognak, vagy egy személynek tulajdonítjuk. Ha személynek tulajdonítjuk, először meg kell vizsgálni, hogy az, akinek a tett okát tulajdonítjuk, rendelkezett-e akkora hatalommal, amekkorát a vádlott állít, és hogy semmiképpen nem szegülhetett-e szembe vele akár kötelességszegés, akár veszély nélkül; ha nyilvánvalóan így van, vajon meg lehet-e bocsátani a vádlottnak, mert más hatására cselekedett. Ezután hívjuk segítségül a következ-

trahetur controversiam et edisseretur, num consulto factum sit. Si causa in rem quandam conferetur, et haec eadem fere et omnia, quae de necessitudine praecepimus, consideranda erunt.

XVIII. 27. Quoniam satis ostendisse videamur, quibus argumentationibus in uno quoque genere causae iudicialis uti conveniret, consequi videtur, ut doceamus, quemadmodum ipsas argumentationes ornate et absolute tractare possimus. Nam fere non difficile invenire, quid sit causae adiumento; difficillimum est inventum expolire et expedite pronuntiare. Haec enim res facit, ut neque diutius, quam satis sit, in eisdem locis commoremur, nec eodem identidem revolvamur, neque incoatam argumentationem relinquamus, neque incommode ad aliam deinceps transeamus. Itaque hac ratione et ipsi meminisse poterimus, quid quoque loco dixerimus, et auditor cum totius causae tum unius cuiusque argumentationis distributionem percipere et meminisse poterit.

28. Ergo absolutissima et perfectissima est argumentatio ea, quae in quinque partes est distributa: propositionem, rationem, rationis confirmationem, exornationem, conplexionem. Propositio est, per quam ostendimus summatim, quid sit, quod probari volumus. Ratio est, quae causam demonstrat, veram esse id, quod intendimus, brevi subiectione. Rationis confirmatio est ea, quae pluribus argumentis conroborat breviter expositam rationem. Exornatio est, qua utimur rei honestandae et conlocupletandae causa confirmata argumentatione. Conplexio est, quae concludit breviter conligens partes argumentationis.

Hisce igitur quinque partibus ut absolutissime utamur, hoc modo tractabimus argumentationem:

XIX. „Causam ostendemus Ulixi fuisse, quare interfecerit Aiacen. Inimicum enim acerrimum de medio tollere volebat, a quo sibi non iniuria summum periculum metuebat.

Videbat illo incolumi se incolumem non futurum; sperabat illius morte se salutem sibi conparare; consueverat, si iure non potuerat, iniuria quavis inimico exitium machinari, cui rei mors indigna Palamedi testimonium dat. Ergo et metus periculi hortabatur eum

tetésen alapuló ügyállást, és alaposan vizsgáljuk meg, hogy szándékosan cselekedett-e. Ha a bűnt valamely dologra hárítják át, akkor nagyjából ugyanazt kell megfontolni, amit a kényszer esetére előírtam.[54]

XVIII. 27. Mivel véleményem szerint eléggé megmutattam, milyen érveléseket kell alkalmazni az egyes peres ügyekben, most az következik, hogy kifejtsem, miként építhetjük föl szépen és hibátlanul magát az érvelést.[55] Mert általában nem nehéz megtalálni azt, mi válik ügyünk javára, de igen nehéz a megtalált gondolatot kidolgozni és világosan előadni. Ezen múlik ugyanis, hogy ne időzzünk a kelleténél tovább egyes érveknél, és ne térjünk vissza újra meg újra ugyanoda, ne hagyjuk félbe a megkezdett érvelést, és ne ugorjunk át nyomban ügyetlenül egy másikra. Ezen a módon mi magunk is emlékezetünkbe véshetjük, mit és hol mondjunk el, továbbá a hallgató is áttekintheti és megjegyezheti mind az egész beszédnek, mind az egyes érveléseknek az elrendezését.

28. Nos, a legteljesebb és a legtökéletesebb az az érvelés, amely öt részre oszlik: a tételre, az indoklásra, az indoklás bizonyítására, a díszítésre és az összegezésre.[56] A tételben röviden felvázoljuk, mi az, amit bizonyítani akarunk. Az indoklás rövid kiegészítés formájában rámutat, hogy miért igaz az, amit állítunk. Az indoklás bizonyítása több érvvel erősíti meg a röviden előadott indoklást. A díszítést azért alkalmazzuk, hogy az érvelés bizonyítása után az esetet felnagyítsuk és kiszínezzük. Az összegezés röviden összefoglalja az érvelést, felsorolva részeit.

Ahhoz, hogy ezt az öt részt a legügyesebben alkalmazzuk, a következőképpen építsük fel az érvelést:

XIX. „Meg fogom mutatni, milyen oka volt Ulixesnek arra, hogy Aiast megölje.

Igen veszélyes ellenségét akarta ugyanis eltenni láb alól, azt, akiről — nem alaptalanul — feltételezte, hogy életét veszélyezteti.

Úgy látta, hogy ő maga nem fog életben maradni, ha Aias életben marad; azt remélte, hogy halálával biztonságot szerez önmagának. Szokása volt, hogy ha jogosan nem tehette, valamilyen jogtalanságot eszelt ki ellenfele elpusztítására — ezt bizonyítja Palamédés méltatlan halála is.[57] Tehát egyrészt a veszélytől való félelem sarkallta, hogy

interimere, a quo supplicium verebatur, et consuetudo peccandi maleficii suscipiendi removebat dubitationem.

29. Omnes enim cum minima peccata cum causa suscipiunt, tum vero illa, quae multo maxima sunt maleficia, aliquo certo emolumento inducti suscipere conantur. Si multos induxit in peccatum pecuniae spes, si conplures scelere se contaminarunt imperii cupiditate, si multi leve conpendium fraude maxima commutarunt, cui mirum videbitur, istum a maleficio propter acerrimam formidinem non temperasse? Virum fortissimum, integerrimum, inimicitiarum persequentissimum, iniuria lacessitum, ira exsuscitatum homo timidus, nocens, conscius sui peccati, insidiosus ... inimicum incolumem esse noluit: qui tandem hoc mirum videbitur? Nam cum feras bestias videamus alacres et erectas vadere, ut alteri bestiae noceant, non est incredibile putandum istius quoque animum ferum, crudelem atque inhumanum cupide ad inimici perniciem profectum; praesertim cum in bestiis nullam neque bonam neque malam rationem videamus, in isto plurimas et pessumas rationes semper fuisse intellegamus.

30. Si ergo pollicitus sum me daturum causam, qua inductus Ulixes accesserit ad maleficium, et si inimicitiarum acerrimam rationem et periculi metum intercessisse demostravi, non est dubium, quin confiteatur causam malefici fuisse."

Ergo absolutissima est argumentatio ea, quae ex quinque partibus constat; sed ea non semper necesse est uti. Est cum conplexione supersedendum est, si res brevis est, ut facile memoria conprehendatur; est cum exornatio praetermittenda est, si parum locuples ad amplificandum et exornandum res videtur esse. Sin et brevis erit argumentatio et res tenuis aut humilis, tum et exornatione et conplexione supersedendum est. In omni argumentatione de duabus partibus postremis haec, quam exposui, ratio est habenda. Ergo amplissima est argumentatio quinquepertita; brevissima est tripertita; mediocris sublata aut exornatione aut conplexione quadripertita.

XX. 31. Duo genera sunt vitiosarum argumentationum: unum, quod ab adversario reprehendi potest, id quod pertinet ad causam; alterum, quod, tametsi nugatorium est, tamen non indiget reprehensionis. Quae

megölje azt, akinek bosszújától félt, másrészt megszokta a bűnt, ezért habozás nélkül követte el ezt a gonosztettet.

29. Egyfelől minden ember kész ugyanis apró vétkekre, ha oka van rá, másfelől a legeslegnagyobb gonosztettekre is kaphatók, ha valamilyen biztos előny csábítja őket. Ha sokakat bűnre csábított már a nyereségvágy, ha többen bűnnel szennyezték be magukat hatalomvágyból, ha sokak készen voltak kis haszonért a legnagyobb csalásra, ki csodálkozhatik azon, hogy Ulixes szörnyű félelmében nem tartózkodott a gonosztettől? Ez a gyáva, kártékony és bűnének tudatában lévő alak nem akarta, hogy ellenfele — ez az igen bátor és feddhetetlen, ellenségeivel szemben kérlelhetetlen hős, akit igazságtalanságával felháborított és haragra ingerelt — életben maradjon: hát ki csodálkozhatik ezen? A fenevadak, amint tapasztaljuk, gyorsan és eltökélten törnek előre, hogy egy másik vadat megsebezzenek; ezért nagyon is elképzelhető az, hogy Ulixes vad, kegyetlen és embertelen lelke sóvárogva áhítozott ellensége megsemmisítésére. Annál is inkább gondolhatjuk ezt, mivel az állatokban semmiféle, sem jó, sem rossz szándékot nem látunk, viszont azt tudjuk, hogy a vádlott mindig tele volt gonosz szándékokkal.

30. Ígéretemhez híven feltártam tehát az okot, amely Ulixest a bűntett elkövetésére késztette, bebizonyítottam, hogy ellenséges érzületének ádázsága és a veszedelemtől való félelem volt az indítéka; így bizonyosan beismeri, hogy ez volt gonosztettének oka."

Az az érvelés a legtökéletesebb tehát, amely öt részből áll; de nem szükséges mindig ezt alkalmazni. Előfordul, hogy el kell tekinteni az összegezéstől, ha az ügy oly rövid, hogy könnyen emlékezetben tartható; megesik, hogy a díszítést kell mellőzni, ha az ügy kevésbé tűnik alkalmasnak a nagyításra és a díszítésre. Ha pedig rövid az érvelés, és a tényállás is jelentéktelen és mindennapos, akkor a díszítést és az összegezést egyaránt mellőzni kell. Az utolsó két résszel kapcsolatban minden érvelésnél azt a szabályt kell szem előtt tartanunk, amelyet ismertettem. Tehát a legteljesebb érvelés ötös tagolású; a legrövidebb hármas; a közepes — a díszítés vagy az összegezés mellőzése miatt — négyes tagolású.

XX. 31. A hibás érvelésnek két fajtája van:[58] az első, amelyet az ellenfél megcáfolhat, a peres ügyhöz tartozik; a másik, jóllehet semmis,

sint, quae reprehensione confutari conveniat, quae tacite contemni atque vitari sine reprehensione, nisi exempla subiecero, intellegere dilucide non poteris. Haec cognitio vitiosarum argumentationum duplicem utilitatem adferet. Nam et vitare in argumentatione vitium admonebit et ab aliis non vitatum commode reprehendere docebit.

Quoniam igitur ostendimus perfectam et plenam argumentationem ex quinque partibus constare, in una quaque parte argumentationis quae vitia vitanda sunt, consideremus, ut et ipsi ab his vitiis recedere, et adversariorum argumentationes hac praeceptione in omnibus partibus temptare et ab aliqua parte labefactare possimus.

32. Expositio vitiosa est, cum ab aliqua aut a maiore parte ad omnes confertur id, quod non necessario est omnibus adtributum; ut si quis hoc modo exponat: „Omnes, qui in paupertate sunt, malunt maleficio parare divitias, quam officio paupertatem tueri." Si qui hoc modo exposuerit argumentationem, ut non curet quaerere, qualis ratio aut rationis confirmatio sit, ipsam facile reprehendemus expositionem, cum ostendemus id, quod in aliquo paupere inprobo sit, in omnes pauperes falso et iniuria conferri.

33. Item vitiosa expositio est, cum id, quod raro fit, fieri omnino negatur; hoc modo: „Nemo potest uno aspectu neque praeteriens in amorem incidere." Nam cum nonnemo devenerit in amorem uno aspectu, et cum ille neminem dixerit, omnino nihil differt raro id fieri, dummodo aliquando fieri aut posse modo fieri intellegatur.

XXI. Item vitiosa expositio est, cum omnes res ostendemus nos collegisse et aliquam rem idoneam praeterimus; hoc modo: „Quoniam igitur hominem occisum constat esse, necesse est aut a praedonibus aut ab inimicis occisum esse aut abs te, quem ille heredem testamento ex parte faciebat. Praedones in illo loco visi numquam sunt, inimicum nullum habebat; relinquitur, si neque a praedonibus neque ab inimicis occisus est, quod alteri non erant, alteros non habebat, ut abs te sit interemptus." Nam in huiuscemodi expositione reprehensione utemur,

mégsem szorul cáfolásra. Hogy melyeket kell cáfolással megdönteni és melyeket cáfolás nélkül szótlanul mellőzni és említés nélkül hagyni, csak példák felsorolásából értheted meg világosan. A hibás érvelés ismerete kettős haszonnal jár: egyrészt abban segít, hogy az érvelésben elkerüljük a hibát, másrészt arra tanít meg, hogy könnyedén megcáfoljuk, ha mások nem kerülték el.

Nos, minthogy kimutattuk, hogy a tökéletes és teljes érvelés öt részből áll, most azt vizsgáljuk meg, milyen hibákat kell kerülni az egyes részekben, hogy magunk is mentesek lehessünk tőlük, és ellenfeleink érvelését is e tanítás birtokában minden részében megtámadhassuk és valamely részben megingathassuk.

32. Hibás a tétel, amikor egy részében vagy nagyobbik felében mindenkire vonatkoztatjuk azt, amit nem feltétlenül kell mindenkinek tulajdonítani; például ha valaki ilyen kijelentést tesz: „Mindazok, akik szegények, inkább akarnak gonosztettekkel gazdagságot szerezni, mint tisztes munkával fenntartani szegénységüket." Ha valaki így fogalmazza meg érvelését, és nem törődik azzal, milyen az indoklása vagy az indoklás bizonyítása, könnyen megcáfoljuk magát a tételt, amikor kimutatjuk, hogy ami egy becstelen szegénnyel előfordul, azt alaptalanul és igazságtalanul rója fel minden szegénynek.

33. Szintén hibás a tétel, amikor arról, ami ritkán fordul elő, kijelentjük, hogy sohasem lehetséges; például: „Senki sem képes első látásra, sem futólagos ismeretség révén szerelembe esni."[59] Mert bizony van, aki valóban első látásra lesz szerelmes, annak ellenére, hogy azt mondtuk, senki sem, hiszen egyáltalán nem számít, hogy ritkán történik-e valami, ha nyilvánvaló, hogy olykor megtörténik vagy legalábbis megtörténhetik.

XXI. Szintén hibás a tétel, amikor kijelentjük, hogy minden tényezőt felsoroltunk, pedig valamely fontos dolgot mellőztünk; például: „Minthogy tehát nyilvánvaló, hogy ezt az embert megölték, szükségképpen vagy rablók, vagy ellenségei, vagy te ölted meg: te, akit ő részörökösévé tett végrendeletében. Rablókat a tett színhelyén sohasem láttak, ellensége sem volt; nem marad más hátra, ha sem rablók, sem az ellenségei nem ölték meg — mivel az előbbiek nem voltak ott, az utóbbiak nem léteztek —, mint hogy te ölted meg." Az ilyesféle tétellel szemben folyamodjunk cáfoláshoz, nevezetesen mutas-

si quos praeterquam quos ille conlegerit, potuisse suscipere maleficium ostenderimus; velut in hoc exemplo, cum dixerit necesse esse aut a praedonibus aut ab inimicis aut a nobis occisum esse, dicemus: potuisse vel a familia vel a coheredibus nostris. Cum hoc modo illorum conlectionem disturbaverimus, nobis latiorem locum defendendi reliquerimus. Ergo hoc quoque vitandum est in expositione, ne quando, cum omnia collegisse videamur, aliquam idoneam partem reliquerimus.

34. Item vitiosa expositio est, quae constat ex falsa enumeratione, si aut, cum plura sunt, pauciora dicamus; hoc modo: „Duae res sunt, iudices, quae omnes ad maleficium inpellant: luxuries et avaritia." „Quid amor? — inquiet quispiam —, quid ambitio? quid inreligio? quid metus mortis? quid imperii cupiditas? quid denique alia permulta?" Item falsa enumeratio est, cum pauciora sunt et plura dicimus; hoc modo: „Tres res sunt, quae omnes homines sollicitent: metus, cupiditas, aegritudo." Satis enim fuerat dixisse metum, cupiditatem, quoniam aegritudinem cum utraque re coniunctam esse necesse est.

XXII. Item vitiosa expositio est, quae nimium longe repetitur; hoc modo: „Omnium malorum stultitia est mater atque materies. Ea parit inmensas cupiditates. Inmensae porro cupiditates infinitae, inmoderatae sunt. Haec pariunt avaritiam. Avaritia porro hominem ad quodvis maleficium impellit. Ergo avaritia inducti adversarii nostri hoc in se facinus admiserunt." Hic id, quod extremum dictum est, satis fuit exponere; ne Ennium et ceteros poëtas imitemur, quibus hoc modo loqui concessum est:

> Utinam ne in nemore Pelio securibus
> Caesae accidissent abiegnae ad terram trabes,
> Neve inde navis inchoandi exordium
> Cepisset, quae nunc nominatur nomine
> Argo, quia Argivi in ea delecti viri
> Vecti petebant pellem inauratam arietis
> Colchis, imperio regis Peliae, per dolum:
> Nam numquam era errans mea domo efferret pedem.

suk ki, hogy azokon kívül, akiket felsorolt, más is elkövethette a bűntényt. Így a fenti példával kapcsolatban, amelyben azt mondta, hogy csak a rablók vagy az ellenségei vagy mi ölhettük meg, mondjuk azt, hogy ezt megtehették akár a rabszolgái, akár társörököseink. Azzal, hogy az ő felsorolását szétzúzzuk, nagyobb teret biztosítunk a magunk számára. El kell tehát kerülnünk a tételben azt a hibát is, hogy elhagyunk valamely lényeges részt, holott mindent fel akartunk sorolni.

34. Szintén hibás az a tétel, amely hamis felsoroláson alapul, mivel kevesebbet említünk ott, ahol több van; például: „Két olyan dolog van, bírák, ami az embert bűnre csábítja: a fényűzés és a kapzsiság."[60] „Hát a szerelem? — mondhatná valaki —, hát a nagyravágyás? hát a vallástalanság? hát a halálfélelem? hát az uralomvágy? és a sok-sok többi indíték?" Szintén hamis a felsorolás, ha többet mondunk ott, ahol kevesebb van; például: „Három olyan dolog van, ami minden embert nyugtalanít: a félelem, a szenvedély és a betegség." Elég lett volna azt mondani, hogy a félelem, és a szenvedély, mivel a betegség szükségszerűen kapcsolódik mindkettőhöz.

XXII. Szintén hibás a tétel, ha túlságosan messzire nyúl vissza; így: „Minden rossz szülőanyja és oka az ostobaság. Mérhetetlen vágyakat szül. A mérhetetlen vágyak pedig végtelenek és féktelenek. Kapzsiságot szülnek. A kapzsiság pedig mindenféle bűntettre ráveszi az embert.[61] Tehát ellenfeleink is kapzsiságtól indíttatva követték el ezt a bűnt." Itt elég lett volna annyit mondani, amennyit az utolsó mondat tartalmaz. Ne utánozzuk Enniust és a többi költőt, akik ilyenféleképpen is beszélhetnek:

> Bárcsak ne dőltek volna Pélion hegyén
> Fenyők a földre férfiak fejszéitől!
> Oh, bár ne indult volna onnan el sosem
> A mostan Argó néven ismert nagy hajó,
> S ne hozta volna Argosból a hősöket
> Kolchisba, hogy majd csellel ellopják a kos
> Aranygyapját és Péliasnak elvigyék:
> Akkor nem hagyta volna ott úrnőnk honát.[62]

Nam hic satis erat dicere, si id modo, quod satis esset, curarent poëtae:

> Utinam ne era errans mea domo efferret pedem!
> [Medea animo aegro, amore saevo saucia.]

Ergo hac quoque ab ultimo repetitione in expositionibus magnopere supersedendum est. Non enim reprehensione, sed sicut aliae conplures, sua sponte vitiosa est.

XXIII. 35. Vitiosa ratio est, quae ad expositionem non est adcommodata vel propter infirmitatem vel propter vanitatem. Infirma ratio est, quae non necessario ostendit ita esse, quemadmodum expositum est; velut apud Plautum:

> Amicum castigare ob meritam noxiam
> Inmune est facinus, verum in aetate utile
> Et conducibile.

Haec expositio est. Videamus, quae ratio adferatur:

> Nam ego amicum hodie meum
> Concastigabo pro commerita noxia.

Ex eo, quod ipse facturus est, non ex eo, quod fieri convenit, utile quid sit, ratiocinatur.

Vana ratio est, quae ex falsa causa constat; hoc modo: ..Amor fugiendus non est, nam ex eo verissima nascitur amicitia." Aut hoc modo: „Philosophia vitanda est, adfert enim socordiam atque desidiam." Nam hae rationes nisi falsae essent, expositiones quoque earum veras esse confiteremur.

36. Itemque infirma ratio est, quae non necessariam causam adfert expositionis; velut Pacuvius:

> Fortunam insanam esse et caecam et brutam perhibent philosophi,
> Saxoque instare in globoso praedicant volubili;
> Id quo saxum inpulerit Fors, eo cadere Fortunam autumant.
> Caecam ob eam rem esse iterant, quia nihil cernat, quo sese
> adplicet;
> Insanam autem esse aiunt, quia atrox, incerta instabilisque sit;
> Brutam, quia dignum atque indignum nequeat internoscere.

Mert itt, ha a költők csak azzal törődnének, ami elegendő, elég lett volna ennyit mondani:

> Ó, bár ne hagyta volna ott úrnőnk honát!
> [Médeia vágya vad tüzétől bús, beteg.]

A tételben tehát igen gondosan kerülni kell ezt a messzire való visszanyúlást. Ugyanis nem a cáfolhatóság szempontjából hibás, mint annyi más, hanem önmagában.

XXIII. 35. Hibás az indoklás, ha nem az adott tételhez igazodik, akár gyengesége, akár valótlansága miatt. Gyenge az az indoklás, amely nem mutatja ki, hogy szükségszerűen úgy van valami, ahogy állítottuk; például Plautusnál:

> Barátot szidni csúnya vétekért, bizony
> Kínos szerep, de olykor-olykor hasznos és
> Előnyös.

Ez a tétel. Nézzük meg, milyen az indoklás:

> Én ma ezt teszem: barátomat
> Össze fogom szidni nagyon csúnya vétkeért.[63]

Hogy mi a hasznos, nem abból következteti ki, amit tennie kellene, hanem abból, amit tenni szándékozik.

Hatástalan az az indoklás, amely hamis okon alapul; így: „Nem kell kerülni a szerelmet, mert abból születik a legigazibb barátság."[64] Vagy így: „Óvakodni kell a filozófiától, mert hanyagság és tétlenség jár vele." Mert csak ha ezek az indoklások nem volnának hamisak, fogadnánk el igaznak tételeiket.

36. Szintén gyenge az az indoklás, amely a tételnek nem szükségszerű okát adja; mint például Pacuvius:

> Zord a Végzet, vaksi, dőre — mondja némely bölcselő —,
> Áll egy durva sziklagömbön, mely szünetlenül forog;
> Ezt a Sors amerre dobja, arra hull a Végzet is.
> Vaknak vélik, mert gyakorta meg se nézi, kit kisér;
> Dőre szóval illetik, mert durva, kétes, ingatag;
> Zordon híre kelt: a szépet, rútat el nem ismeri.

Sunt autem alii philosophi, qui contra Fortunam negant
Ullam misera in aetate esse: Temeritatem esse autumant.
Id magis veri simile esse usus reapse experiundo edocet;
Velut Orestes modo fuit rex, factust mendicus modo.
Naufragio nempe re[m] ergo id factum, hau Forte aut Fortuna optigit.

Nam hic Pacuvius infirma ratione utitur, cum ait verius esse Temeritate, quam Fortuna res geri. Nam utraque opinione philosophorum fieri potuit, ut is, qui rex fuisset, mendicus factus esset.

XXIV. 37. Item infirma ratio est, cum videtur pro ratione adferri, sed idem dicit, quod in expositione dictum est; hoc modo: „Magno malo est hominibus avaritia, idcirco quod homines magnis et multis incommodis conflictantur propter inmensam pecuniae cupiditatem." Nam hic aliis verbis idem per rationem dicitur, quod dictum est per expositionem.

Item infirma ratio est, quae minus idoneam, quam res postulat, causam subicit expositionis; hoc modo: „Utilis est sapientia, propterea quod qui sapientes sunt, pietatem colere consuerunt." Item: „Utile est amicos veros habere, habeas enim quibuscum iocari possis." Nam in huiusmodi rationibus non universa neque absoluta, sed extenuata ratione expositio confirmatur.

Item infirma ratio est, quae vel alii expositioni potest adcommodari, ut facit Pacuvius, qui eandem adfert rationem, quare caeca, eandem, quare bruta fortuna dicitur.

38. In confirmatione rationis multa et vitanda in nostra et observanda in adversariorum oratione sunt vitia, proptereaque diligentius consideranda, quod adcurata confirmatio rationis totam vehementissime conprobat argumentationem.

Utuntur igitur studiosi in confirmanda ratione duplici conclusione; hoc modo:

Iniuria abs te adficior indigna, pater;
Nam si inprobum esse Chrespontem existimas,
Cur me huic locabas nuptiis? Sin est probus,
Cur talem invitam invitum cogis linquere?

Más bölcsek meg azt tanítják: Végzet, Sors nem létezik,
Nincs egyéb silány korunkban, mint a Véletlen Szeszély.
Több igazság rejlik ebben, s erre int az élet is,
Mert Orestés, bár király volt, koldus lett belőle is,
Ám hajótörés okozta, nem a Végzet és a Sors.[65]

Mert itt Pacuvius gyenge indoklást alkalmaz, amikor azt mondja: inkább a vak Véletlen irányítja a dolgokat, mint a Végzet. A filozófusok véleménye szerint ugyanis mindkettő okozhatta azt, hogy a királyból koldus lett.

XXIV. 37. Szintén gyenge az az indoklás, amely nyilvánvalóan indoklásként szerepel, de ugyanazt mondja, mint a tétel; például: „A kapzsiság nagy veszély az ember számára, mert a mérhetetlen bírvágy nagy és sok kínnal gyötri őt." Itt ugyanis az indoklásban ugyanazt mondjuk más szavakkal, mint amit a tételben mondtunk.

Szintén gyenge az az indoklás, amely kevésbé meggyőző okot hoz fel annál, mint ami a szóban forgó dolog alapján elvárható; például: „Hasznos a bölcsesség, mert a bölcsek általában tisztelik a méltányosságot." Hasonlóképpen: „Hasznos, ha igaz barátaid vannak, így ugyanis van kikkel eltréfálkoznod." Mert az ilyen indoklás esetén nem egyetemes érvényű és nem tökéletes indoklással bizonyítjuk a tételt, hanem gyengével.

Szintén erőtlen az az indoklás, amit más tételre is lehet alkalmazni, például Pacuviusé, aki ugyanazzal indokolja a végzet állítólagos vakságát, mint amivel[66] ostobaságát.

38. Az indoklás bizonyítása során sok hibát kell elkerülnünk saját beszédünkben, és sokat kell észrevennünk az ellenfelekében, ezért ezt igen gondosan meg kell tárgyalnunk, hiszen az indoklás szabatos bizonyítása igen hathatósan erősíti az érvelést.

Nos, az indoklás bizonyításában a komoly szónokok kettős következtetést alkalmaznak; például:

Méltatlanul kegyetlen vagy hozzám, atyám!
Mert hogyha néked Kresphontés istentelen,
Miért adtál hozzá? Viszont ha ő igaz,
Mért hagyjam el parancsra, hogyha kedvelem?[67]

Quae hoc modo concludentur, aut ex contrario convertentur aut ex simplici parte reprehendentur. Ex contratio hoc modo:

Nulla te indigna, nata, adficio iniuria.
Si probus est, te locavi; sin est inprobus,
Divortio te liberabo incommodis.

Ex simplici parte reprehendetur, si ex duplici conclusione alterutra pars diluitur; hoc modo:

„Nam si inprobum esse Chrespontem existimas,
Cur me huic locabas nuptiis?" „Duxi probum,
Erravi. Post cognovi, et fugio cognitum."

XXV. 39. Ergo reprehensio huiusmodi conclusionis duplex est; auctior illa superior, facilior haec posterior ad excogitandum.

Item vitiosa confirmatio est rationis, cum ea re, quae plures res significat, abutimur pro certo unius rei signo; hoc modo: „Necesse est, quoniam pallet, aegrotasse"; aut: „Necesse est peperisse, quoniam sustinet puerum infantem." Nam haec sua sponte certa signa non habent, sin cetera quoque similia concurrunt, nonnihil illiusmodi signa adaugent suspicionem.

Item vitiosum est, quod vel in alium vel in eum ipsum, qui dicit, quod in adversarium dicit, potest convenire; hoc modo:

Miseri sunt, si uxores ducunt. At tu duxisti alteram.

Item vitiosum est id, quod vulgarem habet defensionem; hoc modo: „Iracundia deductus peccavit aut adulescentia aut amore." Huiuscemodi enim deprecationes si probabuntur, inpune maxima peccata dilabentur.

Item vitiosum est, cum id pro certo sumitur, quod inter omnes constat, quod etiam nunc in controversia; hoc modo:

Eho tu, dii, quibus est potestas motus superum atque inferum,
Pacem enim inter sese conciliant, conferunt concordiam.

Nam ita pro suo iure hoc exemplo utentem Chrespontem Ennius inducit, quasi iam satis certis rationibus ita esse demonstrasset.

40. Item vitiosum est, quod iam quasi sero atque acto negotio dici videtur; hoc modo: „In mentem mihi si venisset, Quirites, non

Amikor így érvelnek, azt vagy az ellenkezőjére fordítjuk, vagy megcáfoljuk az egyszerűbb részét. Ellenkezőjére így fordítjuk:

> Mért lennék, lányom, méltatlan s igaztalan?
> Legyen férjed, ha jó, de hogyha becstelen,
> Sok bajtól mentlek meg, ha elválasztalak.

Egy pontban úgy cáfoljuk meg, ha a kettős konkluzió egyik részét tagadjuk; így:

> „Ha úgy véled, hogy Kresphontés istentelen,
> Mért adtad férjül nékem?" „Jónak véltem őt,
> Csalódtam benne, már ismerve elvetem."[68]

XXV. 39. Tehát az efféle következtetést kétféleképpen lehet cáfolni; az előbbi emelkedettebb, az utóbbit könnyebb kigondolni.

Szintén hibás az indoklás bizonyítása, ha azt, ami több dolgot jelent, egyetlen dolog biztos jeleként alkalmazzuk; így: „Biztosan beteg, hiszen sápadt"; vagy: „Nyilvánvalóan szült, mert csecsemő van a karján."[69] Az ilyenek ugyanis önmagukban nem biztos jelek, ám ha más ilyen értelmű jelek is feltűnnek, növelik a gyanút.

Szintén hibás az, ha olyasmit hozunk fel az ellenféllel szemben, ami akár bárki másra, akár magunkra is illik; így:

> Szerencsétlen, ki megnősül. Te megnősültél kétszer is.[70]

Szintén hibás az, amely banális védekezést foglal magában; például: „A harag, a fiatalsága vagy a szerelem csábította bűnre." Ha ugyanis elfogadjuk az efféle mentségeket, a legnagyobb bűnök is büntetlenül maradhatnak.

Szintén hibás, ha biztosnak, általánosan elfogadottnak tüntetjük fel azt, ami még most is vita tárgya; például:

> Ó, nézd: az istenek, kiknek hatalma mozgat földet és eget,
> Maguk között békét akarnak, s minden ügyben egyetértenek.[71]

Mert Ennius önkényesen mondatja ezt Kresphontésszel, mintha már elég nyomós indokokkal bizonyította volna, hogy így van.

40. Szintén hibás az, amiről szinte nyilvánvaló, hogy későn, az ügy megtörténte után mondjuk;[72] így: „Ha eszembe jutott volna, polgárok,

commisissem, ut in hunc locum res veniret, nam hoc aut hoc fecissem, sed me tum haec ratio fugit."

Item vitiosum est, cum id, quod in aperto delicto positum est, tamen aliqua tegitur defensione; hoc modo:

> Cum te expetebant omnes, florentissimo
> regno reliqui: nunc desertum ab omnibus
> Summo periclo sola ut restituam paro.

XXVI. Item vitiosum est, quod in aliam partem, ac dictum sit, potest accipi. Id est huiusmodi, ut si quis potens ac factiosus in contione dixerit: „Satius est uti regibus, quam uti malis legibus." Nam et hoc, tametsi rei augendae causa potest sine malitia dici, tamen propter potentiam eius, qui dicit, non dicitur sine atroci suspicione.

41. Item vitiosum est falsis aut vulgaribus definitionibus uti. Falsae sunt huiusmodi, ut si quis dicat iniuriam esse nullam, nisi quae ex pulsatione aut convicio constet. Vulgares sunt, quae nihilo minus in aliam rem transferri possunt, ut si quis dicat: „Quadruplator, ut breviter scribam, capitalis: est enim improbus et pestifer civis." Nam nihilo magis quadruplatoris, quam furis, quam sicarii aut proditoris attulit definitionem.

Item vitiosum est pro argumento sumere, quod in disquisitione positum est, ut si quis quem furti arguat et ita dicat: eum esse hominem inprobum, avarum, fraudulentum; ei rei testimonium esse, quod sibi furtum fecerit.

Item vitiosum est controversiam controversia dissolvere; hoc modo: „Non convenit, censores, istum vobis satis facere, quod ait se non potuisse adesse ita, ut iuratus fuerat. Quid? si ad exercitum non venisset, idemne tribuno militum diceret?" Hoc ideo vitiosum est, quia non expedita aut iudicata res, sed inpedita et in simili controversia posita exempli loco profertur.

42. Item vitiosum est, cum id, de quo summa controversia est, parum expeditur et, quasi transactum sit, relinquitur; hoc modo:

> Aperte fatur dictio, si intellegas:
> Tali dari arma, qualis, qui gessit, fuit,
> Iubet, potiri si studeamus Pergamum.

nem hagytam volna, hogy az ügy idáig jusson, mert ezt vagy ezt tettem volna, de akkor ez elkerülte figyelmemet."

Szintén hibás, ha olyasmit foglalunk bele valamilyen védekezésbe, ami nyilvánvaló hibának számít; így:

> Midőn mindenki áldott, fényes trónodat
> Otthagytam, s most, hogy minden híved elhagyott,
> Ezer veszély közt én küzdök, hogy visszatérj.[73]

XXVI. Szintén hibás az, amit másra is lehet érteni, mint amire szánják. Ez olyasféle, mint amikor egy nagy hatalmú, befolyásos férfi a népgyűlésen ezt mondja: „Jobb királyoknak engedelmeskedni, mint rossz törvényeknek." Bár ezt hatáskeltés céljából minden hátsó gondolat nélkül is ki lehet jelenteni, a beszélő nagy hatalma miatt azonban súlyos gyanút kelt.[74]

41. Szintén hibás, ha hamis vagy általános meghatározást alkalmazunk. Hamis például, ha valaki azt mondja, hogy nincs más jogtalanság, csak a bántalmazás és a rágalmazás. Általános az, amely más ügyre is átvihető, például ha valaki ezt mondaná: „A besúgó, hogy röviden írjak, főbenjáró büntetést érdemel, mivel gonosz és veszedelmes polgár." A besúgót ugyanis semmivel sem határozta meg pontosabban, mint a tolvajt, az orgyilkost és a hazaárulót.

Szintén hibás, ha bizonyítéknak tekintjük azt, ami a vizsgálat tárgyát képezi, például ha valaki lopással vádol mást, és így beszél: „Ez az ember gonosz, kapzsi és csalárd; bizonyítja ezt, hogy engem meglopott."[75]

Szintén hibás, ha egy vitás kérdést egy másik vitás kérdéssel akarunk megoldani; így: „Nem fogadhatjuk el, censorok, hogy azt mondja, nem tudott megjelenni esküjének megfelelően. Miért? Mondhatná ugyanezt a katonai tribunusnak, ha a sereghez nem érkezett volna vissza idejében?" Ez azért hibás, mert olyan eset szerepel példaként, amely nem világos, jogilag eldöntetlen, bonyolult és ugyanolyan vitás.

42. Szintén hibás az, amikor a fővitapontot nem fejtjük ki eléggé, és mintha már elintéztük volna, mellőzzük; így:

> Ha van füled, megérted ezt a jóslatot:
> Azé a kard, ki nagy, miként gazdája volt,
> Csak így tudjuk bevenni büszke Pergamont.

Quem ego me profiteor esse: me est aequum frui
Fraternis armis mihique adiudicarier;
Vel quod propinquus vel quod virtute aemulus.

Item vitiosum est ipsum sibi in sua oratione dissentire et contra, atque ante dixerit, dicere; hoc modo: „Qua causa accusem hunc?" tum id exputando evolvere:

Nam si veretur, quid eum accuses, qui est probus?
Sin inverecundum animi ingenium possidet,
Quid autem eum accuses, qui id parvi auditum aestimet?

XXVII. Non incommoda ratione videtur sibi ostendisse, quare non accusaret. Quid postea? quid ait?

Nunc ego te ab summo iam detexam exordio.

43. Item vitiosum est, quod dicitur contra iudicis voluntatem aut eorum, qui audiunt, si aut partes, quibus illi student, aut homines, quos illi caros habent, laedantur, aut aliquo eiusmodi vitio laeditur auditoris voluntas.

Item vitiosum est non omnes res confirmare, quas pollicitus sis in expositione.

Item verendum est, ne de alia re dicatur, cum alia de re controversia sit; inque eiusmodi vitio considerandum est, ne aut ad rem addatur quid aut quippiam de re detrahatur; aut tota causa mutata in aliam causam derivetur, uti apud Pacuvium faciunt Zethus cum Amphione, quorum controversia de musica inducta disputatione in sapientiae rationem et virtutis utilitatem consumitur.

Item considerandum est, ne aliud accusatoris criminatio contineat, aliud defensoris purgatio purget, quod saepe consulto multi ab reo faciunt angustiis causae coacti; ut si quis, cum accusetur ambitu magistratum petisse, ab imperatoribus saepe numero apud exercitum ... donatum esse. Hoc si diligenter in oratione adversariorum observaverimus, saepe deprehendemus eos de ea re, quod dicant, non habere.

Állítom: én lennék a méltó birtokos,
Csak engem illethet fivérem fegyvere,
Mert vérrokon vagyok, s a harcban is vitéz.[76]

Szintén hibás, ha beszédünkben nem vagyunk összhangban önmagunkkal, és ellentmondunk annak, amit korábban mondtunk; például, ha a kérdést: „Miért vádolom?", a következő gondolatmenettel magyarázom meg:

Ha meg szemérmes és derék, miért vádolgatod?
De hogyha lelke rút, szemérmetlen, galád,
Nem érdemes megróni őt: sosem hallgat reád.

XXVII. Úgy tűnik, kellőképpen megindokolta önmagának, miért ne emeljen vádat. De később mit mondott?

Most már föltárom kezdetektől minden vétkedet.[77]

43. Szintén hibás az, ami a bírák vagy a hallgatóság érzülete ellen szól, ha sérti azokat a pártokat, amelyekhez hajlanak, illetve azokat az embereket, akik kedvesek számukra, vagy ha valami hasonló hibával sérti a hallgatók érzületét.

Szintén hibás az, ha nem indokoljuk meg mindazokat az állításokat, amelyekre vonatkozólag ezt a tételben megígértük.

Ügyelni kell arra is, hogy ne térjünk a szóban forgó ügytől eltérő témára; és efféle hiba esetén óvakodjunk bármit is hozzáadni az ügyhöz, illetve elvenni belőle; és az egész témát megváltoztatva ne térjünk át másra, ahogy Pacuviusnál Zethus és Amphion teszik: a zenéről kezdett vitájukat a bölcsesség lényegével és az erény hasznosságával fejezik be.[78]

Ugyancsak ügyelni kell arra, hogy a védő igazolása arra irányuljon, amit a vádló gyanúsítása tartalmaz, mert az ügy nehézségétől szorongattatva sokan másról beszélnek a vádlott érdekében; ilyenformán: azzal vádolnak valakit, hogy megvesztegetéssel pályázott tisztségre, mire ő azt válaszolja, hogy a hadseregben gyakran kapott jutalmat a parancsnoktól. Ha ellenfeleink beszédében gondosan figyelünk erre a hibára, gyakran rajtakapjuk őket, hogy a szóban forgó vádról nem tudnak mit mondani.

44. Item vitiosum est artem aut scientiam aut studium quodpiam vituperare propter eorum vitia, qui in eo studio sunt; veluti qui rhetoricam vituperant propter alicuius oratoris vituperandam vitam.

Item vitiosum est ex eo, quia perperam factum constet esse, putari ostendi a certo homine factum esse; hoc modo: „Mortuum deformatum, tumore praeditum, corpore decoloratum constat fuisse: ergo veneno necatus est." Deinde, si sit usque in eo occupatus, ut multi faciunt, venenum datum, vitio non mediocri conflictetur. Non enim, factumne sit, quaeritur, sed a quo factum sit.

XXVIII. 45. Item vitiosum est in conparandis rebus alteram rem efferre, de re altera mentionem non facere aut neglegentius disputare; ut si cum conparetur, utrum satius sit populum frumentum accipere an non accipere, quae commoda sint in altera re vera, curet, enumeret; quae in altera incommoda sint et quae velit depressa, praetereat, aut ea, quae minima sint, dicat.

Item vitiosum est in rebus conparandis necesse putari alteram rem vituperari, cum alteram laudes; quod genus, si quaeratur utris maior honor habendus sit, Albensibus an Vestinis Pennensibus, quo rei publicae populi Romani profuerint, et is, qui dicat, alteros laedat. Non enim necesse est, si alteros praeponas, alteros vituperare; fieri enim potest, ut, cum alteros magis laudaris, aliquam alteris partem laudis adtribuas, ne cupide depugnasse contra veritatem puteris.

Item vitiosum est de nomine et vocabulo controversiam struere, quam rem consuetudo optime potest iudicare; velut Sulpicius, qui intercesserat, ne exules, quibus causam dicere non licuisset, reducerentur, idem posterius inmutata voluntate, cum eandem legem ferret, alio se ferre dicebat propter nominum commutationem: nam non exules, sed vi eiectos se reducere aiebat. Proinde quasi id fuisset in controversia, quo illi nomine appellarentur, aut proinde quasi non omnes, quibus aqua et igni interdictum est, exules appellentur. Verum

44. Szintén hibás valamely művészetet, tudományt vagy foglalkozást ócsárolni művelőinek hibái miatt; például ha a rétorikát ócsárolják valamely szónok kifogásolható életmódja miatt.[79]

Hibás az is, ha a nyilvánvaló bűntény láttán azt gondoljuk: be tudjuk bizonyítani, hogy egy meghatározott személy követte el; így: „Nyilvánvaló, hogy a holttest deformálódott, felpuffadt és elszíneződött: tehát méreggel gyilkolták meg." Azután ha a szónok — ahogy sokan teszik — hosszasan foglalkozik azzal, hogy mérgezés történt, nem kis hibát követ el. Nem azt vizsgáljuk ugyanis, hogy a bűntény megtörtént-e, hanem hogy ki követte el.

XXVIII. 45. Szintén hibás összehasonlítás esetén az egyik tényt túlságosan kiemelni, a másikat viszont meg sem említeni vagy csak felületesen tárgyalni; ha például összehasonlítja a szónok, hogy melyik jobb: ha a nép gabonát kap vagy nem kap, és gondosan felsorolja, hogy milyen előnyök vannak az egyik oldalon, viszont azokat a hátrányokat, amelyek a másik oldalon vannak, és amit még el akar hallgatni, mellőzi, vagy csak a legjelentéktelenebbeket említi meg.

Szintén hibás összehasonlítás esetén azt gondolni, hogy ha az egyik dolgot dicséred, a másikat szükségszerűen ócsárolnod kell. Ilyesféle, ha azt vizsgáljuk, kiknek jár nagyobb tisztelet a római nép számára nyújtott segítségükért, az albaiaknak-e, vagy a pinnai vestinusoknak, és a szónok megsérti egyiküket.[80] Ha ugyanis az egyiket előnyben részesíted, nem feltétlenül kell ócsárolnod a másikat, hiszen megtörténhet, hogy amikor az egyiket jobban megdicséred, a másikról is ejtesz egy-két dicsérő szót, hogy azt ne gondolják: szenvedélyesen harcolsz, akár az igazság rovására is.

Ugyancsak hibás az elnevezésről és a szóról vitatkozni; ezt ugyanis a nyelvszokás[81] igen könnyen eldöntheti. Például Sulpicius óvást emelt azon javaslat ellen, hogy visszahívják azokat a száműzötteket, akik nem vihették ügyüket a bíróság elé.[82] Később ugyanő megmásította szándékát, amikor ugyanazt a törvényt terjesztette elő, ám azt állította, hogy más törvényt hozott, tudniillik megváltoztatta az elnevezést: azt mondta, nem a száműzötteket, hanem az erőszakkal elűzötteket akarja visszahívni. Mintha az lett volna a vita tárgya, hogy milyen névvel nevezzék meg őket, illetve mintha nem száműzöttnek neveznék mindazokat, akik el vannak tiltva a víztől és a tűztől. Mindazonáltal

illi fortasse ignoscimus, si cum causa fecit; nos tamen intellegamus vitiosum esse intendere controversiam propter nominum mutationem.

XXIX. 46. Quoniam exornatio constat ex similibus et exemplis et amplificationibus et rebus iudicatis et ceteris rebus, quae pertinent ad exaugendam et conlocupletandam argumentationem, quae sint his rebus vitia, consideremus.

Simile vitiosum est, quod de aliqua parte dissimile est, nec habet parem rationem conparationis, aut sibi ipsi obest, qui adfert.

Exemplum vitiosum est, si aut falsum est, ut reprehendatur, aut inprobum, ut non sit imitandum, aut maius aut minus, quam res postulat.

Res iudicata vitiose proferetur, si aut dissimili de re proferetur, aut de ea re, qua de controversia non est, aut inproba, aut eiusmodi, ut aut plures aut magis idoneae res iudicatae ab adversariis proferri possint.

Item vitiosum est, id, quod adversarii factum esse confiteantur, de eo argumentari et planum facere factum esse; nam id augeri oportet.

Item vitiosum est id augere, quod convenit docere; hoc modo: ut si quis quem arguat hominem occidisse, et, antequam satis idoneas argumentationes attulerit, augeat peccatum et dicat nihil indignius esse, quam hominem occidere. Non enim, utrum indignum sit an non, sed, factumne sit, quaeritur.

Conplexio vitiosa est, quae non, quod quidque primum dictum est, primum conplectitur; et quae non breviter concluditur; et quae non ex enumeratione certum et constans aliquid relinquit, ut intellegatur, quid propositum in argumentatione sit, quid deinde ratione, quid rationis confirmatione, quid tota argumentatione demonstratum.

XXX. 47. Conclusiones, quae apud Graecos epilogi nominantur, tripertitae sunt. Nam constant ex enumeratione, amplificatione, et conmiseratione.

Quattuor locis uti possumus conclusionibus: in principio, secundum narrationem, secundum firmissimam argumentationem, in conlusione.

neki ezt elnézhetjük, mert megvolt rá az oka, hogy így tegyen; mi azonban jegyezzük meg, hogy hibás dolog vitát kezdeményezni az elnevezés megváltoztatása miatt.

XXIX. 46. Mivel a díszítés hasonlatokkal, példákkal, fokozással, korábban eldöntött ügyekkel és egyéb olyan dolgokkal történik, amelyek alkalmasak az érvelés felnagyítására és színesítésére, most vegyük fontolóra, milyen hibák fordulhatnak elő ezekben.[83]

Hibás az a hasonlat, amely valamely részében nem hasonló, és hiányzik belőle az összehasonlítás megfelelő alapja, vagy az ellen fordítható, aki felhozza.

Hibás a példa, ha annyira pontatlan, hogy megcáfolható, annyira erkölcstelen, hogy nem követhető, vagy kisebb, illetve nagyobb annál, mint amit a tárgy megkövetel.

Hibásan hozzuk fel a korábbi ítéletet, ha eltérő esetre vonatkozik vagy olyanra, mely nem a mi vitánk tárgyát képezi, vagy erkölcstelen, vagy olyan, hogy ellenfeleink több, illetve számukra megfelelőbb korábbi ítéletet tudnak felhozni.

Szintén hibás azt bizonygatni és kimutatni egy tényről, hogy megtörtént, ha az ellenfelek elismerik; az ilyet ugyanis csak fel kell nagyítani.

Szintén hibás felnagyítani azt, amit még bizonyítani kell.[84] Például, ha valaki azzal gyanúsít valakit, hogy embert ölt, és mielőtt még eléggé megfelelő érvekkel ezt bebizonyította volna, felnagyítja e bűnt, mondván: semmi sem borzalmasabb, mint embert ölni. Itt ugyanis nem azt vizsgáljuk, hogy borzalmas-e, vagy sem, hanem azt, hogy elkövette-e.

Hibás az az összegezés, amely nem abban a sorrendben foglalja össze a dolgokat, amelyben elmondtuk; és amely nem röviden summáz; és amelynek a felsorolása nem annyira határozott és egyértelmű, hogy abból megértsék, milyen tétel mellett érvelünk, mit bizonyítottunk az indoklásban, az indoklás bizonyításában, és mit azt egész érvelésben.

XXX. 47. A befejezés — görögül epilógusnak nevezik — hármas felépítésű. Ugyanis felsorolásból, fokozásból és szánalomkeltésből áll.[85]

Négy helyen alkalmazhatunk befejezést: a bevezetésben, az elbeszélés után, a legerősebb érvelés után és a befejezésben.

Enumeratio est, per quam colligimus et commonemus, quibus de rebus verba fecerimus, breviter, ut renovetur, non redintegretur oratio; et ordine, ut quicquid erit dictum, referemus, ut auditor, si memoriae mandaverit, ad idem, quod ipse meminerit, reducatur. Item curandum est, ne aut ab exordio aut narratione repetatur orationis enumeratio. Ficta enim et dedita opera conparata oratio videbitur esse artificii significandi, ingenii venditandi, memoriae ostendendae causa. Quapropter initium enumerationis sumendum est a divisione. Deinde ordine breviter exponendae res sunt, quae tractatae erunt in confirmatione et confutatione.

Amplificatio est res, quae per locum communem instigationis auditorum causa sumitur. Loci communes ex decem praeceptis commodissime sumentur adaugendi criminis causa:

48. Primus locus sumitur ab auctoritate, cum commemoramus, quantae curae ea res fuerit diis inmortalibus aut maioribus nostris, regibus, civitatibus, nationibus, hominibus sapientissimis, senatui; item maxime, quo modo de his rebus legibus sanctum sit.

Secundus locus est, cum consideramus, illae res, de quibus criminamur, ad quos pertineant: utrum ad omnes, quod atrocissimum est; an ad superiores, quod genus ii sunt, a quibus auctoritatis locus communis sumitur; an ad pares, hoc est in isdem partibus animi, corporis, fortunarum positos; an ad inferiores, qui his omnibus rebus antecelluntur.

Tertius locus est, quo percontamur, quid sit eventurum, si omnibus idem concedatur; et ea re neglecta ostendemus, quid periculorum atque incommodorum consequatur.

Quartus locus est, quo demonstratur, si huic sit permissum, multos alacriores ad maleficium futuros, quod adhuc expectatio iudicii remoratur.

Quintus locus est, cum ostendimus, si semel aliter iudicatum sit, nullam rem fore, quae incommodo mederi aut erratum iudicium corrigere possit. Quo in loco non incommodum erit uti ceterarum rerum conparatione, ut ostendamus alias res posse aut vetustate sedari

A felsorolással összefoglalunk és emlékeztetünk arra, milyen dolgokról beszéltünk, hogy röviden felidézzük, de ne ismételjük meg a beszédet; és abban a sorrendben, miként elmondtuk, hogy a hallgatót, ha figyelt, ugyanarra vezessük vissza, amit maga is megjegyzett. Hasonlóképpen ügyelnünk kell arra, hogy a felsorolás ne nyúljon vissza a bevezetésig vagy az elbeszélésig. Különben beszédünk azt a látszatot keltheti, hogy kínos műgonddal készítettük művészetünk fitogtatása, tehetségünk ajánlgatása és memóriánk csillogtatása céljából. Éppen emiatt a felsorolás a tételtől kezdődjék. Azután sorrendben röviden villantsuk fel azt, amit a bizonyításban és a cáfolásban tárgyaltunk.

A fokozás során valamely általános érvvel feltüzeljük a hallgatóságot.[86] A vád felnagyítására a legmegfelelőbben a következő tíz formulából vegyünk általános érveket:[87]

48. Az első érvet a tekintélyelvből vesszük, amikor felemlegetjük, hogy mily nagy gondot okozott ez a bűn a halhatatlan isteneknek, őseinknek, a királyoknak, a városoknak, a barbár népeknek, a legbölcsebb embereknek vagy a senatusnak; azt pedig különösen emeljük ki, milyen büntetéssel sújtják a törvények az efféle tetteket.

A második érv során azt vesszük fontolóra, hogy a vádban foglalt tettek kiket érintenek: vajon mindenkit, s ez a legborzasztóbb; vagy a felettünk állókat; ilyenek azok, akiktől a tekintélyelven alapuló érvet vesszük; vagy a velünk egyenrangúakat, vagyis az azonos lelki, testi és anyagi helyzetben levőket; vagy az alacsonyabb sorsúakat, akiket mindezekben felülmúlunk.

A harmadik érvvel azt vizsgáljuk, mi történne, ha ugyanezt mindenkinek elnéznénk: és kimutatjuk, milyen veszélyek és bajok származnának az ilyen bűn iránti közömbösségből.

A negyedik érvvel kimutatjuk, hogy ha a bűnösnek megbocsátjuk a tettét, sok olyan ember csábul könnyen bűnre, akit eddig a fenyegető büntetés visszatartott a bűntől.

Az ötödik érvvel azt bizonyítjuk, hogy ha egyszer másképpen ítélnénk, semmi sem tudná a keletkezett kárt orvosolni vagy a téves ítéletet helyesbíteni. Itt nem lesz haszontalan más tettekkel egybevetni a szóban forgó tettet, hogy kimutassuk: más tettek az idő múltával

aut consilio corrigi, huius rei aut leniendae aut corrigendae nullam rem adiumento futuram.

49. Sextus locus est, cum ostendimus et consulto factum, et dicimus voluntario facinori nullam esse excusationem inprudentiae [et] iustam deprecationem paratam.

Septimus locus est, quo ostendimus taetrum facinus, crudele, nefarium, tyrannicum esse; quod genus iniuria mulierum, aut earum rerum aliquid, quarum rerum causa bella suscipiuntur et cum hostibus de vita dimicatur.

Octavus locus est, quo ostendimus non vulgare, sed singulare esse maleficium: spurcum, nefarium, inusitatum; quo maturius et atrocius vindicandum est.

Nonus locus est, qui constat ex peccatorum conparatione, quasi cum dicemus maius esse maleficium stuprare ingenuum, quam sacrum legere, quod alterum propter egestatem, alterum propter intemperantem superbiam fiat.

Decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerundo acta sunt quaeque rem consequi solent, exputamus acriter et criminose et diligenter, ut agi res et geri negotium videatur rerum consequentium enumeratione.

XXXI. 50. Misericordia commovebitur auditoribus, si variam fortunarum commutationem dicemus; si ostendemus, in quibus commodis fuerimus quibusque incommodis simus, conparatione; si, quae nobis futura sint, nisi causam obtinuerimus, enumerabimus et ostendemus; si supplicabimus et nos sub eorum, quorum misericordiam captabimus, potestatem subiciemus; si, quid nostris parentibus, liberis, ceteris necessariis casurum sit propter nostras calamitates, aperiemus, et simul ostendemus illorum nos sollicitudine et miseria, non nostris incommodis dolere; si de clementia, humanitate, misericordia nostra, qua in alios usi sumus, aperiemus; si nos semper aut diu in malis fuisse ostendemus; si nostrum fatum aut fortunam conqueremur; si animum nostrum fortem, patientem incommodorum ostendemus futurum. Conmiserationem brevem esse oportet. Nihil enim lacrima citius arescit.

elévülhetnek, vagy okos megfontolással jóvátehetők, e tettet semmi sem enyhítheti vagy teheti jóvá.

49. A hatodik érvvel azt mutatjuk ki, hogy egyrészt szándékosan követték el a tettet, másrészt hogy szándékos bűntettre nincs mentség, csak tudatlanság esetén jogos a bocsánat.

A hetedik érvvel azt mutatjuk ki, hogy a bűntett súlyos, kegyetlen, istentelen, zsarnoki, mint például erőszakoskodás a nőkkel szemben, vagy olyasféle, ami miatt háborúk szoktak kirobbani és az ellenségek élet-halál harcot vívnak egymással.

A nyolcadik érvvel kimutatjuk, hogy nem közönséges a bűntett, hanem egyedülálló: aljas, istentelen és páratlan; ezért gyorsabban és kegyetlenebbül kell megtorolni.

A kilencedik érv a bűntettek mérlegelésén alapul,[88] például amikor azt mondjuk, hogy nagyobb bűncselekmény egy szabadon születettet megbecsteleníteni, mint egy szentélyt kifosztani, mert ez utóbbi ínségből, amaz pedig féktelen kicsapongásból történhetik.

A tizedik érv során[89] áttekintjük mindazt, ami a bűncselekmény folyamán lezajlott, és ami az ilyen tettet általában követni szokta, mégpedig élesen, vádlóan és olyan pontosan, hogy a körülmények felsorolása nyomán megelevenedjék a cselekmény lefolyása.

XXXI. 50. Szánalmat úgy keltünk a hallgatóságban,[90] ha megemlítjük a szerencse forgandóságát; ha rámutatunk és egybevetjük, milyen szerencsés helyzetben voltunk egykor, és milyen bajban vagyunk most; ha feltárjuk és rámutatunk, hova jutunk, ha nem nyerjük meg a pert; ha esedezünk, és azok hatalma alá vetjük magunkat, akiknek irgalmáért könyörgünk; ha feltárjuk, mennyi csapás éri bajaink miatt szüleinket, gyermekeinket és hozzátartozóinkat; és ha bevalljuk, hogy az ő bánatuk és szerencsétlenségük miatt aggódunk, nem pedig saját kellemetlenségeink miatt; ha felemlítjük mások iránt tanúsított szelídségünket, emberségünket és irgalmasságunkat; ha elmondjuk, hogy mindig vagy sokáig nehéz körülmények között éltünk; ha panaszkodunk szerencsétlenségünkre és balsorsunkra; ha feltárjuk, hogy lelkünk erős lesz és elviseli a viszontagságokat. A szánalomkeltésnek rövidnek kell lennie. Semmi sem szárad föl ugyanis hamarabb, mint a könny.[91]

Fere locos obscurissimos totius artificii tractavimus in hoc libro; quapropter huic volumini modus hic sit; reliquas praeceptiones, quoad videbitur, in tertium librum transferemus. Haec si, ut conquisite conscripsimus, ita tu diligenter et nobiscum et sine nobis considerabis, et nos industriae fructus ex tua conscientia capiemus, et tute nostram diligentiam laudabis, tua perceptione laetabere; tu scientior eris praeceptorum artificii, nos alacriores ad reliquum persolvendum. Verum haec futura satis scio, te enim non ignoro. Nos deinceps ad cetera praecepta transeamus, ut, quod libentissime faciamus, tuae rectissime voluntati morem geramus.

Az egész rétorikának talán a legnehezebb helyeit tárgyaltam ebben a könyvben; ezért e tekercset itt fejezem be. A többi tudnivalót, ha te is jónak látod, átviszem a harmadik könyvbe. Ha te olyan szorgalmasan tanulmányozod velem együtt vagy nélkülem, amilyen gondosan én megírtam, én is megkapom fáradozásom jutalmát a te tudásodtól, s bizonyára te is dicséred alaposságomat, és örömed leled a megértett anyagban. Te jártasabb leszel a rétorika tanításaiban, én viszont serényebb leszek a még hátralevők elvégzésében. Meg vagyok győződve, hogy így lesz, hiszen jól ismerlek. Mostantól fogva más témákra térek át, hogy a legteljesebb mértékben kedvedben járjak, s ezt a legnagyobb örömmel teszem.

LIBER TERTIUS

I. 1. Ad omnem iudicialem causam quemadmodum conveniret inventionem rerum adcommodari, satis abundanter arbitror superioribus libris demonstratum. Nunc earum rationem rerum inveniendarum, quae pertinebant ad causas deliberativas et demonstrativas, in hunc librum transtulimus, ut omnis inveniendi praeceptio tibi quam primum persolveretur.

Reliquae quattuor partes erant artificii. De tribus partibus in hoc libro dictum est: dispositione, pronuntiatione, memoria. De elocutione, quia plura dicenda videbantur, in quarto libro conscribere maluimus, quem, ut arbitror, tibi librum celeriter absolutum mittemus, ne quid tibi rhetoricae artis deesse possit. Interea prima quaeque et nobiscum, cum voles, et interdum sine nobis legendo consequere, ne quid inpediare, quin ad hanc utilitatem pariter nobiscum progredi possis. Nunc tu fac attentum te praebeas, nos proficisci ad instituta pergemus.

II. 2. Deliberationes partim sunt eiusmodi, ut quaeratur, utrum potius faciendum sit; partim eiusmodi, ut, quid potissimum faciendum sit, consideretur. Utrum potius, hoc modo: Kartago tollenda an relinquenda videatur? Quid potissimum, hoc pacto: ut si Hannibal consultet, cum ex Italia Kartaginem arcessatur, an in Italia remaneat, an domum redeat, an in Aegyptum profectus occupet Alexandriam.

Item deliberationes partim ipsae propter se consultandae sunt, ut si deliberet senatus, captivos ab hospitibus redimat, an non; partim propter aliquam extraneam causam veniunt in deliberationem et

HARMADIK KÖNYV

I. 1. Az előző könyvekben, úgy vélem, elég részletesen bemutattam, hogyan kell az anyaggyűjtést mindenféle törvényszéki ügyre alkalmazni. A tanácsadó és a bemutató ügyekre vonatkozó anyaggyűjtés elméletét most tárgyalom ebben a könyvben,[1] hogy az anyaggyűjtéssel kapcsolatos egész tanítást minél hamarabb leírjam számodra.

A szónoklattanból négy rész van még hátra. Ebben a könyvben háromról beszélek: az elrendezésről,[2] az előadásmódról[3] és az emlékezetről.[4] A stílusról, mivel érzésem szerint több dologról kell szólnom, jobbnak láttam a negyedik könyvben írni,[5] de úgy gondolom, azt is hamarosan befejezem és készen küldöm el neked, hogy szónoki ismereteid semmiben se maradjanak hiányosak. Tanulmányozd eközben az első könyveket is, olvassad azokat akár velem együtt is, ha úgy tetszik, akár magadban, hogy semmi sem akadályozhasson abban, hogy csakúgy, mint én, haladhass e hasznos tudományban. Most pedig jól figyelj, folytatom a tervbe vett anyag tárgyalását.

II. 2. A tanácsadó beszédekben részben azt vizsgáljuk, hogy két dolog közül melyiket tegyük inkább, részben azt vesszük fontolóra, hogy mit kell több dolog közül leginkább megtennünk. Kettő közül melyiket inkább, például: Eltöröljük vagy élni hagyjuk Karthágót?[6] Több közül mit leginkább, mintha például Hannibál, mikor Itáliából Karthágóba hívják, ezt fontolgatná: Itáliában maradjon-e, vagy hazatérjen, vagy pedig Egyiptomba indulva Alexandriát foglalja el.[7]

A tanácskozás tárgyát továbbá részben önmaga miatt kell megfontolni, mint például ha a senatus azt mérlegeli, hogy kiváltsa-e a foglyokat az ellenségtől, vagy sem;[8] részben valamely külső ok miatt

consultationem, ut si deliberet senatus [bello Italico], solvatne legibus Scipionem, ut eum liceat ante tempus consulem fieri; partim et propter se sunt deliberandae et magis propter extraneam causam veniunt in consultationem, ut si deliberet senatus bello Italico, sociis civitatem det, an non. In quibus causis rei natura faciet deliberationem, omnis oratio ad ipsam rem adcommodabitur; in quibus extranea causa conficiet deliberationem, in his ea ipsa causa erit adaugenda aut deprimenda.

3. Omnem orationem eorum, qui sententiam dicent, finem sibi conveniet utilitatis proponere, ut omnis eorum ad eam totius orationis ratio conferatur.

Utilitas in duas partes in civili consultatione dividitur: tutam, honestam.

Tuta est, quae conficit instantis aut consequentis periculi vitationem qualibet ratione. Haec tribuitur in vim et dolum, quorum aut alterum separatim aut utrumque sumemus coniuncte. Vis decernitur per exercitus, classes, arma, tormenta, evocationes hominum et alias huiusmodi res. Dolus consumitur in pecunia, pollicitatione, dissimulatione, maturatione, mentitione et ceteris rebus de quibus, magis idoneo tempore loquemur, si quando de re militari aut de administratione rei publicae scribere velimus.

Honesta res dividitur in rectum et laudabile.

Rectum est, quod cum virtute et officio fit. Id dividitur in prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam. Prudentia est calliditas, quae ratione quadam potest dilectum habere bonorum et malorum. Dicitur item prudentia scientia cuiusdam artificii; item appellatur prudentia rerum multarum memoria et usus conplurium negotiorum. Iustitia est aequitas ius uni cuique retribuens pro dignitate cuiusque. Fortitudo est rerum magnarum adpetitio et rerum humilium contemptio et laboris cum utilitatis ratione perpessio. Modestia est in animo continens moderatio cupiditatum.

III. 4. Prudentiae partibus utemur in dicendo, si commoda cum incommodis conferemus, cum alterum sequi, vitare alterum cohorte-

kell meggondolni és megfontolni, például ha azt mérlegeli a senatus: felmentse-e a törvények alól Scipiót, hogy a megszabott életkor előtt consul lehessen.[9] Olykor önmaguk miatt is megfontolandók, mégis inkább valamely külső ok miatt vitatjuk meg őket, például ha a szövetségeshábor úban azt mérlegeli a senatus, hogy polgárjogot adjon-e a szövetségeseknek, vagy sem.[10] Olyan ügyekben, amelyekben a tárgy természete igényli a mérlegelést, szabjuk az egész beszédet magához a tárgyhoz; az olyanokban pedig, amelyekben külső ok teszi szükségessé a megfontolást, ezt az okot kell erősítenünk vagy gyöngítenünk.

3. Azok, akik véleményt nyilvánítanak,[11] egész beszédük középpontjába a hasznosságot állítsák, és egész beszédük teljes indoklása erre irányuljon.

Politikai tanácsadás esetén a hasznosságnak két faja van: a biztonság és a tisztesség.

A biztonság lehetővé teszi a küszöbön álló vagy később várható veszély elhárítását bármilyen módon. A veszély kétféleképpen fenyegethet: az erőszak és megtévesztés révén; ezek közül vagy külön hárul ránk valamelyik, vagy együtt mindkettő. Az erőszakot hadsereggel, hajóhaddal, fegyverrel, hajítógépekkel, sorozással és más effélékkel alkalmazzák. A megtévesztés eszköze a pénz, ígérgetés, színlelés, sürgetés, hazugság és egyéb olyan dolgok, amelyekről alkalmasabb időben beszélek majd, ha egyszer a hadászatról vagy az államigazgatásról lesz kedvem írni.[12]

A tisztességes dolognak két eleme van: a helyes és a dicséretes.[13]

Helyes az, ami összhangban van az erénnyel és a kötelességgel. Elemei az okosság, az igazságosság, a bátorság és a mértékletesség.[14] Az okosság az a jártasság, amely valamiképpen képes különbséget tenni jó és rossz között.[15] Szintén okosságnak nevezik valamely mesterség ismeretét; ugyanígy okosságnak nevezik a sokra képes emlékezőtehetséget vagy a sokirányú tapasztaltságot. Az igazságosság méltányosság,[16] amely érdeme szerint juttat jogot mindennek. A bátorság a nagy dolgok kedvelése, az alantasok megvetése és a hasznos fáradalmak elviselése.[17] A mértékletesség a lelkünk szenvedélyeit féken tartó önuralom.[18]

III. 4. Okosan járunk el beszédünkben, ha az előnyöket egybevetjük a hátrányokkal, s arra buzdítunk, hogy az előbbieket keressék, az

mur; aut si qua in re cohortabimur aliquid, cuius rei aliquam disciplinam [scientiam] poterimus habere, quo modo aut qua quidque ratione fieri oporteat; aut si suadebimus quippiam, cuius rei gestae aut praesentem aut auditam memoriam poterimus habere: qua in re facile id, quod velimus, exemplo allato persuadere possumus.

Iustitiae partibus utemur, si aut innocentium aut supplicium misereri dicemus oportere; si ostendemus bene merentibus gratiam referre convenire; si demonstrabimus ulcisci male meritos oportere; si fidem magnopere censebimus conservandam; si leges et mores civitatis egregie dicemus oportere servari; si societates atque amiçitias studiose dicemus coli convenire; si, quod ius in parentis, deos, patriam natura conparavit, id religiose colendum demonstrabimus; si hospitia, clientelas, cognationes, adfinitates caste colenda esse dicemus; si nec pretio nec gratia nec periculo nec simultate a via recta ostendemus deduci oportere; si dicemus in omnibus aequabile ius statui convenire. His atque huiusmodi partibus iustitiae, si quam rem in contione aut in consilio faciendam censebimus, iustam esse ostendemus, contrariis iniustam. Ita fiet, ut isdem locis et ad suadendum et ad dissuadendum simus conparati.

5. Sin fortitudinis retinendae causa faciendum esse dicemus, ostendemus res magnas et celsas sequi et appeti oportere; et item res humiles et indignas viris fortibus vel viros fortes propterea contemnere oportere nec idoneas dignitate sua iudicare. Item ab nulla re honesta periculi aut laboris magnitudine deduci oportere; antiquiorem mortem turpitudine haberi; nullo dolore cogi, ut ab officio recedatur; nullius pro rei veritate metuere inimicitias; quodlibet pro patria, parentibus, hospitibus, amicis, iis rebus, quas iustitia colere cogit, adire periculum et quemlibet suscipere laborem.

utóbbiakat kerüljék; ha valamely ügyben olyasmire buzdítunk, amiben rendelkezhetünk némi jártassággal: mit hogyan és milyen terv szerint kell végrehajtani; ha olyasmit javasolunk, aminek lefolyásáról közvetlen tapasztalatunk van vagy hallottunk róla: ez esetben könnyen rábeszélhetünk arra, amire akarunk, ha példát hozunk.

Igazságosan járunk el, ha azt mondjuk, hogy az ártatlanokon és az esdeklőkön könyörülni kell; ha kimutatjuk, hogy illik köszönetet mondani azoknak, akik kiérdemelték; ha bebizonyítjuk, hogy a bűncselekmények elkövetőin bosszút kell állni; ha úgy véljük, hogy a hűséget buzgón meg kell őrizni; ha azt mondjuk, hogy az állam törvényeit és szokásait szigorúan be kell tartani; ha kijelentjük, hogy a szövetséget és a barátságot lelkiismeretesen ápolni kell; ha kimutatjuk, hogy a jogot, melyet a természet szüleink, isteneink, hazánk javára alkotott, áhítatosan tisztelni kell; ha azt mondjuk, hogy a vendégbarátságot, a pártfogást, a rokonságot és a szomszédságot önzetlenül tiszteletben kell tartani; ha kifejtjük, hogy a helyes útról sem a pénz, sem az érdek, sem a veszély, sem a fenyegetés nem téríthet le; ha azt valljuk, hogy mindenben a méltányosság legyen a mérce. Ha valaminek a megtételét javasoljuk a népgyűlésen vagy a tanácsban, az igazságosság ilyen vagy efféle érveivel bizonyítsuk jogosságát, illetve az ellenkezőkkel jogtalanságát. Úgyhogy ugyanazon érveket alkalmazzuk a rábeszéléseben is, és a lebeszélésben is.

5. Ha pedig azt mondjuk, hogy bátorságunk megőrzése érdekében kell cselekednünk, mutassuk ki, hogy a nagy és fenséges dolgokra vágyakozni és törekedni kell; és már csak ezért is meg kell vetniük a bátor férfiaknak az alantas és a bátor férfiakhoz méltatlan tetteket, s úgy kell vélekedniük, hogy nem illenek méltóságukhoz. Továbbá egyetlen tisztességes ügytől sem tántoríthat el a veszély vagy a szenvedés nagysága; inkább kell vállalni a halált, mint a becstelenséget; semmiféle fájdalom nem kényszeríthet arra, hogy kötelességünket elmulasszuk; az igaz ügy érdekében nem szabad visszarettenni semmiféle ellenségeskedéstől; a hazáért, szülőkért, a vendégekért, a barátokért és azon dolgokért, melyeknek tiszteletére az igazság késztet, bármilyen veszélyt vállalnunk kell és bármilyen szenvedést el kell viselnünk.

Modestiae partibus utemur, si nimias libidines honoris, pecuniae, similium rerum vituperabimus; si unam quamque rem certo naturae termino definiemus; si, quoad cuique satis sit, ostendemus, nimium progredi dissuadebimus, modum uni cuique rei statuemus.

6. Huiusmodi partes sunt virtutis amplificandae, si suadebimus, omnibus verbis adtenuandae, si ab his dehortabimur, ut haec adtenuentur, quae supra demonstravi. Nam nemo erit, qui censeat a virtute recedendum; verum aut res non eiusmodi dicatur esse, ut virtutem possimus egregiam experiri, aut in contrariis potius rebus, quam in his, virtus constare, quae ostendantur. Item, si quo pacto poterimus, quam is, qui contra dicet, iustitiam vocabit, nos demonstrabimus ignaviam esse et inertiam, ac pravam liberalitatem; quam prudentiam appellarit, ineptam et garrulam et odiosam scientiam esse dicemus; quam ille modestiam dicet esse, eam nos inertiam et dissolutam neglegentiam esse dicemus; quam ille fortitudinem nominarit, eam nos gladiatoriam et inconsideratam appellabimus temeritatem.

IV. 7. Laudabile set, quod conficit honestam et praesentem et consequentem commemorationem. Hoc nos eo separavimus a recto, non quod hae quattuor partes, quae subiciuntur sub vocabulum recti, hanc honestatis commemorationem dare non soleant, sed, quamquam ex recto laudabile nascitur, tamen in dicendo seorsum tractandum est hoc ab illo; neque enim solum laudis causa rectum sequi convenit, sed si laus consequitur, duplicatur recti adpetendi voluntas. Cum igitur erit demonstratum rectum esse, laudabile esse demonstrabimus aut ab idoneis hominibus — ut si qua res honestiori ordini placeat, quae a deteriore ordine inprobetur — aut quibus sociis aut omnibus civibus, exteris nationibus posterisque nostris.

Cum huiusmodi divisio sit locorum in consultatione, breviter aperienda erit totius tractatio causae.

Exordiri licebit vel a principio vel ab insinuatione vel isdem rationibus, quibus in iudiciali causa.

Si cuius rei narratio incidet, eadem ratione narrari oportebit.

A mértékletesség érveit alkalmazzuk, ha ostorozzuk a tisztségek, a pénz és a hasonló dolgok utáni féktelen vágyat; ha minden dolognak a természet biztos mértékével szabunk korlátokat; ha megmutatjuk, kinek-kinek mennyi elegendő; ha lebeszélünk a nagyra törésről; ha minden dolognak megszabjuk mértékét.

6. Nagyítsuk fel az efféle erényeket, ha követésükre buzdítunk, ám ha lebeszélünk róluk, kisebbítsük őket minden szavunkkal, hogy a fentebb említettek[19] veszítsenek vonzóerejükből. Mivel senki sem akad, aki szerint le kell térni az erény útjáról, mondjuk azt, hogy a dolog nem olyan jellegű, hogy kitűnjék belőle az erény kiválósága, vagy mutassuk ki, hogy az erény inkább az említettek ellenkezőjében van. Hasonlóképpen arról, amit ellenfelünk igazságosságnak nevez, mutassuk ki — ha erre lehetőségünk adódik —, hogy becstelenség, lomhaság, rossz értelemben vett bőkezűség; amit ő okosságnak nevez, azt mi mondjuk haszontalan, szószátyár és gyűlöletes ügyeskedésnek; amit mértékletességnek mond, azt mi mondjuk tehetetlenségnek és közömbös hanyagságnak; amit pedig bátorságnak nevez, azt mi minősítsük meggondolatlan gladiátori vakmerőségnek.[20]

IV. 7. Dicséretes az, ami tiszteletreméltó tekintélyt szerez a jelenben és a jövőben. Nem azért különítettük el a helyestől, mintha az a négy erény, amely a helyes fogalmát alkotja, nem adhatná meg általában ezt a tiszteletreméltó tekintélyt; jóllehet a dicséretes a helyesből származik, mégis a beszédben attól elválasztva kell tárgyalni; és valóban, a helyest nemcsak a dicséret végett kell követni, ám ha dicséret jár vele, kétszeresen vágyakozunk utána. Miután tehát kimutattuk valamiről, hogy helyes, mutassuk ki azt is, hogy dicséretes akár a tiszteletreméltó emberek szemében — például ha valami tetszene az előkelőbb rendnek, ám visszatetszést keltene az alacsonyabb rendben —, akár bizonyos szövetségeseink, az összes polgárok, az idegen nemzetek és saját utódaink szemében.

Miután a tanácsadás érveit a fentiekben osztályoztuk, most röviden meg kell világítanunk az egész ügy tárgyalásának módját.

Kezdhetünk akár közvetlen, akár közvetett bevezetéssel, akár ugyanúgy, mint a törvényszéki ügyben.

Ha sor kerül a tényállás elbeszélésére, azt is ugyanúgy kell elbeszélni.

8. Quoniam in huiusmodi causis finis est utilitas, et ea dividitur in rationem tutam atque honestam, si utrumque poterimus ostendere, utrumque pollicebimur nos in dicendo demonstraturos esse; si alterum erimus demonstraturi, simpliciter, quid dicturi sumus, ostendemus. At si nostram rationem tutam esse dicemus, divisione utemur in vim et consilium. Nam quod in docendo rei dilucidae magnificandae causa dolum appellavimus, id in dicendo honestius consilium appellabimus. Si rationem nostrae sententiae rectam esse dicemus et omnes partes recti incident, quadripertita divisione utemur; si non incident, quot erunt, tot exponemus in dicendo.

Confirmatione et confutatione utemur, nostris locis, quos ante ostendimus, confirmandis, contrariis confutandis. Argumentationis artificiose tractandae ratio de secundo libro petetur.

V. Sed si acciderit, ut in consultatione alteri ab tuta ratione, alteri ab honesta sententia sit, ut in deliberatione eorum, qui a Poeno circumsessi deliberant, quid agant, qui tutam rationem sequi suadebit, his locis utetur: nullam rem utiliorem esse incolumitate; virtutibus uti neminem posse, qui suas rationes in tuto non collocarit; ne deos quidem esse auxilio iis, qui se inconsulto in periculum mittant; honestum nihil oportere existimari, quod non salutem pariat. **9.** Qui tutae rei praeponet rationem honestam, his locis utetur: virtutem nullo tempore relinquendam; vel dolorem, si is timeatur, vel mortem, si ea formidetur, dedecore et infamia leviorem esse; considerare, quae sit turpitudo consecutura; at non inmortalitatem neque aeternam incolumitatem consequi, nec esse exploratum illo vitato periculo nullum in aliud periculum venturum; virtuti vel ultra mortem proficisci esse praeclarum; fortitudini fortunam quoque esse adiumento solere; eum tute vivere, qui honeste vivat, non qui in praesentia incolumis; et eum, qui turpiter vivat, incolumem in perpetuum esse non posse.

Conclusionibus fere similibus in his et in iudicialibus causis uti solemus, nisi quod his maxime conducit quam plurima rerum ante gestarum exempla proferre.

8. Mivel efféle ügyekben célunk a hasznosság, mely a biztonság és a tisztesség szempontjait foglalja magában, ha mindkettőt ki tudjuk mutatni, jelentsük ki, hogy beszédünkben mindkettőt bizonyítani fogjuk; ha csak az egyiket akarjuk bizonyítani, egyszerűen jelezzük, miről kívánunk beszélni. Ám ha azt mondjuk, hogy szempontunk a biztonság, válasszuk külön az erőszakot és megfontoltságot. Mert amit a kifejtésben a világosság és a nyomaték kedvéért megtévesztésnek neveztem, azt a beszédben tisztesebb szóval megfontoltságnak hívjuk. Ha azt mondjuk, hogy mondanivalónk szempontja a helyes, és a helyesnek minden eleme megvan benne, négyes felosztással éljünk; ha nincs meg mind, annyit fejtsünk ki a beszédben, ahány megvan.

A bizonyítást és a cáfolást használjuk fel fentebb ismertetett érveink megerősítésére és az ellenük felhozottak cáfolatára. A művészi érvelés fölépítésének elméletét a második könyvből vegyük.[2]

V. De ha előfordul, hogy tanácskozáskor az egyik a biztonság alapján mond véleményt, a másik pedig a tisztesség alapján — ahogy azoknak a tanácskozásán, akik a punoktól körülvéve azt fontolgatják, mit tegyenek[22] —, az, aki a biztonság követését tanácsolja, ilyesmikkel érveljen: a sértetlenség a leghasznosabb; senki sem képes erényesen élni, ha nem a biztonságra alapozza terveit; még az istenek sem segítenek azokon, akik meggondolatlanul a veszélybe rohannak; nem tekinthető tisztességesnek az, ami nem eredményez biztonságot. **9.** Aki viszont a tisztességet részesíti előnyben a biztonsággal szemben, így érveljen: az erénytől sohasem szabad eltántorodni; a fájdalom, bár félünk tőle, a halál, bár borzadunk tőle, elviselhetőbb a becstelenségnél és a gyalázatnál; fontoljuk meg, hogy a becstelenségből mi következik: nem nyújt halhatatlanságot és örök sértetlenséget, sőt azt sem biztosítja, hogy ha ezt a veszélyt elkerültük, nem kerülünk egy másik veszélybe; az erény számára még halálba menni is dicsőség; a bátorságot a szerencse is segíteni szokta;[23] az él biztonságban, aki becsületesen él, nem pedig az, aki pillanatnyilag sértetlen; és a becstelenül élő sem élhet örökké biztonságban.

Nagyjából hasonló befejezéssel szoktuk lezárni a tanácsadó és a törvényszéki beszédeket; a különbség mindössze annyi, hogy a tanácsadóban hasznos minél több korábban történt esetet példaként felsorakoztatni.

VI. 10. Nunc ad demonstrativum genus causae transeamus. Quoniam haec causa dividitur in laudem et vituperationem, quibus ex rebus laudem constituerimus, ex contrariis rebus erit vituperatio conparata. Laus igitur potest esse rerum externarum, corporis, animi. Rerum externarum sunt ea, quae casu aut fortuna secunda aut adversa accidere possunt: genus, educatio, divitiae, potestates, gloriae, civitas, amicitiae, et quae huiusmodi sunt et quae his contraria. Corporis sunt ea, quae natura corpori adtribuit commoda aut incommoda: velocitas, vires, dignitas, valetudo, et quae contraria sunt. Animi sunt ea, quae consilio et cogitatione nostra constant: prudentia, iustitia, fortitudo, modestia, et quae contraria sunt. **11.** Erit igitur haec confirmatio et confutatio nobis in huiusmodi causa.

Principium sumitur aut ab nostra aut ab eius, de quo loquemur, aut ab eorum, qui audient, persona aut ab re.

Ab nostra, si laudabimus: aut officio facere, quod causa necessitudinis intercedat; aut studio, quod eiusmodi virtute sit, ut omnes commemorare debeant velle, aut quod rectum sit ex aliorum laude ostendere, qualis ipsius animus sit. Si vituperabimus: aut merito facere, quod ita tractati sumus; aut studio, quod utile putemus esse ab omnibus unicam malitiam atque nequitiam cognosci; aut quod placeat ostendi, quod nobis placeat, ex aliorum vituperatione.

Ab eius persona, de quo loquemur, si laudabimus: vereri nos, ut illius facta verbis consequi possimus; omnes homines illius virtutes praedicare oportere; ipsa facta omnium laudatorum eloquentiam anteire. Si vituperabimus, ea, quae videmus contrarie paucis verbis commutatis dici posse, dicemus, ut paulo supra exempli causa demonstratum est.

12. Ab auditorum persona, si laudabimus: quoniam non apud ignotos laudemus, nos monendi causa pauca dicturos; aut si erunt ignoti, ut talem virum velint cognoscere, petemus; quoniam in eodem virtutis studio sint, apud quos laudemus, atque ille, qui laudatur, fuerit aut sit, sperare nos facile iis, quibus velimus, huius facta probaturos. Contraria vituperatio: quoniam norint, pauca de nequitia eius

VI. 10. Most pedig térjünk át a bemutató beszédre.[24] Mivel az ilyen beszéd dicséretet vagy feddést tartalmaz, amely dolgok alapján dicsérünk, ugyanazok ellenkezője alapján feddünk. Dicsérhetjük a külső körülményeket, a testi és lelki adottságokat.[25] Külső körülmények véletlenül, jószerencse vagy balszerencse folytán jöhetnek létre: származás, neveltetés, gazdagság, hatalom, dicsőség, állampolgárság, személyes kapcsolatok, és más effélék vagy ezeknek ellenkezői. A testi adottságok, melyekkel a természet ruházza fel a testet, jók vagy rosszak: gyorsaság, erő, impozáns külső, egészség és ennek az ellenkezői. A lelki adottságok a megfontoltságban és a gondolkodásban gyökereznek: okosság, igazságosság, bátorság, mértékletesség, és ezeknek ellenkezői.[26] **11.** A bemutató ügyben tehát ilyenféle bizonyítást és cáfolást alkalmazzunk.

A bevezetést kezdhetjük saját magunkról, a szóban forgó személyről és hallgatóink személyéről vagy pedig az ügyről szólva.

Magunkról szólva dicséret esetén ilyesmiket mondjunk: kötelességből cselekedtünk, hiszen baráti kapcsolat van köztünk; vagy saját jószántunkból, mert oly erényes, hogy mindenki úgy érzi: magasztalnia kell őt, vagy hogy helyes mások dicséretével megmutatni, milyen az ő jelleme. Feddés esetén: jogosan tesszük, mert velünk is így bántak; saját jószántunkból, mert hasznosnak ítéljük, ha mindenki megismeri páratlan gonoszságát és hitványságát; vagy mert mások feddésével kívánjuk megmutatni, hogy mi tetszik nekünk.

Ha a szóban forgó személyről szólva dicsérünk: attól félünk, hogy nem leszünk képesek tetteit szavakba foglalni; mindenkinek kötelessége, hogy magasztalja az ő erényeit; tettei minden magasztaló ékesszólását fölülmúlják. Ha feddünk, mondjuk azt, amiről úgy érezzük, hogy kevés szó megváltoztatásával az ellenkező értelemben mondható, ahogy ezt kevéssel előbb példával is megmutattuk.

12. Hallgatóink személyéről szólva, ha dicsérünk, mondjuk ezt: mivel olyanok előtt dicsérjük, akik ismerik őt, csak röviden szólunk, hogy felfrissítsük emlékezetüket; ha pedig nem ismerik őt, kérjük őket, ismerjék meg ezt a kiváló férfit; mivel azok, akik előtt dicsérjük, ugyanúgy törekszenek az erényre, mint ahogy az törekedett vagy törekszik, akit dicsérünk, reméljük, hogy könnyen elismertethetjük tetteit azokkal, akikkel akarjuk. A feddés ennek az ellenkezője: mivel

dicturos; quod si ignorent, petemus, uti gnoscant, uti malitiam vitare possint; quoniam dissimiles sint, qui audiant, atque ille, qui vituperatur, sperare eos illius vitam vehementer inprobaturos.

Ab rebus ipsis: incertos esse, quid potissium laudemus; vereri, ne, cum multa dixerimus, plura praetereamus, et quae similes sententias habebunt; quibus sententiis contraria sumuntur a vituperatione.

VII. 13. Principio tractato aliqua harum, quas ante commemoravimus, ratione, narratio non erit ulla, quae necessario consequatur; sed si qua inciderit, cum aliquod factum eius, de quo loquemur, nobis narrandum sit cum laude aut vituperatione, praeceptio narrandi de primo libro repetetur.

Divisione hac utemur: exponemus, quas res laudaturi sumus aut vituperaturi; deinde, ut quaeque, quove tempore res erit gesta, ordine dicemus, ut, quid quamque tute cauteque egerit, intellegatur. Sed exponere oportebit animi virtutes aut vitia; deinde commoda aut incommoda corporis aut rerum externarum, quomodo ab animo tractata sunt, demonstrare.

Ordinem hunc adhibere in demostranda vita debemus:

Ab externis rebus: Genus: in laude, quibus maioribus natus sit; si bono genere, parem aut excelsiorem fuisse; si humili genere, ipsum in suis, non in maiorum virtutibus habuisse praesidium; in vituperatione, si bono genere, dedecori maioribus fuisse; si malo, tamen his ipsis detrimento fuisse. Educatio: in laude, bene et honeste in bonis disciplinis totius pueritiae fuerit; in vituperatione ⟨...⟩.

14. Deinde transire oportet ad corporis commoda: natura si sit dignitas atque forma, laudi fuisse eam, non quemadmodum ceteris detrimento atque dedecori; si vires atque velocitas egregia, honestis haec exercitationibus et industriis dicemus conparata; si valetudo perpetua, diligentia et temperantia cupiditatum; in vituperatione, si erunt haec corporis commoda, de his usum dicemus, quae casu et

ismerik, csak röviden szándékozunk szólni hitványságáról; ha nem ismernék, kérjük őket, ismerjék meg, hogy gonoszságát elkerülhessék; mivel a hallgatók nagyon is elütnek attól, akit feddünk, reméljük, hogy életmódját keményen elítélik.

Magáról az ügyről szólva: bizonytalanságban vagyunk, mit dicsérjünk leginkább; félünk, hogy miközben sokat mondunk, még többet elmellőzünk; és más efféléket hasonló hangnemben; feddés esetén alkalmazzuk ezen gondolatok ellenkezőit.

VII. 13. Miután a bevezetést az imént felvázolt módszerek valamelyikével előadtuk, nem feltétlenül szükséges, hogy elbeszélés következzék utána; de ha sort kerítünk rá, akkor az illető valamely tettét kell elmesélnünk dicsérő vagy feddő hangsúllyal; az elbeszélésre vonatkozó előírásokat vegyük az első könyvből.[27]

A tételt így alkalmazzuk: vázoljuk fel, milyen dolgokat szándékozunk dicsérni vagy feddeni; azután sorrendben mondjuk el, melyik dolog mikor történt, hogy megértsék: mit milyen megfontoltan és óvatosan tett. De be kell mutatni jellemének erényeit vagy hibáit is; azután mutassuk ki, hogyan viszonyult jelleme kedvező vagy kedvezőtlen testi adottságaihoz vagy a külső körülményekhez.

Életének bemutatását a következő sorrendben végezzük:

Külső körülmények: Származása: dicséret esetén emeljük ki, milyen ősöktől származott; ha előkelő származású, mondjuk azt, hogy egyenrangú őseivel vagy felülmúlja őket; ha alacsony származású: a saját, nem pedig ősei erényeiben van az erőssége; feddés esetén, ha előkelő származású: szégyent hozott őseire; ha rossz családból származik: még ezeknek is ártott. Nevelése: dicséret esetén: egész gyermekkorát tisztességesen, hasznos tanulmányokkal töltötte; feddéskor: ⟨ennek az ellenkezője⟩.

14. Ezután kell rátérnünk előnyös testi adottságaira: ha természettől fogva impozáns és jó megjelenésű: ez dicsőségére szolgált, nem pedig kárára és gyalázatára, mint másoknak; ha ereje és gyorsasága kiváló, mondjuk azt, hogy mindez tisztes gyakorlás és szorgalom eredménye; ha az egészsége jó, hogy ezt megfontoltságának és vágyai megfékezésének köszönheti; feddés esetén, ha jó testi tulajdonságokkal rendelkezik, mondjuk azt, hogy visszaélt velük, hiszen a véletlen és a természet szeszélye folytán úgy kapta azokat, mint bármelyik gladiátor; ha nem

natura tamquam quilibet gladiator habuerit; si non erunt, praeter formam omnia ipsius culpa et intemperantia afuisse dicemus.

Deinde revertemur ad extraneas res, et, in his animi virtutes aut vitia quae fuerint, considerabimus: divitiae an paupertas fuerit, et quae potestates, quae gloriae, quae amicitiae, quae inimicitiae, et quid fortiter inimicitiis gerundis fecerit, cuius causa susceperit inimicitias; qua fide, benivolentia, officio gesserit amicitias, in divitiis qualis aut paupertate cuiusmodi fuerit, quemadmodum habuerit in potestatibus gerundis animum; si interierit, cuiusmodi mors eius fuerit, cuiusmodi res mortem eius sit consecuta.

VIII. 15. Ad omnes autem res, in quibus animus hominis maxime consideratur, illae quattuor animi virtutes erunt adcommodandae: ut, si laudemus, aliud iuste, aliud fortiter, aliud modeste et aliud prudenter factum esse dicamus; si vituperabimus, aliud iniuste, aliud inmodeste, aliud ignave, aliud stulte factum praedicemus.

Perspicuum est iam nimirum ex hac dispositione, quemadmodum sit tractanda tripertita divisio laudis et vituperationis, si illud etiam adsumpserimus, non necesse esse nos omnes has partes in laudem aut in vituperationem transferre, propterea quod saepe ne incidunt quidem, saepe ita tenuiter incidunt, ut non sint necessaria dictu. Quapropter eas partes, quae firmissimae videbuntur, legere oportebit.

Conclusionibus brevibus utemur, enumeratione ad exitum causae; in ipsa causa crebras et breves amplificationes interponemus per locos communes.

Nec hoc genus causae, eo quod raro accidit in vita, neglegentius commendandum est; neque enim id, quod potest accidere, ut faciendum sit aliquando, non oportet velle quam adcommodatissime posse facere; et si separatim haec causa minus saepe tractatur, at in iudicialibus et in deliberativis causis saepe magnae partes versantur laudis aut vituperationis. Quare in hoc quoque causae genere nonnihil industriae consumendum putemus.

rendelkezik velük, mondjuk azt, hogy kivéve a szépséget, mindezt saját hibájából és mértéktelensége következtében nélkülözi.

Ezután térjünk vissza a külső körülményekre, és vizsgáljuk meg, hogyan mutatkoznak meg ezekben jellemének erényei és hibái: gazdag volt-e, vagy szegény, milyen a hatalma, hírneve, kik a barátai, kik az ellenségei, milyen bátorságot tanúsított az ellenségeivel való csatározásokban, kinek érdekében vállalta az ellenségeskedést, milyen hűséggel, jóakarattal és kötelességérzettel ápolta baráti kapcsolatait, milyen volt szegényen vagy milyen volt gazdagon, milyen magatartást tanúsított hivatalviselése idején; ha meghalt, milyen halállal halt meg, milyen következménnyel járt a halála.

VIII. 15. Mindazokra a tettekre, amelyekben az emberi jellem leginkább megmutatkozik, alkalmazzuk az említett négy lelki erényt: dicséret esetén mondjuk azt, hogy egyik tettét igazságosan, a másikat bátran, a harmadikat mértékletesen, a negyediket okosan hajtotta végre; feddés esetén jelentsük ki, hogy egyik tettét igazságtalanul, a másikat mértéktelenül, a harmadikat becstelenül, a negyediket ostobán hajtotta végre.

Ebből az elrendezésből mindenesetre már világos, hogyan kell dicsérni és feddeni e hármas felosztás szerint, ám ha elfogadjuk is e három fokozatot, akkor sem kell feltétlenül mindegyiket alkalmazni a dicséretnél és a feddésnél, mert gyakran bizony megfoghatatlanok, gyakran pedig annyira jelentéktelenek, hogy nem érdemes megemlíteni őket. Ezért azokat a részeket kell kiválasztani, amelyek a legbiztosabbnak látszanak.

Rövid befejezést alkalmazzunk: összegezést a beszéd végén, magába a beszédbe pedig gyakran szőjünk rövid fokozásokat általános érvek formájában.

Nem fordíthatunk kisebb gondot erre az ügyfajtára csak azért, mert ritkábban fordul elő a mindennapi életben.[28] Mert megeshet, hogy egyszer ilyen ügyet kell vállalnunk, s fel kell készülnünk rá, hogy a lehető legjobban helytálljunk. És ha önmagában kevésbé gyakran tárgyalunk is ilyen ügyet, mégis a törvényszéki és a tanácsadó beszédekben gyakran nagy teret kap a dicséret és a feddés. Emiatt kell erre az ügyfajtára is bizonyos gondot fordítani.

Nunc, absoluta a nobis difficillima parte rhetoricae, hoc est inventione perpolita atque ad omne causae genus adcommodata, tempus est ad ceteras partes proficisci. Deinceps igitur de dispositione dicemus.

IX. 16. Quoniam dispositio est, per quam illa, quae invenimus, in ordinem redigimus, ut certo quidquid loco pronuntietur, videndum est, cuiusmodi rationem in disponendo habere conveniat.

Genera dispositionum sunt duo: unum ab institutione artis profectum, alterum ad casum temporis adcommodatum. Ex institutione artis disponemus, cum sequemur eam praeceptionem, quam in primo libro exposuimus, hoc est ut utamur principio, narratione, divisione, confirmatione, confutatione, conclusione; et ut hunc ordinem, quemadmodum praeceptum est ante, in dicendo sequamur. Item ex institutione artis non modo totas causas per orationem, sed singulas quoque argumentationes disponemus, quemadmodum in libro secundo docuimus, in expositionem, rationem, confirmationem rationis, exornationem, conclusionem. **17.** Haec igitur duplex dispositio est: una per orationes, altera per argumentationes, ab institutione artis profecta.

Est autem alia dispositio, quae, cum ab ordine artificioso recedendum est, oratoris iudicio ad tempus adcommodatur; ut si ab narratione dicere incipiamus aut ab aliqua firmissima argumentatione aut litterarum aliquarum recitatione; aut si secundum principium confirmatione utamur, deinde narratione, aut si quam eiusmodi permutationem ordinis faciemus; quorum nihil, nisi causa postulat, fieri oportebit. Nam si vehementer aures auditorum obtunsae videbuntur atque animi defatigati ab adversariis multitudine verborum, commode potermus principio supersedere, exordiri causam aut a narratione aut aliqua firma argumentatione. Deinde, si commodum erit, quod non semper necesse est, ad principii sententiam reverti licebit. **X.** Si causa nostra magnam difficultatem videbitur habere, ut nemo aequo animo principium possit audire, ab narratione cum inceperimus, ad principii sententiam revertemur. Si narratio parum probabilis, exordiemur ab aliqua firma argumentatione. His commutationibus et translationibus

Most, miután befejeztem a szónoklattan legnehezebb részét, vagyis világosan kifejtettem és az ügyfajtákra alkalmaztam az anyaggyűjtés elméletét, itt az ideje, hogy rátérjek a többi részre.[29] Ezután tehát az elrendezésről fogok beszélni.

IX. 16. Mivel az elrendezés[30] az a tevékenység, amellyel az anyaggyűjtés során feltárt dolgokat sorrendbe rakjuk, hogy mindent a megfelelő helyen mondhassunk el, fontolóra kell vennünk, milyen módszert alkalmazzunk az elrendezésben.

Kétféle elrendezés van: az egyik a rétorika tanítását követi, a másik a körülményekhez igazodik. A rétorika tanítása szerint rendezzük el az anyagot, ha azt az előírást követjük, amit az első könyvben ismertettem,[31] vagyis ha bevezetést, elbeszélést, tételt, bizonyítást, cáfolást és befejezést alkalmazunk; és ha azt a sorrendet követjük a beszédben, amit az imént megszabtunk. Továbbá nemcsak az egész ügyet rendezzük el a rétorika tanítása szerint, hanem az egyes érveléseket is aszerint osztjuk fel tételre, indoklásra, az indoklás bizonyítására, díszítésre és összegezésre, úgy, ahogy azt a második könyvben kifejtettük.[32] **17.** Ez az elrendezés tehát kettős: az egyik a szónoki beszédekre vonatkozik, a másik az érvelésekre, és a rétorika tanítását követi.

Létezik azonban egy másik elrendezés is, amelyet a szónok belátása szerint a körülményeknek megfelelően alkalmaz, amikor a szabályos sorrendtől el kell térni. Például ha az elbeszéléssel kezdjük a beszédet, vagy egy hatásos érveléssel, vagy valamely okirat felolvasásával; ha a bevezetés után az érvelésre kerítjük a sort, s csak utána az elbeszélésre, vagy ha más efféle sorrendi változtatást hajtunk vége; ilyesmit azonban csak akkor tehetünk, ha az ügy kívánja úgy. Ha ugyanis észrevesszük, hogy a hallgatóság fülét már elzsongította, figyelmét pedig ellankasztotta az ellenfelek szóáradata, helyénvalóan járunk el, ha eltekintünk a bevezetéstől, s beszédünket akár az elbeszéléssel, akár egy erős érvvel is kezdhetjük. Később, ha célszerűnek tűnik — s ez nem mindig kötelező —, visszatérhetünk a bevezetés mondanivalójára. **X.** Ha véleményünk szerint ügyünknek azzal a nehézséggel kell számolnia, hogy senki sem hallgathatja meg türelmesen a bevezetést, kezdjünk az elbeszéléssel, majd térjünk vissza a bevezetés mondanivalójára. Ha az elbeszélés kevésbé valószínű, valamely hatásos érvvel indítsunk. Gyakran kell

saepe uti necesse est, cum ipsa res artificiosam dispositionem artificiose commutare cogit.

18. In confirmatione et confutatione argumentationum dispositiones huiusmodi convenit habere: firmissimas argumentationes in primis et in postremis causae partibus conlocare; mediocres et neque inutiles ad dicendum neque necessarias ad probandum, quae, si separatim ac singulae dicantur, infirmae sint, cum ceteris coniunctae firmae et probabiles fiunt, interponi [in medio conlocari] oportet. Nam et statim re narrata expectat animus auditoris, si qua re causa confirmari possit — quapropter continuo firmam aliquam oportet inferre argumentationem —; et reliqua, quoniam nuperrime dictum facile memoriae mandatur, utile est, cum dicere desinamus, recentem aliquam relinquere in animis auditorum bene firmam argumentationem. Haec dispositio locorum, tamquam instructio militum, facillime in dicendo, sicut illa in pugnando, parere poterit victoriam.

XI. 19. Pronuntiationem multi maxime utilem oratori dixerunt esse et ad persuadendum plurimum valere. Nos quidem unum de quinque rebus plurimum posse non facile dixerimus, nec egregie magnam esse utilitatem in pronuntiatione audacter confirmaverimus. Nam commodae inventiones et concinnae verborum elocutiones et partium causae artificiosae dispositiones et horum omnium diligens memoria sine pronuntiatione non plus, quam sine his rebus pronuntiatio sola valere poterit. Quare, et quia nemo de ea re diligenter scripsit — nam omnes vix posse putarunt de voce et vultu et gestu dilucide scribi, cum eae res ad sensus nostros pertinerent —, et quia magnopere ea pars a nobis ad dicendum conparanda est, non neglegenter videtur tota res consideranda.

Dividitur igitur pronuntiatio in vocis figuram et in coproris motum.

Figura vocis est ea, quae suum quendam possidet habitum ratione et industria conparatum. **20.** Ea dividitur in tres partes: magnitudinem, firmitudinem, mollitudinem. Magnitudinem vocis maxime comparat natura; nonnihil auget, sed maxime amplificat adcuratio. Firmitudi-

folyamodnunk efféle változtatásokhoz és átcsoportosításokhoz, mikor maga az ügy késztet arra, hogy a művészetünk szabályait követő elrendezést művészetünk szabályai szerint megváltoztassuk.

18. A bizonyításban és cáfolásban a következő módon rendezzük el az érveket: a legerősebb érveket helyezzük a beszéd elejére és végére. A közepes érveket és azokat, amelyek nem haszontalanok ugyan a beszédben, de nem is feltétlenül szükségesek a bizonyításhoz, középre kell helyeznünk, mert önmagukban és elkülönülten gyengék lennének, ám a többiekkel együtt felerősödnek és elfogadhatóvá válnak. Mert a tényállás elbeszélése után rögtön arra kíváncsi a hallgató, hogy milyen érvvel lehet bizonyítani álláspontunkat — ezért kell tüstént valamely hatásos érvet felhoznunk. És ami a többit illeti, mivel az utoljára mondottakat könnyen megjegyzik, hasznos dolog, ha befejezéskor valamilyen új, jól megalapozott érvet hagyunk a hallgatóság lelkében. Az érveknek ez az elrendezése ugyanolyan könnyen győzelemre vezethet a beszédben, mint ahogyan a katonák csatasorba állítása a harcban.

XI. 19. Sokan vallják, hogy a szónok számára az előadásmód[33] a legfontosabb, és a meggyőzésben is ennek van a legnagyobb szerepe. Én bizony nem egykönnyen állítanám, hogy az öt képesség közül egyik a legfontosabb, és azt sem merném vakmerően kijelenteni, hogy az előadásmód egyedülálló jelentőséggel bír. Mert a megfelelő anyaggyűjtés, az ékes stílus, a beszéd részeinek művészi elrendezése és mindezek gondos emlékezetbe vésése előadásmód nélkül nem képes többre, mint az előadásmód egyedül, a többi nélkül. Ezért, és mivel még senki sem írt erről a témáról megbízhatóan[34] — mindenkinek az volt ugyanis a véleménye, hogy nemigen lehet világosan írni a hangszínről, az arckifejezésről és a gesztusról, hiszen mindez érzék dolga —, és mivel az előadói készség megszerzése nagyon is kívánatos a beszédhez, az egész kérdést igen gondosan meg kell vizsgálnunk.

Az előadásmód milyenségét a hanghordozás és a testmozgás szabja meg.[35]

A hanghordozás sajátos jellegét az elmélet és a gyakorlás alakítja ki.

20. Három eleme van: a hangmagasság, a hangerő és a hanghajlékonyság. A hangmagasság legnagyobbrészt születési adottság; valamelyest növeli, de legfőképpen megőrzi az ápolás.[36] A hangerő

nem vocis maxime conparat cura, nonnihil adauget et maxime conservat exercitatio imitationis. Mollitudinem vocis, hoc est ut eam torquere in dicendo nostro commodo possimus, maxime faciet exercitatio declamationis. Quapropter de magnitudine vocis et firmitudinis parte, quoniam altera natura paritur, altera cura conparatur, nihil nos adtinet commonere, nisi ut ab iis, qui non inscii sunt eius artificii, ratio curandae vocis petatur.

XII. De ea parte firmitudinis, quae conservatur ratione declamationis, et de mollitudine vocis, quae maxime necessaria est oratori, quoniam ea quoque moderatione declamationis conparatur, dicendum videtur.

21. Firmam ergo maxime poterimus in dicendo vocem conservare, si quam maxime sedata et depressa voce principia dicemus. Nam laeditur arteria, si, antequam voce leni permulsa est, acri clamore completur. Et intervallis longioribus uti convenit, recreatur enim spiritu vox et arteriae reticendo adquiescunt. Et in continuo clamore remittere et ad sermonem transire oportet: commutationes enim faciunt, ut nullo genere vocis effuso in omni voce integri simus. Et acutas vocis exclamationes vitare debemus, ictus enim fit et vulnus arteriae acuta atque attenuata nimis adclamatione, et qui splendor est vocis, consumitur uno clamore universus. Et uno spiritu continenter multa dicere in extrema convenit oratione, fauces enim calefiunt et arteriae conplentur et vox, quae tractata varie est, reducitur in quendam sonum aequabilem atque constantem. Quam saepe rerum naturae gratia quaedam iure debetur, velut accidit in hac re. Nam quae dicimus ad vocem servandam prodesse, eadem adtinent ad suavitudinem pronuntiationis, ut, quod nostrae voci prosit, idem voluntati auditoris probetur.

22. Utile est ad firmitudinem sedata vox in principio. Quid insuavius, quam clamor in exordio causae? Intervalla vocem confirmant, eadem sententias concinniores divisione reddunt et auditori spatium cogitandi relinquunt. Conservat vocem continui clamoris remissio; et auditorem quidem varietas maxime delectat: cum sermone animum retinet aut

leginkább az ápolás eredménye; valamelyest növeli, de legfőképpen megőrzi az utánzó gyakorlás. A hanghajlékonyságot, azaz hogy beszéd közben a hangunkat tetszés szerint tudjuk változtatni, leginkább a szónoki gyakorlás fejleszti. Ezért a hangmagasságról és részben a hangerőről is, mivel az egyik születési adottság, a másik ápolás eredménye, csak annyit érdemes mondani, hogy a hangápolás módját azoktól sajátítsuk el, akik e szakmában járatosak.[37]

XII. A hangerő azon részéről, melyet a rendszeres szónoki gyakorlat őriz meg, és a hang hajlékonyságáról kell most beszélnem, mely különösen nélkülözhetetlen a szónok számára, mivel erre is a helyesen szabályozott szónoki gyakorlással tehetünk szert.

21. A hangerőt[38] úgy tudjuk legjobban megőrizni a beszédben, ha a lehető legnyugodtabb és visszafogottabb hangon mondjuk el a bevezetést. Mert megsérül a légcső, ha erős hanggal töltjük meg, mielőtt még lágy hanggal bejárattuk volna. És iktassunk be hosszabb szüneteket, a lélegzetvételtől ugyanis felfrissül hang, és a hallgatástól megpihen a légcső. Ne beszéljünk egyfolytában hangosan, hanem térjünk át a társalgási hangnemre: e váltogatások ugyanis azt eredményezik, hogy minden hangfekvésben frissek maradunk, mert egyetlen hangnemben sem eresztettük szabadjára a hangunkat. Továbbá kerüljük az éles hangú felkiáltásokat, a magas és túlságosan éles felkiáltás ugyanis megüti és felsérti a légcsövet, és egyetlen felkiáltás tönkreteheti hangunk csengését.[39] A beszéd vége felé egy lélegzetvételre, megszakítás nélkül kell hosszan beszélni, mert a torok felmelegszik, a légcső megtelik, és a hang, mellyel változatosan bántunk, egyenletes és állandó csengésbe csap át. Mily gyakran kell jogos köszönetet mondani a természetnek! mint például ebben az esetben is. Mert amiről azt mondtuk, hogy jótékony hatással van a hang megőrzésére, ugyanaz az előadásmód kellemességére is vonatkozik: ami hasznára van a hangunknak, ugyanaz gyönyörűséget okoz a hallgatóságnak.

22. A bevezetés halk szavú kezdése jó hatással van a hangerőre. Van-e kellemetlenebb, mint a kiabálás a beszéd elején? A szünetek erősítik a hangot, tagoltabbá teszik a mondanivalót és időt hagynak a hallgatóságnak a gondolkodásra. Védi a hangot, ha a hosszabb hangos beszédből halkabbra váltunk; a hallgatót is szerfölött gyönyörködteti

exsuscitat clamore. Acuta exclamatio vocem vulnerat; eadem laedit auditorem, habet enim quiddam inliberale et ad muliebrem potius vociferationem, quam ad virilem dignitatem in dicendo adcommodatum. In extrema oratione continens vox remedio est voci. Quid? haec eadem nonne animum vehementissime calefacit auditoris in totius conclusione causae? Quoniam [res] igitur eadem vocis firmitudini et pronuntiationis suavitudini prosunt, de utraque re simul erit in praesentia dictum: de firmitudine, quae visa sunt, de suavitudine, quae coniuncta fuerunt; cetera suo loco paulo post dicemus.

XIII. 23. Mollitudo igitur vocis, quoniam omnis ad rhetoris praeceptionem pertinet, diligentius nobis consideranda est. Eam dividimus in sermonem, contentionem, amplificationem. Sermo est oratio remissa et finitima cotidianae locutioni. Contentio est oratio acris et ad confirmandum et ad confutandum adcommodata. Amplificatio est oratio, quae aut in iracundiam inducit aut ad misericordiam trahit auditoris animum.

Sermo dividitur in partes quattuor: dignitatem, demonstrationem, narrationem, iocationem. Dignitas est oratio cum aliqua gravitate et vocis remissione. Demonstratio est oratio, quae docet remissa voce, quomodo quid fieri potuerit aut non potuerit. Narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio. Iocatio est oratio, quae ex aliqua re risum pudentem et liberalem potest conparare.

Contentio dividitur in continuationem et in distributionem. Continuatio est orationis enuntiandae adceleratio clamosa. Distributio est in contentione oratio frequens cum raris et brevibus intervallis acri vociferatione.

24. Amplificatio dividitur in cohortationem et conquestionem. Cohortatio est oratio, quae aliquod peccatum amplificans auditorem ad iracundiam adducit. Conquestio est oratio, quae incommodorum amplificatione animum auditoris ad misercordiam perducit.

Quoniam igitur mollitudo vocis in tres partes divisa est, et eae partes ipsae sunt in octo partes alias distributae, harum octo partium, quae cuiusque idonea pronuntiatio sit, demonstrandum videtur.

ez a változatosság: a társalgási hangnem leköti figyelmét, a hangos beszéd viszont felkelti. Az éles felkiáltás árt a hangnak, de ugyanaz sérti a hallgatót is, mert van benne valami közönségesség, és inkább illik asszonyos perlekedéshez, mint a szónok férfias méltóságához. A beszéd végén az áradó hangerő gyógyítja a hangot. És nem éppen ez az, ami az egész beszéd befejezésében a legjobban feltüzeli a hallgató lelkét? Mivel tehát hasznára van a hangerőnek és az előadásmód kellemességének is, jelen fejtegetéseim mindkettőre vonatkoznak: a hangerőről annyit szóltam, amennyit szükségesnek tartottam, a kellemességről pedig annyit, amennyi a hangerővel függött össze. A többit a maga helyén kissé később tárgyalom.

XIII. 23. Nos, a hang hajlékonyságát gondosabban kell megvizsgálni, mivel teljes egészében a rétorika szabályain alapul. A hang hajlékonysága alapján megkülönböztetünk társalgó, vitázó[40] és fennkölt hangnemet. A társalgó hangnem nyugodt és közel áll a hétköznapi beszédmódhoz. A vitázó hangnem éles és bizonyításra meg cáfolásra szolgál. A fennkölt hangnem haragra gerjeszti vagy szánalomra indítja a hallgató lelkét.

A társalgó hangnem négyféle lehet: komoly, magyarázó, elbeszélő, tréfálkozó.[41] A komoly hangnem méltóságteljes és visszafogott. A magyarázó visszafogott hangon közli, mi hogyan történhetett vagy nem történhetett. Az elbeszélő úgy adja elő a dolgokat, ahogy azok végbementek vagy végbemehettek. A tréfálkozó valamely okból mértéktartó és jóindulatú nevetésre késztet.[42]

A vitázó hangnem lehet folyamatos és szaggatott. A folyamatosan vitázó hangnem gyorsuló és hangos előadásmód. A szaggatott vitázó hangnem ismételten közbeiktatott rövid szünetekkel tagolt éles hangú beszéd.

24. A fennkölt hangnem lehet buzdító és megindító. Buzdító az a hangnem, amely valamely bűnt felnagyítva, a hallgatót haragra gerjeszti. Megindító az a hangnem, amely a kellemetlenségek felnagyításával a hallgató lelkét szánalomra indítja.

Mivel tehát a hang hajlékonysága alapján háromféle hangnemet különböztetünk meg, s ezek ismét nyolc más alfajra oszlanak, most azt kell bemutatni, milyen előadásmód felel meg mindegyiknek.

XIV. Sermo cum est in dignitate, plenis faucibus quam sedatissima et depressissima voce uti conveniet; ita tamen, ut ne ab oratoria consuetudine ad tragicam transeamus.

Cum autem est in demonstratione, voce paulúlum attenuata crebris intervallis et divisionibus oportet uti, ut in ipsa pronuntiatione eas res, quas demonstrabimus, inserere atque insecare videamur in animis auditorum.

Cum autem est sermo in narratione, vocum varietates opus sunt, ut, quo quidque pacto gestum sit, ita narrare videatur. Strenue quod volumus ostendere factum, celeriuscule dicemus; at aliud otiose: retardabimus. Deinde modo acriter, tum clementer, maeste, hilare in omnes partes commutabimus ut verba item pronuntiationem. Si qua inciderint in narrationem dicta, rogata, responsa, si quae admirationes de quibus nos narrabimus, diligenter animum advertemus, ut omnium personarum sensus atque animos voce exprimamus.

25. Sin erit sermo in iocatione, leviter tremibunda voce, cum parva significatione risus, sine ulla suspicione nimiae cachinnationis leniter oportebit ab semone serio torquere verba ad liberalem iocum [vocem].

Cum autem contendere oportebit, quoniam id aut per continuationem aut per distributionem faciendum est, in continuatione, adaucto mediocriter sono voci, verbis continuandis vocem quoque augere oportebit et torquere sonum et celeriter cum clamore verba conficere, ut vim volubilem orationis vociferatio consequi possit. In distributione vocis ab imis faucibus exlamationem quam clarissimam adhibere oportet, et quantum spatii in singulas exclamationes sumpserimus, tantum in singula intervalla spatii consumere iubemur.

In amplificationibus cum cohortatione utemur voce attenuatissima, clamore leni, sono aequabili, commutationibus crebris, maxima celeritate. In conquestione utemur voce depressa, inclinato sono, crebris intervallis, longis spatiis, magnis commutationibus.

XV. De figura vocis satis dictum est; nunc de corporis motu dicendum videtur.

XIV. Komoly társalgó hangnem esetén teli torokból, de igen higgadt és visszafogott hangon kell beszélni: úgy azonban, hogy a szónoki beszédmódról ne térjünk át a tragikusra.[43]

Amikor pedig magyarázó a beszédünk, kissé emeltebb hangon, gyors megszakításokkal és tagolásokkal kell élnünk úgy, hogy magával az előadásmóddal beleoltsuk és belevéssük a hallgató lelkébe azt, amit bizonyítani akarunk.

Amikor elbeszélő hangnemben adunk elő, változatos hangvételre van szükségünk, hogy úgy tűnjék: mindent úgy beszélünk el, ahogy történt. Ha azt akarjuk érzékeltetni, hogy valami gyorsan történt, lendületesen mondjuk el, ha pedig azt, hogy vontatottan, mérsékeljük a tempót.[44] Aztán hevesen, majd szelíden, szomorúan, vidáman beszéljünk, a szavak jelentése szerint váltogatva hangnemünket. Ha elbeszélésünkbe mondásokat, kérdéseket, válaszokat és csodálkozó felkiáltásokat szövünk bele az elbeszélt tényekkel kapcsolatban, gondosan ügyeljünk arra, hogy hangunkkal valamennyi szereplő érzéseit és lelkiállapotát kifejezzük.

25. Ha tréfálkozó a hangnemünk, finoman zendülő hangon, alig észrevehető mosollyal, a féktelen kacagásnak a látszatát is kerülve, finom átmenettel térjünk át a komoly beszédről a tréfára.

Amikor pedig vitatkoznunk kell, ezt vagy folyamatosan vagy szaggatottan kell tenni. Folyamatos előadás esetén mértéktartóan fokozzuk a hangerőt, és idomítsuk a folyamatos szófűzéshez, és váltogassuk a hangfekvést, és beszéljünk gyorsan, hangosan, hogy a hangos előadás követni tudja beszédünk energikus áradását. A szaggatott hangnemben teli torokból kell minél hangosabb felkiáltásokat hallatni, és szerintünk annyi ideig kell tartaniuk a szüneteknek, ameddig az egyes felkiáltások tartanak.

Fennkölt hangnemben, buzdítás esetén alkalmazzunk igen magas hangot, egyenletes hangzású, mértéktartó hangerővel, gyakori váltásokkal és a lehető legnagyobb gyorsasággal. Megindítás esetén használjunk visszafogott, mély fekvésű hangot, gyakori megszakításokkal, hosszú szünetekkel és feltűnő váltásokkal.

XV. A hanghordozásról eleget szóltam; most a testmozgásról[45] kell beszélnem.

26. Motus est corporis gestus et vultus moderatio quaedam, quae probabiliora reddit ea, quae pronuntiantur. Convenit igitur in vultu pudorem et acrimoniam esse, in gestu nec venustatem conspiciendam nec turpitudinem esse, ne aut histriones aut operarii videamur esse.

Ad easdem igitur partes, in quas vox est distributa, motus quoque corporis ratio videtur esse adcommodanda.

Nam si erit sermo cum dignitate, stantis in vestigio levi dexterae motu loqui oportebit, hilaritate, tristitia, mediocritate vultus ad sermonis sententias adcommodata.

Sin erit in demonstratione sermo, paululum corpus a cervicibus demittemus: nam est hoc datum, ut quam proxime tum vultum admoveamus ad auditores, si quam rem docere eos et vehementer instigare velimus.

Sin erit in narratione sermo, idem motus poterit idoneus esse, qui paulo ante demonstrabatur in dignitate.

Sin in iocatione, vultu quandam debebimus hilaritatem significare sine commutatione gestus.

27. Sin contendemus per continuationem, brachio celeri, mobili vultu, acri aspectu utemur. Sin contentio fiet per distributionem, porrectione perceleri brachii, inambulatione, pedis dexteri rara subplusione, acri et defixo aspectu uti oportet.

Sin utemur amplificatione per cohortationem, paulo tardiore et consideratiore gestu conveniet uti; similibus ceteris rebus atque in contentione per continuationem. Sin utemur amplificatione per conquestionem, feminis plangore et capitis ictu, nonnumquam sedato et constanti gestu, maesto et conturbato vultu uti opertebit.

Non sum nescius, quantum susceperim negotii, qui motus corporis exprimere verbis et imitari scriptura conatus sim voces. Verum nec hoc confisus sum posse fieri, ut de his rebus satis commode scribi posset, nec, si id fieri non posset, hoc, quod feci, fore inutile putabam, propterea quod hic admonere voluimus, quid oporteret; reliqua trademus exercitationi. Hoc tamen scire oportet: pronuntiationem bonam id perficere, ut res ex animo agi videatur.

26. A testmozgás a taglejtés és az arckifejezés bizonyos irányítása; hihetőbbé teszi mondanivalónkat. Arcunk tükrözzön szemérmet és erélyt, taglejtéseinkben viszont ne legyen feltűnő kecsesség, de darabosság sem, nehogy színésznek vagy kézművesnek nézzenek bennünket.

A testmozgás tárgyalását ugyanazon felosztás szerint végezzük, mint a hang esetében tettük.

Mert ha komoly társalgó a hangnemünk, álló helyzetben a jobb kéz enyhe mozgatásával kell beszélnünk, örömteli, szomorú vagy közömbös arckifejezéssel követve beszédünk gondolatmenetét.

Ha pedig magyarázó-társalgó a hangnemünk, fejünket kissé előre hajtjuk, mert úgy természetes, hogy minél közelebb vigyük arcunkat a hallgatóhoz, ha valamire tanítani vagy erősen ösztönözni akarjuk.

Ha viszont elbeszélő-társalgó a hangnemünk, ugyanaz a testtartás látszik helyénvalónak, amit a komoly hangnemmel kapcsolatban az imént leírtam.

Ha tréfálkozó a hangnemünk, arcunknak bizonyos vidámságot kell tükröznie, gesztikulálás nélkül.

27. Ha folyamatos vitázó hangnemben beszélünk, karunkat gyorsan mozgassuk, arckifejezésünket váltogassuk, tekintetünk szigorú legyen. Ha viszont a vitázó hangnem szaggatott, hevesen nyújtsuk előre karunkat, járkáljunk ide-oda, olykor dobbantsunk lábunkkal, tekintetünk zord és merev legyen.

Ha fennkölt hangnemben buzdítunk, alkalmazzunk valamivel lassúbb és megfontoltabb taglejtéseket; egyebekben ugyanúgy tegyünk, mint a folyamatos vitázó hangnemben. Ha fennkölt hangnemben szánalmat akarunk kelteni, sírjunk, mint az asszonyok, verjük fejünket,[46] olykor öltsünk szomorú és zavart arckifejezést visszafogott, de határozott taglejtések kíséretében.

Jól tudom, milyen terhet vállaltam magamra, amikor a testmozgást szavakkal, a hangot pedig leírással kívántam utánozni. Ám ha nem bíztam is abban, hogy e kérdésekről elég megfelelően lehet írni, és ha ez lehetetlen is, azt, amit leírtam, mégsem tartom haszontalannak, mert itt csak a legszükségesebbre akartam felhívni a figyelmet; a többit a gyakorlásra bízom. De tudnunk kell: a jó előadásmód lehetővé teszi, hogy úgy lássék, szívünkből beszélünk.

XVI. 28. Nunc ad thesaurum inventorum atque ad omnium partium rhetoricae custodem, memoriam, transeamus. Memoria utrum habeat quiddam artificiosi, an omnis ab natura proficiscatur, aliud dicendi tempus magis idoneum dabitur. Nunc proinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita de ea re loquemur. Placet enim nobis esse artificium memoriae; quare placeat, alias ostendemus; in praesentia, cuiusmodi sit ea, aperiemus.

Sunt igitur duae memoriae: una naturalis, altera artificiosa. Naturalis est ea, quae nostris animis insita est et simul cum cogitatione nata; artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam et ratio praeceptionis. Sed qua via in ceteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget, item fit in hac re, ut nonnumquam naturalis memoria, si cui data est egregia, **29.** similis sit huic artificiosae, porro haec artificiosa naturae commoda retineat et amplificet ratione doctrinae. Quapropter et naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia, et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii. Nec hoc magis aut minus in hac re, quam in ceteris artibus fit, ut ingenio doctrina, praeceptione natura nitescat. Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio, quod tute paulo post poteris intellegre; et si illi, freti ingenio, nostri non indigerent, tamen iusta causa daretur, quare iis, qui minus ingenii habent, adiumento velimus esse.

Nunc de artificiosa memoria loquemur. Constat igitur artificiosa memoria locis et imaginibus. Locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite aut natura aut manu sunt absoluti, ut eos facile naturali memoria conprehendere et amplecti queamus, ut aedes, intercolumnium, angulum, fornicem et alia, quae his similia sunt. Imagines sunt formae quaedam et notae et simulacra eius rei, quam

XVI. 28. Most pedig térjünk rá az összegyűjtött anyagok tárházára, a rétorika minden részének őrzőjére, az emlékezőtehetségre.[47] Hogy az emlékezőtehetség fejleszthető-e tanítással, vagy teljesen a természetes adottságoktól függ, erre más, alkalmasabb időben válaszolok. Most úgy beszélek róla, mintha már bizonyítottam volna, hogy az elmélet és az oktatás e téren is sokra képes. Úgy vélem ugyanis, hogy az emlékezőtehetségnek is megvan a maga tudománya. Hogy miért ez a véleményem, majd máshol indokolom meg. Egyelőre azt fejtem ki, milyen az emlékezőtehetség.

Nos, kétféle emlékezőtehetség van: az egyik a természetes, a másik a kifejlesztett.[48] A természetes velünk született és a gondolkodásunkkal együtt fejlődik; a kifejlesztett az, amit bizonyos irányítás és ésszerű képzés izmosít. Ahogy a született tehetség más téren is utánozza az elméleti tudást, az elmélet viszont erősíti és növeli a természetes adottságokat, ugyanúgy megtörténik e téren is, hogy olykor a természetes emlékezőtehetség, ha kiváló, **29.** hasonló lesz a kifejlesztetthez, a kifejlesztett viszont módszeres elméleti tudással megőrzi és továbbfejleszti a természetes adottságokat. Ezért a természetes emlékezőtehetséget is oktatással kell erősíteni, hogy kiváló legyen, ám az is, amit az elméleti tudás fejleszt ki, igényli a tehetséget. Itt sincs ez másképpen, mint a többi tudományban: az elmélet a tehetség fényében tündöklik, a tehetség pedig az elméleti tudásében. Ezért ez a tanítás azok számára is hasznos lesz, akik természettől jó emlékezőtehetségűek — ezt kissé később magad is tökéletesen beláthatod. És ha ezek tehetségükben bízva nem szorulnának is ránk, mégis alapos okunk volna rá, hogy segítségükre kívánjunk sietni azoknak, akik kevésbé tehetségesek.

Most a kifejlesztett emlékezőtehetségről fogok beszélni. A kifejlesztett emlékezőtehetség helyszíneken és képeken alapszik.[49] Helyszínnek nevezzük azokat a dolgokat, amelyeket a természet vagy az emberi kéz körülhatároltnak, befejezettnek és felismerhetőnek alkotott, s így természetes emlékezőtehetségünkkel könnyen felfoghatók és megragadhatók; például egy épület, egy oszlopköz, egy szöglet, egy boltív és más hasonlók. Képeknek nevezzük annak a dolognak bizonyos formáit, jeleit és képmásait, amit meg akarunk jegyezni; például ha egy

meminisse volumus; quod genus equi, leonis, aquilae memoriam si volemus habere, imagines eorum locis certis conlocare nos oportebit.

30. Nunc, cuiusmodi locos invenire et quo pacto reperire et in locis imagines constituere oporteat, ostendemus.

XVII. Quemadmodum igitur qui litteras sciunt, possunt id, quod dictatur eis, scribere et recitare, quod scripserunt, item qui mnemonica didicerunt, possunt, quod audierunt, in locis conlocare et ex his memoriter pronuntiare. Nam loci cerae aut chartae simillimi sunt, imagines litteris, dispositio et conlocatio imaginum scripturae, pronuntiatio lectioni. Oportet igitur, si volumus multa meminisse, multos nos nobis locos conparare, uti multis locis multas imagines conlocare possimus. Item putamus oportere ex ordine hos locos habere, ne quando perturbatione ordinis inpediamur, quo setius, quoto quoque loco libebit, vel ab superiore vel ab inferiore parte imagines sequi, et ea, quae mandata locis erunt, edere possimus; **XVIII.** nam ut, si in ordine stantes notos complures viderimus, nihil nostra intersit, utrum a summo an ab imo an a medio nomina eorum dicere incipiamus, item in locis ex ordine conlocatis eveniet, ut in quamlibebit partem quoque loco lubebit imaginibus commoniti dicere possimus id, quod locis mandaverimus; quare placet et ex ordine locos conparare. **31.** Locos, quos sumpserimus, egregie commeditari oportebit, ut perpetuo nobis haerere possint; nam imagines, sicuti litterae, delentur, ubi nihil utimur; loci, tamquam cera, remanere debent. Et, ne forte in numero locorum falli possimus, quintum quemque placet notari: quod genus, si in quinto loco manum auream conlocemus, si in decimo aliquem notum, cui praenomen sit Decimo; deinde facile erit inceps similis notas quinto quoquo loco conlocare.

XIX. Item commodius est in derelicta, quam in celebri regione locos conparare, propterea quod frequentia et obambulatio hominum conturbat et infirmat imaginum notas, solitudo conservat integras simulacrorum figuras. Praeterea dissimili forma atque natura loci conparandi sunt, ut distincti interlucere possint; nam si qui multa

lóra, egy oroszlánra vagy egy sasra akarunk emlékezni, képét egy meghatározott helyszínen kell elhelyeznünk.

30. Most azt mutatjuk meg, milyen helyszíneket kell kigondolni, és hogyan kell kitalálni és e helyszínekben elhelyezni a képeket.

XVII. Amiként azok, akik ismerik a betűket, le tudják írni azt, amit diktálnak nekik, és fel tudják olvasni, amit leírtak, akként azok, kik mnémotechnikát tanultak, el tudják helyezni helyszíneken azt, amit hallottak, és ezen helyszínek alapján emlékezetből elő tudják adni. Mert a helyszínek hasonlatosak a viasztáblához vagy a papiruszhoz, a képek a betűkhöz, a képek elrendezése és elhelyezése az íráshoz, az előadás pedig a felolvasáshoz. Ha sok mindent meg akarunk jegyezni, sok helyszínt kell összegyűjteni, és a sok helyszínen sok képet kell elhelyezni. Úgy véljük továbbá, hogy e helyszíneket megfelelő sorrendbe kell raknunk, hogy a sorrend felborulása soha ne akadályozhasson a képek követésében, akárhányadik helyszínről van is szó, a sorozat elején vagy a végén, és felidézhessük azt, amit a helyszínekre bíztunk. **XVIII.** Például, ha igen sok ismerősünket látnánk sorban állni, mindegy lenne számunkra, hogy a sor elejéről, végéről vagy közepéről kezdjük nevüket szólítani; ugyanígy történik a sorrendbe rakott helyszínek esetében is: a képektől emlékeztetve bármilyen irányban haladva bármelyik helyszín alapján elmondhatjuk azt, amit a helyszínekhez hozzárendeltünk; ezért vélem úgy, hogy a helyszíneket sorrendbe kell állítani. **31.** A kiválasztott helyszíneket erősen emlékezetünkbe kell vésnünk, hogy végérvényesen megragadjanak bennünk; mert a képek, mint a betűk, elmosódnak, amikor nem használjuk őket; a helyszíneknek, mint a viasztábláknak, meg kell maradniuk. És hogy véletlenül el ne tévesszük a helyekszínek számát, jelöljük meg minden ötödiket: például az ötödik helyszínbe aranykezet teszünk, a tizedikbe egyik ismerősünket helyezzük, akinek neve Decimus. Könnyű lesz ezután, folytatva a sort, hasonló jeleket elhelyezni minden ötödik helyszínbe.

XIX. Előnyösebb továbbá elhagyatott, mint forgalmas vidékre tenni a helyszíneket, mert a sok járókelő és a nyüzsgés zavarja és gyengíti a képek jellemző vonásait, a néptelenség viszont sértetlenül megőrzi a képek körvonalait. Ezenkívül különböző formájú és természetű helyszíneket gyűjtsünk egybe, hogy kitűnhessenek az eltérések. Mert

intercolumnia sumpserit, conturbabitur similitudine, ut ignoret, quid in quoquo loco conlocarit. Et magnitudine modica et mediocris locos habere oportet; nam et praeter modum ampli vagas imagines reddunt et nimis angusti saepe non videntur posse capere imaginum conlocationem. **32.** Tum nec nimis inlustris nec vehementer obscuros locos habere oportet, ne aut obcaecentur tenebris imagines aut splendore praefulgeant. Intervalla locorum mediocria placet esse, fere paulo plus aut minus pedum tricenum; nam ut aspectus item cogitatio minus valet, sive nimis procul removeris sive vehementer prope admoveris id, quod oportet videri.

Sed quamquam facile est ei, qui paulo plura noverit, quamvis multos et idoneos locos conparare, tamen si qui satis idoneos invenire se non putabit, ipse sibi constituat, quam volet multos, licebit. Cogitatio enim quamvis regionem potest amplecti et in ea situm loci cuiusdam ad suum arbitrium fabricari et architectari. Quare licebit, si hac prompta copia contenti non erimus, nosmet ipsos nobis cogitatione nostra regionem constituere et idoneorum locorum commodissimam distinctionem conparare. De locis satis dictum est; nunc ad imaginum rationem transeamus.

XX. 33. Quoniam ergo rerum similes imagines esse oportet, ex omnibus rebus nosmet nobis similitudines eligere debemus. Duplices igitur similitudines esse debent, unae rerum, alterae verborum. Rerum similitudines exprimuntur, cum summatim ipsorum negotiorum imagines conparamus; verborum similitudines constituuntur, cum unius cuiusque nominis et vocabuli memoria imagine notatur. Rei totius memoriam saepe una nota et imagine simplici conprehendimus, hoc modo, ut si accusator dixerit ab reo hominem veneno necatum, et hereditatis causa factum arguerit, et eius rei multos dixerit testes et conscios esse; si hoc primum, ut ad defendendum nobis expeditum sit, meminisse volemus, in primo loco rei totius imaginem conformabimus; aegrotum in lecto cubantem faciemus ipsum illum, de quo agetur, si formam eius detinebimus; si eum non, at aliquem aegrotum non de minimo loco sumemus, ut cito in mentem venire possit. Et reum ad

ha valaki sok oszlopközt vesz fel, a hasonlóság úgy megzavarja, hogy nem tudja, mit hova helyezett. A helyszínek arányos, mégpedig közepes nagyságúak legyenek, mert a mértéktelenül nagyok bizonytalanná teszik a képeket, a túlságosan kicsik pedig szerintünk gyakran nem képesek befogadni a képeket. **32.** Aztán se túlságosan fényesek, se túlságosan sötétek ne legyenek a helyszínek, nehogy a sötétség elhomályosítsa a képeket, a ragyogás pedig vakítóvá tegye őket. A távolságok a helyszínek között közepesek legyenek, valamivel több vagy kevesebb, mint harminc láb. Mert ahogy a tekintet, úgy a gondolkodás is kevesebbre képes, ha túlságosan eltávolítod, vagy túlságosan közelre hozod azt, amit fel kell ismerni.

Ámbár annak, aki kissé több dolgot ismer, könnyű akármilyen sok és alkalmas helyszínt összegyűjtenie, de az is elképzelhet annyit, amennyit csak akar, aki úgy véli, hogy nem képes megfelelőket találni. A gondolkodás ugyanis bármilyen vidéket képes átfogni, és abban bármely helyszínt tetszés szerint elhelyezhet és felépíthet. Ezért szabadságunkban áll, hogy — ha nem vagyunk megelégedve a valóságban meglévő helyszínekkel — mi magunk saját fantáziánkkal hozzunk létre egy vidéket, és azon igen könnyen megkülönböztethető alkalmas helyszíneket rendezzünk be. A színhelyről eleget mondtam; most áttérek a képek elméletére.

XX. 33. Mivel tehát a képeknek hasonlóknak kell lenniük a dolgokhoz, mi magunknak kell kiválasztanunk minden dologhoz a hozzá hasonlót. Eszerint kétféle hasonlóságnak kell lennie, egyik a dolgoké, a másik a szavaké.[50] A dolgok hasonlóságát úgy fejezzük ki, hogy maguknak a dolgoknak a képeit nagy vonalakban összeállítjuk. A szavak hasonlóságát pedig úgy teremtjük meg, hogy minden egyes névnek és szónak az emlékét egy képpel jelöljük meg. Gyakran egyetlen jellel és egy egyszerű képpel jegyzünk meg egy egész eseményt; például amikor a vádló azt mondja, hogy a vádlott méreggel gyilkolta meg az áldozatát, és azzal vádolja, hogy örökségszerzés céljából tette, és hogy e tettnek sok tanúja és ismerője van. Ha ezt akarjuk először felidézni, helyezzük az egész esemény képét az első helyszínbe, hogy védekezéskor könnyen rendelkezésünkre álljon. Ha emlékezünk a sértett külsejére, képzeljük őt ágyban fekvő betegnek. Ha nem ismerjük, akkor egy másik beteget vegyünk, de ne alacsony rangút, hogy gyorsan

lectum eius adstituemus, dextera poculum, sinistra tabulas, medico testiculos arietinos tenentem: hoc modo et testium et hereditatis et veneno necati memoriam habere poterimus. **34.** Item deinceps cetera crimina ex ordine in locis ponemus; et, quotienscumque rem meminisse volemus, si formarum dispositione et imaginum diligenti notatione utemur, facile ea, quae volemus, memoria consequemur.

XXI. Cum verborum similitudines imaginibus exprimere volemus, plus negotii suscipiemus et magis ingenium nostrum exercebimus. Id nos hoc modo facere oportebit:

Iam domum itionem reges Atridae parant.

Primo in loco constituere debemus manus ad caelum tollentem Domitium, cum a Regibus Marciis loris caedatur; hoc erit: „Iam domum itionem reges"; in altero loco Aesopum et Cimbrum subornari, ut ad Ephigeniam, in Agamemnonem et Menelaum; hoc erit „Atridae parant". Hoc modo omnia verba erunt expressa. Sed haec imaginum conformatio tum valet, si naturalem memoriam exsuscitaverimus hac notatione, ut versu posito ipsi nobiscum primum transeamus bis aut ter eum versum, deinde tum imaginibus verba exprimamus. Hoc modo naturae subpeditabitur doctrina. Nam utraque altera separata minus erit firma, ita tamen, ut multo plus in doctrina atque arte praesidii sit. Quod docere non gravaremur, ni metueremus, ne, cum ab instituto nostro recessissemus, minus commode servaretur haec dilucida brevitas praeceptionis.

35. Nunc, quoniam solet accidere, ut imagines partim firmae et acres et ad monendum idoneae sint, partim inbecillae et infirmae, quae vix memoriam possint excitare, qua de causa utrumque fiat, considerandum est, ut cognita causa, quas vitemus et quas sequamur imagines, scire possimus.

XXII. Docet igitur nos ipsa natura, quid oporteat fieri. Nam si quas res in vita videmus parvas, usitatas, cottidianas, meminisse non

felidézhessük emlékét. És állítsuk oda az ágya mellé a vádlottat, jobbjában a poharat, baljában a végrendeletet, gyűrűsujján a kostök pénzeszacskót[51] tartva. Ilyen módon megjegyezhetjük a tanúkat, az örökséget és a megmérgezett áldozatot is. **34.** Majd ugyanígy a többi vádpontot is szép sorjában elhelyezzük a helyszíneken. És valahányszor fel akarjuk idézni az ügyet, ha a helyszíneket elrendezzük és a képeket gondosan megjelöljük, könnyen emlékezetünkbe idézhetjük azt, amit akarunk.

XXI. Ha a szavak hasonlóságát akarjuk képekkel kifejezni, nagyobb feladat hárul ránk, és képzeletünket erősebben kell foglalkoztatni. Ezt a következőképpen kell csinálni:

Királyaink, az Átridák, térnek haza.[52]

Az első helyszínbe képzeljük oda a kezét az ég felé emelő Domitiust, amint éppen a Marcius Rexek[53] korbácsolják. Ez idézi fel ezt: „Királyaink térnek haza." A második helyszínen Aesopust és Cimbert[54] öltöztessük Agamemnón és Menelaos jelmezébe, mint az Iphigeneia előadásán. Ez lesz „az Átridák". Így ábrázoljunk minden szót. A képeknek ez a kombinációja azonban akkor hatékony, ha e jelekkel a természetes emlékezetet ébresztjük fel; például ha adva van egy vers, először magunkban vegyük át kétszer-háromszor, és csak azután ábrázoljuk a szavakat képekkel. Így támogatja a mesterségbeli tudás a természetet. Mert egyik a másiktól elkülönítve kevésbé lesz hatékony:[55] mindenesetre az elméletre és a mesterségbeli tudásra sokkal inkább támaszkodhatunk. Nem vonakodnék ezt bebizonyítani, ha nem félnék attól, hogy eltérve tárgyamtól, veszélyeztetem tanításom világosságát és tömörségét.

35. Most, mivel rendszerint előfordul, hogy egyes képek olykor erősek, élesek és alkalmasak arra, hogy emlékeztessenek bennünket, más képek viszont gyöngék és elmosódottak, úgyhogy aligha képesek megmozgatni az emlékezetet, meg kell vizsgálni, mi okozza ezt, hogy az ok ismeretében tudhassuk, milyen képeket kerüljünk, és milyeneket keressünk.

XXII. Egyébként maga a természet tanít meg bennünket arra, hogy mit kell tennünk. Ha ugyanis a mindennapi életben jelentéktelen, megszokott és közönséges dolgokat látunk, nem jegyezzük meg azokat,

solemus, propterea quod nulla nova nec admirabili re commovetur animus; at si quid videmus aut audimus egregie turpe aut honestum, inusitatum, magnum, incredibile, ridiculum, id diu meminisse consuevimus. Itaque quas res ante ora videmus aut audimus, obliviscimur plerumque; quae acciderunt in pueritia, meminimus optime saepe; nec hoc alia de causa potest accidere, nisi quod usitatae res facile e memoria elabuntur, insignes et novae diutius manent in animo. **36.** Solis exortus, cursus, occasus nemo admiratur, propterea quia cottidie fiunt; at eclipses solis mirantur, quia raro accidunt, et solis eclipses magis mirantur, quam lunae, propterea quod hae crebriores sunt. Docet ergo se natura vulgari et usitata re non exsuscitari, novitate et insigni quodam negotio commoveri. Imitetur ars igitur naturam et, quod ea desiderat, id inveniat, quod ostendit, sequatur. Nihil est enim, quod aut natura extremum invenerit aut doctrina primum, sed rerum principia ab ingenio profecta sunt, exitus disciplina conparantur.

37. Imagines igitur nos in eo genere constituere oportebit, quod genus in memoria diutissime potest haerere. Id accidet, si quam maxime notatas similitudines constituemus; si non multas nec vagas, sed aliquid agentes imagines ponemus; si egregiam pulcritudinem aut unicam turpitudinem eis adtribuemus; si aliquas exornabimus, ut si coronis aut veste purpurea, quo nobis notatior sit similitudo; aut si qua re deformabimus, ut si cruentam aut caeno oblitam aut rubrica delibutam inducamus, quo magis insignita sit forma, aut ridiculas res aliquas imaginibus adtribuamus: nam ea res quoque faciet, ut facilius meminisse valeamus. Nam quas res veras facile meminerimus, easdem fictas et diligenter notatas meminisse non difficile est. Sed illud facere oportebit, ut identidem primos quosque locos imaginum renovandarum causa celeriter animo pervagemus.

XXIII. 38. Scio plerosque Graecos, qui de memoria scripserunt, fecisse, ut multorum verborum imagines conscriberent, uti, qui ediscere

mert sem újdonságukkal, sem rendkívüliségükkel nem keltik fel figyelmünket; de ha olyasmit látunk vagy hallunk, ami különösen becstelen vagy tisztességes, szokatlan, nagy, hihetetlen, nevetséges, arra sokáig szoktunk emlékezni. Így többnyire azt is elfelejtjük, amit magunk előtt látunk és hallunk, arra viszont, ami a gyermekkorunkban történt velünk, ragyogóan emlékszünk. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a megszokott dolgok könnyen kiesnek emlékezetünkből, de az újak és feltűnőek tartósabban megmaradnak lelkünkben. **36.** A nap fölkeltét, járását, lenyugvását senki sem csodálja, mert mindennap megtörténik; de a napfogyatkozást megcsodáljuk, mert ritkán fordul elő; és jobban megcsodáljuk a napfogyatkozást, mint a holdfogyatkozást, mert ez utóbbi gyakrabban megesik. A természet tehát azt mutatja, hogy a közönséges és hétköznapi dolgok nem hozzák izgalomba, az újszerű és feltűnő események viszont feltüzelik. Utánozza hát a tudomány a természetet, találja ki, mit kíván, és kövesse útmutatásait! Nincs ugyanis semmi, amit a természet talált volna fel utolsónak, vagy az elmélet elsőnek. A dolgok kezdetei a természetes hajlamokból indulnak ki, kibontakozásukat a tudomány biztosítja.

37. Eszerint olyan jellegű képeket kell összeállítanunk, amelyek a legtovább képesek megragadni emlékezetünkben. Ez akkor sikerül, ha a lehető legszembetűnőbb hasonlóságokat hozzuk létre; ha nem sok és nem határozatlan, hanem szemléletes képeket használunk; ha feltűnő szépséget vagy kirívó rútságot kölcsönözünk nekik; ha némelyeket felékesítünk, például koszorúval vagy bíborpalásttal, hogy jobban megjegyezzük a hasonlóságokat; vagy valamiképpen elcsúfítjuk, például véresen, sártól piszkosan vagy vörösre mázolva léptetjük fel, hogy minél feltűnőbb legyen a külsejük; vagy valamiféle nevetséges vonásokkal ruházzuk fel a képeket, mert ez is segíti, hogy könnyebben megjegyezhessük őket. Mert ha bizonyos létező dolgokat könnyen megjegyzünk, ugyanezeknek elképzelt és gondosan megjelölt változatát sem lesz nehéz megjegyezni. Ám feltétlenül szükséges, hogy gondolatban újra meg újra sebesen bejárjunk minden fontos helyszínt, hogy a képeket felfrissítsük.

XXIII. 38. Tudom, hogy a legtöbb görög, aki az emlékezőtehetségről írt, igyekezett sok szó képét egybegyűjteni, hogy a tanulók, készen

vellent, paratas haberent, ne quid in quaerendo consumerent operae. Quorum rationem aliquot de causis inprobamus: Primum, quod in verborum innumerabili multitudine ridiculum est mille verborum imagines conparare. Quantulum enim poterunt haec valere, cum ex infinita verborum copia modo aliud modo aliud nos verbum meminisse oportebit? Deinde cur volumus ab industria quemquam removere, ut, ne quid ipse quaerat, nos illi omnia parata quaesita tradamus? Praeterea similitudine alia alius magis commovetur. Nam ut saepe, formam si quam similem cuipiam dixerimus esse, non omnes habemus adsensores, quod alii videtur aliud, item fit in imaginibus, ut, quae nobis diligenter notata sit, ea parum videatur insignis aliis. **39.** Quare sibi quemque suo commodo convenit imagines conparare. Postremo praeceptoris est docere, quemadmodum quaeri quidque conveniat, et unum aliquod aut alterum, non omnia, quae eius generis erunt, exempli causa subicere, quo res possit esse dilucidior; ut cum de proemiis quaerendis disputamus, rationem damus quaerendi, non mille proemiorum genera conscribimus, item arbitramur de imaginibus fieri convenire.

XXIV. Nunc, ne forte verborum memoriam aut nimis difficilem aut parum utilem arbitrere, rerum ipsarum memoria contentus sis, quod et utilior sit et plus habeat facultatis, admonendus es, quare verborum memoriam non inprobemus. Nam putamus oportere eos, qui velint res faciliores sine labore et molestia facere, in rebus difficilioribus esse ante exercitatos. Nec nos hanc verborum memoriam inducimus, ut versus meminisse possimus, sed ut hac exercitatione illa rerum memoria, quae pertinet ad utilitatem, confirmetur, ut ab hac difficili consuetudine sine labore ad illam facultatem transire possimus. **40.** Sed cum in omni disciplina infirma est artis praeceptio sine summa adsiduitate exercitationis, tum vero in mnemonicis minimum valet doctrina, nisi industria, studio, labore, diligentia conprobatur. Quam plurimos locos ut habeas et quam maxime ad praecepta adcommodatos, curare poteris; in imaginibus conlocandis exerceri cotidie convenit. Non enim, sicut a ceteris studiis abducimur nonnumquam occupatione, item ab hac re nos potest causa deducere aliqua. Numquam est enim, quin aliquid

kapva azokat, ne fordítsanak sok energiát keresgélésükre. Eljárásukat több okból helytelenítem: Először is, mert megszámlálhatatlanul sok szó esetében nevetséges ezer szó képét összeállítani. Ugyan mi hasznát vehetjük ennek, amikor a szavak végtelen tömegéből hol ezt, hol azt kell felidéznünk? Másodszor, mért akarunk bárkit is megfosztani a kutatás tevékenységétől azzal, hogy mindent készen tálalunk elé? Azonkívül mindenki más-más hasonlóságra reagál. Mert ahogy gyakran nem mindenki ért egyet azzal, ha azt állítjuk, hogy egy bizonyos alak hasonlít egy másikra, mert van akinek másképp tűnik, ugyanúgy megtörténik a képek esetében is, hogy ami számunkra pontosan felismerhetőnek látszik, az mások számára nem eléggé jellegzetes. **39.** Ezért legjobb, ha ki-ki tetszése szerint állítja össze a képeket. A tanár feladata legfeljebb abban áll, hogy megmutassa, mit milyen módszerrel kell keresni, és felhozzon példaként egy-két ilyen vagy olyan odavágó esetet — nem mindet —, hogy a dolog világosabb legyen. Amiként a bevezetés összeállításának tárgyalásakor az összeállítás módszerét adjuk meg, és nem írunk össze ezerféle bevezetést, akként kell ennek történnie a képek esetében is.

XXIV. Most, nehogy esetleg azt gondold: a szó szerinti tanulás túlságosan nehéz vagy kevéssé hasznos, és ezért megelégedj maguknak a tényeknek megjegyzésével, mert ez szerinted hasznosabb és értelmesebb is, ki kell fejtenem neked, miért nem helytelenítem a szó szerinti tanulást. Az a véleményem ugyanis, hogy előbb nehezebb dolgokban kell gyakorlatot szerezni azoknak, akik könnyebb dolgokat munka és fáradság nélkül akarnak elvégezni. A szó szerinti tanulást sem azért írjuk elő, hogy verseket tanulhassunk, hanem hogy e gyakorlattal olyan dolgoknak a megjegyzését segítsük, amelyek tényleg hasznosak, hogy e nehéz megszokáson keresztül fáradság nélkül juthassunk el a jó memóriáig. **40.** Minden tudományban keveset ér az elméleti képzés szakadatlan gyakorlás nélkül, ám legkevesebbet a mnémotechnikában, ha nem támogatja szorgalom, igyekezet, fáradozás és figyelem. Igyekezzél hát minél több helyszínt birtokba venni, s amennyire lehetséges, a szabályok előírása szerint; a képek elhelyezésében pedig naponta edzd magad. Más tanulmányainktól olykor elvonhat valamely elfoglaltság, e tevékenységtől azonban semmiféle ok nem tántoríthat el. Sohasem fordul elő ugyanis, hogy ne akarnánk valamit

memoriae tradere velimus, et tum maxime, cum aliquo maiore negotio detinemur. Quare, cum sit utile facile meminisse, non te fallit, quod tantopere utile sit, quanto labore sit adpetendum; quod poteris existimare utilitate cognita. Pluribus verbis ad eam te hortari non est sententia, ne aut tuo studio diffisi aut minus, quam res postulat, dixisse videamur.

De quinta parte rhetoricae deinceps dicemus; tu primas quasque partes in animo frequenta et, quod maxime necesse est, exercitatione confirma.

az emlékezetünkre bízni, különösen akkor, amikor valami nagyobb ügy foglalkoztat bennünket. Ezért, mivel hasznos dolog a jó emlékezőtehetség, világos előtted, mily nagy munkával kell törekedni arra, ami ennyire hasznos. Ezt magad is megítélheted, ha megtapasztaltad hasznosságát. Nincs szándékomban bőbeszédűen tovább buzdítani téged erre, nehogy azt a látszatot keltsem, hogy nem bízom igyekezetedben, vagy kevesebbet mondtam annál, mint amit a tárgy megkíván.

Mostantól fogva a rétorika ötödik részéről fogok beszélni. Te pedig gyakran forgasd elmédben és — ami a legfontosabb — gyakorlással tedd magadévá az előző négy részt.

LIBER QUARTUS

I. 1. Quoniam in hoc libro, Herenni, de elocutione conscripsimus, et, quibus in rebus opus fuit exemplis uti, nostris exemplis usi sumus, et id fecimus praeter consuetudinem Graecorum, qui de hac re scripserunt, necessario faciendum est, ut paucis rationem nostri consilii demus. Atque hoc necessitudine facere, non studio, satis erit signi, quod in superioribus libris nihil neque ante rem neque praeter rem locuti sumus. Nunc, si pauca, quae res postulat, dixerimus, tibi id, quod reliquum est artis, ita uti instituimus, persolvemus. Sed facilius nostram rationem intelleges, si prius, quid illi dicant, cognoveris.

Compluribus de causis putant oportere, cum ipsi praeceperint, quo pacto oporteat ornare elocutionem, unius cuiusque generis ab oratore aut poëta probato sumptum ponere exemplum.

Et primum se id modestia commotos facere dicunt, propterea quod videatur esse ostentatio quaedam non satis habere praecipere de artificio, sed etiam ipsos videri velle artificiose gignere exempla; hoc est, inquiunt, ostentare se, non ostendere artem. **2.** Quare pudor in primis est ad eam rem inpedimento, ne nos et solos probare, nos amare, alios contemnere et deridere videamur. Etenim cum possimus ab Ennio sumere aut a Gracco ponere exemplum, videtur esse arrogantia illa relinquere, ad sua devenire.

Praeterea exempla testimoniorum locum obtinent. Id enim, quod admonuerit et leviter fecerit praeceptio, exemplo sicut testimonio conprobatur. Non igitur ridiculus sit, si quis in lite aut in iudicio domesticis testimoniis pugnet? Ut enim testimonium, sic exemplum rei

NEGYEDIK KÖNYV

I. 1. Mivel ebben a könyvben, Herenniusom, a stílusról írok, és ahol példákat kell alkalmaznom, a saját példáimat alkalmazom, ezt pedig a görög rétorikaszerzők szokásától eltérően teszem, feltétlenül szükséges, hogy néhány szóval megindokoljam eljárásomat. És hogy ezt valóban szükségből, nem pedig túlbuzgóságból teszem, eléggé bizonyítja az, hogy az előző könyvekben sehol sem engedtem meg magamnak sem bevezetőket, sem kitérőket. Most néhány szükséges megjegyzés megtétele után ismertetem a még hátralevő szabályokat, úgy, ahogy elterveztem. De könnyebben megérted majd eljárásomat, ha előbb megismered, mit is mondanak ezek a görögök.

Amikor azt fejtegetik, hogyan kell díszíteni a stílust, úgy vélik, több okuk is van arra, hogy minden egyes díszítésfajtára tekintélyes szónoktól vagy költőtől[1] idézzenek példát.

Először is azt állítják, hogy szerénységtől indíttatva teszik ezt, mivel szerintük egyféle hivalkodásnak tetszik, ha nem elégszünk meg azzal, hogy tanítjuk a mesterséget, hanem magunk akarjuk a példákat is összemesterkedni. Ez — mondják — nem a tárgy bemutatása, hanem magunk mutogatása. **2.** Eszerint elsősorban a szerénység akadályoz meg, hogy még a látszatát is elkerüljük annak: csak magunkat tartjuk jónak, csak magunkat szeretjük, másokat megvetünk és kinevetünk. Mert amikor Enniustól vagy Gracchustól vehetünk példát,[2] önhittségnek tűnhet, ha azokét mellőzük, s a magunkéhoz folyamodunk.

Ezenkívül a példák bizonyítékul szolgálnak.[3] Azt ugyanis, amit a puszta tanítás nem tud elég nyomatékosan a lelkünkre kötni, példával mint bizonyítékkal erősítjük meg. Hát nem lenne nevetséges az, ha valaki egy viszályban vagy perben saját tanúskodásával bizonyítana?

confirmandae causa sumitur. Non ergo oportet hoc nisi a probatissimo sumi, ne, quod aliud confirmare debeat, egeat id ipsum confirmationis. Etenim necesse est, aut se omnibus anteponant et sua maxime probent, aut negent optima esse exempla, quae a probatissimis oratoribus aut poëtis sumpta sint. Si se omnibus anteponant, intolerabili arrogantia sunt; si quos sibi praeponant et eorum exempla suis exemplis non putant praestare, non possunt dicere, quare sibi illos anteponant. **II.** Quid? Ipsa auctoritas antiquorum non cum res probabiliores tum hominum studia ad imitandum alacriora reddit? Immo erigit omnium cupiditates et acuit industriam, cum spes iniecta est posse imitando Gracci aut Crassi consequi facultatem.

3. Postremo hoc ipsum summum est artificium res varias èt dispares in tot poëmatis et orationibus sparsas et vage disiectas ita diligenter eligere, ut unum quodque genus exemplorum sub singulos artis locos subicere possis. Hoc si industria solum fieri posset, tamen essemus laudandi, cum talem laborem non fugissemus; nunc sine summo artificio non potest fieri. Quis est enim, qui, non summe cum tenet artem, possit ea, quae iubeat ars, de tanta et tam diffusa scriptura notare et separare? Ceteri, cum legunt orationes bonas aut poëmata, probant oratores et poëtas, neque intellegunt, qua re commoti probent, quod scire non possunt, ubi sit nec quid sit nec quo modo factum sit id, quod eos maxime delectet; at is, qui et haec omnia intellegit, et idonea maxime eligit, et omnia in arte maxime scribenda redigit in singulas rationes praeceptionis, necesse est eius rei summus artifex sit. Hoc igitur ipsum maximum artificium est in arte sua posse et alienis exemplis uti.

4. Haec illi cum dicunt, magis nos auctoritate sua commovent quam veritate disputationis. Illud enim veremur, ne cui satis sit ad contrariam rationem probandam, quod ab ea steterint ii, et qui inventores huius

Mert ahogy a bizonyítékot, úgy a példát is annak megerősítésére hozzuk föl, amit mondunk. Következésképpen csak a legmegbízhatóbb helyről vehetjük a példát, nehogy maga az is bizonyításra szoruljon, aminek más valamit kellene bizonyítania. Ellenkező esetben ugyanis szükségszerűen vagy mindenki más elé helyezzük magunkat, és a sajátunkat tartjuk a legjobbnak, vagy tagadjuk azt, hogy azok a legjobb példák, amelyek a legkitűnőbb szónokoktól és költőktől származnak. Akik mindenki más elé helyezik magukat, elviselhetetlenül önteltek, ha pedig egyeseket többre tartanak ugyan maguknál, de úgy vélik, hogy a tőlük vett példák nem jobbak saját példáiknál, akkor nem tudják megmondani, miért tartják többre maguknál ezeket a szerzőket. **II.** Továbbá, a régiek tekintélye nem teszi-e a dolgokat egyrészt elfogadhatóbbá,[4] másrészt nem ébreszt-e az emberekben serényebb kedvet követésükre? De igen. Mindenkiben vágyat ébreszt, erősíti a szorgalmat, mert feltámad bennük a remény, hogy utánzással[5] elérhetik akár Gracchus, akár Crassus tehetségét.

3. Végül is az a legnagyobb művészet, ha az oly sok költeményben és szónoklatban elhintett és szétszórt változatos és eltérő idézeteket gondosan úgy válogatod össze, hogy az egyes példákat a szónoklattan megfelelő szabályaihoz sorolhasd. Ha ez csupán a szorgalmunkon múlna, akkor is dicséretet érdemelnénk, mert nem riadtunk vissza ettől a munkától; e válogatást azonban csak nagy szakmai tudással lehet elvégezni. Mert ki az, aki nem ismerve tökéletesen a szónoklattant, képes felismerni és kiválasztani mindazt az oly terjedelmes és szétágazó irodalomból, amit e mesterség igényel? Mások, mikor jó beszédeket vagy költeményeket olvasnak, dicsérik a szónokokat meg a költőket, és nem tudják, miért dicsérik, mivel nem képesek felfogni, hol van, miben áll és hogyan éri el a hatást az, ami a legnagyobb gyönyörűséget okozza nekik; viszont azt, aki mindezt átlátja és a legmegfelelőbb példákat választja ki, majd pedig szónoklattanában a tananyag megfelelő szabályaihoz sorolja, e mesterség legnagyobb szakértőjének kell tekinteni. Vagyis az, hogy saját elméleti munkánkban más példáit is fel tudjuk használni, már önmagában is igen nagy művészet.

4. Akik így érvelnek, azoknak engem jobban nyugtalanít a tekintélye, mint fejtegetéseik igazsága. Félő ugyanis, hogy akad, aki azért találja helyesnek a miénkkel ellenkező nézetet, mert azok

artificii fuerint et vetustate iam satis omnibus probati sint. Quodsi, illorum auctoritate remota, res omnes volent cum re conparare, intellegent non omnia concedenda esse antiquitati.

III. Primum igitur, ab eis quod de modestia dicitur, videamus, ne nimium pueriliter proferatur. Nam si tacere aut nil scribere modestia est, cur quicquam scribunt aut loquntur? Sin aliquid suum scribunt, cur, quo setius omnia scribant, inpediuntur modestia? Quasi si quis Olympia cum venerit cursum et steterit, ut mittatur, inpudentis dicat esse illos, qui currere coeperint, ipse intra carcerem stet et narret aliis, quomodo Ladas aut Boiscus Isthmiis cursitarint, sic isti, cum in artis curriculum descenderunt, illos, qui in eo, quod est artificii, elaborent, aiunt facere inmodeste, ipsi aliquem antiquum oratorem aut poëtam laudant aut scripturam, sic uti in stadium rhetoricae prodire non audeant. **5.** Non ausim dicere, sed tamen vereor, ne qua in re laudem modestiae venentur, in ea ipsa re sint inpudentes. „Quid enim tibi vis? — aliquis inquiat. — Artem tuam scribis, gignis novas nobis praeceptiones, eas ipse confirmare non potes, ab aliis exempla sumis. Vide ne facias inpudenter, qui tuo nomini velis ex aliorum laboribus libare laudem." Nam si eorum volumina prenderint antiqui oratores et poëtae, et suum quisque de libris suis tulerit, nihil istis, quod suum velint, relinquatur.

„At exempla, quoniam testimoniorum similia sunt, item convenit ut testimonia ab hominibus probatissimis sumi." Primum omnium exempla ponuntur nec confirmandi neque testificandi causa, sed demonstrandi. Non enim, cum dicimus esse exornationem, quae verbi causa constet ex similiter desinentibus verbis et sumimus hoc exemplum a Crasso: „quibus possumus et debemus", testimonium conlocamus, sed exemplum. Hoc interest igitur inter testimonium et exemplum: exemplo demonstratur id, quod dicimus, cuiusmodi sit;

képviselik, akik megalkották ezt a tudományt, és akiket mint régi tekintélyeket már mindenki elfogad. Ám ha tekintélyüket figyelmen kívül hagyva hajlandók lesznek minden érvet érvvel szembesíteni, meg fogják érteni, hogy nem szabad mindenben alávetni magunkat a régiségnek.

III. Először is nézzük meg, hogy az, amit ők a szerénységről mondanak, nem túlságosan gyerekes-e. Mert ha az a szerénység, hogy hallgatunk és semmit sem írunk, akkor ők miért írnak és mondanak bármit is. Ha pedig valamit is írnak a saját tehetségükből, miért akadályozza meg őket szerénységük abban, hogy mindent ugyanígy írjanak. Eljárásuk olyan, mintha valaki az olimpiai játékokra jönne, hogy a futóversenyen részt vegyen, és a rajthoz állva szerénytelennek mondaná azokat, akik futni kezdenek, maga pedig a rajtvonal[6] mögött maradva elmesélné másoknak, hogyan szokott futni Ladas vagy Boiscus[7] az isthmosi játékokon; ugyanígy ezek is, amikor a szónoki művészet küzdőterére szállnak, szerénytelennek mondják azokat, akik valamilyen művészi teljesítmény felmutatásán fáradoznak, míg maguk valamely régi szónokot, költőt vagy művet dicsérnek, anélkül azonban, hogy a rétorika versenypályájára kimerészkednének.[8] **5.** Nem szívesen mondom ki, de mégis attól tartok, hogy amiben a szerénység dicséretére vadásznak, ugyanabban szemérmetlenek. „Végül is mit akarsz? — mondhatná valaki. — A saját tanításodat írod le, új szabályokat alkotsz számunkra. Magad nem vagy képes bizonyítani őket, másoktól veszel példákat. Óvakodj attól, hogy szemérmetlenül mások verejtékéből szerezz dicséretet nevednek!"[9] Csakhogy ha a régi szónokok és költők kézbe vennék e rétorok köteteit, és mindegyik kivenné belőlük a magáét, semmi sem maradna, amit a sajátjuknak mondhatnának.

„De a példákat, mivel hasonlók a bizonyítékokhoz, ugyanúgy, mint a bizonyítékokat a legmegbízhatóbb emberektől kell venni."[10] Mindenekelőtt példákat nem bizonyítás, sem tanúskodás, hanem bemutatás céljából alkalmazunk. Amikor azt mondjuk, hogy díszítés az, például, ha egy kifejezés azonos végződésű szavakból áll, és ezt a példát vesszük Crassustól „akiknek kötelesek és készek vagyunk",[11] nem bizonyítékot hozunk, hanem példát. Bizonyíték és példa között ez a különbség: példával megmutatjuk, milyen az, amit mondtunk, bizonyítékkal pedig

testimonio, esse illud ita, ut nos dicimus, confirmatur. **6.** Praeterea oportet testimonium cum re convenire; aliter enim rem non potest confirmare. At id, quod illi faciunt, cum re non convenit. Quid ita? Quia pollicentur artem scribere, exempla proferunt ab iis plerumque, qui artem nescierunt. Tum quis est, qui possit id, quod de arte scripserit, conprobare, nisi aliquid scribat ex arte? Contraque faciunt, quam polliceri videntur. Nam cum scribere artem instituunt, videntur dicere se excogitasse, quod alios doceant; cum scribunt, ostendunt nobis, alii quid excogitarint.

IV. „At hoc ipsum difficile est — inquiunt —: eligere de multis." Quid dicitis difficile, utrum laboriosum an artificiosum? Laboriosum non statim praeclarum. Sunt enim multa laboriosa, quae si faciatis, non continuo gloriemini; nisi etiam, si vestra manu fabulas aut orationes totas transscripsissetis, gloriosum putaretis. Sin istud artificiosum egregium dicitis, videte, ne insueti rerum maiorum videamini, si vos parva res sicuti magna delectabit. Nam isto modo selegere rudis quidem nemo potest, sed sine summo artificio multi.**7.** Quisquis enim audivit de arte paulo plus, in elocutine praesertim, omnia videre poterit, quae ex arte dicentur; facere nemo poterit nisi eruditus. Ita ut, si Ennii de tragoediis velis sententias eligere aut de Pacuvianis periodos, sed quia plane rudis id facere nemo poterit, cum feceris, te litteratissimum putes, ineptus sis, propterea quod id facile faciat quivis mediocriter litteratus, item si, cum de orationibus aut poëmatis elegeris exempla, quae certis signis artificii notata sunt, quia rudis id nemo facere possit, artificiosissime te fecisse putes, erres, proterea quod isto signo videmus te nonnihil scire, aliis signis multa scire intellegemus. Quod si artificiosum est intellegere, quae sint ex arte scripta, multo est artificiosius ipsum scribere ex arte. Qui enim scribit artificiose, ab aliis

bebizonyítjuk, hogy úgy van, ahogy mondtuk. **6.** Ezenkívül a bizonyítéknak összhangban kell lennie a dologgal, mert másképpen nem erősítheti meg. De az, amit ők tesznek, nincs összhangban a dologgal. Miért? Mert az ígérik, hogy szónoklattant írnak, és többnyire olyanoktól vesznek példákat, akik nem ismerték a szónoklattant. Azután meg hogyan fogadtathatná el valaki azt, amit a szónoklattanról írt, ha nem írt semmit e szónoklattan szabályai szerint.[12] Bizony, az ellenkezőjét teszik annak, amit látszólag ígérnek. Mert amikor szónoklattan írásába fognak, úgy tűnik, mintha ők gondolták volna ki azt, amire másokat tanítanak; amikor pedig írnak, azt tálalják elénk, amit mások gondoltak ki.

IV. „De sok közül választani — mondják —: éppen ez a nehéz." Mit neveztek nehéznek, azt, ami fáradságos vagy azt, ami művészi? Ami fáradságos, nem feltétlenül dicséretes. Sok olyan fáradságos dolog van, amit megtéve nem fogtok máris dicsekedni, hacsak nem vélitek dicsőségnek azt, ha saját kezűleg szótárabokat vagy egész beszédeket másoltatok le.[13] Ha pedig ti ezt tartjátok a mesterség csúcsának, vigyázzatok, nehogy kitűnjék, mennyire nincs fogalmatok a nagyobb teljesítményekről, ha egy kisebb dolog úgy gyönyörködtet benneteket, mint ha nagy volna. Igaz, műveletlen ember nem képes így válogatni, de a művészet csúcsaitól távol állók közül sokan. **7.** Bárki ugyanis, aki valamivel többet hallott a szónoki művészetről, különösen a stílusról, képes mindazt felfogni, amit e művészet alapján mondanak; a szerint alkotni azonban senki más nem képes, csak a kiművelt ember. Amiként ha Ennius tragédiáiból válogatnál mondásokat[14] vagy Pacuviuséiból körmondatokat, és mivel egy teljesen műveletlen ember erre nem képes, máris igen műveltnek képzelnéd magadat, ostoba volnál, hiszen ezt bármely közepes műveltségű ember könnyen megteszi, hasonlóképpen ha beszédekből és költeményekből válogatnál ki példákat, amelyek a művészet bizonyos jeleit viselik magukon, és mivel egyetlen műveletlen ember sem képes ezt megtenni, azt gondolnád, hogy a lehető legnagyobb művészettel jártál el, tévednél, hiszen e jelből látjuk ugyan, hogy tudsz valamit, de más jelek kellenének ahhoz, hogy elhiggyük: sokat tudsz. Ha művészi teljesítmény felismerni azt, amit a művészet szabályai szerint írtak, sokkal művészibb az, ha magunk írunk e művészet szabályai szerint. Mert aki művészien ír, könnyen

commode scripta facile intellegere poterit; qui eliget facile, non continuo commode ipse scribet. Et, si est maxime artificiosum, alio tempore utantur ea facultate, non tum, cum parere et ipsi gignere et proferre debent. Postremo in eo vim artificii consumant, ut ipsi ab aliis potius eligendi, quam aliorum boni selectores existimentur.

Contra ea, quae ab iis dicuntur, qui dicunt alienis exemplis uti oportere, satis est dictum. Nunc, quae separatim dici possint, consideremus.

V. Dicimus igitur eos id, quod alienis utantur, peccare, cum magis etiam delinquere, quod a multis exempla sumant. Et de eo, quod postea diximus, antea videamus.

Si concederem aliena oportere adsumere exempla, vincerem unius oportere, primum quod hoc contra nulla staret illorum ratio. Licet enim eligerent et probarent quemlibet, qui sibi in omnes res subpeditaret exempla, vel poëtam vel oratorem, cuius auctoritate niterentur. Deinde interest magni eius, qui discere vult, utrum omnium omnia an omnia a nemine [aliud alium] putet consequi posse. Si enim putabit posse omnia penes unum colsistere, ipse quoque ad omnium nitetur facultatem. Si id desperarit, in paucis se exercebit; ipsis enim contentus erit, nec mirum, cum ipse praeceptor artis omnia penes unum reperire non potuerit. Allatis igitur exemplis a Catone, a Graccis, a Laelio, a Scipione, Galba, Porcina, Crasso, Antonio, ceteris, item sumptis aliis a poëtis et historiarum scriptoribus, necesse erit eum, qui discet, putare ab omnibus omnia, ab uno pauca vix potuisse sumi. **8.** Quare unius alicuius esse similem satis habebit; omnia, quae omnes habuerint, solum habere se posse diffidet. Ergo inutile est ei, qui discere vult, non putare unum omnia posse. Igitur nemo in hanc incideret opinionem, si ab uno exempla sumpsissent. Nunc hoc signi est ipsos artis scriptores non putasse unum potuisse in omnibus elocutionis partibus enitere, quoniam neque sua protulerunt neque unius alicuius aut denique

észreveszi, mit írtak mások megfelelően; aki könnyen válogat, nem feltétlenül képes maga is megfelelően írni. És — ha mégoly nagy művészi teljesítmény is — máskor kamatoztassák e képességüket, ne akkor, amikor maguknak is alkotniuk, teremteniük és szerezniük kell. Végül is fordítsák arra művészi képességüket, hogy inkább tőlük válogassanak mások, mintsem hogy jó kompilátorok hírébe kerüljenek.

Eleget érveltem azok véleménye ellen, akik szerint idegen példákat kell alkalmazni. Most szemügyre veszem saját véleményemet.

V. Én tehát ezt állítom: hibáznak, akik idegen példákat alkalmaznak, de ennél is nagyobb hibát követnek el azáltal, hogy sok forrásból veszik azokat.[15] Előbb nézzük ez utóbbi állításomat.

Ha megengedném azt, hogy idegen példákat alkalmazzunk, akkor kitartanék amellett, hogy egyetlen szerzőtől vegyük őket, először azért, mert ez ellen nem tudnának mit felhozni. Hiszen ők is kiválaszthatnának és elfogadhatnának bárkit, aki példákat szolgáltatna számukra minden szabályra, akár egy költőt, akár egy szónokot, és az ő tekintélyére támaszkodhatnának. Másodszor nagy jelentőségű a tanuló számára, hogy mit gondol, azt-e, hogy mindenki mindenre képes, vagy azt, hogy mindenre senki sem képes. Ha ugyanis úgy gondolja, hogy egy ember mindennek birtokába juthat, maga is törekedni fog arra, hogy minden képességet elsajátítson. Ha pedig nem reméli ezt, kevés dologban fogja képezni magát, mert megelégszik a kevéssel, és nem is csoda, hiszen szónoklattanára sem képes egy szerzőnél mindent megtalálni. Minthogy tehát Catótól, a Gracchusoktól, Laeliustól, Scipiótól, Galbától, Porcinától, Crassustól, Antoniustól[16] és másoktól veszi egyes példáit, másokat pedig a költőktől és a történetíróktól, szükségszerű, hogy a tanuló azt vélje: az összes szerzőtől mindenre lehet példát találni, egytől csak kevésre. **8.** Ezért megelégszik azzal, hogy közülük egyhez legyen hasonló. Nem fog bízni abban, hogy ő egyedül a birtokába juthat annak, amivel az összes rendelkezik. Tehát káros a tanuló számára azt gondolni, hogy egy ember nem képes mindenre.[17] Nos, senki sem jutna erre a véleményre, ha egy szerzőtől vették volna a példákat. Így azonban az a tény, hogy nem maguk alkották a példákat, és nem is egy vagy legfeljebb két szerzőtől vették, hanem az összes szónokoktól és költőktől, azt

duorum, sed ab omnibus oratoribus et poëtis exempla sumpserunt. Deinde, si quis velit artem demonstrare nihil prodesse ad dicendum, non male utatur hoc adiumento, quod unius omnes artis partes consequi nemo potuerit. Quod igitur iuvat eorum rationem, qui omnino non probent artem, id non ridiculum est ipsum artis scriptorem suo iudicio conprobare?

Ergo ab uno sumenda fuisse docuimus exempla, si semper aliunde sumerentur. **VI. 9.** Nunc omnino aliunde sumenda non fuisse sic intellegemus.

Primum omnium, quod ab artis scriptore adfertur exemplum, id eius artificii debet esse. Ut si quis purpuram aut aliud quippiam vendens dicat: „Sume a me, sed huius exemplum aliunde rogabo tibi quod ostendam", sic mercem ipsi qui venditant, aliunde exemplum quaeritant aliquod mercis, acervos se dicunt tritici habere, eorum exemplum pugno non habent, quod ostendant. Si Triptolemus, cum a se hominibus semen gigneretur, ipse ab aliis id hominibus mutuaretur, aut si Prometheus, cum mortalibus ignem dividere vellet, ipse a vicinis cum testo ambulans carbunculos corrogaret, ridiculus videretur: isti magistri, omnium dicendi praeceptores, non videntur sibi ridicule facere, cum id, quod aliis pollicentur, ab aliis quaerunt? Si qui se fontes maximos penitus absconditos aperuisse dicat, et haec sitiens cum maxime loquatur neque habeat, qui sitim sedet, non rideatur? Isti cum non modo dominos se fontium, sed se ipsos fontes esse dicant et omnium rigare debeant ingenia, non putant fore ridiculum, si, cum id polliceantur, arescant ipsi siccitate? Chares ab Lysippo statuas facere non isto modo didicit, ut Lysippus caput ostenderet Myronium, brachia Praxitelae, pectus Polycletium, sed omnia coram magistrum facientem videbat, ceterorum opera vel sua sponte poterat considerare; isti credunt eos, qui haec velint discere, alia ratione doceri posse commodius.

bizonyítja: maguk a rétorikaszerzők sem hitték, hogy egy szerző képes a stílus minden részében kitűnni. Végül, ha valaki azt akarná bizonyítani, hogy a rétorika tudása egyáltalán nem használ a beszédnek, ezt igencsak alátámaszthatná azzal, hogy a rétorika minden részét senki sem volt képes elsajátítani. Hát nem nevetséges, hogy a rétorikaszerző saját ítéletével bizonyítja azt, ami azoknak az elképzelését támogatja, akik e művészetet teljesen elvetik?[18]

Tehát bebizonyítottuk, hogy ha mindig máshonnan vennénk a példákat, akkor azokat egy szerzőtől kellene venni. **VI. 9.** Nos, az alábbiakból meg fogjuk érteni, hogy egyáltalán nem szabad máshonnan venni őket.

Mindenekelőtt, a rétorikaszerző által idézett példának a saját művészetéből kell származnia. Miként ha valaki bíbort vagy más effélét árul, s ezt mondja: „Tőlem vegyél, de a mintát mástól kérem, hogy megmutassam neked", így tesznek azok az árusok is, akik mástól kérnek mintát, azt mondván: van egy halom búzájuk, de nincs nekik belőle egy marokkal, amit megmutassanak.[19] Nevetséges lett volna, ha Triptolemos,[20] amikor a gabonamag adományát szétvitte az emberek közé, azt maga is másoktól kölcsönözte volna, vagy ha Prométheus, amikor tüzet akart ajándékozni a halandóknak, cserépfazékkal körbejárva a szomszédaitól kéregette volna a parazsat. Ugyanígy azok az oktatók, akik mindenkinek tanítják az ékesszólást, nem veszik észre, hogy mily nevetségesen járnak el, amikor azt, amit másoknak ígérnek, másoktól kérik. Hát nem nevetséges az, aki azt mondja, hogy bővizű, mélyen rejtőző forrásokat tárt fel, és miközben ezt mondja, rettenetesen szomjazik, és nincs mivel szomját enyhítenie? Amikor ezek a szerzők azt mondják, hogy nemcsak források birtokosai, hanem ők maguk a források, és amikor az a kötelességük, hogy öntözzék minden ember értelmét,[21] nem gondolnak arra, milyen nevetséges lesz, ha maguk szomjúságtól tikkadnak, miközben ezt ígérgetik? Charés nem úgy tanult meg Lysippostól szobrot készíteni, hogy Lysippos megmutatott neki egy myróni fejet, egy praxitelési kart, egy polykleitosi mellet,[22] hanem saját szemével látta, amikor mindezt a mester megalkotta. A többiek munkáit akár önszorgalomból is megtekinthette. Az ilyen rétorok bizony azt hiszik, hogy más módszerével jobban lehet tanítani azokat, akik el akarják sajátítani a rétorikát.

VII. 10. Praeterea ne possunt quidem ea, quae sumuntur ab aliis, exempla tam esse ad artem adcommodata, propterea quod in dicendo leviter unus quisque locus plerumque tangitur, ne ars appareat; in praecipiendo expresse conscripta ponere oportet exempla, uti in artis formam convenire possint; et post in dicendo, ne possit ars eminere et ab omnibus videri, facultate oratoris occultatur. Ergo etiam ut magis ars cognoscatur, suis exemplis melius est uti.

Postremo haec quoque res nos duxit ad hanc rationem, quod nomina rerum Graeca, quae convertimus, ea remota sunt a consuetudine. Quae enim res apud nostros non erant, earum rerum nomina non poterant esse usitata. Ergo haec asperiora primo videantur necesse est, id quod fiet rei, non nostra difficultate. Reliquum scripturae consumetur in exemplis; haec tamen aliena si posuissemus, factum esset, ut, quod commodi esset in hoc libro, id nostrum non esset; quod asperius et inusitatum, id proprie nobis adtribueretur. Ergo hanc quoque incommoditatem fugimus.

His de causis, cum artis inventionem Graecorum probassemus, exemplorum rationem secuti non sumus.

Nunc tempus postulat, ut ad elocutionis praecepta transeamus. Bipertita igitur erit nobis elocutionis praeceptio. Primum dicemus, quibus in generibus ferme semper omnis oratoria elocutio debeat esse; deinde ostendemus, quas res semper habere debeat.

VIII. 11. Sunt igitur tria genera, quae genera nos figuras appellamus, in quibus omnis oratio non vitiosa consumitur: unam gravem, alteram mediocrem, tertiam extenuatam vocamus. Gravis est, quae constat ex verborum gravium levi et ornata constructione. Mediocris est, quae constat ex humiliore neque tamen ex infima et pervulgatissima verborum dignitate. Attenuata est, quam demissa est usque ad usitatissimam puri consuetudinem sermonis.

In gravi consumetur oratio figurae genere, si, quae cuiusque rei poterunt ornatissima verba reperiri, sive propria sive extranea, ad unam quamque rem adcommodabuntur, et si graves sententiae, quae in amplificatione et commiseratione tractantur, eligentur; et si

VII. 10. Ezenkívül a másoktól vett példák nem alkalmazhatók tökéletesen a rétorika szabályaira, mivel a beszéd során csak halványan idézik fel a stilisztika egyes jelenségeit, nehogy a művészi szándék feltűnő legyen.[23] Az oktatásban azonban egyértelműen megfogalmazott példákat kell adni, hogy a rétorika szabályainak megfelelhessenek. Később, beszéd közben a szónoki tehetség elrejti a mesterségbeli tudást, hogy szembeszökő ne legyen és ne vehesse észre mindenki. Tehát a szónoklat szabályainak jobb elsajátítása szempontjából is előnyösebb saját példamondatokat alkalmazni.

Végül ennek a módszernek követésére indított az a tény is, hogy azok a görög szakszavak, amelyeket lefordítottam, idegenek a mi nyelvszokásunktól. A nálunk nem létező fogalmaknak ugyanis nem lehetett közkeletű elnevezése.[24] Ezek eleinte szükségszerűen kissé nehézkesnek tetszenek, de ez a tárgy természetéből fakad, nem az én hibámból. Művem hátralevő részét a példáknak szentelem. Ha mármost mástól vettem volna azokat, nem lenne az enyém az, ami megnyerő ebben a könyvben, viszont nekem tulajdonítanák mindazt, ami nehézkesebb és szokatlanabb. Így hát ezt a buktatót is elkerültem.

Ezért bár helyeslem a görögök rétorikaelméletét — a példamondatok tekintetében nem követtem őket.

Itt az ideje, hogy rátérjek a stílus szabályaira. Nos, a stílusról szóló tanításom két részre oszlik. Előbb arról szólok, milyen nemekből kell állnia csaknem mindig valamennyi szónoki stílusnak, azután azt mutatom meg, milyen követelményeknek kell mindig megfelelnie.

VIII. 11. Három stílusnem van — én formának nevezem[25] —, minden helyes beszéd ezeket alkalmazza: az egyik a fennkölt, a másik a közepes, a harmadik az egyszerű. Fennkölt az, amely magasztos szavak csiszolt és ékes szövevényéből áll. Közepes az, amely alacsonyabb, de mégsem a legalacsonyabb rendű és a leghétköznapibb szavakból áll. Egyszerű az, mely leereszkedik a legáltalánosabban használt tiszta köznyelvig.[26]

Fennkölt stílusú a beszéd, ha minden gondolat kifejezésére a fellelhető legékesebb szavakat alkalmazzuk, akár alapjelentésükben, akár átvitt értelemben és ha olyan emelkedett gondolatokat választunk, amelyeket a fokozásnál és a szánalomkeltésnél szoktunk

exornationes sententiarum aut verborum, quae gravitatem habebunt, de quibus post dicemus, adhibebuntur. In hoc genere figurae erit hoc exemplum: **12.** „Nam quis est vestrum, iudices, qui satis idoneam possit in eum poenam excogitare, qui prodere hostibus patriam cogitarit? Quod maleficium cum hoc scelere conparari, quod huic maleficio dignum supplicium potest inveniri? In iis, qui violassent ingenuum, matremfamilias constuprassent, volnerassent aliquem aut postremo necassent, maxima supplicia maiores consumpserunt; huic truculentissimo ac nefario facinori singularem poenam non reliquerunt. Atque in aliis melaficiis ad singulos aut ad paucos ex alieno peccato iniuria pervenit; huius sceleris qui sunt adfines, uno consilio universis civibus atrocissimas calamitates machinantur. O feros animos! O crudeles cogitationes! O derelictos homines ab humanitate! Quid agere ausi sunt aut cogitare possunt? Quo pacto hostes revulsis maiorum sepulchris, diiectis moenibus, ovantes inruerent in civitatem; quo modo deum templis spoliatis, optimatibus trucidatis, aliis abreptis in servitutem, matribusfamilias et ingenuis sub hostilem libidinem subiectis, urbs acerbissimo concidat incendio conflagrata; qui se non putant id, quod voluerint, ad exitum perduxisse, nisi sanctissimae patriae miserandum scelerati viderint cinerem. Nequeo verbis consequi, iudices, indignitatem rei, sed neglegentius id fero, qui vos mei non egetis. Vester enim vos animus amantissimus rei publicae facile edocet, ut eum, qui fortunas omnium voluerit prodere, praecipitem proturbetis ex ea civitate, quam iste hostium spurcissimorum dominatu nefario voluerit obruere."

IX. 13. In mediocri figura versabitur oratio, si haec, ut ante dixi, aliquantum demiserimus neque tamen ad infimum descenderimus, sic: „Quibuscum bellum gerimus, iudices, videtis: cum sociis, qui pro nobis pugnare et imperium nostrum nobiscum simul virtute et industria conservare soliti sunt. Ii cum se et opes suas et copiam necessario norunt, tum vero nihilominus propter propinquitatem et omnium rerum societatem, quid omnibus rebus populus Romanus posset, scire et existimare poterant. Ii, cum deliberassent nobiscum bellum gerere,

hasznosítani, és ha olyan gondolat- és szóalakzatokkal élünk, amelyeknek súlya van; ezekről később beszélünk. E stílusnemre legyen a példánk a következő:[27] **12.** „Hát van köztetek, bírák, olyan, aki eléggé megfelelő büntetést tudna kigondolni annak, aki az ellenségnek akarta elárulni hazáját?[28] Mily gonoszságot lehetne e bűnnel egybevetni, mily méltó büntetést e gazságra föltalálni? Azokat, akik szabad embert bántalmaztak, akik családanyákat megbecstelenítettek, másokat pedig megsebeztek vagy megöltek, őseink a legsúlyosabban büntették: erre a tettre, mely a legborzasztóbb és a legbecstelenebb, különleges büntetést nem hagytak hátra. Az egyéb gonosztettek esetében egyeseket vagy keveseket ért jogtalanság más bűne folytán, ám akik erre a bűntettre vetemedtek, egyetlen tervükkel valamennyi polgárt rettenetes bajjal készek tönkrezúzni. Ó, elvadult szívek! Ó, véres gondolatok! Ó, emberségből kivetkőzött emberi fajzat! Mit merészeltek tenni, vagy mit forgatnak elméjükben? Hogy miként tör be ujjongva az ellenség városunkba, felforgatva őseink sírjait, ledöntve a falakat? Hogy hogyan omlik le a borzalmas tűzvésztől fölégetett város, miután kifosztották templomait isteneinknek, lemészárolták legjobbjainkat, másokat szolgaságba hurcoltak, családanyáinkat és szabad polgárainkat kiszolgáltatták az ellenség rút vágyának?[29] E bűnösök csak akkor hagynak fel tervük végrehajtásával, ha már látják legszentebb hazánk siralmas hamvait. Szavakkal nem tudom kifejezni, bírák, hogy e tett mily becstelen, de mégsem nyugtalankodom, mert ti nem szorultok énrám. Államunkat hőn szerető lelketek könnyen megtanít titeket arra, hogyan vessétek ki azt, ki árulón tört mindnyájunk életére, abból a városból, amelyet ő a legocsmányabb ellenségek rút uralmával kívánt elpusztítani."[30]

IX. 13. Közepes stílusú a beszéd, ha a fentebb mondottak szerint valamelyest leereszkedünk, de nem bocsátkozunk le a legmindennapibb stílusig; például: „Látjátok, bírák, kikkel háborúskodunk: szövetségeseinkkel, akik megszokták, hogy értünk harcoljanak, és birodalmunkat velünk együtt erénnyel és igyekezettel őrizzék. Ezek saját magukat, gazdagságukat és erejüket szükségképpen ismerik, ugyanakkor azonban közelségünk és minden dolgunk közössége folytán azt is megismerhették és felbecsülhették, hogy mire képes minden téren a római nép. Amikor úgy határoztak, hogy ellenünk

quaeso, quae res erat, qua freti bellum suscipere conarentur, cum multo maximam partem sociorum in officio manere intellegerent? Cum sibi non multitudinem militum, non idoneos imperatores, non pecuniam publicam praesto esse viderent? Non denique ullam rem, quae res pertinet ad bellum administrandum? Si cum finitumis de finibus bellum gererent, si totum certamen in uno proelio positum putarent, tamen omnibus rebus instructiores et apparatiores venirent; nedum illi imperium orbis terrae, cui imperio omnes gentes, reges, nationes partim vi, partim voluntate consenserunt, cum aut armis aut liberalitate a populo Romano superati essent, ad se transferre tantulis viribus conarentur. Quaeret aliquis: Quid? Fregellani non sua sponte conati sunt? Eo quidem isti minus facile conarentur, quod, illi quemadmodum discessent, videbant. Nam rerum inperiti, qui unius cuiusque rei de rebus ante gestis exempla petere non possunt, ii per inprudentiam facillime deducuntur in fraudem; at ii, qui sciunt, quid aliis acciderit, facile ex aliorum eventis suis rationibus possunt providere. Nulla igitur re inducti, nulla spe freti arma sustulerunt? Quis hoc credet, tantam amentiam quemquam tenuisse, ut imperium populi Romani temptare auderet nullis copiis fretus? Ergo aliquid fuisse necessum est. Quid aliud, nisi id, quod dico, potest esse?"

X. 14. In adtenuato figurae genere, id quod ad infimum et cottidianum sermonem demissum est, hoc erit exemplum: „Nam ut forte hic in balineas venit, coepit, postquam perfusus est, defricari; deinde, ubi visum est, ut in alveum descenderet, ecce tibi iste de traverso: »Heus — inquit — adolescens, pueri tui modo me pulsarunt; satis facias oportet.« Hic, qui id aetatis ab ignoto praeter consuetudinem appellatus esset, erubuit. Iste clarius eadem et alia dicere coepit. Hic vix: »Tamen — inquit — sine me considerare.« Tum vero iste clamare voce ista, quae perfacile cuivis rubores eicere potest; ita

háborút kezdenek, kérdem én, miben bízva igyekeztek vállalni ezt a háborút, jóllehet tudták, hogy szövetségeseink legnagyobb része hűségesen kitart mellettünk; jóllehet látták, hogy nincs sok katonájuk, nincsenek alkalmas hadvezéreik, és nem áll rendelkezésükre állami kincstár? Egyszóval semmi olyan feltételük nincs meg, ami a hadviseléshez szükséges. Még ha szomszédaikkal viselnének háborút határkérdések miatt, még ha úgy vélnék, hogy az egész harc eldőlhet egyetlen csatában, akkor is minden tekintetben felszereltebben és felkészültebben kellene támadniuk. Hogyan kísérelhették meg akkor, hogy ily csekély erőkkel magukhoz ragadják a földkerekség uralmát,[31] azt az uralmat, melyet minden nép, király és nemzet — részben erőszaknak engedve, részben önszántából — elfogad, mert a római nép legyőzte fegyvereivel vagy nagylelkűségével. Kérdezhetné valaki, ugyan miért? Hát Fregellae[32] lakói nem szánták rá önmagukat önként ugyanerre? Éppen ezért nem lett volna szabad ezeknek elhamarkodottan dönteniük, hiszen látták, hogyan jártak amazok. Mert akik nem jártasak a történelemben és nem képesek rá, hogy minden ügyükre korábban történt eseményekből keressenek példát, tudatlanságból igen könnyen tévedésbe esnek. Azok viszont, akik tudják, mi történt másokkal, mások sorsából könnyen megítélhetik saját döntéseiket.[33] Tehát minden ok nélkül, minden remény nélkül fogtak fegyvert? Ki hiszi el, hogy ilyen ostoba legyen valaki: meg merje támadni a római nép birodalmát, ha semmi sincs, amire támaszkodhatnék? Következésképpen szükségszerűen létezett valami ilyesmi. Mi más lehetett az, mint amiről beszélek?"[34]

X. 14. Az egyszerű stílusra, amely az alsóbbrendű és a mindennapi beszéd szintjére száll le, ez lesz a példánk: „Történt egyszer, hogy a barátom elment a fürdőbe. Miután lezuhanyozott, kezdték ledörzsölni; aztán éppen amikor elhatározta, hogy lemegy a medencébe, hát ez váratlanul így szólt hozzá: »Hé, fiatalember, szolgáid az előbb szemtelenkedtek velem; szolgáltass elégtételt!« Az ifjú elpirult, hiszen korához képest oly szokatlanul vonta kérdőre egy idegen. Az meg még hangosabban megismételte ugyanezt és még meg toldotta mással is. Ez éppen csak ennyit válaszolt: »Engedd meg legalább, hogy utánanézzek a dolognak!« Mire az olyan hangnemben kezdett kiabálni, hogy könnyen az arcába kergethetné a vért bárkinek:[35] olyan arcátlanul és

petulans est atque acerba, ne ad solarium quidem, ut mihi videtur, sed pone scaenam et in eiusmodi locis exercitata. Conturbatus est adolescens: nec mirum, cui etiam nunc paedagogi lites ad oriculas versarentur inperito huiusmodi conviciorum. Ubi enim iste vidisset scurram exhausto rubore, qui se putaret nihil habere, quod de existimatione perderet, ut omnia sine famae detrimento facere posset?"

15. Igitur genera figurarum ex ipsis exemplis intellegi poterant. Erat enim et adtenuata verborum constructio quaedam et item alia in gravitate, alia posita in mediocritate.

Est autem cavendum, ne, dum haec genera consectemur, in finitima et propinqua vitia veniamus. Nam gravi figurae, quae laudanda est, propinqua est ea, quae fugienda; quae recte videbitur appellari, si sufflata nominabitur. Nam ita ut corporis bonam habitudinem tumor imitatur saepe, item gravis oratio saepe inperitis videtur ea, quae turget et inflata est, cum aut novis aut priscis verbis aut duriter aliunde translatis aut gravioribus, quam res postulat, aliquid dicitur, hoc modo: „Nam qui perduellionibus venditat patriam, non satis subplicii dederit, si praeceps in Neptunias depultus erit lacunas. Poenite igitur istum, qui montis belli fabricatus est, campos sustulit pacis." In hoc genus plerique cum declinantur et ab eo, quo profecti sunt, aberrarunt, specie gravitatis falluntur nec perspicere possunt orationis tumorem.

XI. 16. Qui in mediocre genus orationis profecti sunt, si pervenire eo non potuerunt, errantes perveniunt ad confinii genus eius generis; quod appellamus dissolutum, quod est sine nervis et articulis; ut hoc modo appellem „fluctuans" eo, quod fluctuat huc et illuc, nec potest confirmate neque viriliter sese expedire. Id est eiusmodi: „Socii nostri cum belligerare nobiscum vellent, profecto ratiocinati essent etiam atque etiam, quid possint facere, si quidem sua sponte facerent et non haberent hinc adiutores multos, malos homines et audaces. Solent enim diu cogitare omnes, qui magna negotia volunt agere". Non potest

sértően, hogy nyilván nem a napóránál[36] gyakorolta be, hanem a színpad[37] mögött és más hasonló helyeken. Az ifjú zavarba jött. Nem is csoda, hiszen még tanítójának szavai csengtek a fülében, és nem szokott hozzá az efféle gyalázkodásokhoz. Ugyan hol is láthatott volna egy ilyen szégyenérzetétől megfosztott pojácát, aki azt hiszi, hogy nincs már egy fikarcnyi becsülete sem, amit elveszíthetne, és már mindent megtehet anélkül, hogy jóhírének ártana?"[38]

15. E példák tehát önmagukban is alkalmasak arra, hogy megvilágítsák a stílusnemeket. Egyszerű szókapcsolatok szerepelnek ugyanis az egyszerűben, mások a fennköltben és ismét mások a közepesben.

Óvakodnunk kell azonban attól, hogy e stílusnemek megvalósítására törekedve, velük határos és hozzájuk közel álló hibába[39] essünk. Mert a fennkölt stílushoz, amely dicsérendő, közel esik az, amely kerülendő; ezt helyes szóval dagályosnak mondhatnánk. Mert amiként a daganat gyakran hasonló a test egészséges részéhez,[40] gyakran fennköltnek tűnik a műveletlenek előtt az, ami dagályos és nagyhangú, amikor valamit új vagy régies szavakkal, vagy máshonnan otrombán átvett metaforákkal fejezünk ki, vagy súlyosabbakkal annál, mint amit a tárgy megkíván, ilyenféleképpen: „Mert aki elleneinek áruba bocsátja hazáját, nem fog az kellőképpen megbűnhődni, ha hanyatthomlok letaszítják a neptunusi mélyedésekbe.[41] Büntessétek hát meg őt, aki kikovácsolta a háború hegyeit, és eltűntette a béke mezőit." Amikor ezt a stílusnemet elvétik, és messze kerülnek attól, ahová eljutni akartak, többnyire a fennköltség látszatának esnek áldozatul, és nem képesek észrevenni, milyen dagályosan beszélnek.

XI. 16. Akik közepes stílusra törekszenek a beszédben, és nem tudják megvalósítani, eltévelyedve hozzá közel eső stílusnemhez érnek, melyet lazának nevezünk, mivel izom és izület nélküli.[42] Emiatt „szétfolyónak" is nevezhetném, mert ide-oda hullámzik, és nem képes határozottan és férfiasan kibontakozni. Például: „Szövetségeseink, amikor háborút akartak viselni ellenünk, igazán újra és újra megfontolhatták volna, mit tudnak tenni, ha valóban saját elhatározásukból tették volna, és ha nem lett volna itt is sok segítőjük,[43] gonosz és vakmerő emberek. Mert előbb hosszasan meg szokták fontolni mindazok, akik nagy dolgokat akarnak cselekedni."[44] Az efféle beszéd nem tudja

huiusmodi sermo tenere adtentum auditorem; diffluit enim totus neque quicquam conprehendens perfectis verbis amplectitur.

Qui non possunt in illa facetissima verborum attenuatione commode versari, veniunt ad aridum et exsangue genus orationis, quod non alienum est exile nominari, cuiusmodi est hoc: „Nam istic in balineis accessit ad hunc; postea dicit: »Hic tuus servus me pulsavit.« Postea dicit hic illi: »Considerabo.« Post ille convicium fecit et magis magisque praesentibus multis clamavit." Frivolus hic quidem iam et inliberalis est sermo: non enim est adeptus id, quod habet attenuata figura, puris et electis verbis conpositam orationem.

Omne genus orationis, et grave et mediocre et adtenuatum, dignitate adficiunt exornationes, de quibus post loquemur; quae si rarae disponentur, distinctam, sicuti coloribus, si crebrae conlocabuntur, obliquam reddunt orationem. Sed figuram in dicendo commutare oportet, ut gravem mediocris, mediocrem excipiat attenuata, deinde identidem commutentur, ut facile satietas varietate vitetur.

XII. 17. Quoniam, quibus in generibus elocutio versari debeat, dictum est, videamus nunc, quas res debeat habere elocutio commoda et perfecta. Quae maxime admodum oratori adcommodata est, tres res in se debet habere: elegantiam, conpositionem, dignitatem.

Elegantia est, quae facit, ut locus unus quisque pure et aperte dici videatur. Haec tribuitur in Latinitatem, explanationem. Latinitas est quae sermonem purum conservat, ab omni vitio remotum. Vitia in sermone, quo minus is Latinus sit, duo possunt esse: soloecismus et barbarismus. Soloecismus est, cum in verbis pluribus consequens verbum superiori non adcommodatur. Barbarismus est, cum verbis aliquid vitiose efferatur. Haec qua ratione vitare possumus, in arte grammatica dilucide dicemus. Explanatio est, quae reddit apertam et dilucidam orationem. Ea conparatur duabus rebus, usitatis verbis et propriis. Usitata sunt ea, quae versantur in [sermone] consuetudine cotidiana; propria, quae eius rei verba sunt aut esse possunt, qua de loquemur.

lekötni a hallgató figyelmét, mivel teljesen szétfolyik, és ha valamit megragad, nem képes azt szavakkal pontosan körülhatárolni.

Akik szóhasználatukban nem tudják illően megvalósítani azt az igen választékos egyszerűséget, amelyről fentebb beszéltem, azoknak száraz és vértelen lesz a beszéde, de joggal nevezhetném alpárinak is. Ez ilyesféle: „Mert ez a fürdőben odament ahhoz, majd azt mondta: »Itt meglökött a szolgád.« Ezután amaz ezt mondta neki: »Megvizsgálom.« Mire ez zajt csapott, és egyre hangosabban kiabált sokak jelenlétében." Az ilyen beszéd már ízléstelen és pórias, nem éri el ugyanis azt, amire az egyszerű stílus törekszik: a tiszta és jól megválogatott szavakból[45] szerkesztett beszédet.

Az egyes stílusnemeket — a fennköltet, a közepest és az egyszerűt — a jellegűknek megfelelő díszítések[46] illetik meg. Ezekről később beszélek. Ha csak helyenként alkalmazzuk őket, mintegy színekkel tagolják, ha sűrűn, zavarossá teszik a beszédet. A stílusnemeket azonban váltogatni kell szónoklás közben: a fennköltet közepes kövesse, a közepest egyszerű, majd többször is váltogassuk őket; e változatossággal[47] könnyen elkerülhetjük az unalmat.

XII. 17. Miután szóltam arról, hogy a stílusnak milyen stílusnemeken kell alapulnia, most nézzük meg, milyen követelményeknek feleljen meg a megnyerő, tökéletes stílus. Annak, amelyik leginkább megfelel a szónoknak, három erényt[48] kell egyesítenie: a választékosságot, a jól szerkesztettséget és a fenséget.

A választékosság eredményeképpen minden egyes gondolat érthetőnek és szabatosnak hat. Két eleme a helyes latinosság és a világosság. A helyes latinosság a beszédet minden hibától mentesen, tisztán őrzi meg. Két olyan hiba van, mely sérti beszédünk: a soloecismus és a barbarismus. Soloecismusról akkor beszélünk, ha az utóbb következő szó nem kapcsolódik szabályosan az előzőhöz. Barbarismus esetén a szavakban ejtünk valamiféle hibát.[49] Hogy hogyan kerülhetjük el ezeket a hibákat, azt egy nyelvtani kézikönyvben fogom világosan kifejteni.[50] A világosság szabatossá és érthetővé teszi a beszédet. Két eszközzel érjük el: közhasználatú és alapjelentésükben használt szavakkal.[51] A közhasználatú szavak azok, amelyek a mindennapi beszédben használatosak; az alapjelentésükben használt szavak azok, amelyek azt a dolgot jelentik vagy jelenthetik, amiről beszélünk.

18. Conpositio est verborum constructio, quae facit omnes partes orationis aequabiliter perpolitas. Ea conservabitur, si fugiemus crebas vocalium concursiones, quae vastam atque hiantem orationem reddunt, ut haec est:

Bacae aeneae amoenissime inpendebant;

et si vitabimus eiusdem litterae nimiam adsiduitatem, cui vitio versus hic erit exemplo — nam hic nihil prohibet in vitiis alienis exemplis uti —:

O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti,

et hic eiusdem poëtae:

quoiquam quicquam quemquam, quemque quisque conveniat, neget;

et si eiusdem verbi adsiduitatem nimiam fugiemus, eiusmodi:

nam cuius rationis ratio non extet, ei
rationi ratio non est fidem habere;

et si non utemur continenter similiter cadentibus verbis, hoc modo:

Flentes, plorantes, lacrimantes, obtestantes;

et si verborum transiectionem vitabimus, nisi quae erit concinna, qua de re posterius loquemur; quo in vitio est Caelius adsiduus, ut haec est: „In priore libro has res ad te scriptas, Luci, misimus, Aeli." Item fugere oportet longam verborum continuationem, quae et auditoris aures et oratoris spiritum laedit. His vitiis in conpositione vitatis reliquum operae consumendum est in dignitate.

XIII. Dignitas est, quae reddit ornatam orationem varietate distinguens. Haec in verborum et in sententiarum exornationes dividitur. Verborum exornatio est, quae ipsius sermonis insignita continetur perpolitione. Sententiarum exornatio est, quae non in verbis, sed in ipsis rebus quandam habet dignitatem. . . .

18. A szerkesztettség[52] a szavaknak olyan elrendezése, amely a beszéd minden részét egyaránt csiszolttá teszi. Úgy érjük el, ha kerüljük a magánhangzók gyakori torlódását — ezek durvává és tátogóvá teszik a beszédet, például:

Bacae aeneae amoenissime inpendebant[53]

— és ha elkerüljük ugyanannak a hangnak túl gyakori ismétlődését. E hibát a következő verssor szemlélteti — mert hibák esetében másoktól vett példákat is lehet alkalmazni —:

O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti;[54]

vagy ugyannak a költőnek egy másik sora:

quoiquam quicquam quemquam, quemque quisque conveniat,
neget.[55]

Továbbá ha elkerüljük ugyanannak a szónak gyakori ismétlését, például:

nam cuius rationis ratio non extet, ei
rationi ratio non est fidem habere admodum;[56]

és ha nem alkalmazunk egymás után hasonló végződésű szavakat, így:

Flentes, plorantes, lacrimantes, obtestantes;[57]

és ha kerüljük az összetartozó szavak egymástól való elválasztását, kivéve ha ez elősegíti a jóhangzást; erről később fogok beszélni. Caelius állandóan ebbe a hibába esik; például: *In priore libro has res ad te scriptas, Luci, misimus, Aeli.*[58] Hasonlóképpen kerülni kell az olyan hosszú körmondatokat, amelyek egyrészt bántják a hallgató fülét, másrészt elakasztják a szónok lélegzését. Miután leírtam, hogyan kell ezeket a hibákat elkerülni a szerkesztésben, munkám hátralevő részét a stílus fenségének szentelem.

XIII. A fenség az, ami a beszédet díszessé teszi, változatossággal ékesítve. Szó- és gondolatalakzatokban jut kifejezésre.[59] A szóalakzat magának a beszédnek finom csiszoltságában áll. A gondolatalakzat fensége nem a szavakban, hanem magukban a gondolatokban rejlik.[60]

[M. TULLI CICERONIS AD HERENNIUM LIBER V]

19. Repetitio est, cum continenter ab uno atque eodem verbo in rebus similibus et diversis principia sumuntur, hoc modo: „Vobis istuc adtribuendum est, vobis gratia est habenda, vobis ista res erit honori." Item: „Scipio Numantiam sustulit, Scipio Kartaginem delevit, Scipio pacem peperit, Scipio civitatem servavit." Item: „Tu in forum prodire, tu lucem conspicere, tu in horum conspectum venire conaris? audes verbum facere? audes quicquam ab istis petere? audes supplicium deprecari? Quid est, quod possis defendere? quid est, quod audeas postulare? quid est, quod tibi concedi putes oportere? Non ius iurandum reliquisti? non amicos prodidisti? non parenti manus adtulisti? non denique in omni dedecore volutatus es?" Haec exornatio cum multum venustatis habet tum gravitatis et acrimoniae plurimum. Quare videtur esse adhibenda et ad ornandam et ad exaugendam orationem.

Conversio est, per quam non, ut ante, primum repetimus verbum, sed ad postremum continenter revertimur, hoc modo: „Poenos populus Romanus iustitia vicit, armis vicit, liberalitate vicit." Item: „Ex quo tempore concordia de civitate sublata est, libertas sublata est, fides sublata est, amicitia sublata est: res publica sublata est." Item: „C. Laelius homo novus erat, ingeniosus erat, doctus erat, bonis viris et studiis amicus erat; ergo in civitate primus erat." Item: „Nam cum istos, ut absolvant te, rogas, ut peiurent, rogas, ut existimationem neglegant, rogas, ut leges populi Romani tuae libidini largiantur, rogas."

XIV. 20. Conplexio est, quae utramque conplectitur exornationem, ⟨ut et conversione et repetitione⟩ utamur, quam ante exposuimus, et ut repetatur idem verbum saepius et crebro ad idem postremum revertamur, hoc modo: „Qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Kartaginienses. Qui sunt, qui crudelissime bellum gesserunt? Kartaginienses. Qui sunt, qui Italiam deformaverunt? Kartaginienses. Qui sunt, qui sibi postulent ignosci? Kartaginienses. Videte ergo, quam

19. Anafora[61] esetében egymás után egy és ugyanazon szóval kezdjük a mondatokat, akár hasonló, akár eltérő gondolatokat fejeznek ki; így: „Nektek kell tulajdonítanunk ezt, nektek kell hálát adnunk, nektek hoz dicsőséget ez a tett." Továbbá: „Scipio felforgatta Numanitát, Scipio eltörölte Karthágót, Scipio békét szerzett, Scipio megőrizte az államot." Továbbá: „Te próbálsz megjelenni a Forumon, te próbálod meglátni a fényt, te próbálsz a szemük elé kerülni?[62] Merészelsz megszólalni? Merészelsz tőlük bármit is kérni? Merészelsz felmentésért könyörögni? Mit tudsz felhozni mentségedre? Mit merészelsz követelni? Mit kell hát szerinted megengedni neked? Nem szegted meg esküdet? Nem árultad el barátaidat? Nem emeltél kezet szülődre? Nem fetrengsz végül is mindenféle becstelenségben?" Ebben az alakzatban sok a báj, de még több a méltóság és az erő. Ezért, úgy vélem, a beszéd díszítésére és kifejezőerejének fokozására kell alkalmazni.

Epiforáról[63] beszélünk, amikor nem az első szót ismételjük meg, mint az imént, hanem folyamatosan az utolsót; így: „A római nép a punokat igazságossággal győzte le, fegyverekkel győzte le, nagylelkűséggel győzte le."[64] Továbbá: „Amikor az államból az egyetértés[65] eltűnt, a szabadság eltűnt, a hűség eltűnt, a barátság eltűnt: a köztársaság is eltűnt." Továbbá: „C. Laelius új ember volt; tehetséges volt, tanult volt, derék embereknek és jó törekvéseknek a barátja volt; tehát Rómában az első volt."[66] Továbbá: „Mert amikor tőlük felmentésedet kéred, hogy hamisan esküdjenek, azt kéred, hogy ne legyenek tekintettel hírnevükre, azt kéred, hogy a római nép törvényeit szeszélyednek alávessék, azt kéred."[67]

XIV. 20. A symploké[68] két díszítést egyesít, vagyis egyszerre alkalmazza az anaforát és az epiforát — az imént ismerkedtünk meg velük —, úgy, hogy részint többször megismételjük ugyanazt a szót, részint gyakran visszatérünk a mondat végén ugyanarra a szóra; például: „Kik azok, akik a békeszerződést gyakran megszegték? A karthágóiak. Kik azok, akik Itáliát meggyalázták? A karthágóiak. Kik azok, akik azt akarják, hogy megbocsássunk nekik? A karthágóiak.[69] Ítéljétek meg tehát, mennyire érdemlik meg, hogy kérésüket tel-

conveniat eos inpetrare." Item: „Quem senatus damnarit, quem populus damnarit, quem omnium existimatio damnarit, eum vos sententiis vestris absolvatis?"

Traductio est, quae facit, uti, cum idem verbum crebrius ponatur, non modo non offendat animum, sed etiam concinniorem orationem reddat, hoc pacto: „Qui nihil habet in vita iucundius vita, is cum virtute vitam non potest colere." Item: „Eum hominem appellas, qui si fuisset homo, numquam tam crudeliter hominis vitam petisset? At erat inimicus. Ergo inimicum sic ulcisci voluit, ut ipse sibi reperiretur inimicus?" Item: „Divitias sine divitis esse; tu vero virtutem praefer divitiis, nam si voles divitias cum virtute conparare, vix satis idoneae tibi videbuntur divitiae, quae virtutis pedisequae sint."

21. Ex eodem genere est exornationis, cum idem verbum ponitur modo in hac, modo in altera re, hoc modo: „Cur eam rem tam studiose curas, quae tibi multas dabit curas?" Item: „Nam amari iucundum sit, si curetur, ne quid insit amari." Item: „Veniam ad vos, si mihi senatus det veniam."

In his quattuor generibus exornationum, quae adhuc propositae sunt, non inopia verborum fit, ut ad idem verbum redeatur saepius; sed inest festivitas, quae facilius auribus diiudicari, quam verbis demonstrari potest.

XV. Contentio est, cum ex contrariis rebus oratio conficitur, hoc pacto: „Habet adsentatio iucunda principia, eadem exitus amarissimos adfert." Item: „Inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes." Item: „In otio tumultuaris, in tumultu es otiosus; in re frigidissima cales, in ferventissima friges; tacito cum opus est, clamas; ubi loqui convenit, obmutescis; ades, abesse vis; abes, reverti cupis; in pace bellum quaeritas, in bello pacem desideras; in contione de virtute loqueris, in proelio prae ignavia tubae sonitum perferre non potes." Hoc genere si distinguemus orationem, et graves et ornati poterimus esse.

22. Exclamatio est, quae conficit significationem doloris aut indignationis alicuius per hominis aut urbis aut loci aut rei cuiuspiam

jesítsük." Továbbá: „Akit a senatus elítélt, akit a nép elítélt, akit az egész közvélemény elítélt, azt akarjátok ti szavazataitokkal felmenteni?"

A traductio[70] lehetővé teszi, hogy amikor ugyanazt a szót gyakrabban alkalmazzuk, nemcsak hogy ne sértse az ízlést, hanem még ékesebbé is tegye a beszédet; így: „Aki számára az életben semmi sem kellemesebb az életnél, az nem képes az életét erényesen leélni." Továbbá: „Őt nevezed embernek, aki ha ember lett volna, sohasem tört volna oly kegyetlenül más ember életére? De ellensége volt. Azért akart tehát bosszút állni ellenségén, hogy önmaga ellenségének mutatkozzék?" Továbbá: „Hagyd a gazdagságot a gazdagra; te viszont helyezd az erényt a gazdagság elé, mert ha a gazdagsággal akarod az erényt egybevetni, aligha fogod méltónak tartani, hogy a gazdagság szolgája legyen az erénynek."[71]

21. Ugyanilyen jellegű alakzat, amikor ugyanazt a szót alkalmazzuk, egyszer ebben a jelentésben, máskor abban,[72] így: *Cur eam rem tam studiose curas, quae tibi multas dabit curas?* Továbbá: *Nam amari incundum sit, si curetur, ne quid insit amari.* Továbbá: *Veniam ad vos, si mihi senatus det veniam.*[73]

Abban a négy alakzatban, amelyről eddig beszéltünk, nem a szavak hiánya miatt történik, hogy gyakrabban visszatérünk ugyanarra a szóra, hanem mert van az ismétlésben valami olyan varázs, amit könnyebb füllel felfogni,[74] mint szóval megmagyarázni.

XV. Ellentét[75] esetén a kijelentés ellentétes dolgokon alapul; Például: „A hízelgésnek kellemes a kezdete, de a vége igen kellemetlen."[76] Továbbá: „Ellenségeiddel szemben kiengesztelhető vagy, de barátaiddal szemben kérlelhetetlen." Továbbá: „Pihenés idején nyüzsögsz, nyüzsgés idején pihensz. Amikor fagyosnak kell lenned, hevülsz, amikor hevülnöd kell, lehűlsz.[77] Mikor hallgatni kell, ordítasz, ahol beszélni illik, elnémulsz. Itt vagy: elvágyódol — eltávozol: visszakívánkozol.[78] Békében a háborút kívánod, háborúban a békét áhítod. Népgyűlésen a bátorságról beszélsz, a csatában gyávaságod miatt nem bírod elviselni a harsona hangját." Ha ezzel az alakzattal díszítjük beszédünket, egyszerre fenséges és ékes lesz.

22. A felkiáltás[79] fájdalmat vagy méltatlankodást fejez ki, akár egy ember, egy város, helység, akár valamely dolog megszólítása révén; így:

conpellationem, hoc modo: „Te nunc adloquor, Africane, cuius mortui quoque nomen splendori ac decori est civitati. Tui clarissimi nepotes suo sanguine aluerunt inimicorum crudelitatem." Item: „Perfidiosae Fregellae, quam facile scelere vestro contabuistis, ut, cuius nitor urbis Italiam nuper inlustravit, eius nunc vix fundamentorum reliquiae maneant!" Item: „Bonorum insidiatores, latrocinia, vitam innocentissimi cuiusque petistis; tantamne ex iniquitate iudiciorum vestris calumniis adsumpsistis facultatem?" Hac exclamatione si loco utemur, raro, et cum rei magnitudo postulare videbitur, ad quam volemus indignationem animum auditoris adducemus.

Interrogatio non omnis gravis est neque concinna, sed haec, quae, cum enumerata sunt ea, quae obsunt causae adversariorum, confirmat superiorem orationem, hoc pacto: „Cum igitur haec omnia faceres, diceres, administrares, utrum animos sociorum ab re publica removebas et abalienabas, an non? et utrum aliquem exornari oportuit, qui istaec prohiberet ac fieri non sineret, an non?"

XVI. 23. Ratiocinatio est, per quam ipsi a nobis rationem poscimus, quare quicque dicamus, et crebro nosmet a nobis petimus unius cuiusque propositionis explanationem. Ea est huiusmodi: „Maiores nostri si quam unius peccati mulierem damnabant, simplici iudicio multorum maleficiorum convictam putabant. Quo pacto? Quam inpudicam iudicarant, ea veneficii quoque damnata existimabatur. Quid ita? Qui necesse est eam, quae suum corpus addixerit turpissimae cupiditati, timere multos. Quos istos? Virum, parentes, ceteros, ad quos videt sui dedecoris infamiam pertinere. Quid postea? Quos tantopere timeat, eos necesse est, ut quoquo modo possit, veneficio petat. Quare necesse est? Quia nulla potest honesta ratio retinere eam, quam magnitudo peccati facit timidam, intemperantia audacem, natura mulieris inconsideratam. Quid? veneficii damnatam quid putabant? Inpudicam quoque necessario. Quare? Quia nulla facilius ad id maleficium causa, quam turpis amor et intemperans libido commovere potuit; tum cuius mulieris animus esset corruptus, eius corpus castum

„Téged szólítalak most, Africanus, mert neved halálod után is díszére és ékességére válik városunknak. A te dicső unokáid[80] azok, akik vérükkel táplálták kegyetlenségét ellenségeinknek." Továbbá: „Csalárd Fregellae,[81] mily könnyen tönkretett a bűnöd, mert ama városból, amelynek fénye nemrég egész Itáliát beragyogta, most még az alapok is alig maradtak meg!" Továbbá: „Jókra leselkedő fosztogatók, akik a legártalmatlanabbaknak is az életére törtök, nem a bírák gonoszsága teszi rágalmazástokat oly hatékonnyá?"[82] Ha megfelelő helyen, ritkán alkalmazzuk ezt az alakzatot, és csak amikor a téma nyilvánvalóan megkívánja, felébreszthetjük vele a kívánt méltatlankodást a hallgató lelkében.

Nem minden kérdés[83] hatásos és választékos, de az a kérdés igen, amely megerősíti korábbi érveinket, miután már felsoroltuk mindazt, ami az ellenfél álláspontjával szemben felhozható; így: „Amikor mindezeket tetted, mondtad és intézted, vajon el akartad fordítani és tántorítani szövetségeseink jóindulatát hazánktól, vagy sem? Vajon meg kellett bízni valakit azzal, hogy ezt megakadályozza és ne engedje megtörténni, vagy sem?"

XVI. 23. Az okoskodással[84] önmagunktól kérjük számon, hogy mit miért mondtunk, és folyton azt követeljük magunktól, hogy minden egyes állításunkat megindokoljuk; például: „Őseink, amikor egy asszonyt elítéltek valamely bűnért, úgy vélték, hogy ezzel az egy ítélettel sok gonosztettét bizonyították. Hogyan? Akit szemérmetlenség vádjával ítéltek el, arra szerintük a méregkeverés vádját is rábizonyították. Miért? Mert szükségszerű, hogy az, aki saját testét rút szenvedélyének engedte át, sokaktól féljen. Dehát kiktől? Férjétől, szüleitől és mindazoktól, akikről feltételezi, hogy az ő becstelensége miatt rossz hírbe kerültek. Na és aztán? Szükségszerű, hogy akiktől ennyire fél, azokat valamiképpen megmérgezze. Miért szükségszerű? Mert semmiféle tisztességes indok nem képes visszatartani azt, akit bűnének nagysága szorongóvá tesz, féktelensége vakmerővé, asszonyi természete meggondolatlanná. Na és akit méregkeverésért ítéltek el, arról mit gondoltak? Azt, hogy szükségképpen szemérmetlen is. Miért? Mert semmiféle más indok nem késztethet könnyebben efféle tettre, mint a rút bujaság és a féktelen szenvedély. Egyébként is a romlott lelkű asszonynak a testét sem tartották tisztának. Miért? A férfiak esetében is

esse non putaverunt. Quid? in viris idemne hoc observabant? Minime. Quid ita? Quia viros ad unum quodque maleficium singulae cupiditates inpellunt, mulieres ad omnia maleficia cupiditas una ducit."

Item: „Bene maiores hoc conparaverunt, ut neminem regem, quem armis cepissent, vita privarent. Quid ita? Quia, quam nobis fortuna facultatem dedisset, iniquum erat in eorum supplicium consumere, quos eadem fortuna paulo ante in amplissimo statu conlocarat. Quid, quod exercitum contra duxit? Desino meminisse. Quid ita? Quia viri fortis est, qui de victoria contendant, eos hostes putare; qui victi sunt, eos homines iudicare, ut possit bellum fortitudo minuere, pacem humanitas augere. Et ille, si vicisset, non idem fecisset? Non profecto tam sapiens fuisset. Cur igitur ei parcis? Quia talem stultitiam contemnere, non imitari consuevi."

24. Haec exornatio ad sermonem vehementer adcommodata est et animum auditoris retineat attentum cum venustate sermonis tum rationum expectatione.

XVII. Sententia est oratio sumpta de vita, quae aut quid sit aut quid esse oporteat in vita, breviter ostendit, hoc pacto: „Difficile est primum ... virtutes revereri, qui semper secunda fortuna sit usus." Item: „Liber is est existimandus, qui nulli turpitudini servit." Item: „Egens aeque est is, qui non satis habet, et is, cui satis nihil potest esse." Item: „Optima vivendi ratio est eligenda; eam iucundam consuetudo reddet."

Huiusmodi sententiae simplices non sunt inprobandae, propterea quod habet brevis expositio, si rationis nullius indiget, magnam delectationem. Sed illud quoque probandum est genus sententiae, quod confirmatur subiectione rationis, hoc pacto: „Omnes bene vivendi rationes in virtute sunt conlocandae, propterea quod sola virtus in sua potestate est, omnia praeterea subiecta sunt sub fortunae dominationem." Item: „Qui fortunis alicuius inducti amicitiam eius secuti sunt, hi, simul ac fortuna dilapsa est, devolant omnes. Cum enim recessit ea res, quae fuit consuetudinis causa, nihil superest, quare possint in amicitia teneri."

megfigyelték ugyanezt? Egyáltalán nem. Dehát miért? Mert a férfiakat az egyes gonosztettekre különféle vágyak indítják, a nőket viszont egyedül a bujaság hajtja mindenféle bűntett elkövetésére."[85]

Továbbá: „Őseink helyesen jártak el, amikor egyetlen olyan királyt sem fosztottak meg életétől, akit harcban fogtak el. Miért? Mert méltánytalanság lett volna azoknak elpusztítására felhasználni a szerencse nyújtotta lehetőséget, akiket ugyanez a szerencse segített kevéssel azelőtt magas méltóságra. De hát nem vezetett hadsereget ellenünk? Arra már nem gondolok. Miért nem? Mert a bátor férfi csak azokat ítéli ellenségének, akik a győzelemért küzdenek, a legyőzötteket viszont már csak embernek tekinti, hogy bátorsága a háború kegyetlenségét mérsékelhesse, embersége viszont a békét erősíthesse. És ő, ha győzött volna, nem ezt tette volna? Bizonyára nem lett volna ilyen bölcs. Hát akkor miért irgalmazol neki? Mert az efféle ostobaságot megvetni szoktam, nem pedig követni."[86]

24. Ez az alakzat különösen jól illik a csevegő stílushoz, és a hallgató figyelmét is ébren tartja, egyrészt a csevegés bájával, másrészt az indoklás érdekességével.

XVII. A szentencia[87] a mindennapi életből vett mondás, mely röviden megmutatja, mi történik vagy minek kellene történnie az életben; így: „Minden kezdet nehéz." ⟨Továbbá: „Nem szokta⟩ tisztelni az erényt az olyan ember, akinek mindig kedvezett a szerencse."[88] Továbbá: „Az tekintendő szabadnak, aki nem szolgál rút szenvedélynek."[89] Továbbá: „Egyaránt szűkölködő az, aki hiányt szenved, és akinek semmi sem elég."[90] Továbbá: „Válaszd a legjobb életelvet; kellemessé teszi majd a megszokás."[91]

Az efféle egyszerű szentenciákat nem kell elvetnünk, mert a tömör fogalmazás, ha további bizonyításra nem szorul, élvezetes. De azt a szentenciafajtát is helyeselnünk kell, amelyet indoklással is megerősítünk; például: „A jó élet valamennyi elvét az erényre kell alapoznunk, mert egyedül az erény független, minden más ki van szolgáltatva a szerencse uralmának." Továbbá: „Akik más barátságát csak gazdagsága miatt keresték, ha gazdagsága széthullott, eltűnnek tüstént. Mert mihelyt megszűnt a kapcsolatot fenntartó ok, semmi sem marad, ami barátságukat fenntarthatná."[92]

Sunt item sententiae, quae dupliciter efferuntur. Hoc modo sine ratione: „Errant, qui in prosperis rebus omnis impetus fortunae se putant fugisse; sapienter cogitant, qui temporibus secundis casus adversos reformidant." Cum ratione hoc pacto: **25.** „Qui adulescentium peccatis ignosci putant oportere, falluntur, propterea quod aetas illa non est impedimento bonis studiis. At ii sapienter faciunt, qui adulescentes maxime castigant, ut, quibus virtutibus omnem tueri vitam possint, eas in aetate maturissima velint conparare."

Sententias interponi raro convenit, ut rei actores, non vivendi praeceptores videamur esse; cum ita interponentur, multum adferent ornamenti. Et necesse est animi conprobet eam tacitus auditor, cum ad causam videat adcommodari rem certam ex vita et moribus sumptam.

XVIII. [Contrarium idem fere est, quod contentio.] Contrarium est, quod ex rebus diversis duabus alteram breviter et facile confirmat, hoc pacto: „Nam, qui suis rationibus inimicus fuerit semper, eum quomodo alienis rebus amicum fore speres?" Item: „Nam quem in amicitia perfidiosum cognoveris, eum quare putes inimicitias cum fide ⟨gerere⟩ posse? Aut qui privatus intolerabili superbia fuerit, eum commodum et cognoscentem sui fore in potestate qui speres, et qui in sermonibus et conventu amicorum verum dixerit numquam, eum sibi in contionibus a mendacio temperaturum?" Item: „Quos ex collibus deiecimus, cum his in campo metuimus dimicare? Qui cum plures erant, pares nobis esse non poterant, hi, postquam pauciores sunt, metuimus, ne sint superiores?"

26. Hoc exornationis genus breviter et continuatis verbis perfectum debet esse, et cum commodum est auditu propter brevem et absolutam conclusionem, tum vero vehementer id, quod opus est oratori, conprobat contraria re, et ex eo, quod dubium non est, expedit illud, quod est in dubio, ut dilui non possit aut multo difficillime possit.

Vannak olyan szentenciák is, amelyeket kettőzve adunk elő; indoklás nélkül; így: „Tévednek, akik szerencsés körülmények között azt gondolják, hogy a szerencse minden szeszélyét elkerülték; azok gondolkodnak bölcsen, akik boldog időkben is sorscsapástól rettegnek."[93] Indoklással így: **25.** „Akik úgy vélik, hogy a fiatalok hibáit el kell nézni, tévednek, mert a fiatal kor nem akadályozza a jó törekvéseket. De bölcsen cselekszenek azok, akik súlyos büntetéssel zabolázzák meg az ifjakat, hogy már kora ifjúságukban igyekezzenek elsajátítani azon erényeket, melyek egész életüket védelmezhetik."[94]

Alkalmazzuk ritkán az efféle szentenciákat, hogy kitűnjék: védőügyvédek vagyunk, nem erkölcsprédikátorok. Ha ritkán alkalmazzuk őket, hatásosan díszítik stílusunkat. A hallgató szükségképpen szótlanul helyesel szívében, mikor látja: ráillik a tárgyalt ügyre az a bizonyos gondolat, amit az életből s az emberi viszonyokból merítettünk.

XVIII. [Az ellentéten alapuló következtetés nagyjából ugyanaz, mint az ellentét.] Az ellentéten alapuló következtetés[95] esetén két ellentétes állítás közül az egyik a másikat tömören és szilárdan megerősíti; így: „Mert aki saját érdekeinek is ellensége volt mindig, attól hogyan várhatod, hogy más ügyének barátja lesz majd?"[96] Továbbá: „Mert akit a barátságban hitszegőnek ismersz, arról miért gondolod, hogy ellenségedként becsületes lesz? Vagy aki magánemberként elviselhetetlenül gőgös volt, hogyan remélheted attól, hogy hatalomra jutva előzékeny és önkritikus lesz? És aki magánbeszélgetésekben és baráti körben igazat sohasem mondott, az tartózkodik majd a hazugságtól a népgyűlésen?" Továbbá: „Akiket a hegyekről leszorítottunk, azokkal féljünk a sík mezőn harcolni? Amikor többen voltak, akkor sem bírtak velünk, most, mikor kevesebben vannak, féljünk attól, hogy legyőznek?" **26.** Az ilyenfajta alakzatnak tömören és ritmusosan kell befejeződnie, és amiként rövid és kerekded lezárása miatt kellemes hallgatni, akként hatásosan bizonyítja az ellentéttel azt, amit a szónoknak igazolnia kell, és a kétségtelenből fejti ki a kétest úgy, hogy nem lehet cáfolni, vagy csak nagyon nehezen.

XIX. Membrum orationis appellatur res breviter absoluta sine totius sententiae demonstratione, quae denuo alio membro orationis excipitur, hoc pacto: „Et inimico proderas". Id est unum, quod appellamus membrum; deinde hoc excipiatur oportet altero: „et amicum laedebas". Ex duabus membris suis haec exornatio potest constare; sed commodissima et absolutissima est, quae ex tribus constat, hoc pacto: „Et inimico proderas et amicum laedebas et tibi non consulebas." Item: „Nec rei publicae consuluisti nec amicis profuisti nec inimicis restitisti."

Articulus dicitur, cum singula verba intervallis distinguentur caesa oratione, hoc modo: „Acrimonia, voce, voltu adversarios perterruisti." Item: „Inimicos invidia, iniuriis, potentia, perfidia sustulisti." Inter huius generis et illius superioris vehementiam hoc interest: illud tardius et rarius venit, hoc crebrius et celerius pervenit. Itaque in illo genere ex remotione brachii et contortione dexterae gladius ad corpus adferri, in hoc autem crebro et celeri corpus vulnere consauciari videtur.

27. Continuatio est et densa et continens frequentatio verborum cum absolutione sententiarum. Ea utemur commodissime tripertito: in sententia, in contrario, in conclusione. In sententia hoc pacto: „Ei non multum potest obesse fortuna, qui sibi firmius in virtute, quam in casu praesidium conlocavit." In contrario hoc modo: „Nam si qui spei non multum conlocarit in casu, quid est, quod ei magnopere casus obesse possit?" In conclusione hoc pacto: „Quodsi in eos plurimum fortuna potest, qui suas rationes omnes in casum contulerunt, non sunt omnia committenda fortunae, ne magnam nimis in nos habeat dominationem." In his tribus generibus ad continuationis vim adeo frequentatio necessaria est, ut infirma facultas oratoris videatur, nisi sententiam et contrarium et conclusionem frequentibus efferat verbis; sed alias quoque nonnumquam non alienum est, tametsi necesse non est, eloqui res aliquas per huiusmodi continuationes.

XX. Conpar appellatur, quod habet in se membra orationis, de quibus ante diximus, quae constent ex pari fere numero syllabarum. Hoc non denumeratione nostra fiet — nam id quidem puerile est —, sed

XIX. Kólonnak[97] nevezzük azt a rövid és kerekded, de nem egy egész gondolatot kifejező szócsoportot, melyet egy másik kólon követ; így: „Egyrészt hasznára voltál ellenségednek". Ezt nevezzük az egyik kólonnak, majd ezt egy másiknak kell követnie: „másrészt kárára voltál barátodnak". Két kólonból is állhat ez az alakzat, de az a legmegfelelőbb és legkerekdedebb, amely háromból áll; így: „Egyrészt hasznára voltál ellenségednek, másrészt kárára voltál barátodnak, harmadrészt nem kedveztél önmagadnak." Továbbá: „Hazádnak sem szolgáltál, barátaidnak sem használtál, ellenségeidnek sem ártottál."[98]

Kommáról[99] beszélünk, amikor tagoljuk a beszédet, az egyes szavakat szünetekkel választva el; így: „Szigorúságoddal, hangoddal, arckifejezéseddel az ellenfeleidet rémületbe kergetted." Továbbá: „Ellenségeidet gyűlöleteddel, jogtalanságaiddal, hatalmaskodással, álnoksággal tönkretetted." Ez az alakzat és az előbbi hatásosság tekintetében különbözik egymástól: az ritkábban és lassabban érvényesül, ez gyakrabban és gyorsabban célba ér. Ennek megfelelően az előbbi olyan, mintha a kard a kar hátrahúzásával és kört leírva érné el a testet, az utóbbi pedig, mintha gyors és sűrű csapásokkal sebesítené meg.[100]

27. A körmondat[101] összefüggő és ritmusos szóhalmaz, mely befejezett gondolatot foglal magában. Három esetben alkalmazzuk a leghatékonyabban: szentenciában, ellentétben és következtetésben. Szentenciában így: „Nem sokat árthat a szerencse annak, aki inkább az erényre bízta magát, mint a véletlenre." Ellentétben így: „Mert aki nem sok reményt helyezett a véletlenbe, annak hogyan árthatna a véletlen oly sokat?" Következtetésben ilyen módon: „Mert ha a sors oly nagy hatással van azokra, akik minden lehetőségüket a véletlenre bízták, nem szabad mindent a sorsra bízni, nehogy túlságosan eluralkodjék rajtunk." E három esetben a körmondat hatékonyságához olyannyira szükséges a szóhalmozás, hogy gyengének tűnik a szónok képessége, ha a szentencia, az ellentét és a következtetés esetében nem áradnak bőven szavai; bár olykor más esetekben is hasznos, mégsem feltétlenül szükséges, hogy bizonyos gondolatokat körmondatokkal fejezzünk ki.

XX. Isokólonról[102] beszélünk, ha a kólonok, amelyekről fentebb szóltunk, nagyjából azonos szótagszámból állnak. Ezt nem számlálgatással érjük el — mert ez gyerekes dolog —, hanem a

tantum adferet usus et exercitatio facultatis, ut animi quodam sensu par membrum superiori referre possimus, hoc modo: „In proelio mortem parens obpetebat, domi filius nuptias conparabat: haec omina gravis casus administrabant." Item: „Alii fortuna dedit felicitatem, huic industria virtutem conparavit." **28.** In hoc genere saepe fieri potest, ut non plane par numerus sit syllabarum et tamen esse videatur, si una aut etiam altera syllaba est alterum brevius, aut si, cum in altero plures sunt, in altero longior aut longiores, plenior aut pleniores syllabae erunt, ut longitudo aut plenitudo harum multitudinem alterius adsequatur et exaequet.

Similiter cadens exornatio appellatur, cum in eadem constructione verborum duo aut plura sunt verba, quae similiter iisdem casibus efferantur, hoc modo: „Hominem laudem egentem virtutis, abundantem felicitatis?" Item: „Huic omnis in pecunia spes est, a sapientia est animus remotus; diligentia conparat divitias, neglegentia corrumpit animum, et tamen, cum ita vivit, neminem prae se ducit hominem."

Similiter desinens est, cum, tametsi casus non insunt in verbis, tamen similes exitus sunt, hoc pacto: „Turpiter audes facere, nequiter studes dicere; vivis invidiose, delinquis studiose, loqueris odiose." Item: „Audaciter territas, humiliter placas."

Haec duo genera, quorum alterum in exitum, alterum in casus similitudine versatur, inter se vehementer conveniunt; et ea re, qui his bene utuntur, plerumque simul ea conlocant in isdem partibus orationis. Id hoc modo facere oportet: „Perditissima ratio est amorem petere, pudorem fugere, diligere formam, neglegere famam." Hic et ea verba, quae casus habent, ad casus similes, et illa, quae non habent, ad similes exitus veniunt.

XXI. 29. Adnominatio est, cum ad idem verbum et nomen acceditur commutatione vocum aut litterarum, ut ad res dissimiles similia verba adcommodentur. Ea multis et variis rationibus conficitur. Adtenuatione aut conplexione eiusdem litterae sic: „Hic, qui se magnifice iactat atque ostentat, venit ante, quam Romam venit." Et ex contrario: „Hic, quos homines alea vincit, eos ferro statim vincit." Productione eiusdem

megszokás és a gyakorlás olyan képességet fejleszt ki bennünk, hogy ösztönösen az előzővel azonos terjedelmű kólont tudunk létrehozni; például: „Az apa a csatában elesett, fia otthon esküvőre készült: e jelek nagy bajokhoz vezettek." Továbbá: „Az egyiknek a szerencse boldogságot adott, a másiknak szorgalma erényt ajándékozott." **28.** Ezen alakzatokban gyakran előfordulhat, hogy a szótagszám nem egészen egyezik, és mégis egyezőnek tűnik, ha az egyik kólon egy vagy két szótaggal rövidebb a másiknál, vagy ha az egyikben több van ugyan, a másikban viszont egy vagy több szótag hosszabb vagy hangzóbb, úgyhogy ezeknek hosszúsága és hangzóssága a másik kólon szótagjainak sokaságát pótolja és kiegyenlíti.

Homoioptótonnak[103] hívjuk azt az alakzatot, amikor ugyanabban a szókapcsolatban két vagy több szó ugyanazokat a nyelvtani eseteket azonosan fejezi ki; például: *Hominem laudem egentem virtutis, abundantem felicitatis?* Továbbá: *Huic omnis in pecunia spes est, a sapientia est animus remotus; diligentia conparat divitias, neglegentia corrumpit animum, et tamen, cum ita vivit, neminem prae se ducit hominem.*[104]

Homoioteleuton[105] esetén a szövégek megegyeznek, jóllehet az egyezést nem névszók esetvégződései szolgáltatják; így: „Törekszel gonoszul cselekedni, igyekszel haszontalanul szónokolni; gyűlöletesen élsz, önkényesen ítélsz, sértően beszélsz." Továbbá: „Elszántan ijesztgetsz, alázatosan békítgetsz."

Ez a két alakzat, melyek közül az egyik a szóvég, a másik az esetvégződés hasonlóságán alapul, nagyon jól kiegészíti egymást, ezért azok, akik jól alkalmazzák, mindkettőt egyszerre használják a beszéd ugyanazon részében. Ez így történik: „A leggonoszabb életfelfogás: a szerelmet keresni, a szemérmet kerülni, a szépséget szeretni, a hírnevet elvetni." Itt az esettel rendelkező szavak hasonló esettel végződnek, az esettel nem rendelkezők pedig hasonló szóvéggel.

XXI. 29. Adnominatio[106] esetén hangok vagy betűk megváltoztatásával hasonló alakú igéket és főneveket kapunk, és a hasonló szavakat eltérő dolgokra alkalmazzuk. Sok és változatos módon hozhatjuk létre. Ugyanazon betű megrövidítése vagy összevonása által: *Hic, qui se magnifice iactat atque ostentat, venīt ante, quam Romam venĭt.*[107] És az ellenkezője által: *Hic, quos homines alea vincĭt,*

litterae hoc modo: „Hinc avium dulcedo ducit ad avium." Brevitate eiusdem litterae: „Hic, tametsi videtur esse honoris cupidus, tantum tamen curiam diligit, quantum Curiam?" Addendis litteris hoc pacto: „Hic sibi posset temperare, nisi amori mallet obtemperare." Demendis nunc litteris sic: „Si lenones vitasset tamquam leones, vitae tradidisset se." Transferendis litteris sic: „Videte, iudices, utrum homini navo an vano credere malitis." Commutandis hoc modo: „Dilegere oportet, quem velis diligere."

Hae sunt adnominationes, quae in litterarum brevi commutatione aut productione aut transiectione aut aliquo huiusmodi genere versantur.

XXII. 30. Sunt autem aliae, quae non habent tam propinquam in verbis similitudinem et tamen dissimiles non sunt; quibus de generibus unum est huiusmodi: „Quid veniam, qui sim, quare veniam, quem insimulem, cui prosim, quae postulem, brevi cognoscetis." Nam hic est in quibusdam verbis quaedam similitudo non tam perfecta quam illae superiores, sed tamen adhibenda nonnumquam. Alterum genus huiusmodi: „Demus operam, Quirites, ne omnino patres conscripti circumscripti putentur." Haec adnominatio magis accedit ad similitudinem quam superior, sed minus quam illae superiores, propterea quod non solum additae, sed uno tempore demptae quoque litterae sunt.

Tertium genus est, quod versatur in casuum commutatione aut unius aut plurium nominum. **31.** Unius nominis hoc modo: „Alexander Macedo summo labore animum ad virtutem a pueritia confirmavit. Alexandri virtutes per orbem terrae cum laude et gloria vulgatae sunt. Alexandrum omnes maxime metuerant, idem plurimum dilexerunt. Alexandro si vita data longior esset, trans Oceanum Macedonum transvolassent sarisae." Hic unum nomen in commutatione casuum volutatum est. Plura nomina casibus conmutatis hoc modo facient adnominationem: „Tiberium Graccum rem publicam administrantem prohibuit indigna nex diutius in ea commorari. Gaio Gracco similis occisio est oblata, quae virum rei publicae amantissimum subito de sinu civitatis eripuit. Saturninum fide captum malorum perfidia per

eos ferro statim vincīt.[108] Ugyanannak a betűnek megnyújtásával: *Hinc ăvium dulcedo ducit ad āvium.*[109] Ugyanannak a betűnek a megrövidítésével: *Hic, tametsi videtur esse honoris cupidus, tantum tamen cūriam diligit, quantum Cŭriam?*[110] Betűk hozzáadásával így: *Hic sibi posset temperare, nisi amori mallet obtemperare.*[111] Betűk elvételével így: *Si lenones vitasset tamquam leones, vitae tradidisset se.*[112] Betűk átcsoportosításával így: *Videte, iudices, utrum homini navo an vano credere malitis.*[113] Betűk felcserélésével így: *Dilegere oportet, quem velis diligere.*[114]

Ezek olyan adnominatiók, amelyek egy-két betű felcserélésén, megnyújtásán, áthelyezésén vagy más efféle eljáráson alapulnak.

XXII. 30. Vannak azonban másfélék is, amelyek nem ennyire hasonló szavakra épülnek, de nem is nagyon eltérőkre. Íme egy példa ebből a fajtából: *Quid veniam, qui sim, quare veniam, quem insimulem, cui prosim, quae postulem, brevi cognoscetis.*[115] Mert e szavakban is van valami hasonlóság, de nem olyan közeli, mint a fentiekben, mégis olykor alkalmaznunk kell őket. Egy másik változata ilyesféle: *Demus operam, Quirites, ne omnino patres conscripti circumscripti putentur.*[116] Ebben az adnominatióban a szavak jobban hasonlítanak egymáshoz, mint az előzőben, de nem annyira, mint a fentiekben, mert nemcsak hozzáadtunk betűket, hanem ugyanakkor el is vettünk.

A harmadik változat az, amely egy vagy több tulajdonnév esetvégződésének megváltoztatásán alapul. **31.** Egy tulajdonnév esetében így: „Makedóniai Sándor gyermekkorától kezdve a legnagyobb igyekezettel edzette lelkét az erényre. Sándornak erényeit dicsérték és dicsőséggel hirdették szerte a földkerekségen. A legjobban Sándortól félt mindenki, ugyanakkor őt szerették a legjobban. Ha Sándornak hosszabb élet jutott volna osztályrészül, a makedón lándzsák az óceánon is átrepültek volna." Egy tulajdonnevet váltogattunk különféle esetekben. Több tulajdonnév így ad az esetvégződések változtatgatásával szójátékot: „Tiberius Gracchusnak, államunk vezetőjének nem engedte meg a méltatlan halál, hogy hosszabb ideig velünk maradjon. Gaius Gracchust hasonló módon gyilkolták meg, s ugyanolyan hirtelenül ragadták el államunk kebléről ezt a hazáját oly hőn szerető férfiút. Saturninustól, miután áldozatul esett a gonoszokba vetett bizalmának, bűnös hitszegéssel vették el életét. Drusus, te

scelus vita privavit. Tuus, o Druse, sanguis domesticos parietes et vultum parentis aspersit. Sulpicio, cui paulo ante omnia concedebant, cum brevi spatio non modo vivere, sed etiam sepeliri prohibuerunt."

32. Haec tria proxima genera exornationum, quorum unum in similiter cadentibus, alterum in similiter desinentibus verbis, tertium in adnominationibus positum est, perraro sumenda sunt, cum in veritate dicimus, propterea quod non haec videntur reperiri posse sine elaboratione et sumptione operae. **XXIII.** Eiusmodi autem studia ad delectationem quam ad veritatem videntur adcommodatiora. Quare fides et gravitas et severitas oratoria minuitur his exornationibus frequenter conlocatis, et non modo tollitur auctoritas dicendi, sed offenditur quoque in eiusmodi oratione, propterea quod est in his lepos et festivitas, non dignitas neque pulcritudo. Quare, quae sunt ampla atque pulcra, diu placere possunt; quae lepida et concinna, cito satietate adficiunt aurium sensum fastidiosissimum. Quomodo igitur, si crebro his generibus utemur, puerili videmur elocutione delectari, item, si raro interseremus has exornationes et in causa tota varie dispergemus, commode luminibus distinctis inlustrabimus orationem.

33. Subiectio est, cum interrogamus adversarios aut quaerimus ipsi, quid ab illis aut quid contra nos dici possit; dein subicimus id, quod oportet dici aut non oportet, aut nobis adiumento futurum sit aut offuturum sit idem contrario. Hoc modo: „Quaero igitur, unde iste tam pecuniosus factus sit. Amplum patrimonium relictum est? At patris bona venierunt. Hereditas aliqua venit? Non potest dici; sed etiam a necessariis omnibus exhereditatus est. Praemium aliquod ex lite aut iudicio cepit? Non modo id non fecit, sed etiam insuper ipse grandi sponsione victus est. Ergo, si his rationibus locupletatus non est, sicut omnes videtis, aut isti domi nascitur aurum, aut, unde non est licitum, pecunias cepit."

XXIV. Item: „Saepe, iudices, animum advorti multos aliqua ex honesta re, quam ne inimici quidem criminari possint, sibi praesidium petere. Quorum nihil potest adversarius facere. Nam utrum ad patris eius virtutem confugiet? At eum vos iurati capite damnastis. An ad

véreddel áztattad házad falait és szülőanyád orcáját. Akik kevéssel azelőtt mindenben kedvében jártak Sulpiciusnak, azok hamarosan nemcsak azt tiltották meg neki, hogy éljen, hanem még azt is, hogy eltemessék."[117]

32. A legutóbbi három alakzatot, melyek közül az első a hasonló esetvégződéseken, a második a hasonló szóvégeken, a harmadik az adnominatión alapul, igen ritkán alkalmazzuk tényleges perbeszédekben, mert nyilvánvalóan csak nagy gonddal és munkával alakíthatók ki. **XXIII.** Az efféle bravúroskodások nyilvánvalóan alkalmasabbak a gyönyörködtetésre, mint az igazság kiderítésére. Ezért ha sűrűn jelennek meg, csorbát ejtenek a szónok hitelén, méltóságán és komolyságán. De nemcsak ártanak a beszéd tekintélyének, hanem bosszantók is, mert van ugyan bennük bizonyos kedvesség és humor, de hiányzik belőlük a méltóság és a szépség. Mert ami fenséges és szép, sokáig képes gyönyörködtetni, ami szellemes és kellemes, gyorsan jóllakatja a vájt fülűeket is. Ha tehát gyakran alkalmazzuk ezt az alakzatot, azt a látszatot kelthetjük, mintha gyermekes ékesszólásban lelnénk örömünket, ám ha ritkábban szúrjuk közbe ezeket az ékítményeket, és az egész beszédben változatosan elhintjük, sokszínű fénnyel világítjuk meg mondanivalónkat.

33. Subiectio[118] esetén azt tudakoljuk az ellenfelektől vagy azt kérdezzük önmagunktól, hogy mit hozhat fel az ellenfél saját védelmére és mit ellenünk; azután hozzáfűzzük azt, amit mondani kell vagy nem kell mondani, vagy ami javunkra válhat, illetve árthat ellenfelünknek; így: „Kérdem tehát, mitől lett ilyen pénzes? Apja hagyott rá tekintélyes vagyont? De hiszen apja javait eladták. Örökölt valakitől? Erről szó sem lehet, mert minden rokona kitagadta. Peres eljárás vagy bírói végzés révén jutott vagyonhoz?[119] Nemcsak hogy ezt nem tette, hanem még nagy kötelezettséget is vállalt pere elvesztésekor.[120] Tehát ha nem efféle módokon gazdagodott meg — ahogy magatok is látjátok —, akkor vagy arany terem otthon a házában, vagy onnan szerzi a pénzt, ahonnan tilos."

XXIV. Továbbá: „Gyakran megfigyeltem, bírák, hogy sokan oly tisztességes úton keresnek védelmet maguknak, hogy ezt még ellenfeleik sem kifogásolhatják. Az én ellenfelem erre képtelen. Mert vajon apja erényességében keres oltalmat? De hiszen apját ti magatok ítéltétek

suam vitam revertetur? Quam vitam aut ubi honeste tractatam? Nam hic quidem ante oculos vestros quomodo vixerit, scitis omnes. At cognatos suos enumerabit, quibus vos conveniat commoveri? At hi quidem nulli sunt. Amicos proferet? At nemo est, qui sibi non turpe putet istius amicum nominari."

Item: „Credo, inimicum, quem nocentem putabas, in iudicium adduxisti? Non: nam indemnatum necasti. Leges, quae id facere prohibent, veritus? At ne scriptas quidem iudicasti. Cum ipse te veteris amicitiae commonefaceret, commotus es? At nihilominus, sed etiam studiosius occidisti. Quid? Cum tibi pueri ad pedes volutarentur, misericordia motus es? At eorum patrem crudelissime sepultura quoque prohibuisti."

34. Multum inest acrimoniae et gravitatis in hac exornatione, propterea quod, cum quaesitum est, quid oporteat, subicitur id non esse factum. Quare facillime fit, ut exaugeatur indignitas negotii.

Ex eodem genere, ut ad nostram quoque personam referamus subiectionem, sic: „Nam quid me facere convenit, cum a tanta Gallorum multitudine circumsederer? Dimicarem? At cum parva manu tum prodiremus, locum quoque inimicissimum habebamus. Sederem in castris? At neque subsidium, quod expectarem, habebamus, neque erat, qui vitam produceremus. Castra relinquerem? At obsidebamur. Vitam militum neglegerem? At eos videbar ea accepisse condicione, ut eos, quoad possem, incolumis patriae et parentibus conservarem. Hostium condicionem repudiarem? At salus antiquior est militum quam inpedimentorum." Eiusmodi consequuntur identidem subiectiones, ut ex omnibus ostendi videatur nihil potius, quam quod factum est, faciundum fuisse.

XXV. Gradatio est, in qua non ante ad consequens verbum descenditur, quam ad superius ascensum est, hoc modo: „Nam quae reliqua spes manet libertatis, si illis, et quod libet, licet, et quod licet, possunt, et quod possunt, audent, et quod audent, faciunt, et quod

halálra. Vagy korábbi életére hivatkozik? Milyen életre? Vagy mikor élt tisztességesen? Hiszen valamennyien tudjátok, hogyan élt szemetek láttára. Olyan rokonokkal hozakodik elő, akik előtt meg kell hajolnotok? Ilyenek nem léteznek. Barátait emlegeti majd? De senki sincs, aki ne tartaná szégyenletesnek, hogy ilyen ember barátjának mondják."

Továbbá: „Talán bíróság elé idézted ellenségedet, mert bűnösnek tartottad? Nem, hiszen ítélet nélkül ölted meg. A törvényektől féltél, amelyek ezt megtiltják? Még arra sem gondoltál, hogy egyáltalán léteznek-e. Meghatódtál, amikor ő régi barátságtokra emlékeztetett? Egyáltalán nem, sőt annál nagyobb kéjjel ölted meg. Hát amikor gyermekei lábad elé borultak, erőt vett rajtad az irgalmasság érzése? Nem, sőt könyörtelenül még azt is megtiltottad, hogy eltemessék apjukat."[121]

34. Nagy erő és méltóság van ebben az alakzatban, mert miután megkérdezzük, mit kellene tenni, azt is rögtön hozzátesszük, hogy ez nem történt meg. Ezért igen alkalmas arra, hogy valamely tett gyalázatosságát felnagyítsa.

Ugyanerről az alakzatról van szó, amikor saját magunkkal szemben is alkalmazzuk a subiectiót: „Hát mit kellett volna tennem, mikor akkora gall sereg kerített be? Harcolnom kellett volna? Csak parányi csapattal tudtunk volna kitörni, és igen előnytelen volt helyzetünk is. A táborban kellett volna vesztegelnem? De nem volt felmentő sereg, melyre várhattunk volna, sem készletünk, mellyel eltengődhettünk volna. El kellett volna hagynom a tábort? De körülzárva tartottak bennünket. Nem kellett volna törődnöm a katonák életével? Ám őket, úgy vélem, azzal a feltétellel bízták rám, hogy amennyire tudom, épen őrizzem meg hazájuk és szüleik javára. Vissza kellett volna utasítanom az ellenség ajánlatát? De a katonák élete előbbre való, mint a málha."[122] Az efféle újra meg újra feltett kérdésekkel nyilvánvalóvá tehetjük, hogy valamennyi lehetőség közül egy sem volt előnyösebb annál, mint amit megtettünk.

XXV. Fokozás[123] esetén nem térünk rá addig a következő szóra, amíg az előzőt meg nem ismételtük; így: „Mert mi marad a szabadság reményéből, ha mindaz szabad nekik, ami tetszik, és ami tetszik, hatalmukban áll, és ami hatalmukban áll, merészelik, és amit

faciunt, vobis molestum non est?" Item: „Non sensi hoc, et non suasi; neque suasi, et non ipse facere coepi; neque facere coepi, et non perfeci; neque perfeci, et non probavi." Item: „Africano virtutem industria, virtus gloriam, gloria aemulos conparavit." Item: „Imperium Graeciae fuit penes Athenienses; Atheniensium potiti sunt Spartiatae; Spartiatas superavere Thebani; Thebanos Macedones vicerunt, qui ad imperium Graeciae brevi tempore adiunxerunt Asiam bello subactam." **35.** Habet in se quendam leporem superioris cuiusque crebra repetitio verbi, quae propria est huius exornationis.

Definitio est, quae rei alicuius proprias amplectitur potestates breviter et absolute, hoc modo: „Maiestas rei publicae est, in qua continetur dignitas et amplitudo civitatis." Item: „Iniuriae sunt, quae aut pulsatione corpus aut convicio auris aut aliqua turpitudine vitam cuiuspiam violant." Item: „Non est ista diligentia, sed avaritia, ideo quod diligentia est accurata conservatio suorum, avaritia iniuriosa adpetitio alienorum." Item: „Non est ista fortitudo, sed temeritas, propterea quod fortitudo est contemptio laboris et periculi cum ratione utilitatis et conpensatione commodorum, temeritas est cum inconsiderata dolorum perpessione gladiatoria periculorum susceptio." Haec ideo commoda putatur exornatio, quod omnem rei cuiuspiam vim et potestatem ita dilucide proponit et explicat breviter, ut neque pluribus verbis oportuisse dici videatur neque brevius potuisse dici putetur.

XXVI. Transitio vocatur, quae cum ostendit breviter, quid dictum sit, proponit item brevi, quid consequatur, hoc pacto: „Modo in patriam cuiusmodi fuerit, habetis; nunc in parentes qualis extiterit, considerate." Item: „Mea in istum beneficia cognoscitis; nunc, quomodo iste mihi gratiam rettulerit, accipite." Proficit haec aliquantum exornatio ad duas res: nam et quid dixerit, commonet, et ad reliquum conparat auditorem.

36. Correctio est, quae tollit id, quod dictum est, et pro eo id, quod magis idoneum videtur, reponit, hoc pacto: „Quodsi iste suos hospites

merészelnek, megteszik, és amit megtesznek, az nem kellemetlen számotokra?" Továbbá: „Nem én gondoltam ki és nem én tanácsoltam; nem tanácsoltam, és ilyesmit tenni nem én kezdtem; nem én kezdtem és nem én hajtottam végre; nem hajtottam végre és nem helyeseltem."[124] Továbbá: „Africanus számára a szorgalom szerzett erényt, az erény dicsőséget, a dicsőség követőket." Továbbá: „Hatalmukban tartották Görögországot az athéniak, az athéniakat leigázták a spártaiak, a spártaiakat legyőzték a thébaiak, a thébaiakat megverték a makedónok, akik rövid idő alatt Görögországhoz csatolták a háborúval megszerzett Ázsiát." **35.** Az előző szó folytonos ismételgetésének van bizonyos varázsa: éppen ez adja ennek az alakzatnak sajátosságát.

A meghatározás[125] röviden és hiánytalanul összegezi valamely dolog sajátos jegyeit; így: „Az állam fensége az, amin a polgárság méltósága és tekintélye alapul." Továbbá: „Sérelem az, ami tettlegességgel valakinek testét, szitokkal fülét vagy valamely botránnyal jóhírét sérti." Továbbá: „Ez nem takarékosság, hanem fösvénység, mert a takarékosság javaink gondos megtartása, a fösvénység másokéinak jogtalan megkívánása." Továbbá: „Nem bátorság az, hanem vakmerőség, mert a bátorság a fáradság és a veszély megvetése a hasznosság figyelembevételével és érdekeink mérlegelésével; a vakmerőség a veszélyek gladiátori vállalása és a fájdalmak oktalan elviselése." Ezt az alakzatot azért tartják megfelelőnek, mert bármely dolog egész jelentését és jellegét oly világosan mutatja meg és oly röviden írja le, hogy úgy tűnik: sem több szóval nem kellett, sem kevesebbel nem lehetett volna elmondani.

XXVI. Átmenetnek[126] nevezzük azt, ami egyfelől röviden felidézi az elmondottakat, másfelől röviden utal arra, ami következik; így: „Nos, már tudjátok, hogyan viselkedett a minap hazájával szemben; most azt nézzétek meg, milyen volt szüleivel szemben." Továbbá: „Tudjátok már, mennyi jót tettem vele; most hallgassátok meg, hogyan hálálta meg." Ez az alakzat főleg két szempontból hasznos: egyrészt emlékezteti a hallgatót a mondottakra, másrészt előkészíti a folytatásra.

36. A helyesbítés[127] elveti azt, amit mondtunk, és helyébe olyat tesz, ami megfelelőbbnek látszik; így: „Ha megkérte volna vendégeit, sőt ha

rogasset, immo innuisset modo, facile hoc perfici posset." Item: „Nam postquam isti vicerunt atque adeo victi sunt — eam quomodo victoriam appellem, quae victoribus plus calamitatis quam boni dederit?" Item: „O virtutis comes invidia, quae bonos sequeris plerumque atque adeo insectaris!" Commovetur hoc genere animus auditoris. Res enim communi verbo elata ⟨levius⟩ tantummodo dicta videtur; ea post ipsius oratoris correctionem magis idonea fit pronuntiatione. „Non igitur satius esset — dicet aliquis — ab initio, praesertim cum scribas, ad optimum et lectissimum verbum devenire?" Est, cum non est satius, si commutatio verbi id erit demonstratura, eiusmodi rem esse, ut, cum eam communi verbo appellaris, levius dixisse videaris, cum ad electius verbum accedas, insigniorem rem facias. Quodsi continuo venisses ad id verbum, nec rei nec verbi gratia animadversa esset.

XXVII. 37. Occultatio est, cum dicimus nos praeterire aut non scire aut nolle dicere id, quod nunc maxime dicimus, hoc modo: „Nam de pueritia quidem tua, quam tu omnium intemperantiae addixisti, dicerem, si hoc tempus idoneum putarem; nunc consulto relinquo; et illud praetereo, quod te tribuni rei militaris infrequentem tradiderunt; deinde quod iniuriarum satis fecisti L. Labeoni, nihil ad hanc rem pertinere puto. Horum nihil dico: revertor ad illud, de quo iudicium est." Item: „Non dico te ab sociis pecunias cepisse; non sum in eo occupatus, quod civitates, regna, domos omnium depeculatus es; furta, rapinas omnes tuas omitto." Haec utilis est exornatio, si aut ad rem, quam non pertineat aliis ostendere, quod occulte admonuisse prodest, aut longum est aut ignobile aut planum non potest fieri aut facile potest reprehendi, ut utilius sit occulte fecisse suspicionem, quam eiusmodi intendisse orationem, quae redarguatur.

Disiunctum est, cum eorum, de quibus dicimus, aut utrumque aut unum quodque certo concluditur verbo, sic: „Populus Romanus Numantiam delevit, Kartaginem sustulit, Corinthum disiecit, Fregellas evertit. Nihil Numantinis vires corporis auxiliatae sunt, nihil

csak beleegyezett volna, ezt könnyen el lehetett volna intézni." Továbbá: „Mert miután győztek, vagy inkább legyőzettek — mert hogyan nevezzem győzelemnek azt, ami többet ártott, mint használt a győzteseknek?" Továbbá: „Ó, irigység, társa az erénynek,[128] aki rendszerint követed a jókat, vagy inkább üldözöd őket!" Az ilyen alakzat hatással van a hallgató lelkére. Mert a közömbös szóval kifejezett dolog mellékesnek tűnik, de magának a szónoknak helyesbítése után az előadásmódtól fontosabbá válik. „Hát nem lenne célszerűbb — mondhatná valaki — rögtön az elején, különösen írásban, a legjobb és legmegfelelőbb szót választani?" Előfordul, hogy nem célszerűbb: a szócsere révén ugyanis olykor kitűnik, olyan a téma, hogy amikor közönséges szóval nevezted meg, szinte aláértékelted a fontosságát, amikor pedig választékosabb szót alkalmazol, jelentősebbé válik. Ha rögtön ezt a szót választottad volna, sem a téma, sem a szó vonzóerejére nem figyeltek volna fel.

XXVII. 37. Mellőzés[129] esetén azt mondjuk, hogy mellőzzük, nem tudjuk vagy nem akarjuk elmondani azt, amit éppen most mondunk; így: „Mert bizony szólhatnék gyermekségedről, melyet minden kéjencnek áruba bocsájtottál, ha ezt az időt erre alkalmasnak ítélném, most azonban szándékosan hallgatok róla. Azt is mellőzöm, hogy a tribunusok úgy nyilatkoztak rólad: a katonai szolgálatban hanyag vagy. Azután az, hogy elégtételt szolgáltattál L. Labeónak[130] jogtalanságaidért, úgy vélem, nem tartozik ide. Ezekről semmit sem mondok, arra térek rá, ami ennek a pernek a tárgya." Továbbá: „Nem mondom el, hogy szövetségeseinktől pénzt fogadtál el; nem foglalkozom azzal, hogy városokat, országokat, minden házat kifosztottál; összes rablásaidat, lopásaidat mellőzöm." Ez az alakzat akkor hasznos, ha olyan dologról van szó, amit nem érdemes mások elé tárni, de előnyös lehet rejtetten célozni rá, vagy hosszadalmas az ügy vagy kényes vagy nem tisztázható vagy könnyen cáfolható, ezért hasznosabb a gyanút burkoltan felkelteni, mint arra összpontosítani a beszédet, amit meghazudtolhatnak.

Elkülönítés[131] esetén két vagy több kólon mindegyikét egy szinonim igével zárjuk le; például: „A római nép Numantiát eltörölte, Karthágót megsemmisítette, Korinthost szétdúlta, Fregellaet felforgatta. Testi erejük a numantiaiakat nem segítette, a karthágóiaknak hadi tudomá-

Kartaginiensibus scientia rei militaris adiumento fuit, nihil Corinthis erudita calliditas praesidi tulit, nihil Fregellanis morum et sermonis societas opitulata est." Item: „Formae dignitas aut morbo deflorescit aut vetustate extinguitur." Hic utrumque, in superiore exemplo unam quamque rem certo verbo concludi videmus.

38. Coniunctio est, cum interpositione verbi et superiores partes orationis conprehenduntur et inferiores, hoc modo: „Formae dignitas aut morbo deflorescit aut vetustate."

Adiunctio est, cum verbum, quo res conprehenditur, non interponimus, sed aut primum aut postremum conlocamus. Primum hoc pacto: „Deflorescit formae dignitas aut morbo aut vetustate." Postremum sic: „Aut morbo aut vetustate formae dignitas deflorescit."

Ad festivitatem disiunctio est adposita; quare rarius utemur, ne satietatem pariat; ad brevitatem coniunctio; quare saepius adhibenda est. Hae tres exornationes de simplici genere manant.

XXVIII. Conduplicatio est cum ratione amplificationis aut commiserationis eiusdem unius aut plurium veborum iteratio, hoc modo: „Tumultus, Gai Gracce, tumultus domesticos et intestinos conparas!" Item: „Commotus non es, cum tibi pedes mater amplexaretur, non es commotus?" Item: „Nunc audes etiam venire in horum conspectum, proditor patriae? Proditor, inquam, patriae, venire audes in horum conspectum?" Vehementer auditorem commovet eiusdem redintegratio verbi et vulnus maius efficit in contrario causae, quasi aliquod telum saepius perveniat in eandem partem corporis.

Interpretatio est, quae non iterans idem redintegrat verbum, sed id commutat, quod positum est, alio verbo, quod idem valeat, hoc modo: „Rem publicam radicitus evertisti, civitatem funditus deiecisti." Item: „Patrem nefarie verberasti, parenti manus scelerate attulisti." Necessum est eius, qui audit, animum commoveri, cum gravitas prioris dicti renovatur interpretatione verborum.

39. Commutatio est, cum duae sententiae inter se discrepantes ex traiectione ita efferuntur, ut a priore posterior contraria priori proficiscatur, hoc modo: „Esse oportet, ut vivas, non vivere, ut edas." Item: „Ea re poëmata non facio, quia, cuiusmodi volo, non possum,

nyuk nem használt, a korinthosiakat tanult ravaszságuk nem védelmezte, a fregellaebelieket a velünk rokon nyelvük és szokásaik nem oltalmazták." Továbbá: „Az alak szépségét vagy betegség hervasztja el, vagy az öregség pusztítja el."[132] Látjuk, hogy az utóbbi példában mindkét, az előbbiben minden egyes kólon különböző igével zárul.

38. Összekapcsolás esetén egy közbeiktatott igével egybekapcsoljuk a mondat első és második felét; így: „Az alak szépsége vagy betegségtől hervad el, vagy az öregségtől."

Hozzákapcsolás[133] esetén az igét, amellyel a gondolatot összetartjuk, nem középre, hanem a mondat elejére vagy a végére helyezzük. Az elejére így: „Elhervad az alak szépsége vagy betegségtől, vagy az öregségtől." A végére így: „Az alak szépsége vagy betegségtől, vagy az öregségtől hervad el."

Az elkülönítés az elméskedés látszatát kelti, ezért ritkábban éljünk vele, hogy unalmassá ne váljék. Az összekapcsolás tömörít, ezért gyakrabban kell alkalmaznunk. Ez a három alakzat egy tőről fakad.

XXVIII. A kettőzés[134] egy vagy több szó ismétlése fokozás vagy szánalomkeltés céljából; például: „Zavargásokat, Gaius Gracchus, belső zavargásokat és belviszályokat szítasz!" Továbbá: „Nem rendültél meg, amikor édesanyád átölelte térdedet, nem rendültél meg?" Továbbá: „Most még szemük elé mersz kerülni, te hazaáruló? Hazaáruló — így mondom —, a szemük elé mersz kerülni?" Mélyen érinti a hallgatót ugyanannak a szónak megkettőzése, és nagyobb sebet ejt az ellenfelünkön, éppen úgy, mint mikor valamely fegyver többször eltalálja ugyanazon testrészt.

Az értelmezés[135] nem ismétléssel kettőzi meg a szót, hanem más ugyanolyan jelentésű szóval helyettesíti; például: „A köztársaságot gyökerestől felforgattad, az államot alapjaiban megingattad." Továbbá: „Atyádat becstelenül ütlegelted, szülődre bűnös módon kezet emeltél." Szükségképpen megrendül a hallgató lelke, amikor az egyszer már kimondott súlyos kifejezést más értelmezéssel újra felidézzük.

39. Felcserélés[136] esetén két ellentétes gondolatot a szórend felcserélésével úgy adunk elő, mintha a második az elsőből következnék, jóllehet ellentmond az elsőnek; például: „Enni kell, hogy élj, nem élni, hogy egyél." Továbbá: „Azért nem írok verset, mert amilyet

cuiusmodi possum, nolo." Item: „Quae de illo dici possunt, non dicuntur, quae dicuntur, dici non possunt." Item: „Poëma loquens pictura, pictura tacitum poëma debet esse." Item: „Si stultus es, ea re taceas: non tamen si taceas, ea re stultus es." Non potest dici, quin commode fiat, cum contrariae sententiae relatione verba quoque convertantur. Plura subiecimus exempla, ut, quoniam difficile est hoc genus exornationis inventu, dilucidum esset, ut, cum bene esset intellectum, facilius in dicendo inveniretur.

XXIX. Permissio est, cum ostendemus in dicendo nos aliquam rem totam tradere et concedere alicuius voluntati, sic: „Quoniam omnibus rebus ereptis solum mihi superest animus et corpus, haec ipsa, quae mihi de multis sola relicta sunt, vobis et vestrae condono potestati. Vos me vestro quo pacto vobis videbitur utamini atque abutamini licebit; inpunite in me quidlibet statuite; dicite atque innuite: parebo." Hoc genus tametsi alias quoque nonnumquam tractandum est, tamen ad misericordiam commovendam vehementissime est adcommodatum.

40. Dubitatio est, cum quaerere videatur orator, utrum de duobus potius aut quid de pluribus potissimum dicat, hoc modo: „Offuit eo tempore plurimum rei publicae consulum sive stultitiam sive malitiam dicere oportet sive utrumque." Item: „Tu istuc ausus es dicere, homo omnium mortalium — quonam te digno moribus tuis appellem nomine?"

Expeditio est, cum rationibus conpluribus enumeratis, quibus aliqua res confici potuerit, ceterae tolluntur, una relinquitur, quam nos intendimus, hoc modo: „Necesse est, cum constet istum fundum nostrum fuisse, ostendas te aut vacuum possedisse aut usu tuum fecisse aut emisse aut hereditati tibi venisse. Vacuum, cum ego adessem, possidere non potuisti; usu tuum etiam nunc fecisse non potes; emptio nulla profertur; hereditati tibi me vivo mea pecunia venire non potuit; relinquitur ergo, ut me vi de meo fundo deieceris." **41.** Haec exornatio plurimum iuvabit coniecturalis argumentationes. Sed non erit, tam-

szeretnék, nem tudok, amilyet tudok, nem akarok."[137] Továbbá: „Ami elmondható róla, nem mondják, amit mondanak, nem mondható el." Továbbá: „A versnek beszélő festménynek, a festménynek néma versnek kell lennie."[138] Továbbá: „Ha ostoba vagy, jobb, ha hallgatsz; de ha hallgatsz, azért még nem vagy ostoba." Tagadhatatlanul kellemes az, amikor az ellentétes gondolatok megismétlésekor a szavakat is felcseréljük. Mivel nehéz kitalálni ezt az alakzatot, több példát is hoztam rá, hogy jellege világossá váljék, és így jól megértve, beszéd közben könnyebben kitalálhassuk.

XXIX. Megengedés[139] esetén kijelentjük a beszédben, hogy valamely dolgot teljesen átadunk és kiszolgáltatunk valaki kénye-kedvének; így: „Minthogy minden vagyonom elvétele után csak testem és lelkem maradt meg, ezeket is mint javaim egyetlen maradékát, átengedem nektek és hatalmatoknak. Bánjatok velem belátástok szerint, ha úgy tetszik, használjatok ki. Büntetlenül dönthettek felőlem bármit, szóljatok és intsetek: engedelmeskedem." Ez az alakzat, bár olykor máshol is alkalmazni kell, mégis az irgalmasság felkeltésére a legalkalmasabb.

40. Kételkedés[140] esetén a szónok látszólag azon töprenkedik, hogy két vagy több szó közül melyiket használja inkább; például: „Abban az időben sokat ártott a köztársaságnak a consulok ostobasága, vagy inkább azt kellene mondanom, gonoszsága, vagy mindkettő." Továbbá: „Te merészelted ezt mondani, minden ember közül a leg... — hát milyen névvel illesselek téged, mely méltó erkölcseidhez?"

Kizárásról[141] van szó, amikor több olyan indok felsorolása után, amelyek miatt valami történhetett, csak az általunk fontosnak tartottat hagyjuk meg, a többit elvetjük; így: „Minthogy nyilvánvaló, hogy ez a telek a miénk volt, bizonyítsd be, hogy te mint gazdátlant vetted birtokodba, vagy használat folytán lett a tiéd, vagy vetted, vagy örökölted. Mint gazdátlant, mivel én voltam, nem vehetted birtokba, használat folytán most sem teheted sajátoddá, vétel nem forog fenn, vagyonom örökségként sem szállhatott rád, hiszen még élek. Így nem marad más hátra, mint hogy erőszakkal űztél el telkünkről." **41.** Ez az alakzat igen nagy mértékben erősíti a következtetésen alapuló érvelést. De nem alkalmazhatjuk tetszőlegesen, úgy, mint a legtöbb alakzatot:

quam in plerisque, ut, cum velimus, ea possimus uti: nam fere non poterimus, nisi nobis ipsa negotii natura dabit facultatem.

XXX. Dissolutum est, quod, coniunctionibus verborum e medio sublatis, separatis partibus effertur, hoc modo: „Gere morem parenti, pare cognatis, obsequere amicis, obtempera legibus." Item: „Descende in integram defensionem, noli quicquam recusare; da servos in quaestionem, stude verum invenire." Hoc genus et acrimoniam habet in se et vehementissimum est et ad brevitatem adcommodatum.

Praecisio est, cum dictis quibus reliquum, quod coeptum est dici, relinquitur incoatum, sic: „Mihi tecum par certatio non est, ideo quod populus Romanus me — nolo dicere, ne cui forte adrogans videar: te autem saepe ignominia dignum putavit." Item: „Tu istuc audes dicere, qui nuper alienae domi — non ausim dicere, ne, cum te digna dicerem, me indignum quippiam dixisse videar." Hic atrocior tacita suspicio, quam diserta explanatio facta est.

Conclusio est, quae brevi argumentatione ex iis, quae ante dicta sunt aut facta, conficit, quid necessario consequatur, hoc modo: „Quodsi Danais datum erat oraculum non posse capi Troiam sine Philoctetae sagittis, haec nihil aliud autem fecerunt, nisi Alexandrum perculerunt, hunc extinguere, id nimirum capi fuit Troiam."

XXXI. 42. Restant etiam decem exornationes verborum, quas idcirco non vage dispersimus, sed a superioribus separavimus, quod omnes in uno genere sunt positae. Nam earum omnium hoc proprium est, ut ab usitata verborum potestate recedatur atque in aliam rationem cum quadam venustate oratio conferatur.

De quibus exornationibus nominatio est prima, quae nos admonet, ut, cuius rei nomen aut non sit aut satis idoneum non sit, eam nosmet idoneo verbo nominemus aut imitationis aut significationis causa: imitationis, hoc modo, ut maiores rudere et mugire et murmurari et sibilare appellarunt; significandae rei causa, sic: „Postquam iste in rem publicam fecit impetum, fragor civitatis in primis." Hoc genere raro est utendum, sic ut ne novi verbi adsiduitas odium pariat; sed si commode

mert általában csak akkor használhatjuk, ha a tárgy természete megengedi.

XXX. Kötőszóelhagyás[142] esetén a szavak közül elhagyva a kötőszókat, a mondatot részekre tagolva adjuk elő; így: „Járj kedvében apádnak, fogadj szót rokonaidnak, engedelmeskedj barátaidnak, tartsd tiszteletben a törvényeket!" Továbbá: „Tökéletesen védekezz, ne mellőzz semmit, hallgattasd ki szolgáidat, igyekezz megtalálni az igazságot!" Ez az alakzat hatásos is, igen erőteljes is, tömör is.

Félbeszakításról[143] van szó, amikor néhány szó után abbahagyjuk a megkezdett mondatot, a többit elhallgatjuk; így: „A küzdelem köztem és közted egyenlőtlen, mert engem a római nép ... — nem akarom kimondani, nehogy esetleg valaki szemében önhittnek tűnjek; téged viszont gyakran méltónak ítélt a becsületvesztésre." Továbbá: „Te merészeled ezt mondani, aki nemrég más házában ... — nem merem kimondani, nehogy miközben hozzád méltó dolgokat mondok, úgy lássék, hogy magamhoz méltatlanul szólottam." Itt kegyetlenebb az elhallgatott gyanúsítás, mint ha ékes szavakkal kimondtuk volna.

A következtetés[144] rövid érveléssel meghatározza azt, ami a korábban elhangzottakból vagy történetekből szükségképp következik; így: „Hogyha a görögök azt a jóslatot kapták, hogy Tróját nem lehet elfoglalni Philoktétés nyilai nélkül, ezek a nyilak viszont semmi mást nem tettek, csak megölték Parist, akkor nyilvánvaló, hogy Paris megölése Trója elfoglalását jelentette."[145]

XXXI. 42. Hátravan még az a tíz szóalakzat, amit szándékosan nem szétszórtan tárgyalok, hanem a fentiektől elválasztva, mert valamennyi egy fajtába tartozik. Valamennyinek sajátossága ugyanis az, hogy bennük a szavak eltérnek köznapi jelentésüktől, és bizonyos bájjal más értelemben szerepelnek a beszédben.[146]

Ezen alakzatok közül első a neologizmus,[147] mely abban áll, hogy ha valaminek nincs neve vagy nem eléggé megfelelő a neve, magunk találjunk rá megfelelő szót, akár hangutánzás, akár jelentésátvitel révén. Hangutánzással, ahogy őseink alkalmaztak ilyen szavakat: ordít, bőg, mormog, sziszeg. Jelentésátvitellel, például: „Ahogy támadást intézett a köztársaság ellen, tüstént recsegni kezdett az állam." Ezzel az alakzattal ritkán kell élnünk, nehogy a gyakori új szavak visszatetszést keltsenek. Ám ha megfelelően és ritkán alkalmaz-

quis eo utatur et raro, non modo non offendet novitate, sed etiam exornat orationem.

Pronominatio est, quae sicuti cognomine quodam extraneo demonstrat id, quod suo nomine non potest appellari; ut si quis, cum loquatur de Graccis: „At non Africani nepotes — inquiet — istiusmodi fuerunt." Item si quis, de adversario cum dicat: „Videte nunc — inquit —, iudices, quemadmodum me Plagioxiphus iste tractarit." Hoc pacto non inornate poterimus, et in laudando et in laedendo, in corpore aut animo aut extraneis rebus dicere sic, uti cognomen quod pro certo nomine collocemus.

XXXII. 43. Denominatio est, quae ab rebus propinquis et finitimis trahit orationem, qua possit intellegi res, quae non suo vocabulo sit appellata. Id aut a superiore re conficitur, ut si quis de Tarpeio loquens eum Capitolinum nominet; aut ab invento, ut si quis pro Libero vinum, pro Cerere frugem appellet; aut ab instrumento dominum, ut si quis Macedones appellarit hoc modo: „Non tam cito sarisae Graeciae potitae sunt", aut idem Gallos significans: „Nec tam facile ex Italia mataris Transalpina depulsa est"; aut id, quod fit, ab eo, qui facit, ut si quis, cum bello velit ostendere aliquid quempiam fecisse, dicat: „Mars istuc te facere necessario coëgit"; aut si, quod facit, ab eo, quod fit, ut cum desidiosam artem dicimus, quia desidiosos facit, et frigus pigrum, quia pigros efficit. Ab eo, quod continet, id, quod continetur, hoc modo denominabitur: „Armis Italia non potest vinci nec Graecia disciplinis" — nam hic pro Graecis et Italis, quae continent, notata sunt; ab eo, quod continetur, id, quod continet, ut si quis aurum aut argentum aut ebur nominet, cum divitias velit nominare. Harum omnium denominationum magis in praecipiendo divisio, quam in quaerendo difficilis inventio est, ideo quod plena consuetudo est non modo poëtarum et oratorum, sed etiam cottidiani sermonis huiusmodi denominationum.

Circumitio est oratio rem simplicem adsumpta circumscribens elocutione, hoc pacto: „Scipionis providentia Kartaginis opes fregit." Nam hic, nisi ornandi ratio quaedam esset habita, Scipio potuit et Kartago simpliciter appellari.

zuk, nemcsak hogy nem bántó az újdonság, hanem még ékesíti is a beszédet.

A névcsere[148] mintegy idegen ragadványnévvel jelöli azt, amit saját nevével nem nevezhetünk meg; például ha valaki a Gracchusokról így beszél: „De Africanus utódai nem viselkedtek így." Továbbá ha valaki az ellenfeléről ezt mondja:„Látjátok bírák — így szól — miként bánik velem ez a Plagioxyphus."[149] Ily módon elegánsan dicsérhetünk vagy sértegethetünk testi és lelki tulajdonságokat vagy távolabb álló dolgokat úgy, hogy az igazi név helyett ragadványnevet alkalmazunk.

XXXII. 43. A metonímia[150] szomszédos és közeli fogalmak nevét veszi át, és általa megérthetjük azt a dolgot, amit nem saját nevével neveztünk meg. Vagy úgy, hogy az illető dolog előkelőbb nevét használjuk, például ha valaki a Tarpeia-szikláról beszélve Capitoliumot mond; vagy a feltalált dolog nevével nevezzük meg a feltalálót, például ha valaki Liber helyett bort, Ceres helyett gabonát mond; vagy az eszköz nevével a tulajdonosát, például ha valaki így nevezi meg a makedónokat: „A hosszú lándzsák[151] nem olyan gyorsan hódították meg Görögországot", vagy ugyanígy jelölve a gallokat: „Az Alpokon túli dárdát nem volt olyan könnyű kiűzni Itáliából"; vagy ami történt, annak a nevével, aki tette, például ha valaki azt akarja mondani a másikról, hogy háborúban valamit véghez vitt: „Mars szükségképpen erre a tettre késztetett téged"; vagy az okozatról az okozót, például ha tétlennek nevezzük a művészetet, mert tétlenné tesz, vagy érzékletlennek a hideget, mivel érzéketlenséget okoz. A tartalmazóról a tartalmat így nevezzük el: „Itáliát nem lehet háborúkban legyőzni, Görögországot meg művészetekben" — mert itt az itáliaiak és a görögök helyett az országot neveztük meg, amelyben laknak; a tartalomról a tartalmazót, például ha valaki aranyat, ezüstöt vagy elefántcsontot mond, amikor gazdagságot akar mondani. Mindezeket a metonímiákat nehezebb tanítás céljából osztályozni, mint kitalálni, mivel ilyen metonímiákat nemcsak a költők és a szónokok szoktak gyakran alkalmazni, hanem a mindennapi társalgás is.

A körülírás[152] olyan beszéd, mely az egyszerű dolgot kifejezéssel írja körül; így: „Scipio előrelátása törte meg Karthágó hatalmát." Mert itt, ha az ékesítés szándéka nem játszott volna közre, egyszerűen Scipiót és Karthágót lehetett volna mondani.

44. Transgressio est, quae verborum perturbat ordinem perversione aut transiectione. Perversione sic: „Hoc vobis deos inmortales arbitror dedisse virtute pro vestra." Transiectione hoc modo: „Instabilis in istum plurimum fortuna valuit. Omnes invidiose eripuit bene vivendi casus facultates." Huiusmodi traiectio, quae rem non reddit obscuram, multum proderit ad continuationes, de quibus ante dictum est; in quibus oportet verba sicuti ad poëticum quendam extruere numerum, ut perfecte et perpolitissime possint esse absolutae.

XXXIII. Superlatio est oratio superans veritatem alicuius augendi minuendive causa. Haec sumitur separatim aut cum conparatione. Separatim sic: „Quodsi concordiam retinebimus in civitate, imperii magnitudinem solis ortu atque occasu metiemur." Cum conparatione aut a similitudine aut a praestantia superlatio sumitur. A similitudine sic: „Corpore niveum candorem, aspectu igneum ardorem adsequebatur." A praestantia, hoc modo: „Cuius ore sermo melle dulcior profluebat." Ex eodem genere est hoc: „Tantus erat in armis splendor, ut solis fulgor obscurius videretur."

Intellectio est, cum res tota parva de parte cognoscitur aut de toto pars. De parte totum sic intellegitur: „Non illae te nuptiales tibiae eius matrimonii commonebant?" Nam hic omnis sanctimonia nuptiarum uno signo tibiarum intellegitur. De toto pars, ut si quis ei, qui vestitum aut ornatum sumptuosum ostentet, dicat: „Ostentas mihi divitias et locupletes copias iactas." **45.** Ab uno plura hoc modo intellegentur: „Poeno fuit Hispanus auxilio, fuit inmanis ille Transalpinus, in Italia quoque nonnemo sensit idem togatus." A pluribus unum sic intellegetur: „Atrox calamitas pectora maerore pulsabat; itaque anhelans ex imis pulmonibus prae cura spiritus ducebat." Nam in superioribus plures Hispani et Galli et togati, et hic unum pectus et unus pulmo intellegitur; et erit illic deminutus numerus festivitatis, hic adauctus gravitatis gratia.

Abusio est, quae verbo simili et propinquo pro certo et proprio abutitur, hoc modo: „Vires hominis breves sunt"; aut: „parva statura"; aut: „longum in homine consilium"; aut: „oratio magna"; aut: „uti

44. A hyperbaton[153] megváltoztatja a szórendet a szavak felcserélésével vagy szétválasztásával. Felcserélésével így: *Hoc vobis deos inmortales arbitror dedisse virtute pro vestra.*[154] Szétválasztásával így: *Instabilis in istum plurimum fortuna valuit. Omnes invidiose eripuit bene vivendi casus facultates.*[155] Az ilyen szétválasztás, mely az értelmet nem homályosítja el, igen előnyös a körmondatokban — ezekről korábban volt szó —, mert ezekben a szavakat mintegy bizonyos költői ritmus szerint kell elhelyezni, hogy e mondatok tökéletesen és a lehető legcsiszoltabban fejeződjenek be.

XXXIII. A túlzás[156] olyan alakzat, amely eltúlozza az igazságot valaminek felnagyítása vagy lekicsinylése céljából. Megfogalmazhatjuk önmagában vagy egybevetéssel. Önmagában így: „Ha megőrizzük az egyetértést államunkban, birodalmunk nagyságát a napkelettel és a napnyugattal fogjuk mérni." Egybevetéssel hasonlítás vagy fokozás formájában fogalmazzuk meg a túlzást. Hasonlítás formájában így: „Teste fehér volt, mint a hó, tekintete izzó, mint a tűz." Fokozás formájában így: „Ajkáról méznél édesebben áradt a beszéd." Ugyanilyen jellegű ez is: „Fegyverei úgy ragyogtak, hogy a nap fénye homályosabbnak tűnt."[157]

Synekdoché[158] esetén az egészet egy kis részével, vagy a részt az egésszel idézzük fel. Az egészre a részével így utalunk: „Nem emlékeztettek tégedet azok az esküvői fuvolák házasságára?" Itt ugyanis a teljes esküvői szertartásra csak egy jel utal, a fuvola. Az egésszel a részre, például ha valaki ezt mondja annak, aki drága ruháit és ékszereit fitogtatja: „Fitogtatod nekem gazdagságodat, és dicsekszel nagy vagyonoddal." **45.** Eggyel a többet így fejezzük ki: „A punnak segítségére volt a hispán, rettenetes volt az az Alpokon túli, Itáliában is megérezte ezt néhány tógás." A többel az egyet így fejezzük ki: „A kegyetlen baj szomorúsággal verte kebleit; és így bánatában zihálva tüdei mélyéből nagyokat sóhajtott." Mert az előzőekben több hispániairól, gallról és tógásról volt szó, itt viszont egy kebelről és egy tüdőről; ott az egyes szám az ékesítés, itt a többes szám a fennköltség céljából szerepel.

Képzavar[159] esetén egy pontos és találó szó helyett helytelenül egy hozzá hasonló, közelálló szót alkalmazunk; így: „Az ember erői rövidek", vagy „csekély termet", vagy „az emberben hosszú az

pauco sermone". Nam hic facile est intellectu finitima verba rerum dissimilium ratione abusionis esse traducta.

XXXIV. Translatio est, cum verbum in quandam rem transfertur ex alia re, quod propter similitudinem recte videbitur posse transferri. Ea sumitur rei ante oculos ponendae causa, sic: „Hic Italiam tumultus expergefecit terrore subito." Brevitatis causa, sic: „Recens adventus exercitus extinxit subito civitatem." Obscenitatis vitandae causa, sic: „Cuius mater cottidianis nuptiis delectetur." Augendi causa, sic: „Nullius maeror et calamitas istius explere inimicitias et nefariam crudelitatem saturare potuit." Minuendi causa, sic: „Magno se praedicat auxilio fuisse, quia paululum in rebus difficillimis aspiravit." Ornandi causa, sic: „Aliquando rei publicae rationes, quae malitia nocentium exaruerunt, virtute optimatium revirescent." Translationem pudentem dicunt esse oportere, ut cum ratione in consimilem rem transeat, ne sine dilectu, temere et cupide videatur in dissimilem transcurrisse.

46. Permutatio est oratio aliud verbis aliud sententia demonstrans. Ea dividitur in tres partes: similitudinem, argumentum, contrarium. Per similitudinem sumitur, cum translationes plures frequenter ponuntur a simili oratione ductae, sic: „Nam cum canes funguntur officiis luporum, cuinam praesidio pecuaria credemus?" Per argumentum tractatur, cum a persona aut loco aut re aliqua similitudo augendi aut minuendi causa ducitur, ut si quis Drusum Graccum nitorem obsoletum dicat. Ex contrario ducitur sic, ut si quis hominem prodigum et luxuriosum inludens parcum et diligentem appellet. Et in hoc postremo, quod ex contrario sumitur, et in illo primo, quod a similitudine ducitur, per translationem argumento poterimus uti. Per similitudinem sic: „Quid ait hic rex atque Agamemnon noster, sive, ut crudelitas est, potius Atreus?" Ex contrario, ut si quem impium, qui patrem verberarit, Aenean vocemus, intemperantem et adulterum Ippolytum nominemus.

okosság", vagy „termetes beszéd", vagy: „apró beszéddel élni". E példákból ugyanis könnyen beláthatjuk, hogy tévesen használtunk rokon értelmű szavakat különböző dolgok kifejezésére.

XXXIV. Metafora[160] esetén egy dolog nevét átvisszük egy másikra, mivel az átvitel a két dolog hasonlósága miatt jogosnak tűnik. Alkalmazhatjuk szemléletesség céljából, így: „Ez a felkelés váratlan borzalmával felébresztette Itáliát." Tömörítés céljából, így: „A hadsereg legutóbbi bevonulása egyszerre kioltotta az államot." Obszcénitás elkerülése végett, így: „Az anyja naponként új házasságokban leli kedvét." Nagyítás céljából, így: „Senkinek baja és bánata nem elégíthette ki gyűlölködését, és nem lakathatta jól becstelen kegyetlenségét". Kicsinyítés végett, így: „Azt állítja, hogy nagy segítségünkre volt, mivel súlyos bajainkban egy icipicit ránk lehelt." Díszítés céljából, így: „Államunk jóléte, melyet az ártalmas gonoszok eltikkasztottak, a legjobbak erényességétől egyszer majd újra kivirul." Általános vélemény szerint a metaforának mértéktartónak kell lennie, hogy indokoltnak tűnjék az átvitel egy hasonló dologra, és ne keltse azt a látszatot, hogy meggondolatlanul, hebehurgyán és önkényesen húzták rá egy nem hasonló dologra.

46. Az allegória[161] olyan beszédmód, mely mást mond a szavakkal és mást az értelmükkel. Három formája van: hasonlítás, érvelés, ellentét. Hasonlításon alapul, amikor folyamatosan alkalmazunk több hasonló témakörből merített metaforát: „Mert amikor a kutyák a farkasok szerepét játsszák, kinek védelmére bízzuk jószágainkat?" Érvelésre alkalmazzuk, amikor egy személyről, helyről vagy dologról vesszük a hasonlóságot nagyítás vagy kicsinyítés céljából, például ha valaki Drusust „fényét vesztett Gracchus"-nak mondja.Ellentétből adódik akkor, ha például valaki egy pazarló és fényűző embert tréfából „takarékosnak" és „mértékletesnek" nevez. Mind ez utóbbit, mely ellentétből adódik, mind az elsőt, mely a hasonlóságon alapul, alkalmazhatjuk érvként metafora formájában. Hasonlóság alapján így: „Mit mond ez a király, a mi Agamemnónunk, vagy — amilyen kegyetlen — inkább Atreusunk?" Ellentét formájában, például, ha azt a becstelent, aki saját apját bántalmazta Aeneasnak hívjuk, a féktelent és a házasságtörőt pedig Hippolytusnak nevezzük.

Haec sunt fere, quae dicenda videbantur de verborum exornationibus. Nunc res ipsa monet, ut deinceps ad sententiarum exornationes transeamus.

[M. TULLI CICERONIS AD HERENNIUM LIBER VI]

XXXV. 47. Distributio est, cum in plures res aut personas negotia quaedam certa dispertiuntur, hoc modo: „Qui vestrum, iudices, nomen senatus diligit, hunc oderit necesse est: petulantissime enim semper iste obpugnavit senatum. Qui equestrem locum splendidissimum cupit esse in civitate, is oportet istum maximae poenae dedisse velit, ne iste sua turpitudine ordini honestissimo maculae atque dedecori sit. Qui parentis habetis, ostendite istius supplicio vobis homines impios non placere. Quibus liberi sunt, statuite exemplum, quantae poenae sint in civitate hominibus istiusmodi conparatae." Item: „Senatus est officium consilio civitatem iuvare; magistratus est officium opera et diligentia consequi senatus voluntatem; populi est officium res optimas et homines idoneos maxime suis sententiis dilegere et probare." Et: „Accusatoris officium est inferre crimina; defensoris diluere et propulsare; testis dicere, quae sciat aut audierit; quaesitoris est unum quemque horum in officio suo continere. Quare, L. Cassi, si testem, praeterquam quod sciat aut audierit, argumentari et coniectura prosequi patieris, ius accusatoris cum iure testimonii commiscebis, testis inprobi cupiditatem confirmabis, reo duplicem defensionem parabis." Est haec exornatio copiosa. Conprehendit enim brevi multa, et suum cuique tribuens officium separatim res dividit plures.

XXXVI. 48. Licentia est, cum apud eos, quos aut vereri aut metuere debemus, tamen aliquid pro iure nostro dicimus, quod eos, aut quos ii diligunt, aliquo in errato vere reprehendere videamur, hoc modo: „Miramini, Quirites, quod ab omnibus vestrae rationes deserantur? quod causam vestram nemo suscipiat? quod se nemo vestri defensionem profiteatur? Adtribuite vestrae culpae, desinite mirari. Quid est

Nagyjából ez az, amit jónak láttunk elmondani a szóalakzatokról. Most maga a téma sürget, hogy nyomban rátérjünk a gondolatalakzatokra.

XXXV. 47. Szétosztásról[162] beszélünk, amikor bizonyos meghatározott feladatokat több dolognak vagy személynek osztunk ki; például: „Aki közületek, bírák, kedveli a senatus nevet, az szükségszerűen gyűlöli ezt az embert; ez ugyanis mindig nagyon arcátlanul támadta a senatust. Aki azt akarja, hogy államunkban a lovagi méltóságnak igen nagy tekintélye legyen, az szükségszerűen a legnagyobb büntetéssel kívánja ezt sújtani, nehogy becstelenségével e tiszteletreméltó rendre szégyent és gyalázatot hozzon. Ti, akiknek szülei még élnek, mutassátok meg az ő megbüntetésével, hogy nem szívlelitek a becstelen embereket. Ti pedig, akiknek gyermekeik vannak, szolgáltassatok példát arra, hogy mekkora büntetések várnak államunkban az efféle emberekre."[163] Továbbá: „A senatus tiszte az, hogy tanácsával segítse az államot; a magistratus tiszte az, hogy buzgón és gondosan végrehajtsa a senatus akaratát; a nép tiszte az, hogy szavazatával a legjobb ügyeket és a legalkalmasabb embereket válassza és támogassa." És: „A vádló feladata, hogy felsorolja a vádakat; a védőé, hogy ezeket megcáfolja és elhárítsa; a tanúé, hogy elmondja, amit tud és hallott; a vizsgálóbíróé, hogy mindezeket feladatuk elvégzésére késztesse. Ezért, L. Cassius, ha eltűröd, hogy a tanú érveljen és vádaskodjék, ahelyett hogy elmondaná azt, amit tud vagy hallott, összetéveszted a tanú jogát a vádlóéval, támogatod a lelkiismeretlen tanú szándékát, és kétszeres védekezésre készteted a vádlottat."[164] Ez az alakzat sokrétű. Röviden sok mindent átfog ugyanis, és kinek-kinek megszabván a feladatát, egyenként több dolgot elkülönít.

XXXVI. 48. Szabadosság[165] esetén azok jelenlétében, akiket tisztelni vagy félni tartozunk, élve jogunkkal mégis mondunk valamit, mert úgy véljük, méltán marasztaljuk el őket vagy azokat, akiket kedvelnek, valamilyen hibában; például: „Csodálkoztok, polgárok, hogy mindenki hátat fordít érdekeiteknek? hogy senki sem vállalja ügyeiteket? hogy védelmetekre senki sem vállalkozik? Ne csodálkozzatok, ez a ti

enim, quare non omnes istam rem fugere ac vitare debeant? Recordamini, quos habueritis defensores: studia eorum vobis ante oculos proponite; deinde exitus omnium considerate. Tum vobis veniat in mentem, ut vere dicam, neglegentia vestra sive ignavia potius illos omnes ante oculos vestros trucidatos esse, inimicos eorum vestris suffragiis in amplissimum locum pervenisse."

Item: „Nam quid fuit, iudices, quare in sententiis ferendis dubitaveritis aut istum hominem nefarium ampliaveritis? Non apertissimae res erant crimini datae? Non omnes hae testibus conprobatae? Non contra tenuiter et nugatorie responsum? Hic vos veriti estis, si primo coetu condemnassetis, ne crudeles existimaremini? Dum eam vitatis vituperationem, quae longe a vobis erat afutura, eam invenistis, ut timidi atque ignavi putaremini. Maximis privatis et publicis calamitatibus acceptis, cum etiam maiores inpendere videantur, sedetis et oscitamini. Luci noctem, nocte lucem expectatis. Aliquid cottidie acerbi atque incommodi nuntiatur: et iam eum, cuius opera nobis haec accidunt, vos remoramini diutius et alitis ad rei publicae pernitiem, retinetis, quoad potestis in civitate?"

XXXVII. 49. Eiusmodi licentia si nimium videbitur acrimoniae habere, multis mitigationibus lenietur; nam continuo aliquid huiusmodi licebit inferre: „Hic ego virtutem vestram quaero, sapientiam desidero, veterem consuetudinem requiro", ut quod erat commotum licentia, id constituatur laude, ut altera res ab iracundia et molestia removeat, altera res ab errato deterreat. Haec res, sicut in amicitia, item in dicendo, si loco fit, maxime facit, ut et illi, qui audient, a culpa absint, et nos, qui dicimus, amici ipsorum et veritatis esse videamur.

Est autem quoddam genus in dicendo licentiae, quod astutiore ratione conparatur, cum aut ita obiurgamus eos, qui audiunt, quomodo ipsi se cupiunt obiurgari, aut id, quod scimus facile omnes audituros, dicimus nos timere, quomodo accipiant, sed tamen veritate commoveri, ut nihilo setius dicamus. Horum amborum generum

hibátok! Mert mi az, ami miatt nem kellene mindenkinek odahagyni és kerülni a ti ügyeteket? Emlékezzetek arra, milyen védőitek voltak! Képzeljétek magatok elé fáradozásaikat, azután fontoljátok meg, milyen véget értek valamennyien. Akkor majd eszetekbe jut, hogy ezeket mind — egyenesen megmondva — a ti hanyagságtok vagy inkább gyávaságtok miatt szemetek láttára kaszabolták le, mivel ellenségeik a ti szavazataitokkal jutottak a legmagasabb tisztségre."

Továbbá: „Mert mi volt az oka, bírák, hogy haboztatok ítéletet hozni, vagy elnapoltátok e becstelen ember tárgyalását?[166] Nem voltak eléggé nyilvánvalók bűnének részletei? Nem bizonyították be valamennyit tanúkkal? Hát nem felelt gyatrán és szemtelenül a vádakra? Attól féltetek itt, hogy ha az első tárgyaláson elítélitek, kegyetlennek tartanak benneteket? Elkerültétek ugyan ezt a szemrehányást, ami egyébként biztosan nem ért volna titeket, de most egy másikkal találjátok magatokat szemben: félénknek és gyávának tartanak benneteket. A magánosokat és az államot sújtó rettentő csapások közepette ültök és ásítoztok, pedig láthatóan még nagyobbak is fenyegetnek benneteket. Nappal az éjszakát, éjjel a nappalt várjátok. Naponként érkeznek szomorú és kellemetlen hírek, és azt, aki miatt mindez történik, ti tovább tartóztatjátok, és államunk pusztulására hízlaljátok. Addig tartjátok őt városunkban, ameddeg csak tudjátok?"

XXXVII. 49. Ha az efféle szabadosság túlságosan élesnek tűnik, többféle módon lehet tompítani, mert azonnal lehet valami ilyesmit felhozni: „Itt erényességtekre hivatkozom, bölcsességteket igénylem, hagyományaitokhoz fordulok", hogy amit a szabadosság fölgerjesztett, a dicséret elcsitítsa, és így az egyik szüntesse meg haragjukat és sértődöttségüket, a másik a hibától riassza el őket. A szókimondás, amint a barátságban, úgy a beszédben is — ha a megfelelő helyen alkalmazzuk — nagymértékben elősegíti, hogy egyfelől azok, akik hallgatják, elkerüljék a hibát, másfelől kitűnjék, hogy mi, akik mondjuk, nekik és az igazságnak barátai vagyunk.

Van azonban a beszédben a szabadosságnak egy olyan neme is, ami nagyobb ravaszságot igényel, amikor úgy ostorozzuk a hallgatókat, ahogyan maguk is kívánják, vagy arról, amiről tudjuk, hogy valamennyien szívesen fogják hallani, azt mondjuk, hogy félünk attól, hogyan fogadják majd, de az igazságtól indíttatva mégis elmondjuk.[167]

exempla subiciemus; prioris, huiusmodi: „Nimium, Quirites, animis estis simplicibus et mansuetis; nimium creditis uni cuique. Existimatis unum quemque eniti, ut perficiat, quae vobis pollicitus sit. Erratis et falsa spe frustra iam diu detinemini stultitia vestra, qui, quod erat in vestra potestate, ab aliis petere, quam ipsi sumere maluistis." Posterioris licentiae hoc erit exemplum: „Mihi cum isto, iudices, fuit amicitia, sed ista tamen amicitia, tametsi vereor, quomodo accepturi sitis, tamen dicam, vos me privastis. Quid ita? quia, ut vobis essem probatus, eum, qui vos obpugnabat, inimicum quam amicum habere malui."

50. Ergo haec exornatio, cui licentiae nomen est, sicuti demonstravimus, duplici ratione tractabitur: acrimonia — quae si nimium fuerit aspera, mitigabitur laude — et adsimulatione, de qua posterius diximus, quae non indiget mitigationis, propterea quod imitatur licentiam et sua sponte est ad animum auditoris adcommodata.

XXXVIII. Deminutio est, cum aliquid inesse in nobis aut in iis, quos defendimus, aut natura aut fortuna aut industria dicemus egregium, quod, ne qua significetur adrogans ostentatio, deminuitur et adtenuatur oratione, hoc modo: „Nam hoc pro meo iure, iudices, dico, me labore et industria curasse, ut disciplinam militarem non in postremis tenerem." Hic si quis dixisset: „ut optime tenerem", tametsi vere dixisset, tamen adrogans visus esset. Nunc et ad invidiam vitandam et laudem conparandam satis dictum est. Item: „Utrum igitur avaritiae an egestatis accessit ad maleficium? Avaritiae? At largissimus fuit in amicos; quod signum liberalitatis est, quae contraria est avaritiae. Egestatis? Huic quidem pater — nolo nimium dicere — non tenuissimum patrimonium reliquit." Hic quoque vitatum est, ne „magnum" aut „maximum" diceretur. Hoc igitur in nostris aut eorum, quos defendemus, egregiis commodis proferendis observabimus. Nam eiusmodi res et invidiam contrahunt in vita et odium in oratione, si

Mindkettőre hozok példát; az előbbire ilyesfélét: „Polgárok, túlságosan őszinték és szelídek vagytok. Túlságosan hisztek bárkinek. Úgy vélitek, hogy mindenki igyekszik megtenni azt, amit nektek ígért. Tévedtek, és ostobaságtok már régóta hamis reménnyel tart fogva benneteket, mert ti azt, ami már a tiétek volt, inkább akartátok másoktól kérni, mint magatok elvenni." Az utóbbira ez legyen a példa: „Barátságban voltam vele, bírák, de ettől a barátságtól — bár félek, hogyan fogadjátok, mégis kimondom — ti megfosztottatok engemet. Miért? Azért, mert én, hogy tetszésteket megnyerjem, azt, aki titeket megtámadott, inkább akartam ellenségemnek tekinteni, mint barátomnak."

50. Egyszóval ezt az alakzatot, amelynek szabadosság a neve, mint fentebb bemutattuk, kétféleképpen alkalmazzuk: szigorúsággal — de ha túlságosan nyers, dicsérettel mérsékeljük — és színleléssel, amiről az imént beszéltünk; ez nem szorul enyhítésre, mert csak utánozza a szabadosságot, és eleve elnyeri a hallgató tetszését.

XXXVIII. Litotészről[168] van szó, amikor elmondjuk, hogy van valami kiválóság bennünk vagy azokban, akiket védünk, amit a természetnek, a szerencsénknek vagy a szorgalmunknak köszönhetünk, hogy azonban ne tűnjék féktelen dicsekvésnek, beszédünkkel csökkentjük és kisebbítjük; így: „Mert, bírák, megvan a jogom ahhoz, hogy ezt mondjam: szorgalmammal és igyekezetemmel arra törekedtem, hogy a katonai fegyelmet ne tekintsem utolsó feladatomnak." Ha az illető ezt mondta volna: „a legtökéletesebben megtartsam", még ha igazat mondott volna is, dicsekvőnek tűnhetett volna. Így viszont eleget mondott ahhoz, hogy elkerülje az irigységet és kiérdemelje a dicséretet. Továbbá: „Tehát kapzsiságból vagy szükségből vetemedett bűntettre? Kapzsiságból? De hát igen bőkezű volt barátaihoz, s ez a nagyvonalúság jele, mely ellentétes a kapzsisággal. Szükségből? Ugyan, az apja — nem akarok túl sokat mondani — egyáltalán nem csekély vagyont hagyott rá." Itt is elkerülte, hogy „nagyot" vagy „igen nagyot" mondjon. Ügyeljünk hát erre, ha szóba hozzuk magunk vagy védenceink rendkívüli előnyeit. Mert az efféle dolgok az életben irigységet keltenek, a beszédben pedig ellenszenvet, ha meggondolatlanul tálaljuk. Ezért ahogy életvitelünkben körülte-

inconsiderate tractes. Quare quemadmodum ratione in vivendo fugitur invidia, sic in dicendo consilio vitatur odium.

XXXIX. 51. Descriptio nominatur, quae rerum consequentium continet perspicuam et dilucidam cum gravitate expositionem, hoc modo: „Quodsi istum, iudices, vestris sententiis liberaveritis, statim, sicut e cavea leo emissus aut aliqua taeterrima belua soluta ex catenis, volitabit et vagabitur in foro, acuens dentes in unius cuiusque fortunas, in omnes amicos atque inimicos, notos atque ignotos incursitans, aliorum famam depeculans, aliorum caput obpugnans, aliorum domum et omnem familiam perfringens, rem publicam funditus labefactans. Quare, iudices, eicite eum de civitate, liberate omnes formidine; vobis denique ipsis consulite. Nam si istum inpunitum dimiseritis, in vosmet ipsos, mihi credite, feram et truculentam bestiam, iudices, inmiseritis."

Item: „Nam si de hoc, iudices, gravem sententiam tuleritis, uno iudicio simul multos iugulaveritis: grandis natu parens, cuius spes senectutis omnis in huius adulescentia posita est, quare velit in vita manere, non habebit; fili parvi, privati patris auxilio, ludibrio et despectui paternis inimicis erunt obpositi; tota domus huius indigna concidet calamitate. At inimici, statim sanguinulentam palmam crudelissima victoria potiti, insultabunt in horum miserias. Et superbi a re simul et verbis inveniuntur."

Item: „Nam neminem vestrum fugit, Quirites, urbe capta quae miseriae consequi soleant: arma qui contra tulerunt, statim crudelissime trucidantur; ceteri, qui possunt per aetatem et vires laborem ferre, rapiuntur in servitutem, qui non possunt, vita privantur; uno denique atque eodem tempore domus hostili flagrabit incendio, et quos natura aut voluntas necessitudine et benivolentia coniunxit, distrahuntur; liberi partim e gremiis diripiuntur parentum, partim in sinum iugulantur, partim ante pedes constuprantur. Nemo, iudices, est, qui possit satis rem consequi verbis nec efferre oratione magnitudinem calamitatis."

kintéssel kerüljük el az irigységet, beszédünkben megfontolással hárítjuk el az ellenszenvet.

XXXIX. 51. A leírás[169] érthetően, világosan és nyomatékosan adja elő az egymásból következő dolgokat; így: „Hogyha ezt, bírák, ítéletekkel felmentitek, tüstént mint a ketrecéből kibocsátott oroszlán vagy mint a láncaitól megszabadult legocsmányabb fenevad,[170] garázdálkodik és csatangol a Forumon, fogát fenve mindenki vagyonára, megtámadva minden barátját és ellenségét, ismerőst és ismeretlent. Egyeseknek jóhírét teszi tönkre, másoknak az életét veszélyezteti, ismét másoknak házát és egész családját dúlja föl, az államot pedig alapjaiban megrendíti. Ezért taszítsátok ki őt, bírák, államunkból, szabadítsátok meg a lakosságot a félelemtől. Törődjetek már végre saját érdekeitekkel is. Mert ha ezt büntetlenül elbocsátjátok, higgyetek nekem, bírák, magatokra szabadítotok egy vad és kegyetlen bestiát."

Továbbá: „Mert, bírák, ha súlyosan elítélitek őt, egyetlen döntéstekkel egy csapásra sokakat tönkretesztek. Idős atyjának, aki öregségének minden reményét ennek ifjúságába helyezte, nem marad semmije, amiért érdemes volna élnie. Zsenge gyermekei, megfosztva az atyai támogatástól, atyjuk ellenségei gúnyolódásának és megvetésének lesznek kitéve. Az ő méltatlan pusztulásával egész háza összeomlik. Ellenségei pedig, e kegyetlen győzelemmel elnyervén a véres pálmát, tüstént csúfot űznek majd nyomorúságukból. És gőgjük tetteikben és szavaikban majd egyaránt megmutatkozik."

Továbbá: „Mert mindnyájan tudjátok, bírák, hogy a város elfoglalását mily csapások szokták követni. Akik fegyvert fogtak ellenük, azokat tüstént a legkegyetlenebbül lemészárolják; a többieket, akik koruknál és erejüknél fogva alkalmasak munkavégzésre, rabságba hurcolják, azokat pedig, akik erre képtelenek, megfosztják életüktől. Végül egy és ugyanazon időben ellenséges tűzvész égeti fel a házakat, és elszakítják egymástól azokat, akiket a természet vagy saját akaratuk a vérség és a jóindulat kötelékével összekapcsolt. A gyermekeket itt édesanyjuk kebléről ragadják el, ott anyjuk ölében mészárolják le, amott lábuk előtt becstelenítik meg. Senki sincs, bírák, aki szavaival eléggé le tudná festeni és beszédével ki tudná fejezni e borzalom nagyságát."[171]

Hoce genere exornationis vel indignatio vel misericordia potest commoveri, cum res consequentes conprehensae universae perspicua breviter exprimuntur oratione.

XL. 52. Divisio est, quae rem semovens ab re utramque absolvit ratione subiecta, hoc modo: „Cur ego nunc tibi quicquam obiciam? Si probus es, non meruisti; si inprobus, non commovere." Item: „Quid nunc ego de meis promeritis praedicem? Si meministis, obtundam; si obliti estis, cum re nihil egerim, quid est, quod verbis proficere possim?" Item: „Duae res sunt, quae possunt homines ad turpe conpendium commovere: inopia atque avaritia. Te avarum in fraterna divisione cognovimus; inopem atque egentem nunc videmus. Qui potes igitur ostendere causam maleficii non fuisse?" Inter hanc divisionem et illam, quae de partibus orationis tertia est, de qua in primo libro diximus secundum narrationem, hoc interest: illa dividit per enumerationem aut per expositionem, quibus de rebus in totam orationem disputatio futura sit, haec se statim explicat et brevi duabus aut pluribus partibus subiciens rationes exornat orationem.

Frequentatio est, cum res tota causa dispersae coguntur in unum locum, quo gravior aut acrior aut criminosior oratio sit, hoc pacto: „A quo tandem abest iste vitio? quid est, cur iudicio velitis eum liberare? Suae pudicitiae proditor est, insidiator alienae; cupidus intemperans, petulans superbus; impius in parentes, ingratus in amicos, infestus cognatis; in superiores contumax, in aequos et pares fastidiosus, in inferiores crudelis; denique in omnis intolerabilis."

53. Eiusdem generis est illa frequentatio, quae plurimum coniecturalibus causis opitulatur, cum suspiciones, quae separatim dictae minutae et infirmae erant, unum in locum coactae rem videntur perspicuam facere, non suspiciosam, hoc pacto: „Nolite igitur, nolite, iudices, ea, quae dixi, separatim spectare; sed omnia colligite et conferte in unum. **XLI.** Si et commodum ad istum ex illius morte veniebat; et vita hominis est turpissima, animus avarissimus, fortunae familiares attenuatissimae; et res ista bono nemini praeter istum fuit;

Ezzel az alakzattal méltatlankodást ugyanúgy kelthetünk, mint együttérzést, ha az egymás után következő események egészét tömören és világosan ábrázoljuk beszédünkkel.

XL.52. A felosztás[172] az egyik tényt elkülöníti a másiktól, és az indok megadásával mindkettőre válaszol; így: „Miért hozzak fel bármit is ellened? Ha becsületes vagy, nem szolgáltál rá, ha gonosz vagy, úgysem hat meg." Továbbá: „Miért szóljak most az érdemeimről? Ha emlékeztek rájuk, csak terhellek benneteket; ha elfelejtettétek, akkor mit használnak most szavaim, ha tetteim sem hatottak rátok." Továbbá: „Két dolog van, ami az emberben rút nyereségvágyat kelthet; a szegénység és a kapzsiság. A testvéreddel való osztozkodáskor kapzsinak ismertünk meg; most viszont szegénynek és szűkölködőnek látunk. Hogyan tudnád hát bebizonyítani, hogy nem volt indokod a gonosztett elkövetésére?" Ezen felosztás és az, amely a beszéd harmadik része — az első könyvben közvetlenül az elbeszélés után ismertettük[173] —, ebben különbözik: az felsorolással és kifejtéssel mondja el, hogy az egész beszédben milyen dolgokról lesz szó; ez rögtön felfogható, és tömören, két vagy több részt megvilágítva ékesíti a beszédet.

A halmozás[174] az egész ügyben szétszórt érveket egy helyre gyűjti össze, hogy minél súlyosabb, élesebb és vádlóbb legyen a beszéd; így: „Végül is melyik bűntől mentes ez? Miért akarjátok felmenteni? Saját szemérmének árulója, másokénak tönkretevője. Szenvedélyes, féktelen, szemtelen, gőgös. Kegyetlen szüleivel szemben, hálátlan barátaival szemben, veszedelmes rokonai számára. A fölötte állókkal szemben dacos, az egyenrangúakkal felfuvalkodott, az alatta állókhoz kegyetlen: egyszóval mindenki számára elviselhetetlen."

53. Ugyanilyen az a halmozás, amely igen hatásos a következtetésen alapuló ügyekben,[175] amikor azok a gyanúsítások, amelyek különkülön hatástalanok és gyengék volnának, egy csomóba fogva, látszatra egyértelművé teszik az ügyet, nem csupán gyanússá; így: „Ne szemléljétek tehát, bírák, ne szemléljétek elszigetelten az elmondott tényeket, hanem valamennyit gyűjtsétek és hordjátok egybe! **XLI.** Ha a vádlott számára előny származott az áldozat halálából, és az élete is a legbecstelenebb, lelke a legkapzsibb, családi vagyona teljesen jelentéktelen; továbbá rajta kívül senkinek sem volt érdeke ez a bűntény, senki

neque alius quisquam aeque commode neque iste aliis commodioribus rationibus facere potuit, neque praeteritum est ab isto quicquam, quod opus fuit ad maleficium neque factum, quod opus non fuit; et cum locus idoneus maxime quaesitus, tum occasio adgrediendi commoda; tempus adeundi opportunissimum, spatium conficiendi longissimum sumptum est; non sine maxima occultandi et perficiendi maleficii spe; et praeterea ante, quam occisus homo is est, iste visus est in eo loco, in quo est occisio facta, solus; paulo post in ipso maleficio vox illius, qui occidebatur, audita; deinde post occisionem istum multa nocte domum redisse constat; postero die titubanter et inconstanter de occisione illius locutum; haec partim testimoniis, partim quaestionibus argumentatis omnia conprobantur et rumore populi, quem ex argumentis natum necesse est esse verum: vestrum, iudices, est, ex his in uno loco conlocatis, certam sumere scientiam, non suspicionem maleficii. Nam unum aliquid aut alterum potest in istum casu cecidesse suspiciose; ut omnia inter se a primo ad postremum conveniant, maleficia necesse est; casu non potest fieri." Vehemens haec est exornatio et in coniecturali constitutione causae ferme semper necessaria, et in ceteris generibus causarum et in omni oratione adhibenda nonnumquam.

XLII. 54. Expolitio est, cum in eodem loco manemus et aliud atque aliud dicere videmur. Ea dupliciter fit: si aut eandem plane dicemus rem, aut de eadem re. Eandem rem dicemus, non eodem modo — nam id quidem optundere auditorem est, non rem expolire —, sed commutate. Commutabimus tripliciter: verbis, pronuntiando, tractando.

Verbis commutabimus, cum re semel dicta iterum aut saepius aliis verbis, quae idem valeant, eadem res proferetur, hoc modo: „Nullum tantum est periculum, quod sapiens pro salute patriae vitandum arbitretur. Cum agetur incolumitas perpetua civitatis, qui bonis erit rationibus praeditus, profecto nullum vitae discrimen sibi pro fortunis

más sem lett volna képes ilyen ügyesen elkövetni, sőt ő maga sem más ügyesebb módon; azonkívül nem mulasztott el semmit, ami szükséges volt a bűntényhez, és nem tett semmi olyat, ami nem volt szükséges; és amikor leginkább kereste az alkalmas helyet, akkor nyílt kedvező alkalma a támadásra; az időpont is a lehető legalkalmasabb volt a lerohanásra; igen hosszú időt fordított a végrehajtásra; minden esélye megvolt a bűntett titokban tartására és elkövetésére; ezenkívül az áldozat halála előtt egyedül őt látták azon a helyen, ahol a gyilkosság történt; kevéssel később, a bűntett pillanatában hallották az áldozat hangját; azután bebizonyosodott, hogy a gyilkosság után ez késő éjjel tért haza; másnap tétován és következetlenül beszélt az áldozat meggyilkolásáról; mindezt részben tanúvallomások, részben kínzásokkal hitelesített vallatások bizonyítják, és olyan, a nép között elterjedt híresztelések, amelyek szükségszerűen igazak, mivel bizonyítékokra támaszkodnak. A ti dolgotok most már, bírák, hogy ezekből az egybegyűjtött bizonyítékokból ne a bűntett gyanúját vonjátok le, hanem egyértelmű bizonyságát. Mert egyik vagy másik dolog keverhette még véletlenül gyanúba, hogy azokban az elsőtől az utolsóig minden ellene szól, annak szükségképpen bűnössége az oka, nem a véletlen." Ez az alakzat igen hatásos, és a következtetésen alapuló ügyállás esetén szinte sohasem nélkülözhető, de olykor alkalmazni kell a többi ügyfajtában is és mindenféle beszédben.

XLII. 54. Finomítás[176] esetén ugyanannál a gondolatnál maradunk, mégis úgy hat, mintha mást és mást mondanánk. Ez kétféleképpen történhetik: vagy teljesen ugyanazt mondjuk, vagy ugyanarról beszélünk. Ugyanazt mondjuk, de nem ugyanúgy — ez ugyanis csak fárasztja a hallgatót, és nem viszi előbbre az ügyet—, hanem variálva. Háromféleképpen variálhatunk: szavakkal, előadásmóddal és tárgyalásmóddal.

Szavakkal úgy variálunk, hogy a már egyszer elmondottakat egyszer vagy többször más, ugyanolyan jelentésű szavakkal adjuk elő; így: „Nincs akkora veszedelem, amiről a bölcs azt gondolhatná, hogy nem kell vállalnia a haza üdvéért. Amikor az állam tartós sértetlenségéről van szó, a bölcs megfontolással megáldott ember habozás nélkül úgy vélekedik, hogy a köztársaság javáért semmitől sem szabad visszariad-

rei publicae fugiendum putabit et erit in ea sententia semper, ut pro patria studiose quamvis in magnam descendat vitae dimicationem."

Pronuntiando commutabimus, si cum in sermone tum in acrimonia, tum in alio atque alio genere vocis atque gestus eadem verbis commutando pronuntiationem quoque vehementius inmutarimus. Hoc neque commodissime scribi potest neque parum est apertum; quare non eget exempli.

55. Tertium genus est commutationis, quod tractando conficitur, si sententiam traiciemus aut ad sermocinationem aut exsuscitationem.

XLIII. Sermocinatio est — de qua planius paulo post suo loco dicemus, nunc breviter, quod ad hanc rem satis sit, attingemus —, in qua constituetur alicuius personae oratio adcommodata ad dignitatem, hoc modo, ut, quo facilius res cognosci possit, ne ab eadem sententia recedamus: „Sapiens omnia rei publicae causa suscipienda pericula putabit. Saepe ipse secum loquitur: »Non mihi soli, sed etiam atque adeo multo potius natus sum patriae; vita, quae fato debetur, saluti patriae potissimum solvatur. Aluit haec me; tute atque honeste produxit usque ad hanc aetatem; munivit meas rationes bonis legibus, optumis moribus, honestissimis disciplinis. Quid est, quod a me satis ei persolvi possit, unde haec accepi?« Exinde ut haec loquetur secum sapiens saepe, in periculis rei publicae nullum ipse periculum fugiet."

Item mutatur res tractando, si traducitur ad exsuscitationem, cum et nos commoti dicere videamur, et auditoris animum commovemus, sic: „Quis est tam tenui cogitatione praeditus, cuius animus tantis angustiis invidiae continetur, qui non hunc hominem studiosissime laudet et sapientissimum iudicet, qui pro salute patriae, pro incolumitate civitatis, pro rei publicae fortunis quamvis magnum atque atrox periculum studiose suscipiat et libenter subeat? **56.** Equidem hunc hominem magis cupio satis laudare quam possum; idemque hoc certo scio vobis omnibus usu venire."

Eadem res igitur his tribus in dicundo commutabitur rebus: verbis, pronuntiando, tractando; commutabimus tractando dupliciter: sermocinatione et exsuscitatione.

nia, és mindig az lesz a véleménye, hogy a hazáért örömmel kell vállalnia bármely nagy, akár életveszélyes kockázatot is."[177]

Előadásmóddal variálunk, ha egyszer társalgási, máskor szenvedélyes stílusban, majd más-más hangnemben és gesztussal ugyanazokat a szavakat felcserélve mondjuk el, és közben az előadásmódot is erősen megváltoztatjuk. Ezt nem lehet megfelelőképpen szavakkal leírni, de eléggé világos, ezért nem szorul példára.

55. A variálás harmadik fajtája a tárgyalásmóddal valósítható meg: a gondolatot beszéltetés vagy buzdítás formájában adjuk elő.

XLIII. A beszéltetésnél — később, a maga helyén részletesen szólok róla,[178] most csak röviden érintem, amennyire témámhoz szükséges — valamely személyt rangjának megfelelően beszéltetünk, úgy, hogy az ügyet minél könnyebben megismerhessék, ám a gondolattól ne távolodjunk el: „A bölcs úgy véli, hogy a köztársaságért minden veszedelmet vállalnia kell. Gyakran beszél így magában: »Nem csupán magamnak, hanem sokkal inkább hazámnak születtem;[179] az életemet, amelyet a sorsnak köszönhetek, legfőképpen hazám üdvének kell szentelnem. Ő táplált engem; biztonságban és tisztességben őrzött meg a mai napig. Érdekeimet jó törvényekkel, példás erkölcsökkel és igen tiszteletre méltó fegyelemmel védelmezte. Hogyan hálálhatnám meg azt, amit tőle kaptam?« Minthogy a bölcs gyakran ismételgeti ezt magában, a köztársaságot fenyegető veszélyben nem menekül a veszély elől."

Ugyancsak tárgyalásmóddal variáljuk a gondolatot, ha buzdítássá alakítjuk át; ekkor mi is érezhető megindultsággal beszélünk, és a hallgató lelkét is meghatjuk; így „Ki olyan oktalan, és kinek a lelkét tölti el olyannyira az irigység, hogy ne dicsérje a legbuzgóbban és ne ítélje a legbölcsebbnek ezt a férfit, aki a haza üdvéért, az állam sértetlenségéért, a köztársaság sorsáért a legnagyobb és a legszörnyűbb veszélyeket is buzgón vállalja és szívesen elviseli? **56.** Ezt a férfit jobban szeretném magasztalni, mint amennyire képes vagyok; biztos vagyok benne, hogy ti is ugyanígy éreztek."

Tehát ugyanazt a gondolatot a beszédben háromféleképpen variálhatjuk: szavakkal, előadásmóddal és tárgyalásmóddal; a tárgyalásmód kétféle lehet: beszéltetés és buzdítás.

Sed de eadem re cum dicemus, plurimis utemur commutationibus. Nam cum rem simpliciter pronuntiarimus, rationem poterimus subicere; deinde dupliciter vel sine rationibus vel cum rationibus pronuntiare; deinde affere contrarium — de quibus omnibus diximus in verborum exornationibus —; deinde simile et exemplum — de quo suo loco plura dicemus —; **XLIV.** deinde conclusionem, de qua in secundo libro, quae opus fuerunt, diximus demonstrantes, argumentationes quemadmodum concludere oporteat: in hoc libro docuimus, cuiusmodi esset exornatio verborum, cui conclusioni nomen est. Ergo huiusmodi vehementer ornata poterit esse expolitio, quae constabit ex frequentibus exornationibus verborum et sententiarum.

Hoc modo igitur septem partibus tractabitur, et ab eiusdem sententiae non recedamus exemplo, ut scire possis, quam facile praeceptione rhetoricae res simplex multiplici ratione tractatur:

57. „Sapiens nullum pro re publica periculum vitabit, ideo quod saepe, cum pro re publica perire noluerit, necesse erit cum re publica pereat; et, quoniam omnia sunt commoda a patria accepta, nullum incommodum pro patria grave putandum est.

Ergo qui fugiunt id periculum, quod pro re publica subeundum est, stulte faciunt: nam neque effugere incommoda possunt et ingrati in civitatem reperiuntur.

At, qui patriae pericula suo periculo expetant, hi sapientes putandi sunt, cum et eum, quem debent, honorem rei publicae reddunt, et pro multis perire malunt, quam cum multis.

Etenim vehementer est iniquum vitam, quam a natura acceptam propter patriam conservaris, naturae, cum cogat, reddere, patriae, cum roget, non dare; et, cum possis cum summa virtute et honore pro patria interire, malle per dedecus et ignaviam vivere; et cum pro amicis et parentibus et ceteris necessariis adire periculum velis, pro re publica, in

De amikor majd behatóbban tárgyaljuk ugyanezt az alakzatot, igen sok változtatással fogunk élni. Mert miután egyszerűen előadtuk a gondolatot, indoklást is fűzhetünk hozzá; azután kétféleképpen is előadhatjuk; indoklással vagy indoklás nélkül; azután ellentéten alapuló következtetést[180] alkalmazhatunk — mindezekről a szóalakzatok között beszéltünk —; majd hasonlatot és példát — ezekről a maguk helyén részletesen fogunk szólni[181] —; **XLIV.** azután befejezést, amelyről a második könyvben elmondtuk a legfontosabbakat, amikor kifejtettük, hogyan kell lezárni az érveléseket.[182] Ebben a könyvben ismertettük, milyen az a szóalakzat, amelynek következtetés a neve.[183] Egyszóval az efféle finomítás, amely gyakori szó- és gondolatalakzatokból áll, rendkívül díszítheti a beszédet.

Ennek bemutatására tehát példaként ugyanazt a gondolatot hétféleképpen fogom tárgyalni, hogy megértsd, milyen könnyű egy egyszerű gondolatot a rétorika előírásai alapján többféleképpen megfogalmazni:

57. „A bölcs nem fog kerülni semmiféle veszélyt a köztársaságért, mert gyakran az is, aki nem akar meghalni a köztársaságért, kénytelen lesz a köztársasággal együtt elpusztulni; és mivel minden jót hazánktól kaptunk, hazánkért semmiféle veszélyt nem szabad nagynak tekintenünk.

Tehát azok, akik visszariadnak attól a veszélytől, amelyet a köztársaságért kell magukra vállalniuk, ostobán cselekszenek: mert a veszélyt sem tudják elkerülni, és emellett hálátlannak mutatkoznak az állammal szemben.

Ám azokat, akik a hazájukat fenyegető veszélyeket önmaguk veszélyeztetésével vállalják, bölcsnek kell tartanunk, mivel egyfelől megadják a kötelező tiszteletet a köztársaságnak, másfelől inkább akarnak sokakért meghalni, mint sokakkal együtt.

Ugyanis igen igazságtalan az, ha a természettől kapott és a hazáért őrzött életedet, amikor a természet kéri, visszaadod, de amikor a hazád kéri, nem adod oda;[184] és amikor a leghősiesebb és legdicsőségesebb módon halhatnál meg hazádért, inkább akarsz gyalázatban és gyávaságban élni; és amikor barátaidért, szüleidért és többi rokonodért hajlandó vagy vállalni a veszélyt, a köztársaságért, amelyben ők

qua et haec et illud sanctissimum patriae nomen continetur, nolle in discrimen venire.

Ita uti contemnendus est, qui in navigio non navem quam se mavult incolumem, item vituperandus, qui in re publica discrimine suae plus quam communi saluti consulit. Navi enim fracta multi incolumes evaserunt; ex naufragio patriae salvus nemo potest enatare.

Quod mihi bene videtur Decius intellexisse, qui se devovisse dicitur et pro legionibus in hostis immisse medios. Amisit vitam, at non perdidit. Re enim vilissima certam et parva maximam redemit. Vitam dedit, accepit patriam; amisit animam, potitus est gloriam, quae cum summa laude prodita vetustate cottidie magis enitescit.

Quodsi pro re publica decere accedere periculum et ratione demonstratum est et exemplo conprobatum, ii sapientes sunt existimandi, qui nullum pro salute patriae periculum vitant."

58. In his igitur generibus expolitio versatur; de qua producti sumus, ut plura diceremus, quod non modo, cum causam dicimus, adiuvat et exornat orationem, sed multo maxime per eam exercemur ad elocutionis facultatem. Quare conveniet extra causam in exercendo rationis adhibere expolitionis, in dicendo uti, cum exornabimus argumentationem, qua de re diximus in libro secundo.

XLV. Commoratio est, cum in loco firmissimo, a quo tota causa continetur, manetur diutius et eodem saepius reditur. Hac uti maxime convenit et id est oratoris boni maxime proprium. Non enim datur auditori potestas animum de re firmissima demovendi. Huic exemplum satis idoneum subici non potuit, propterea quod hic locus non est a tota causa separatus sicuti membrum aliquod, sed tamquam sanguis perfusus est per totum corpus orationis.

Contentio est, per quam contraria referentur. Ea est in verborum exornationibus, ut ante docuimus, huiusmodi: „Inimicis te placabilem,

is és a haza legszentebb neve is bennfoglaltatik, nem akarod kockáztatni életedet.

Ahogy megvetésre méltó az, aki tengeri úton inkább nézi a saját biztonságát, mint a hajóét, ugyanúgy kárhoztatandó az, aki a köztársaság bajában jobban törődik a saját, mint a köz üdvével. A hajótörés után ugyanis sokan sértetlenül megmenekülhetnek, a haza hajótörése után senki sem úszhat partra sértetlenül.

Véleményem szerint jól megértette ezt Decius,[185] akiről azt mondják, hogy feláldozta magát, amikor legióiért az ellenség sűrűjébe tört. Eldobta életét, de nem veszítette el. A leghitványabbal ugyanis a biztosat, a kicsivel a legnagyobbat váltotta meg. Életet adott, hazát kapott; eldobta életét, de olyan dicsőség birtokosa lett, amely örökös dicsérettől fenntartva, az idő múltával, napról napra egyre jobban tündököl.

Ha érdemes vállalni a veszedelmet a köztársaságért, amiként ezt érvekkel kimutattuk és példákkal is bizonyítottuk, akkor azok tekintendők bölcsnek, akik a haza üdvéért semmiféle veszélytől sem riadnak vissza."

58. Ilyen fajtái vannak tehát a finomításnak; részletesebben foglalkoztunk vele, hogy minél többet mondjunk róla, mert nemcsak a peres ügyben van segítségünkre és díszíti a beszédet, hanem ez a legeslegfontosabb gyakorlási mód az ékesszólás képességének elsajátítására. Ezért hasznos lesz peres ügyön kívül is gyakorolni a finomítás módjait, valóságos ügyben pedig akkor alkalmazzuk, amikor az érvelésünket színesíteni akarjuk. Erről a második könyvben beszéltünk.[186]

XLV. Elidőzés esetén egy igen fontos helyen, amely az egész ügy lényegét tartalmazza, tovább időzünk, és gyakrabban visszatérünk rá.[187] Alkalmazása nagyon hasznos és a jó szónokra igen jellemző. Megakadályozza ugyanis, hogy a hallgató figyelme elkalandozzék a legfontosabb mozzanatról. Igazán megfelelő példát lehetetlen hozni rá, mivel ezt az alakzatot nem lehet, mint valamely testrészt, elválasztani a beszéd egészétől, hiszen úgyszólván vérként járja át a beszéd egész testét.

Az ellentét szembeállítást fejez ki. Amint fentebb is láttuk, részben a szóalakzatok közé tartozik,[188] például: „Ellenségeiddel békülékeny

amicis inexorabilem praebes." In sententiarum huiusmodi: „Vos huius incommodis lugetis, iste rei publicae calamitate laetatur. Vos vestris fortunis diffiditis, iste solus suis eo magis confidit." Inter haec duo contentionum genera hoc interest: illud ex verbis celeriter relatis constat; hic sententiae contrariae ex conparatione referantur oportet.

59. Similitudo est oratio traducens ad rem quampiam aliquid ex re dispari simile. Ea sumitur aut ornandi causa aut probandi aut apertius dicendi aut ante oculos ponendi. Et quomodo quattuor de causis sumitur, item quattuor modis dicitur: per contrarium, per negationem, per conlationem, per brevitatem. Ad unam quamque sumendae causam similitudinis adcommodabimus singulos modos pronuntiandi.

XLVI. Ornandi causa sumitur per contrarium sic: „Non enim, quemadmodum in palaestra, qui taedas candentes accipit, celerior est in cursu continuo, quam ille, qui tradit, item melior imperator novus, qui accipit exercitum, quam ille, qui decedit; propterea quod defatigatus cursor integro facem, hic peritus imperator inperito exercitum tradit." Hoc sine simili satis plane et perspicue et probabiliter dici potuit hoc modo: „Dicitur minus bonos imperatores a melioribus exercitus accipere solere"; sed ornandi causa simile sumptum est, ut orationi quaedam dignitas conparetur. Dictum autem est per contrarium. Nam tum similitudo sumitur per contrarium, cum ei rei, quam nos probamus, aliquam rem negamus esse similem, ut paulo ante, cum de cursoribus adserebatur.

Per negationem dicetur probandi causa hoc modo: „Neque equus indomitus, quamvis bene natura conpositus sit, idoneus potest esse ad eas utilitates, quae desiderantur ab equo; neque homo indoctus, quamvis sit ingeniosus, ad virtutem potest pervenire." Hoc probabilius factum est, quod magis est veri simile non posse virtutem sine doctrina conparari, quoniam quidem ne equus quidem indomitus idoneus possit esse. Ergo sumptum est probandi causa, dictum autem per negationem; id enim perspicuum est de primo similitudinis verbo.

vagy, barátaiddal kérlelhetetlen"; részben a gondolatalakzatok közé: „Ti szomorkodtok az ő bajai miatt, ő örül az állam veszteségeinek. Ti nem bíztok saját boldogulástokban, ő maga annál inkább bízik a sajátjában." E kétféle ellentét között az a különbség, hogy az első a szavak éles szembeállításán alapul, a másik ellentétes gondolatok egybevetésén.

59. A hasonlat[189] olyan beszédforma, amely valami hasonlót visz át valamely dologra egy másik, attól eltérő dologról. Alkalmazhatjuk díszítés, bizonyítás, világosság vagy szemléletesség céljából. És amiként négyféle célból alkalmazzuk, akként négyféleképpen fogalmazzuk meg: ellentét, tagadás, egybevetés és rövid hasonlítás formájában. A hasonlatok alkalmazásának egyes funkcióihoz szabjuk a hasonlatok egyes formáit.[190]

XLVI. Ellentét formájában díszítés céljából így alkalmazzuk: „Mert nem úgy van, mint a futópályán, ahol a váltófutásban az izzó fáklyát átvevő gyorsabb az átadónál: a hadsereget átvevő új hadvezér nem jobb a visszavonulónál. Mert az elfáradt futó frissnek adja át a fáklyát, itt tapasztalt hadvezér tapasztalatlannak a hadsereget."[191] Ezt hasonlat nélkül elég érthetően, világosan és hihetően így lehetett volna mondani: „Azt mondják, hogy általában kevésbé jó az a hadvezér, aki átveszi a hadsereget, mint az, aki átadja"; de díszítés céljából hasonlatot alkalmaztunk, hogy véle bizonyos fenséget kölcsönözzünk a kijelentésnek, éspedig ellentét formájában. Mert a hasonlatot akkor fogalmazzuk meg ellentét formájában, amikor tagadjuk, hogy valami más hasonló ahhoz a dologhoz, amit igaznak tartunk; ahogy kissé fentebb, amikor a futókról vettük a példát.

Tagadás formájában bizonyítás céljából így alkalmazzuk: „Nem lehet a betöretlen ló sem alkalmas azokra a feladatokra, legyen bár természettől fogva jó felépítésű, amelyeket egy lótól elvárunk; a tanulatlan ember sem képes, legyen bár tehetséges, eljutni az erényhez."[192] Ezzel valószínűbbé tettük, hogy aligha lehet tanultság nélkül az erény birtokába jutni, mivel még egy ló sem hasznavehető, ha idomítatlan. Tehát bizonyítás céljából alkalmaztuk a hasonlatot, de tagadás formájában, ez nyilvánvaló az első szavából.

XLVII. 60. Sumetur et apertius dicendi causa simile — dicitur per brevitatem — hoc modo: „In amicitia gerenda, sicut in certamine currendi, non ita convenit exerceri, ut, quoad necesse sit, venire possis, sed ut productus studio et viribus ultra facile procurras." Nam hoc simile est, ut apertius intellegatur mala ratione facere, qui reprehendant eos, qui verbi causa post mortem amici liberos eius custodiant, propterea quod in cursore tantum velocitatis esse oporteat, ut efferatur ultra finem, in amico tantum benivolentiae, ut ultra, quam quod amicus sentire possit, procurrat amicitiae studio. Dictum autem simile est per brevitatem. Non enim ita, ut in ceteris rebus, res ab re separata est, sed utraeque res coniuncte et confuse pronuntiatae.

Ante oculos ponendi negotii causa sumetur similitudo — dicetur per conlationem — sic: „Uti citharoedus cum prodierit optime vestitus, palla inaurata inductus, cum clamyde purpurea variis coloribus intexta, et cum corona aurea, magnis fulgentibus gemmis inluminata, citharam tenens exornatissimam auro et ebore distinctam, ipse praeterea forma et specie sit et statura adposita ad dignitatem: si, cum magnam populo commorit iis rebus expectationem, repente, silentio facto, vocem mittat acerbissimam cum turpissimo corporis motu, quo melius ornatus et magis fuerit expectatus, eo magis derisus et contemptus eicitur; item, si quis in excelso loco et in magnis ac locupletibus copiis conlocatus fortunae muneribus et naturae commodis omnibus abundabit, si virtutis et artium, quae virtutis magistrae sunt, egebit, quo magis ceteris rebus erit copiosus et inlustris et expectatus, eo vehementius derisus et contemptus ex omni conventu bonorum eicietur." Hoc simile exornatione utriusque rei, alterius inertiae [artificis] alterius stultitiae simili ratione conlata, sub aspectus omnium rem subiecit. Dictum autem est per conlationem, propterea quod proposita similitudine paria sunt omnia relata.

XLVII. 60. Rövid hasonlítás formájában így alkalmazzunk hasonlatot a világosabb kifejezés kedvéért: „A baráti kapcsolatok ápolásában, miként a futóversenyen, arra kell törekedni, hogy ne csak annyit teljesíts, amennyi a célba éréshez szükséges, hanem annyit, hogy szorgalmadtól és erődtől hajtva könnyedén túlfuss a célon." Mert a hasonlat arra szolgál, hogy világosabban megértsék: helytelenül cselekszenek azok, akik történetesen szemrehányással illetnek olyanokat, akik barátjuk halála után annak gyermekeit gyámolítják, mert a futóban akkora gyorsaságnak kell lenni, hogy a célon túlra ragadja őt, a barátban pedig annyi jóakaratnak, hogy baráti érzése tovább hasson annál, mint amit a barát még érzékelhet.[193] A hasonlatot azonban röviden fogalmaztuk meg. Az egyes részeket ugyanis nem választottuk el annyira egymástól, ahogy a többi esetben, hanem a két dolgot összekapcsolva, egybevegyítve adtuk elő.

Szemléltetés céljából egybevetés formájában így alkalmazzunk hasonlatot: „Amiképpen ha egy lantjátékos fellép, pompásan kiöltözve, aranyozott köpenyben, tarkán hímzett bíborpalástban és aranykoszorúval, melyet nagy, ragyogó gyöngyök ékesítenek, gazdagon díszített, arannyal és elefántcsonttal kivert lantot tartván a kezében, ezenkívül ő maga, alakja, külseje és termete is illik e pompához, de miután e kellékkel nagy várakozást keltett a nép között és a síri csendben hirtelen fülsértő hangon kezd énekelni, s azt testének esetlen mozdulataival kíséri, minél díszesebb a ruhája és minél nagyobb várakozást keltett, annál jobban kinevetik és megvetéssel elkergetik: ugyanígy, ha valaki magas poszton, nagy és fényes gazdagság birtokában, a sors ajándékaiban és a természet minden javában bővelkedik, viszont híjával van az erénynek és a művészeteknek, melyek az erény tanítómesterei, minél gazdagabb, előkelőbb és tekintélyesebb a többi dologban, annál jobban kinevetik és annál mélyebb megvetéssel rekesztik ki a derék emberek mindenféle gyülekezetéből."[194] E hasonlat mindkét dolog kiszínezésével tárja mindenki szeme elé a helyzetet, hasonló módon szemléltetve egyiknek tehetségtelenségét, másiknak pedig ostobaságát. Egybevetéssel pedig azért fogalmaztuk meg, mert a hasonlóság felidézésénél minden hasonló elemet felsoroltunk.

XLVIII. 61. In similibus observare oportet diligenter, ut, cum rem afferamus similem, cuius rei causa similitudinem adtulerimus, verba ad similitudinem habeamus adcommodata. Id est huiusmodi: „Ita ut irundines aestivo tempore praesto sunt, frigore pulsae recedunt" — ex eadem similitudine nunc per translationem verba sumimus: „item falsi amici sereno vitae tempore praesto sunt; simul atque hiemem fortunae viderunt, devolant omnes."

Sed inventio similium facilis erit, si quis sibi omnes res, animantes et inanimas, mutas et eloquentes, feras et mansuetas, terrestris, caelestis, maritimas, artificio, casu, natura conparatas, usitatas atque inusitatas, frequenter ponere ante oculos poterit et ex his aliquam venari similitudinem, quae aut ornare aut docere aut apertiorem rem facere aut ponere ante oculos possit. Non enim res tota totae rei necesse est similis sit, sed id ipsum, quod conferetur, similitudinem habeat oportet.

XLIX. 62. Exemplum est alicuius facti aut dicti praeteriti cum certi auctoris nomine propositio. Id sumitur isdem de causis, quibus similitudo. Rem ornatiorem facit, cum nullius rei nisi dignitatis causa sumitur; apertiorem, cum id, quod sit obscurius, magis dilucidum reddit; probabiliorem, cum magis veri similem facit; ante oculos ponit, cum exprimit omnia perspicue, ut res prope dicam manu temptari possit. Unius cuiusque generis singula subiecissemus exempla, nisi et exemplum quod genus est, in expolitione demonstrassemus et causas sumendi in similitudine aperuissemus. Quare noluimus neque pauca, quominus intellegeretur, neque re intellecta plura scribere.

Imago est formae cum forma cum quadam similitudine conlatio. Haec sumitur aut laudis aut vituperationis causa. Laudis causa sic: „Inibat in proelium corpore tauri validissimi, impetu leonis acerrimi simili." Vituperationis, ut in odium adducat, hoc modo: „Iste, qui cottidie per forum medium tamquam iubatus draco serpit dentibus aduncis, aspectu venenato, spiritu rabido, circum inspectans huc et illuc, si quem reperiat, cui aliquid mali faucibus adflare, ore adtingere,

XLVIII. 61. A hasonlatoknál gondosan ügyelni kell arra, hogy amikor a hasonlítottról beszélünk, amelynek kedvéért a hasonlatot alkalmazzuk, a hasonlóhoz illő szavakat használjunk. Ez ilyesféle: „Ahogy a fecskék nyáron velünk vannak, a hidegtől elűzetve viszont eltávoznak" — most ebből a hasonlóból veszünk át szavakat átvitt értelemben: „ugyanúgy velünk vannak a hamis barátok életünk derűs szakában, de mihelyt észreveszik szerencsénk telét, valamennyien elrepülnek."[195]

Hasonlatokra találni pedig könnyű lesz annak bármikor, aki mindent maga elé tud képzelni: élőket és élettelenéket, némákat és beszélőket, vadakat és háziállatokat, földieket, légieket és vízieket, a mesterség, a véletlen és a természet alkotásait, közismerteket és szokatlanokat; ezekből kiválaszthat egy hasonlót, mely képes a hasonlított tárgyat díszíteni, bizonyítani, megvilágítani vagy szemléltetni. Nem szükséges ugyanis, hogy az egyik dolog teljes egészében hasonló legyen a másikhoz, ám abban meglegyen a hasonlóság, ami az egybevetés alapja.

XLIX. 62. A példa[196] valamely múltbeli tettnek vagy mondásnak meghatározott névvel való idézése. Ugyanazon okokból alkalmazzuk, mint a hasonlatot. Ékesebbé teszi a gondolatot, amikor semmi másért, csupán a szépségért alkalmazzuk; érthetőbbé, amikor azt, ami homályos, világosabbá teszi; hihetőbbé, amikor valószínűbbé teszi; szemléletessé, amikor mindent oly világosan fejez ki, hogy a dolog szinte kézzel fogható. Minden egyes fajtára közölnék egy-egy példát, ha nem mutattam volna már be a finomításnál, hogy mi a példa, és ha a hasonlatoknál nem fejtettem volna ki, milyen céllal alkalmazzuk.[197] Ezért sem túl röviden nem akartam írni, hogy érthető legyen, sem a kelleténél hosszabban, mivel már megértették.

A képes hasonlat[198] egy formának bizonyos vonatkozásban hasonló formával való egybevetése. Dicséret vagy feddés céljából alkalmazzuk. Dicséret céljából így: „A legerősebb bikáéhoz hasonló testtel és a legvadabb oroszlánéhoz hasonló dühvel vetette magát a harcba." Feddés céljából, hogy gyűlöletet váltson ki, így: „Ez, aki mindennap a Forum közepén mint tarajos sárkány kígyózik, horgas fogakkal, mérges tekintettel, dühödt lihegéssel, körbetekingetve erre is, arra is, hátha ráakad valakire, akire gonosz pofájából rálehelhet, akit szájával

dentibus insecare, lingua aspergere possit." Ut in invidiam adducat, hoc modo: „Iste, qui divitias suas iactat, sicut Gallus e Phrygia aut hariolus quispiam depressus et oneratus auro clamat et delirat." In contemptionem sic: „Iste, qui tamquam coclea abscondens retentat sese tacitus, cum domo totus, ut comeditur, aufertur."

63. Effictio est, cum exprimitur atque effingitur verbis corporis cuiuspiam forma, quoad satis sit ad intellegendum, hoc modo: „Hunc, iudices, dico, rubrum, brevem, incurvum, canum, subcrispum, caesium, cui sane magna est in mento cicatrix, si quo modo potest vobis in memoriam redire." Habet haec exornatio cum utilitatem, si quem velis demonstrare, tum venustatem, si breviter et dilucide facta est.

L. Notatio est, cum alicuius natura certis describitur signis, quae sicut notae, quae naturae sunt adtributa; ut si velis non divitem, sed ostentatorem pecuniosi describere: „Iste — inquies —, iudices, qui se dici divitem putabat esse praeclarum, primum nunc videte, quo vultu nos intueatur. Nonne vobis videtur dicere?: »⟨Darem vobis libenter, quae clientibus⟩ dant, si mihi molesti non essetis.« Cum vero sinistra mentum sublevavit, existimat se gemmae nitore et auri splendore aspectus omnium praestringere. Cum puerum respicit hunc unum, quem ego novi — vos non arbitror —, alio nomine appellat, deinde alio atque alio: »At eho tu — inquit — veni, Sannio, ne quid isti barbari turbent« — ut ignoti, qui audient, unum putent selegi de multis. Ei dicit in aurem, aut ut domi lectuli sternantur, aut ab avunculo rogetur Aethiops, qui ad balineas veniat, aut asturconi locus ante ostium suum detur, aut aliquod fragile falsae choragium gloriae conparetur. Deinde exclamat, ut omnes audiant: »Videto, ut diligenter numeretur, si potest, ante noctem.« Puer, qui iam bene eri naturam norit: »Tu illo plures mittas oportet — inquit —, si hodie vis transnumerari.« »Age — inquit — duc tecum Libanum et Sosiam.« »Sane.« Deinde casu veniunt hospites homini, quos iste, dum splendide peregrinatur, invitat. Ex ea

elérhet, akit fogaival felhasíthat, nyelvével lefröcskölhet." Hogy irigységet ébresszen, így: „Ez, aki gazdagságát fitogatatja, mint egy frígiai herélt gallus[199] vagy valamely jövendőmondó, meggörnyedve és arannyal megrakodva kiabál és őrjöng." Megvetés keltésére így: „Ez csendben elrejtőzik, mint a lapuló csiga, mikor házastól elviszik, hogy elfogyasszák."

63. Személyleírás[200] esetén szavakkal ábrázoljuk és leírjuk valakinek a külsejét úgy, hogy a leírás alapján felismerhessék; így: „Arról beszélek, bírák, aki pirospozsgás, alacsony, hajlott hátú, őszes, kissé göndör, szürkéskék szemű, akinek meglehetősen nagy sebhely van az állán; talán a mondottak alapján eszetekbe jut." Ez az alakzat hasznos is, ha le akarsz írni valakit, kellemes is, ha rövid és világos.

L. A jellemrajz[201] olyan határozott vonásokkal írja le valaki jellemét, hogy azok az illető jellemének megkülönböztető jegyeit nyújtják. Például egy nem gazdag, de önmagát vagyonosnak feltüntető embert így írj le: „Most először azt nézzétek meg, bírák, milyen arccal mustrálgat bennünket ez, aki nagyszerűnek képzeli, ha gazdagnak mondják. Nem úgy tűnik nektek is, mintha ezt mondaná?: »Szívesen megadnám nektek, ami a klienseknek kijár, ha nem lennétek terhemre.« Amikor pedig bal kezével állát feltámasztja, meg van győződve, hogy szikrázó gyöngyeivel és fénylő aranygyűrűjével mindenkit elkápráztat. Ha megpillantja egyetlen szolgáját, akit jól ismerek — ti valószínűleg nem —, mindig más névvel szólítja meg: »Hé, te, Sannio — így szól —, gyere és ügyelj arra, hogy ezek a barbárok össze ne zavarjanak valamit!« — hogy az ismeretlenek ennek hallatára azt gondolják, sokak közül választott ki egyet. Aztán vagy azt súgja a fülébe, hogy otthon terítsenek meg, vagy hogy a nagybátyjától kérjen egy etióp szolgát, hogy az a fürdőbe elkísérje őt, vagy egy asturiai lovat kössön a kapuja elé, vagy a hamis dicsőség valamely más törékeny kellékét vonultassa fel. Ezután felkiált, hogy mindenki hallja: »Aztán ügyeljetek, hogy gondosan megszámoljátok, ha lehet, még az éj beállta előtt!« A rabszolgája, aki már jól ismeri ura jellemét, így kiált vissza: »Több embert kell odaküldened, ha azt akarod, hogy még ma megszámoljuk.« »Akkor — így szól — vidd magaddal Libanust és Sosiát!« »Rendben van.« Ekkor azonban váratlanul vendégek érkeznek hozzá, mégpedig azok, akiket előkelő utazgatásai alkalmával

re homo hercule sane conturbatur; sed tamen a vitio naturae non recedit. »Bene — inquit — facitis, cum venitis; sed rectius fecissetis, si ad me domum recta abissetis.« »Id fecissemus — inquiunt illi —, si domum novissemus.« »At istud quidem facile fuit undelibet invenire. Verum ite mecum.« Sequuntur illi. Sermo interea huius consumitur omnis in ostentatione: quaerit, in agris frumenta cuiusmodi sint; negat se, quia villae incensae sint, accedere posse: nec aedificare etiamnunc audere; »tametsi in Tusculano quidem coepi insanire et in isdem fundamentis aedificare.« **LI. 64.** Dum haec loquitur, venit in aedes quasdam, in quibus sodalicium erat eodem die futurum; quo iste pro notitia domnaedi iam it intro cum hospitibus. »Hic — inquit — habito.« Perspicit argentum, quod erat expositum, visit triclinium stratum: probat. Accedit servulus, dicit homini clare, dominum iam venturum, si velit exire. »Itane? — inquit. — Eamus, hospites; frater venit ex Falerno: ego illi obviam pergam; vos huc decuma venitote.« Hospites discedunt. Iste se raptim domum suam conicit; illi decuma, quo iusserat, veniunt. Quaerunt hunc; reperiunt, domus cuia sit; in diversorium derisi conferunt sese. Vident hominem postero die; narrant, expostulant, accusant. Ait iste eos similitudine loci deceptos angiporto toto deerrasse; contra valetudinem suam ad noctem multam expectasse. Sannioni puero negotium dederat, ut vasa, vestimenta, pueros rogaret: servolus non inurbanus satis strenue et concinne conparat. Iste hospites domum deducit: ait se aedes maximas cuidam amico ad nuptias commodasse. Nuntiat puer argentum repeti: pertimuerat enim, qui commodarat. »Apage te — inquit —, aedes commodavi, familiam dedi: argentum quoque vult? Tametsi hospites habeo, tamen utatur licet, nos Samis delectabimur.« — Quid ego, quae deinde efficiat, narrem? Eiusmodi est hominis natura, ut quae singulis diebus efficiat gloria atque ostentatione, ea vix annuo sermone enarrare possim."

hívott meg. Ettől barátunk, Herculesre mondom, igencsak zavarba jön, de mégis hű marad jellemhibájához: »De jól teszitek, hogy jöttök, csakhogy még jobban tettétek volna, ha egyenesen hozzám jöttök, az én házamba.« » Azt tettük volna — mondják —, ha tudtuk volna, hol laksz.« » Ezt bárkitől megkérdezhettétek volna — mondja. — Na, de gyertek velem!« Követik. Eközben minden szava csupa ámítás. Kérdezi, milyen a termés a földeken; ő nem mehet ki, mert majorsági épületei leégtek, most már nem mer nekifogni az építkezésnek; »bár tusculumi birtokomon elkövettem azt az ostobaságot, hogy a régi alapokra építettem.« **LI. 64.** Beszéd közben megérkeznek egy házhoz, ahol aznap éppen vendégeket várnak. Mivel ismeri a ház urát, bemegy oda vendégeivel együtt. »Itt lakom« — mondja. Szemlét tart a kirakott ezüstedények fölött, megnézi a megterített ebédlőt: elégedetten bólint. Hozzálép egy rabszolgafiú, hangosan közli vele, hogy rögtön hazaér a háziúr, jó lenne, ha távoznék. »Tényleg? — mondja. — Menjünk, vendégeim! Falernumból jön haza a bátyám, eléje megyek. Gyertek vissza ide négy órára!« Vendégei eltávoznak. Ő maga gyorsan hazasiet, saját házába. A vendégek négy órára visszatérnek a megadott helyre. Keresik. Megtudják, kié a ház, és megszégyenülten egy vendégfogadóba mennek. Másnap találkoznak az illetővel. Elmondják neki a történteket, kérdőre vonják, vádolják. Ám ő azt válaszolja, hogy megtévesztette őket a hely hasonlósága: egy egész utcával arrébb mentek. Bár gyengélkedett, késő éjszakáig várt rájuk. Közben szolgájának, Sanniónak megbízást adott, hogy kérjen kölcsön edényeket, szőnyegeket és rabszolgákat. A leleményes szolga mindezt eléggé ügyesen és serényen összeszedte. Ő hazavezeti vendégeit. Azt mondja, hogy nagyobbik házát átengedte egyik barátjának esküvőjére. A szolga jelenti, hogy kérik vissza az ezüstedényeket, a kölcsönadó ugyanis aggódni kezdett miattuk. »Az áldóját — mondja —, kölcsönadtam a házam, odaadtam a rabszolgáimat, hát még az ezüstneműt is akarja? No de, bár vendégeim vannak, mégis hadd vigye, nekünk jók lesznek a számoszi edények[202] is.« — De mért meséljem tovább, mi történt ezután? Olyan ennek az alaknak a természete, hogy amit hitvány dicsekvésből és kérkedésből napról napra tesz, azt egy év alatt sem tudnám elmesélni."

65. Huiusmodi notationes, quae describunt, quod consentaneum sit unius cuiusque naturae, vehementer habent magnam delectationem: totam enim naturam cuiuspiam ponunt ante oculos, aut gloriosi, ut nos exempli causa coeperamus, aut invidi aut tumidi aut avari, ambitiosi, amatoris, luxuriosi, furis, quadruplatoris; denique cuiusvis studium protrahi potest in medium tali notatione.

LII. Sermocinatio est, cum alicui personae sermo adtribuitur et is exponitur cum ratione dignitatis, hoc pacto: „Cum militibus urbs redundaret et omnes timore obpressi domi continerentur, venit iste cum sago, gladio succinctus, tenens iaculum; III adulescentes hominem simili ornatu subsequuntur. Inrupit in aedes subito, deinde magna voce: »Ubi est iste beatus — inquit — aedium dominus? Quin mihi praesto fuit? Quid tacetis?« Hic alii omnes stupidi timore obmutuerunt. Uxor illius infelicissimi cum maximo fletu ad istius pedes abiecit sese. »Per te — inquit — ea, quae tibi dulcissima sunt in vita: miserere nostri, noli extinguere extinctos, fer mansuete fortunam; nos quoque fuimus beati: nosce te esse hominem.« »Quin illum mihi datis ac vos auribus meis opplorare desinitis? Non abibit.« Illi nuntiatur interea venisse istum et clamore maximo mortem minari. Quo simul ut audivit: »Heus — inquit —, Gorgia pediseque puerorum, absconde pueros, defende, fac, ut incolumis ad adulescentiam perducas.« Vix haec dixerat, cum ecce iste praesto »Sedes — inquit — audax? Non vox mea tibi vitam ademit? Exple meas inimicitias et iracundiam satura tuo sanguine.« Ille cum magno spiritu verba: »Metuebam — inquit —, ne plane victus essem. Nunc video: iure mecum contendere non vis, ubi superari turpissimum et superare pulcherrimum est: interficere vis. Occidar equidem, sed victus non peribo.« »Ut in extremo vitae tempore etiam sententias eloqueris! Numquam ei, quem vides dominari, vis supplicare?« Tum mulier: »Immo iste quidem rogat et supplicat: sed tu, quaeso, commovere; et tu per deos — inquit — hunc examplexare. Dominus est; vicit hic te, vince tu nunc animum.« »Quin desinis — inquit —, uxor, loqui, quae me digna non sint? Tace, et quae curanda sunt, cura.

65. Az ilyen jellemrajzok, amelyek leírják az egyes jellemekhez illő vonásokat, roppantul szórakoztatóak, mert bárkinek az egész jellemét szemünk elé varázsolják: a dicsekvőét — példánkban ilyet idéztünk —, az irigyét, a felfuvalkodottét, a kapzsiét, a törtetőét, a bujáét, a fényűzőét, a tolvajét, a besúgóét; egyszóval bárkinek a hajlamait szem elé lehet tárni efféle jellemrajzzal.

LII. Beszéltetés[203] esetén megszólaltatunk valamely személyt, s beszéde tükrözi jellemét; így: „Amikor a város katonáktól hemzsegett, és félelemtől megbabonázva mindenki otthon kuporgott, megjelent ez köpenyben, karddal felövezve, dárdával a kezében. Három suhanc követte, hasonlóképpen fölszerelkezve. Tüstént betört a házba, majd nagy hangon kiáltotta: »Hol van a ház szerencsés ura? Miért nem jelent meg előttem? Miért hallgattok?« Erre a félelemtől megdermedve mindenki más néma marad, egyedül e szerencsétlen felesége szólal meg nagy siránkozás közepette, lába elé vetve magát: »Mindarra, ami legkedvesebb számodra az életben, kérlek, irgalmazz nekünk, ne pusztítsd el az elpusztultakat! Irgalmasan élj szerencséddel! Mi is voltunk valaha szerencsések. Gondolj arra, hogy te is ember vagy!« »Miért nem adjátok ki nekem őt, és miért gyötritek fülemet siránkozástokkal? Úgysem fog megmenekülni!« Közben jelentik a ház urának, hogy ez megérkezett, és ordítozva halállal fenyegetődzik. Mihelyt meghallja, így szól: »Hé, Gorgias, fiaim nevelője, rejtsd el fiaimat, védelmezd őket, vigyázz, hogy sértetlenül felnőjenek!« Alighogy ezt kimondta, ez már ott is terem, s így kiált rá: »Hát itt csücsülsz, te pimasz? Nem haltál szörnyet a hangomtól? Csillapítsd gyűlöletemet, és véreddel lakasd jól haragomat!« Ő nagyot sóhajtva, így szól: »Féltem, hogy valóban legyőzől. Most látom: nem akarsz a törvény előtt megküzdeni velem, ahol veszíteni a legrútabb, és győzni a legszebb: meg akarsz ölni. Megölhetsz, de nem legyőzetve fogok elpusztulni.« »Hát még életed utolsó percében is szentenciákat szavalsz? Hát sohasem akarsz már könyörögni annak, akiről tudod, hogy fölébed került?« Ekkor a felesége így szól: »Épp ellenkezőleg, kér és könyörög, te pedig, kérlek, szánd meg őt! És te — mondja az urának —, az istenekre, öleld át a térdét! Ő az urad, legyőzött téged, te meg győzd le most büszkeségedet!« »Miért nem hagyod már abba, asszony, ezt a hozzám méltatlan beszédet? Hallgass, s azzal törődj, amivel törődnöd

Tu cessas mihi vitam, tibi omnem bene vivendi spem mea morte eripere?« Iste mulierem propulit ab se lamentantem; illi nescio quid incipienti dicere, quod dignum videlicet illius virtute esset, gladium in latere defixit." Puto in hoc exemplo datos esse uni cuique sermones ad dignitatem adcommodatos; id quod oportet in hoc genere conservare.

Sunt item sermocinationes consequentes hoc genus: „Nam quid putamus illos dicturos, si hoc iudicaritis? Nonne omnes hac utentur oratione?" — deinde subicere sermonem.

LIII. 66. Conformatio est, cum aliqua, quae non adest, persona confingitur, quasi adsit, aut cum res muta aut informis fit eloquens, et forma ei et oratio adtribuitur ad dignitatem adcommodata, aut actio quaedam, hoc pacto: „Quodsi nunc haec urbs invictissima vocem mittat, non hoc pacto loquatur?: »Ego illa plurimis tropeis ornata, triumphis ditata certissimis, clarissimis locupletata victoriis, nunc vestris seditionibus, o cives, vexor; quam dolis malitiosa Kartago, viribus probata Numantia, disciplinis erudita Corinthus labefactare non potuit, eam patimini nunc ab homunculis deterrumis proteri atque conculcari?«"

Item: „Quodsi nunc Lucius ille Brutus revivescat et hic ante pedes vestros adsit, is non hac utatur oratione?: »Ego reges eieci, vos tyrannos introducitis; ego libertatem, quae non erat, peperi, vos partam servare non vultis; ego capitis mei periculo patriam liberavi, vos liberi sine periculo esse non curatis?«"

Haec conformatio licet in plures res, in mutas atque inanimas transferatur. Proficit plurimum in amplificationis partibus et conmiseratione.

67. Significatio est res, quae plus in suspicione relinquit, quam positum est in oratione. Ea fit per exsuperationem, ambiguum, consequentiam, abscisionem, similitudinem.

Per exsuperationem, cum plus est dictum, quam patitur veritas, augendae suspicionis causa, sic: „Hic de tanto patrimonio tam cito testam, qui sibi petat ignem, non reliquit".

kell! Késlekedsz megfosztani engem az életemtől, magadat pedig az én halálommal a becsületes élet minden reményétől?« Az eltaszította magától a siránkozó asszonyt, és kardját a férje odalába döfte, aki éppen készült még valamit mondani, ami bizonyára méltó lett volna erényéhez."[204] Úgy vélem, a fenti példában kinek-kinek a jelleméhez illő szavakat adtam a szájába; s ez az, amit ebben az alakzatban meg kell valósítani.

Vannak továbbá ilyen formulával bevezetett beszéltetések: „Mit gondoltok, mit mondanak majd, ha ilyen ítéletet hoztok? Hát nem fognak valamennyien így szólni?" — majd hozzáfűzzük a beszédet.

LIII. 66. Megszemélyesítés[205] esetén egy jelen nem levő személyt úgy szerepeltetünk, mintha ott volna, vagy néma tárgyakat és elvont fogalmakat szólaltatunk meg, és jellegükhöz illő beszédet és alakot tulajdonítunk nekik, vagy valamely cselekvést; például: „És ha most ez a legyőzhetetlen város megszólalna, nem így beszélne?: »Engem, kit oly sok diadalmi jel ékesít, annyi jól megérdemelt diadal gyarapított, annyi dicső győzelem gazdagított, most a ti viszálykodástok tesz tönkre, polgárok. Eltűritek, hogy engem, akit nem volt képes megingatni a ravasz és álnok Karthágó, a kipróbált erejű Numatia, a tudományokban jártas Korinthos, most ily hitvány emberkék leterítsenek és eltiporjanak?«"

Továbbá: „Ha most az a Lucius Brutus feltámadna, és itt teremne lábatok előtt, nem így beszélne?: »Én elűztem a királyokat, ti zsarnokokat hívtok be; Én kivívtam a szabadságot, ami eddig nem létezett, ti a kivívottat nem akarjátok megőrizni. Én életem veszélyeztetésével szabadítottam fel a hazát, ti veszély nélkül sem akartok szabadok lenni?«

Az ilyen megszemélyesítést sok dologra lehet alkalmazni, némákra és élettelenekre egyaránt. A leghatásosabb a fokozásban és a részvét felkeltésében.

67. Az emfázis[206] olyan alakzat, amely többet sejtet annál, mint amit szóval kimond. Formái a túlzás, kétértelműség, következményre utalás, félbeszakítás és hasonlítás.

Túlzás formájában, amikor többet mondunk az igazságnál a gyanú erősítésére; így: „Oly nagy vagyonból oly kis idő alatt egy cserépedényt sem hagyott meg, amellyel tüzet kérhetne."

Per ambiguum, cum verbum potest in duas pluresve sententias accipi, sed accipitur tamen in eam partem, quam vult is, qui dixit; ut de eo si dicas, qui multas hereditates adierit: „Prospice tu, qui plurimum cernis."

LIV. Ambigua quemadmodum vitanda sunt, quae obscuram reddunt orationem, item haec consequenda, quae conficiunt huiusmodi significationem. Ea reperientur facile, si noverimus et animum adverterimus verborum ancipites aut multiplices potestates.

Per consequentiam significatio fit, cum res, quae sequantur aliquam rem, dicuntur, ex quibus tota res relinquitur in suspicione; ut si salsamentari filio dicas: „Quiesce tu, cuius pater cubitis emungi solebat."

Per abscisionem, si, cum incipimus aliquid dicere, deinde praecidamus, et ex eo, quod iam diximus, satis relinquitur suspicionis, sic: „Qui ista forma et aetate nuper alienae domi — nolo plura dicere."

Per similitudinem, cum aliqua re simili allata nihil amplius dicimus, sed ex ea significamus, quid sentiamus, hoc modo: „Noli, Saturnine, nimium populi frequentia fretus esse: inulti iacent Gracci."

Haec exornatio plurimum festivitatis habet interdum et dignitatis; sinit enim quiddam tacito oratore ipsum auditorem suspicari.

68. Brevitas est res ipsis tantummodo verbis necessariis expedita, hoc modo: „Lemnum praeteriens cepit, inde Thasi praesidium reliquit, post urbem Viminacium sustulit, inde pulsus in Hellespontum statim potitur Abydi." Item: „Modo consul quo⟨tannis⟩, deinde primus erat civitatis; tum proficiscitur in Asiam; deinde hostis et exul est dictus; post imperator, et postremo factus est consul." Habet paucis conprehensa brevitas multarum rerum expeditionem. Quare adhibenda saepe est, cum aut res non egent longae orationis aut tempus non sinet commorari.

LV. Demonstratio est, cum ita verbis res exprimitur, ut geri negotium et res ante oculos esse videatur. Id fieri poterit, si, quae ante et post et in ipsa re facta erunt, conprehendemus aut a rebus consequentibus aut

Kétértelműség formájában, amikor az igét két vagy több jelentésben is fel lehet fogni, de a beszélő a maga szándékának megfelelő jelentésben fogja fel; például ha olyanról, aki sokat örökölt, ezt mondanád: „Lásd be te is, akinek a legjobb kilátásai vannak!"[207]

LIV. Ahogy kerülni kell az olyan kétértelműségeket, amelyek homályossá teszik a beszédet, úgy kell keresni viszont azokat, amelyek efféle hatást keltenek. Könnyen rájuk találunk, ha ismerjük és észrevesszük a szavak két- vagy többértelműségét.

Következményre utalás formájában jön létre az emfázis, amikor olyasmiről beszélünk, ami valamit követni szokott és emiatt ez az egész dolog gyanússá válik; például ha a sózotthal-árus fiának ezt mondod: „Maradj veszteg, az apád könyökével szokta törölni az orrát."

Félbeszakítás formájában, amikor belekezdünk valamibe, majd félbeszakítjuk, de az, amit mondtunk, elég a gyanú felkeltésére; például: „Ha valaki ilyen külsővel és életkorban nemrég más házában ..., de nem akarom részletezni."

Hasonlítás formájában, amikor valamely hasonló eset említése után abbahagyjuk a beszédet, de ezzel már sejtetjük, mit gondolunk; például: „Vigyázz, Saturninus, ne bízz túlságosan a néptömegekben: Megbosszulatlanul feküsznek a Gracchusok."[208]

Ebben az alakzatban néha igen sok a szellemesség és a méltóság; hagyja ugyanis, hogy maga a hallgató sejtsen meg valamit, noha a szónok nem mondja ki.

68. A tömörség[209] a gondolatnak a legszükségesebb szavakkal való kifejezése; például: „Átvonulóban elfoglalta Lémnost, majd őrséget hagyott Thasoson, aztán elpusztította Viminacium városát, innen visszaszorítva a Hellespontosba, tüstént beveszi Abydost."[210] Továbbá: „Előbb évenként consul, később első az államban, azután Ázsiába indul, majd ellenséggé és száműzötté nyilvánították, utána hadvezérré, végül consullá választották."[211] A kevés szóval összefogó tömörség sok dolog elmondására alkalmas, ezért többnyire akkor kell alkalmazni, amikor az ügy nem igényel hosszú kifejtést, vagy kevés idő áll rendelkezésre.

LV. Szemléletesség[212] esetén szavakkal úgy ábrázoljuk a dolgot, mintha a cselekmény, illetve a dolog a szemünk előtt történne, illetve volna. Ehhez szükséges, hogy összefoglaljuk mindazt, ami a dolog

circum instantibus non recedimus, hoc modo: „Quod simul atque Graccus prospexit, fluctuare populum, verentem, ne ipse auctoritate senatus commotus sententia desisteret, iubet advocari contionem. Iste interea scelere et malis cogitationibus redundans evolat e templo Iovis: sudans, oculis ardentibus, erecto capillo, contorta toga, cum pluribus aliis ire celerius coepit. Illi praeco faciebat audientiam; hic, subsellium quoddam excors calce premens, dextera pedem defringit et hoc alios iubet idem facere. Cum Graccus deos inciperet precari, cursim isti impetum faciunt et ex aliis alii partibus convolant atque e populo unus: »Fuge, fuge — inquit —, Tiberi. Non vides? Respice, inquam.« Deinde vaga multitudo, subito timore perterrita, fugere coepit. At iste, spumans ex ore scelus, anhelans ex infimo pectore crudelitatem, contorquet brachium et dubitanti Gracco, quid esset, neque tamen locum, in quo constiterat, relinquenti, percutit tempus. Ille, nulla voce delabans insitam vitutem, concidit tacitus. Iste viri fortissimi miserando sanguine aspersus, quasi facinus praeclarissimum fecisset circum inspectans, et hilare sceleratam gratulantibus manum porrigens, in templum Iovis contulit sese."

69. Haec exornatio plurimum prodest in amplificanda et conmiseranda re huiusmodi enarrationibus. Statuit enim rem totam et prope ponit ante oculos.

LVI. Omnes rationes honestandae studiose collegimus elocutionis: in quibus, Herenni, si te diligentius exercueris, et gravitatem et dignitatem et suavitatem habere in dicundo poteris, ut oratorie plane loquaris, ne nuda atque inornata inventio vulgari sermone efferatur.

Nunc identidem nosmet ipsi nobis instemus — res enim communis agetur —, ut frequenter et adsidue consequamur artis rationem studio et exercitatione; quod alii cum molestia tribus de causis maxime faciunt: aut si quicum libenter exerceantur non habent, aut si diffidunt sibi, aut nesciunt, quam viam sequi debeant; quae ab nobis absunt omnes difficultates. Nam et simul libenter exerceamur propter

előtt, után és alatt történt, és ne hagyjuk figyelmen kívül a következményeket és a körülményeket; például: „Gracchus, mihelyt észrevette, hogy a nép ingadozik, mert attól fél, hogy a senatus tekintélyének nyomására ő maga is eláll véleményétől, összehívatja a népgyűlést. Ekkor ez bűntől és gonosz gondolatoktól eltelve előrerohan Iuppiter templomából, és izzadtan, szikrázó szemmel, égnek álló hajjal, tógáját feltűrve, népes csoporttal együtt futva felé indul.[213] A kikiáltó csendet teremt Gracchus számára. Ez viszont magánkívül egy padra taposva, jobbjával letöri annak egyik lábát, és parancsára a többiek ugyanezt teszik. Amikor pedig Gracchus könyörögve az istenekhez fordul, ezek támadásba lendülnek, és mindenfelől rárontanak. Ekkor valaki a nép közül felkiált: »Menekülj, menekülj, Tiberius! Nem látod? Mondom, nézz körül!« Erre az ingatag tömeg, a hirtelen félelemtől megbabonázva, futásnak ered. Ez pedig szájából bűnt okádva, keble mélyéből kegyetlenséget lihegve, meglendíti karját, és bezúzza Gracchus fejét, aki nem értette világosan, mi történik, de nem hagyta el azt a helyet, amelyen állt. Egyetlen hanggal sem ejtve csorbát született bátorságán, némán összeesett. Ez viszont a nyomorultul elpusztult kiváló férfi vérével bemocskolva, úgy hordozta körül tekintetét, mintha valami jeles tettet hajtott volna végre, és vidáman nyújtva bűnös kezét a gratulálóknak, Iuppiter templomába vonult."[214]

69. Ez az alakzat igen hatásos a fokozásnál és a szánalom felkeltésénél az efféle elbeszélések miatt. Az egész esetet felidézi ugyanis, és szinte a szemünk elé tárja.

LVI. Gondosan egybegyűjtöttem a stílus felékesítésének minden eszközét. Ha szorgalmasabban gyakorolod magadat bennük, Herenniusom, beszédedben méltóság is, fenség is, vonzóerő is lesz, igazi szónokként fogsz szólni, és mondanivalódat nem közönséges nyelven, nem száraz és dísztelen stílusban fogod előadni.

Most pedig szüntelenül azon leszünk — hiszen közös ügyünkről van szó —, hogy rendszeres tanulással és állandó gyakorlással sajátítsuk el a rétorika szabályrendszerét. Hogy másoknak ez nehezére esik, annak három fő oka van. Nincs olyan társuk, akivel szívesen gyakorolnának, vagy nem bíznak önmagukban, vagy nem tudják, milyen úton kell járniuk. Tőlünk mindezek a nehézségek távol esnek. Egyfelől ugyanis

amicitiam, cuius initium cognatio facit, cetera philosophiae ratio confirmabit; et nobis non diffidimus, propterea quod et aliquantum processimus, et alia sunt meliora, quae multo intentius petimus in vita, ut, etiamsi non pervenerimus in dicendo, quo volumus, parva pars vitae perfectissimae desideretur; et viam, quam sequamur, habemus, propterea quod in his libris nihil praeteritum est rhetoricae praeceptionis.

Demonstratum est enim, quomodo res in omnibus generibus causarum invenire oporteat; dictum est, quo pacto eas disponere conveniat; traditum est, qua ratione esset pronuntiandum; praeceptum est, qua via meminisse possemus; demonstratum est, quibus modis perfecta elocutio conpararetur. Qua si sequimur, acute et cito reperiemus, distincte et ordinate disponemus, graviter et venuste pronuntiabimus, firme et perpetue meminerimus, ornate et suaviter eloquemur. Ergo amplius in arte rhetorica nihil est. Haec omnia adipiscemur, si rationes praeceptionis diligentia consequemur exercitationis.

szívesen gyakorolunk együtt barátságunk miatt, amely rokonságunkkal kezdődött, s majd a filozófia tanulmányozásától megerősödik; másfelől bízunk magunkban, mert valamelyest előre is haladtunk már, és más fontosabb dolgok is vannak az életben, amelyekre sokkal nagyobb erőfeszítéssel törekszünk. Ezért ha nem jutunk is el az ékesszólásban addig, ameddig szeretnénk, a tökéletes élet teljességének csak egy kis részét nélkülözzük.[215] Továbbá ki van jelölve az út is, amelyen járnunk kell, mert ezekben a könyvekben semmit sem mellőztem a rétorika tanításaiból.

Megmutattam ugyanis, milyen módon kell összegyűjteni az anyagot a különféle peres ügyek számára; beszéltem arról, hogyan célszerű elrendezni; szóltam arról, miként kell előadni; megvilágítottam, milyen módszerrel lehet jó emlékezőtehetségre szert tenni; kifejtettem, miképpen lehet a tökéletes stílust elsajátítani. Ha minderre gondot fordítunk, akkor pontosan és gyorsan rá fogunk lelni az anyagra, világosan és szabályosan fogjuk elrendezni, méltósággal és kellemmel fogjuk előadni, biztosan és tartósan fogjuk emlékezetünkbe vésni, ékesen és megejtően fogjuk elmondani. Nos, ezen felül nincs más a szónoki mesterségben. Mindezt el fogjuk sajátítani, ha az elméleti tanításokat szorgalmas gyakorlással egyesítjük.[216]

JEGYZETEK AZ ELSŐ KÖNYVHÖZ

[1] Ez a kijelentés ellene mond annak, hogy a mű szerzőjét tanuló ifjúnak tartsuk, mint ezt *Marx* vélte; vö. Prolegomena 82—85. Itt nyilvánvalóan olyan gazdasági és egyéb közéleti tevékenységről van szó, amit csak egy felnőtt római végezhetett.

[2] Még egy helyen utal arra, hogy filozófiával szokott foglalkozni, s e foglalkozást mindennél fontosabbnak tekinti: 4,56,69. Műve egyes kijelentéseiből úgy tűnik, hogy jól ismerte az újakadémia és az epikureizmus főbb tanait.

[3] A címzett annak a Herennius családnak a tagja, amely Marius idejében tekintélyes tisztségviselőket adott Rómának: 96-ban egy praetort, 93-ban egy consult és 90-ben egy quaestort. *Calboli* szerint a család közeli kapcsolatban volt Mariusszal, vö. Rhet. Her. 11—12.

[4] A *ratio dicendi* a rétorika egyik latin elnevezése; *Marx* feltételezi, hogy eredetileg ez lehetett e mű címe. Indoka: a latin költők és írók művük elején gyakran megemlítik a címet, vö. Proleg. 75.

[5] A korabeli szakirodalomban a *rhetorica* szó ritkán fordul elő; a Rhet. Her.-on kívül csak Cic. Inv. 1,8; 2,178.

[6] *Marx* szerint a Rhet. Her. görögellenessége Plotius Gallus és a latin rétorok görögellenességéből táplálkozik; vö. Proleg. 151. Már Cato azt szerette volna, ha a római ifjúság latin kézikönyvekből tanul, nem pedig görög művekből; lényegében Antonius is ezt a célt szolgálta „szónoklattanával"; vö. *U. W. Scholz:* Der Redner M. Antonius. Erlangen—Nürnberg 1962, 100, 156.

[7] A rétorikatankönyvek keresettek voltak, és jó pénzért keltek el; vö. *Th. Birt:* RhM 72 (1917—18) 311—316.

[8] A korabeli római rétorikában a szónoki sikernek öt tényezője volt: *natura, exercitatio, imitatio, studium, ars;* vö. *J. Adamietz:* M. Fabi Quintiliani Institutionis oratoriae liber III. München 1966, 101.

[9] Hermagoras ugyanebben látta a szónok funkcióját; a szerző nyilvánvalóan őt követi; vö. *Caplan* 4.

[10] A szónoki beszédnek ez a három fajtája már Aristotelésnél megtalálható (Rhet. 1,3, 1358b). A törvényszéki beszéd túlsúlya az első két könyvben jellegzetesen hellenisztikus kori jelenség; vö. *Caplan* 5.; *G. Kennedy:* The Art of Persuasion in Greece. Princeton 1963, 10, 85—87.; *Calboli:* Rhet. Her. 209—210. Aristotelés elítéli azokat a rétorika-szerzőket, akik önző okokból elhanyagolják a *genus diliberativum*ot; vö. Rhet. 1354b.

[11] Ez az ötös követelmény a hellenisztikus-római rétorika sajátja; az Aristotelés előtti rétorika csak az első hármat ismeri: εὕρεσις, τάξις, λέξις. Aristotelés adja hozzá a ὑπόκρισις-t, Rhet. 1403b. A μνήμη-t meglehetősen későn vették hozzá; első fennmaradt tárgyalását a Rhet. Her. adja: 3,16,28. Feltételezhető, hogy Hermagoras is tárgyalta; vö. *D. Matthes:* Hermagoras von Temnos. Lustrum 1958/3, 211—213; *Calboli:* Cornificiana 2,100.

[12] Fordításunkban az *inventio* szót, ha a szónok képességeivel kapcsolatban szerepel, találékonysággal adjuk vissza; ha a szónok feladatát jelenti, anyaggyűjtéssel. Egyébként az *inventio* meglehetősen régi fogalom, vö. Platón, Phaidros 236a; Aristotelés, Rhet. 1355b.

[13] Szokásosabb hármasság: a képesség, az elmélet és a gyakorlat, mely valószínűleg Prótagorasra vezethető vissza, vö. *Caplan* 7. Az imitatiót a sztoikus hatás alatt álló pergamoni iskola hangsúlyozta. Quintilianus megjegyzi, hogy néhány szakíró negyedik elemként tárgyalja, ennek ellenére ő a theoria alá rendeli; vö. 3,5,1. A „gyakorlás" a progymnasmatára vonatkozik, melynek első nyomait a latin rétorikában éppen a Rhet. Her. és Cic. Inv.-ja tartalmazza; de vonatkozik a *suasoriae*ra *(deliberationes)* és a *controversiae*ra *(causae)* is.

[14] A beszéd részeinek ez a felosztása különbözik Aristotelésétől, aki bevezetést, elbeszélést, bizonyítást és befejezést ismer: Rhet. 1414b. Szerzőnk felosztását követi Cicero: Inv. 1,19: *eae partes sex esse omnino nobis videntur: exordium, narratio, partitio, confirmatio, reprehensio, conclusio.* Ez a hatos felosztás Hermagorashoz viszonyítva újítás, s valószínűleg egy ismeretlen görög forrásnak tulajdonítható; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 211.

[15] Az exordium figyelemfelkeltő funkcióját már a Rhet. Alex. is megemlíti: 1436a 34; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 211—212; *H. Lausberg:* Handbuch der literarischen Rhetorik. München 1960, I 152—155.

[16] Ez a meghatározás görögből való fordítás; vö. Hermogenés Progymn. 2 *(Rabe).*

[17] Hermagoras is négyféle ügyet különböztet meg etikai szempontból: ἔνδοξον (tisztességes), παράδοξον (szokatlan), ἀμφίδοξον (kétes), ἄδοξον (érdektelen); Cicero ötfélét: Inv. 1,20: *genera causarum quinque sunt: honestum, admirabile, humile, anceps, obscurum.* Az *obscurum*ot Cicero Hermagorastól eltérő forrásból vehette; vö. *G. Thiele:* Hermagoras. Strassburg 1893, 115.

[18] Az *insinuatio* „észrevétlen kezdés", „ravasz megközelítés", „behízelgés", mert általa behízelegjük magunkat a hallgatóság szívébe. *Matthes* szerint az *insinuatio* nem illik Hermagoras rendszerébe (Hermagoras von Temnos 195). Valóban úgy tűnik, hogy az *insinuatio* fogalma még nem volt kikristályosodva a Rhet. Her. keletkezése idején; erre utal a szerzőnek az a megjegyzése, hogy először ő osztotta három részre az *insinuatio*t (1,9,16). A προοίμιον Aristotelésnél is előfordul: Rhet. 1414b, az ἔφοδος terminus pedig egy feltehetőleg i. e. IV. században keletkezett rétorikai traktátusban is szerepel: Oxyr. Pap. 3,27; vö. *Caplan* 12.

[19] Az *exordium* célja ősidők óta az, hogy a bíróság és a hallgatóság szimpátiáját megnyerje az ügy iránt; vö. Arist. Rhet. 1415a; de már az Arist. előtti rétorikában is megtalálható; vö. Rhet. Alex. 1436a.

[20] L. 1,6,9.

[21] Ez igen régi szabály; vö. Rhet. Alex. 1437b: „Ha nincs előítélet személyünkkel, beszédünkkel vagy ügyünkkel szemben, a kezdéskor azonnal előadhatjuk javaslatainkat, és csak később kérjük a hallgatóság figyelmét és jóindulatát."

[22] Vö. Arist. Rhet. 1415a; Anon. Seg. I (2) 353—354 *(Spengel—Hammer)* ugyanezt a felosztást adja; nem lehet megállapítani, hogy megvolt-e ez a rendszer Hermagorasnál, vö. *Matthes:* Hermagoras von Temnos 194; *R. Volkmann:* Die Rhetorik der Griechen und Römer. Leipzig 1885, 131 skk.

[23] A szánalomkeltésnek (πάθος) nemcsak a bevezetésben van fontos szerepe, hanem a befejezésben is, vö. 2,31,50. E tekintetben szerzőnk a korai görög rétorikákat követi, de nem elemzi olyan mélyrehatóan az érzelmek szerepét, mint Arist. a Rhet. II. könyvében.

[24] Cicero a közvetett bevezetést az *admirabile genus causae*hoz köti; vö. Inv. 1,23, de a szerzőnk által felsorolt „három alkalom" megegyezik Cicero *tres causae*jával.

[25] Vö. Cic. Inv. 1, 23—24.

[26] Itt szinte szó szerinti egyezéseket figyelhetünk meg Cic. Inv.-jával, vö. 1,25: *aut ab adversarii dicto exordiri et ab eo potissimum, quod ille nuperrime dixerit, aut dubitatione uti, quid primum dicas aut cui potissimum loco respondeas, cum admiratione.*

[27] A humort a bevezetés keretében kezdték először alkalmazni a rétorikában; Arist. is itt tárgyalja (1415a). A nevettetésnek itt felsorolt 18 fajtája későbbi fejlődés eredménye.

[28] Mi *Caplan* értelmezését fogadjuk el; *Calboli* a *confusione* (zavar) szóval fordítja a *collectio*t; értelmezését nem tudja kellőképpen megindokolni; vö. Rhet. Her. 214.

[29] Vö. Cic. Inv. 1,26: *Vulgare est, quod in plures causas potest adcommodari, ut convenire videatur.*

[30] Cicero ugyanezt a felosztást alkalmazza; vö. Inv. 1,27. A harmadik válfaj — mely idegen a polgári pertől — az irodalmi alkotásokkal kapcsolatos. Az a kijelentés, hogy mégis „célszerű gyakorolni", arra utal, hogy voltak ilyen progymnasmák; azaz a *narratio* egyes fajait a rétor gyakoroltatta a növendékeivel, vö. Quint. 2,4,1; e felosztás eredetével kapcsolatos nézeteket l. *Calboli:* Rhet. Her. 214—215.

[31] Vö. Cic. Inv. 1,27: *Fabula est, in qua nec verae nec veri similes res continentur, cuiusmodi est: Angues ingentes alites, iuncti iugo.*

[32] Ez a hármas követelmény már Isokratésnél megvolt: συντομία (rövidség), σαφήνεια (világosság), πιθανότης (valószínűség); vö. Quint. 4,2,31—32; Cic. Inv. 1,28: *Oportet igitur eam tres habere res: ut brevis, ut aperta, ut probabilis sit.*

[33] Ismeretlen szerző ismeretlen komédiájának töredéke, iambicus trimeterben; vö. Plaut. Mil. 439: *quae heri Athenis Ephesum adveni vesperi.*

[34] Vö. Cic. Inv. 1,29: *Aperta autem narratio poterit esse, si, ut quidque primum gestum erit, ita primum exponetur, et rerum ac temportum ordo servabitur, ut ita narrentur, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur.*

[35] L. fentebb 1,9,14.

[36] Cicero ugyanilyen tanácsokat ad, ugyanilyen megfogalmazásban: Inv. 1, 29—30.

[37] Feltűnő a szerzőnek ez a kijelentése, mivel Cicero is három alkalomra osztotta fel az *insinuatio*t; vö. Inv. 1,23. A különbség csak annyi, hogy szerzőnk a *tempora* szót alkalmazza, Cicero pedig a *causae*t.

[38] A beszéd felépítésének körvonalazása; vö. Cic. Inv. 1,31—33. Cicero *partitio*nak nevezi: Hermagoras fontos szerepet tulajdonított neki; vö. Tac. Dial. 19,3.

[39] Martianus Capella ugyanezt a szempontot adja a *partitio* számára: 5,556.

[40] Orestés és Klytaimnéstra témája közkedvelt volt a rétorikai gyakorlatokban, vö. Quint. 3,11,4: *et cur non utamur eodem, quo sunt usi omnes fere, exemplo? Orestes matrem occidit...* Vö. *D. Matthes:* Hermagoras Fragmenta. Lipsiae 1962, 12; 28; 30; 31; 33—36.

[41] A *distributio* mint alakzat: 4,35,47.

[42] Quntilianus dicséri Hortensiust, hogy nagy gonddal végezte a felsorolást; bár Cicero kigúnyolta azért, hogy ujjain számlálta az egyes részeket: Quint. 4,5,24.

[43] Cicero emliti Curióról, hogy memóriája gyenge volt: Miután kijelentette, hogy három dologról akar beszélni, olykor négyről beszélt vagy kettőről, vö. Brut. 217.

[44] A *dissimulatio artis*, a mesterségbeli tudás, a felkészültség elrejtése fontos elv volt az antik rétorikában. Szerzőnk több helyen is hangsúlyozza: 1,10,17; 2,30,47; 4,7,10 és 4,23,32. Már a görögöknél közismert követelmény volt; vö. Arist. Rhet. 1404b,18; Longin. Subl. 22,1: „Ezért a művészet akkor tökéletes, mikor természetesnek látszik, a természet viszont akkor szerencsés, ha rejtve művészetet tartalmaz" (ford.: *Nagy F.*).

[45] Aristotelés ebben látja a rétorika legfőbb feladatát, vö. Rhet. 1355b.

[46] Az ügyállás terminus görög megfelelője a στάσις; ezt a latinok két terminusszal adták vissza: *status* vagy *constitutio*. Én hosszas megfontolás után átvettem Prácser Albert „ügyállás" terminusát; vö. M. Fabius Quintilianus szónoklattana. Budapest 1913, I, 237 skk. Cicero (Inv. 1,14—19) és szerzőnk Hermagoras *status*tanát kombinálják a három aristotelési ügyfajtával, a bemutató, a tanácsadó és a törvényszéki üggyel. Hermagorasnál csak ὑποθέσις *(causa)* és θέσις *(quaestio)* volt. Hermagoras *hypothesis*ei egy vagy több *stasis*szal rendelkeznek, s ha a *stasis* nincs meg, nem jön létre a *controversia*. A *status*nak sajátos rendszere volt; minden *status*nak argumentumok feleltek meg. Az a tény pedig, hogy Cicero és szerzőnk között terminológiai különbségek vannak, sőt bizonyos tárgyalásbeli különbségek is, arra utal, hogy Cicero más olyan forrást is felhasznált, melyet a mi szerzőnk nem ismert; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 218—221; *K. Barwick:* Philologus 109 (1956) 58—74. Hermagoras és Cicero négy *constitutio*t tárgyalt, a mi szerzőnk háromra vonta össze a *constitutio*k számát, úgy, hogy a cicerói *constitutio translativa*t és *definitiva*t a *constitutio legitima* alatt egyesítette.

[47] Vö. Quint. 3,6,4—5: „Némelyek szerint az ügyállás a két peres ügynek első ütközőpontja; ezek helyesen gondolták, de nem elég világosan fejezték ki a dolgot. Mert az ügyállás nem az első ütközőpont, mint pl. »te tetted, nem tettem«, hanem az, ami ebből az első ütközőpontból keletkezik, az a jogi kérdés minősége: »tetted, nem tettem, ő-e a tettes?«, »ezt tetted, nem ezt tettem, mi az, amit tett?«" (ford.: *Prácser A.*).

[48] Hermagoras szóhasználatában: στοχασμός; vö. Cic. Inv. 1,11.

[49] Aias halála közkedvelt a rétorikai gyakorlatokban, vö. *Caplan* 34; 108. Aias őrültségében lekaszabol egy csordát, de mikor észhez tér, s látja, mit tett, kardjába dől. *Thiele* szerint már Hermagoras alkalmazta progymnasmaként, vö. Hermagoras 159—163.

[50] Hermagorasnál: στάσις νομική; vö. Cic. Inv. 1,17.

[51] Ez a *controversia*téma valószínűleg görög eredetű; Cicero ugyanezt a történetet kissé részletesebben meséli el: Inv. 2,153. *Calboli* feltételezi, hogy a történet rhodosi forrásra megy vissza, mivel a *Rhodiae leges navalium commerciorum* igen jelentős volt, vö. Rhet. Her. 222.

[52] A *Lex Aciliaról* vagy a *Lex Servilia Glauciaeról* (i. e. 100) van szó, mely az infamia büntetését megállapította a zsarolásban elmarasztaltak számára. *Th. Mommsen* feltételezi, hogy a Sulla által hozott *Lex Cornelia de repetundis* (82—81) eltörölte az infamiát. (Römisches Strafrecht. Leipzig 1899, 729).

[53] Cn. Domitius Ahenobarbus által i. e. 104-ben hozott törvényre történik itt utalás: *Lex de sacerdotiis,* melyet Sulla is felújított i. e. 81-ben.

[54] Cicero ugyanezt a példát hozza, vö. Inv. 2,116.

[55] L. Appuleius Saturninus a gabona árát *modius*onként 5/6 *as*ban állapította meg gabonaosztások esetére. A *Lex Sempronia frumentaria,* melyet C. Gracchus i. e. 123-ban hozott, mintegy nyolcszor drágábban adta a népnek a gabonát. Saturninus tehát az olcsó gabonával nyilván a nép kegyét akarta megnyerni, valószínűleg 2. tribunatusa alkalmából (100-ban).

[56] Ui. ezeken mentek egyes sorokban a szavazók a *saepta*hoz (a szavazóhelyet elkerítő sorompóhoz) a Campus Martiuson, hogy leadják szavazataikat.

[57] Caepiót 99-ben ítélték el felségsértés címén. A törvényt, mely megengedte, hogy Caepiót elítéljék az állam felségének megsértéséért *(Lex Apuleia de maiestate)* valószínűleg 103-ban hozták; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 224.

[58] A római joggyakorlatban a praetor megengedhette a peres eljárás lefolytatását, de meg is tagadhatta. Amikor megengedte, a védő kérésére egy *exceptio*formulát iktatott be, és a vádlónak vagy el kellett fogadnia ezt a formulát, vagy nem perelhetett.

[59] *Caplan* szerint ez az eset már Aristotelésnél is szerepel, Rhet. 1363b 32; 1374a 4. *Matthes* szerint Hermagoras egyik példájáról van szó: Hermagoras von Temnos 145 skk.

[60] A Tizenkéttáblás törvények egyik cikkelyéről van szó (5,7); vö. Cic. Inv. 2,148.

[61] Annak ellenére, hogy egyesek kétségbe vonják e törvény létezését, a források alapján el kell fogadnunk, hogy volt ilyen törvény. Vö. *F. Lanfranchi:* Il diritto nei retori romani. Milano 1938, 491 skk.

[62] Tizenkéttáblás törvények 5,4—5.

[63] Malleolus volt az első, akit anyagyilkosságért ilyen módon ítéltek el (101-ben) (Liv. perioch. 68).

[64] Ezt a mimusszínészt P. Mucius ítélte el, vö. 2,13,19; az ilyen típusú *controversia* görög eredetű, vö. Hermagoras Stat. 11 (*Rabe,* 88—89).

[65] Q. Servilius Caepio 105-ben csúfos vereséget szenvedett a cimberektől és a teutonoktól Arausiónál. A vereség oka az volt, hogy nem akart egyesülni Mallius consul seregével. Caepio proconsuli imperiumát megvonták, és L. Cassius Longinus néptribunus javaslatára megfosztották senatori rangjától (i. e. 104-ben).

[66] P. Sulpicius Rufus néptribunus Marius híve volt; Sulla a proscribáltak listájára tétette. Egy villában húzta meg magát, de egy rabszolga elárulta. Megölték és a fejét a rostrán közszemlére kitették. A rabszolgát jutalomképpen felszabadították, de urának elárulása miatt letaszították a Tarpeia-szikláról (Liv. Perioch. 77; Vell. 2,19).

[67] C. Popilius L. Cassius Longinus legatusa volt 107-ben, s amikor Cassius a tigurinusoktól vereséget szenvedett, Popilius állapodott meg velük a békefeltételekben. A római sereg szégyenletesen elvonult a tigurinusok igája alatt, és lemondott poggyászáról. 106-ban Popiliust perbe fogták, száműzték, később azonban felmentették; vö. Cic. Dom. 87: *per bonos restitutus.*

[68] Hermagoras *krinomenon-, iudicatio*tanát Augustin. 145,31-ből *(Halm)* ismerjük: *est* αἴτιον *proprius accusatoris locus,* συνέχον *defensoris,* κρινόμενον *utriusque commune.* Hermagoras rendszere tehát a következő részekből áll: κατάφασις = *intentio (iniuria occidisti),* ἀπόφασις = *negatio (non iniuria occidi), quaestio (an iure occiderit).* Ezt az első fokozatot követi egy második, mely a következőkből áll: συνέχον = *ratio (illa enim patrem meum occiderat),* αἴτιον = *firmamentum (at non abs te occidi neque indamnatam poenas pendere oportuit).* Az ítélet tárgya *(iudicatio)* ezt a második fokozatot öleli fel *(rectumne fuerit sine iudicio a filio Clytemestram occidi).* Cicerónál és a Rhet. Her.-ban két különböző *iudicatio*értelmezés található. Az egyik Hermagoras συνέχον *(ratio)* és αἴτιον *(firmamentum)* fokozatára megy vissza, a másik a *confirmatio rationis*ra és az *infirmatio rationis*ra; vö. *Barwick:* Philologus 109 (1965) 66—72.

JEGYZETEK A MÁSODIK KÖNYVHÖZ

[1] Vö. 1,2,2.
[2] Vö. 1,2,3.
[3] Vö. 3,1,1—8,15.
[4] Vö. 1,3,4.
[5] Vö. 1,3,5—8,11.
[6] Vö. 1,8,12—10,16.
[7] Vö. 1,10,17—18.
[8] Vö. 1,11,18—15,25.
[9] Vö. 1,16,25—17,27.
[10] Vö. 1,17,27.
[11] Vö. 2,2,3—17,26.
[12] Vö. 2,18,27—19,30.
[13] Vö. 2,20,31—29,46.
[14] Vö. 2,30,47—31,50.

[15] A következtetésen alapuló ügyállás részeinek görög elnevezései: εἰκός *(probabile),* σύγκρισις *(conlatio),* σημεῖον *(signum),* τεκμήριον *(argumentum),* σύμπτωμα *(consecutio),* βεβαίωσις *(adprobatio).* Az εἰκός már a Rhet. Alex.-ban is szerepel (1428a 27 skk.), és három része van: a természet (φύσις), a szokás (ἔθος) és a nyereségvágy (κέρδος). Vö. Cic. Inv. 2,16—42; Quint. 7,2,7.

[16] Cicero a valószínűt három részre osztja: *causa, persona, ipsum factum:* Inv. 2,16—24. Az előny és a hátrány már Aristotelésnél is szerepel: Rhet. 1399b 35.

[17] Vö. Cic. Inv, 2,32.

[18] Vö. Cic. Inv. 2,35—37.

[19] Vö. Cic. Inv. 2,37. Hasonló érvet találunk Gelliusnál (14,2,8): „Amit pedig kettőjüknek életmódjáról és tetteiről beszélnek, hiábavaló és hiába beszélik, mert a magánügyek bírája előtt a kölcsönvisszafizetésről, nem pedig a cenzor előtt az erkölcsökről folyik a pör" (ford.: *Barcza J.* és *Soós J.*).

[20] Vö. Cic. Inv. 2,24.

[21] A *signum* (jel) szót mi „körülménynek" fordítjuk; már a Rhet. Alex. 1430b 30 és Arist. Rhet. 1537b 1 is tárgyalta. Vö. Cic. Inv. 1,48; Quint. 5,9,1 skk.

[22] Az *argumentum*nak három időszakra történő osztása az Aristotelés előtti rétorikára nyúlik vissza, vö. *Caplan* 70—71, és azonos a Rhet. Alex. σημεῖον-ával (1430b 30 skk.). Aristotelés azonban határozott különbséget tesz a σημεῖον (valószínű) és a τεκμήριον (biztos) jel között, vö. An. pr. 70a 2. A három időszakra való osztás Hermagoras rendszerében is megtalálható, vö. *Calboli:* Rhet. Her. 231; vö. Cic. Inv. 2,43.

[23] A βεβαίωσις már a Rhet. Alex.-ban is szerepel: 1442b 15 skk. Szerzőnk *locus communis*ai olyan érvek, melyeket vádolásra és védelemre egyaránt szolgálnak. Cicerónál a vádló *locus communis*ai különböznek a védőéitől, vö. Inv. 2,51: *certus autem locus est accusatoris . . . defensoris.* Ez valóban így van, azonban a 2,48-ban szerzőnk is úgy értelmezi a *loci communes*t, mint Cicero. Vö. még. Arist. Rhet. 1353a 11 (κοινοὶ τόποι); Quint. 3,1,12-ben Prótagorasnak és Gorgiasnak tulajdonítja az általános érvek felfedezését; de ugyanígy vélekedett már Cicero is: Brutus 12,46—47.

[24] A *rumores* Aristotelésnél πίστεις ἄτεχνοι, azaz olyan érvek, melyeket nem a rétorika tudománya szolgáltat, vö. 1355b 35: „A meggyőzés eljárásai közül egyesek rétorikán kívüliek, mások rétorikán belüliek. Rétorikán kívülieknek nevezem mindazokat, amelyeket nem mi gondolunk ki, hanem már korábban is léteztek: a tanúk, a kínzással kicsikart vallomások, a dokumentumok stb."

[25] A kínvallatások terminusa a görögben: βάσανος; vö. Rhet. Alex. 1432a 13 skk; vö. *Kennedy:* The Art of Persuasion 88,90,122.

[26] Vö. 2,2,3—5,8.

[27] Ugyanezt találjuk: Arist. Rhet. 1376a 8 skk; Cic. Part. 49,117.

[28] Vö. Arist. Rhet. 1374b 11; 1375a 29; Cic. Inv. 2,121.

[29] Az egyetemes jogról l. Soph. Ant. 454 skk; Arist. Rhet. 1373b 4 skk.: „Egyetemes jogon azoknak az íratlan szabályoknak az összességét értem, amelyekről feltételezhetjük, hogy az egész emberiség elfogadja"; vö. még Cic. Off. 3,17,69.

[30] Az egymásnak ellentmondó törvények tana (ἀντινομία) már Hermagorasnál megtalálható; vö. *Matthes:* Hermagoras von Temnos 185. Az *obrogatio* valamely törvénynek egy újabb törvényjavaslat által történő módosítását vagy hatálytalanítását jelenti.

[31] Vö. 2,13,19.

[32] Az amphibolia (kétértelműség) a dialektikával kapcsolatos; szerzőnk kirohanása a dialektikusok ellen azt mutatja, hogy az újakadémikusok tanait érezte közel magához. Karneadés szerint is a dialektika olyan, mint a polip, csak zavart kelt; vö. Stobaios 82,13 *(Wachsmuth).* A dialektika megvetése főleg az epikureisták jellemző vonása volt; vö. Diog. Laert. 10,31.

[33] Vö. 1,12,21.

[34] Vö. 2,13,19.

[35] Az *actio, petitio* és a *persecutio* nem szinonimahalmozás, hanem a köztársaságkori magánjog peres eljárásainak fontos formulája, mely a felperes jogait szabályozta; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 235—236. Az *agere* a vádemelési jogra, a *petere* a tanúk alkalmazásának jogára, a *persequi* a bírák előtt történő peres eljárásra vonatkozik.

[36] Vö. 2,13,19.

[37] Vö. 1,14,24.

[38] Az *aequitas* filozófiai-rétorikai fogalma a peripatetikusok és az akadémikusok közvetítésével jutott el a rétorikába, onnan pedig a római jogba; vö. *Caplan* 90—91.

[39] A rómaiak felfogásában a *ius civile* az, amit az államok sajátosságaiknak megfelelően alakítanak ki; a *ius gentium* minden népre kötelező egyetemes törvény: a természetjog: κοινὸν δίκαιον.

[40] A Tizenkéttáblás törvények első cikkelyét idézi; vö. Cic. Leg. 2,9; Gell. 20,1,25.

[41] M. Livius Drusus i. e. 115-ben volt praetor urbanus, S. Iulius Caesar 123-ban.

[42] Accius vádemelése valószínűleg i. e. 136-ban volt, Luciliusé i. e. 103 előtt; vö. *Caplan* 94.

[43] Ez az első szöveg, mely kifejezetten említi, hogy helyettest lehet állítani a törvényszéki eljárásban; vö. *Caplan* 95.

[44] Tizenkéttáblás törv. 1,6—9. A Comitium és a Forum egymás mellett voltak.

[45] A mérlegelést vagy összehasonlítást *(comparatio, compensatio)* l. Cic. Inv. 2,75; görög terminusa: ἀντίστασις.

[46] A *translatio criminis* görög megfelelője: ἀντέγκλημα; vö. Cic. Inv. 2,78; Quint. 7,4,8.

[47] A *concessio* (másképpen *excusatio, venia*) görög neve: συγνώμη. Vö. Cic. Inv. 2,94.

[48] Vö. Cic. Inv. 2,96; Quint. 7,4,14.

[49] Vö. Arist. Eth. Nic. 1111a 24.

[50] *Fortuna, casus* — τύχη; vö. Cic. Inv. 2,96.

[51] Vö. Cic. Inv. 2,104—107; Quint. 7,4,17.

[52] Vö. 1,14,24.

[53] *Remotio criminis* — μετάστασις; vö. Cic. Inv. 1,15; 2,86; 2,91. Cicero részletesebben tárgyalja, mint rétorikánk.

[54] Vö. 2,16,23.

[55] A *tractatio* görög megfelelője: χρῆσις τῶν εὑρεθέντων; Cic. Inv. 1,50 skk. A *tractatio* és az *inventio* kiegészítik egymást. Nem elég az anyaggyűjtést elvégezni, fel is kell tudni használni az összegyűjtött anyagot; vö. Cic. De or. 2,41,176.

[56] Rétorikánk az *argumentatio*t a görög *epicheirémá*val azonosítja, azaz olyan rétorikai szillogizmussal, mely tökéletesebb az *enthymémá*nál, a rétorikai szillogizmus legegyszerűbb formájánál. Egyes kutatók az enthymémát a szillogizmus egyszerűbb formájának tekintik, az epicheirémát bonyolultabb formájának. Aristotelés enthymémája csonka szillogizmus: egy premisszából és egy konklúzióból áll, az epicheiréma pedig 4 premisszából. Aristotelés a premisszákat bizonyítottnak fogta fel, a későbbi rétorok ezeket is bizonyították, s így alakult ki az ötös felépítésű epicheiréma, melynek részei: *propositio, ratio, rationis confirmatio, exornatio, complexio;* vö. Cic. Inv. 1,58; 61; 67—69.

[57] Odysseus gyűlölte Palamédést, amiért az leleplezte színlelését, mikor őrültnek tettette magát, hogy ne kelljen részt vennie a trójai háborúban; vö. Hyg. Fab. 105. De irigyelte bölcsességét is, s ezért Diomédésszel összefogott ellene és megölte.

[58] Az érvelés hibáiról vö. Cic. Inv. 1,78—96; Cicero felsorolása közelebb áll a filozófiai indukcióhoz, rétorikánké a rétorikaihoz.

[59] Cö. Cic. Inv. 1,80: *ut Curio pro Fulvio: „Nemo potest uno aspectu neque praeteriens in amorem incidere."* E mondat C. Scribonius Curio azon beszédéből való, melyet Servius

Fulvius védelmében mondott, akit incestusszal vádoltak. Curio i. e. 121-ben praetor volt. Az eset bekerült a rétorikai iskolák példái közé; vö. *Adamietz:* Cicero de inventione 43.

[60] Vö. Longin. Subl. 44,6: „Hisz a pénzvágy, amelynek immár mindannyian telhetetlen betegei vagyunk, meg a kéjvágy igába hajt, sőt — mondhatnók — elmeríti az emberiséggel együtt immár az életet is" (ford.: *Nagy F.*).

[61] Vö. *Otto:* Sprichwörter 51; Gell. 11,2,2: *Ex quo libro [Catonis carmine de moribus] verba haec sunt: „Avaritiam omnia vitia habere putabant."*

[62] A részlet Ennius híres Medea-tragédiájának prológusából való; versformája iambicus trimeter.

[63] Plaut. Trin. 23—26; fordította: *Devecseri G.*

[64] A barátságról l. Arist. Rhet. 1401b 10.

[65] A részlet Pacuvius egyik drámájából való; versformája trochaicus septenarius.

[66] A Fortuna vakságáról vö. *Otto:* Sprichwörter 141 skk.; Cic. Phil. 13,10: *Fortuna ipsa, quae dicitur caeca.*

[67] *Marx* szerint e iambicus trimeterben írt sorok nem Enniuséi, hanem egy rétor fordította őket Euripidés Kresphontés c. tragédiájából (Proleg. 132). Marxszal szemben *J. Tolkiehn* azt vallja, hogy e sorok nagy része Enniustól származik: Zu den Dichterzitaten in der Rhetorik des Cornificius. BPhW 37 (1917) 825—830.

[68] Az apa a *sine manu* házasság esetén felbonthatta a házasságot (vö. Gaius Inst. 1,111), s ez esetben a lány az atyja hatalma alatt maradt volna.

[69] Vö. Arist. Rhet. 1357b 15: „Az, hogy lázas, a betegség jele, az, hogy teje van, annak a jele, hogy gyereket szült."

[70] *Ribbeck* feltételezése szerint Ennius Medeájának egy sora (TRF[3] 300); mások komédiatöredéknek tartják. Vö. Cic. Inv. 1,49,91.

[71] Töredék Ennius egyik tragédiájából; vö. *Vahlen,* p. 183.

[72] Vö. Cic. Inv. 1,90.

[73] *Ribbeck* szerint töredék Pacuvius Medus c. tragédiájából (TRF 186—188). Valószínűleg Médeia beszél Aiétéshez.

[74] Az ilyen kijelentés az egyeduralomra való törekvés gyanúját kelthette.

[75] Hasonló hely: Arist. Rhet. 1401b 12.

[76] *Marx* szerint Pacuvius egyik töredékéről van szó (Proleg. 132); valószínűbb, hogy Accius Armorum iudicium c. tragédiájából egy részlet.

[77] Nem tudjuk, kitől való ez a tragédiatöredék; a latin rétorok kedvelték; vö. Cic. Inv. 1,83; Iul. Vict. 414,13 skk. *(Halm);* Victorin. 253,12 skk.

[78] Pacuvius Antiopa c. drámájában. Zethus, a gyakorlati gondolkodású gazda, az aktív tevékenységet magasztalja, s elítéli a művelt Amphión zeneszeretetét; Amphión viszont a kultúrát és a zenét magasztalja. A zene kiszakítása a filozófiai stúdiumokból római sajátosság. Vö. Hyg. Fab. 8; Prop. 3,15,41; Cic. Inv. 2,94; Hor. Epist. 1,18,41.

[79] Vö. Quint. 12,1,32: „Annyi bizonyos, hogy annak még gondolatáról is le kell tennünk, mintha a világ legszebb tudománya, az ékesszólás összeférne az ember erkölcsi fogyatkozásaival" (ford.: *Prácser A.*); Philod. Rhet. 2,270 *(Sudhaus).*

[80] Alba Fucens, az aequusok egyik városa Közép-Itáliában, a szövetségesháború idején hűséges maradt Rómához Pinnával együtt, mely a vestinusok jelentős városa volt az Appenninek lábánál.

[81] *Caplan* e helyhez Horatiust idézi: Ars poet. 72: *cadentque / quae nunc sunt in honore vocabula, si volet usus, / quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi. Calboli* az *utilitas*ra hívja fel a figyelmet: Lucr. 5,1029: *utilitas expressit nomina rerum;* vö. még Démétr. Eloc. 2,86: „a szóhasználat, mely mindig a mi tanítónk".

[82] I. e. 90-ben Q. Varius Hybrida hozatott egy törvényt azok ellen, akik együttműködtek a fellázadt szövetségesekkel. Ezeket egy lovagokból álló bíróság vizsgálta, s akiket vétkesnek talált, kivégeztette vagy száműzte. Sulpicius 88-ban visszahívatta azokat a száműzötteket, akiket e törvény alapján ítéltek el. E kérdésről részletesebben l. *Calboli:* Rhet. Her. 250.

[83] Rétorikánk ugyanúgy, mint Cicero (Inv. 1,82), nem illusztrálja példákkal a *vitiosa exornatio* eseteit.

[84] Vö. Arist. Rhet. 1401b 4 skk.

[85] Vö. Cic. Inv. 1,98—109: *enumeratio, indignatio, conquestio.* Az epilogus hármas felosztása Hermagorasnál is megvolt; vö. *Matthes:* Hermagoras von Temnos 209.

[86] A befejezésnek összegező, hallgatóságot megnyerő és az ellenfelet diszkreditáló funkciója már a görög rétorikaszerzőknél is megvolt; vö. Rhet. Alex. 1444b—1445a; Arist. Rhet. 1419b.

[87] Az *amplificatio* általános érvei megegyeznek Cicero általános érveivel; vö. Inv. 1,101—109. Az *amplificatio* általános érveit Gorgias, Tisias és Isokratés dolgozta ki; vö. *Caplan* 146 sk.

[88] Vö. ennek a helynek alkalmazásával a fennkölt stílus példájában: 4,8,12.

[89] Szóhasználata is a *demonstratio* alakzatának felel meg; vö. 4,39,51; 4,55,68.

[90] A *misericordia*t (οἶκτος, ἔλεος) Cicero részletesebben tárgyalja: Inv. 1,106—109. *Aulitzky* úgy véli, hogy szerzőnk és Cicero e rész feldolgozásakor közös latin szerzőt használtak, akinek forrása viszont Apollónios (WS 39 [1917] 26—49); vö. Sen. Contr. 7,4,5: *in epilogis vehemens fuit Apollonius.*

[91] E mondást Cicero Apollónios rétornak tulajdonítja: Inv. 1,109: *Quem ad modum enim dixit rhetor Apollonius, lacrima nihil citius arescit;* vö. *G. D. Kellogg:* AJPh 28 (1907) 301—310.

JEGYZETEK A HARMADIK KÖNYVHÖZ

[1] L. 3,2,2—8,15.

[2] L. 3,9,16—10,18.

[3] L. 3,11,19—15,27.

[4] L. 3,16,28—24,40.

[5] Ha a stílusra nem fordított volna rétorikánk különös gondot, az előadásmód és az emlékezet előtt kellett volna tárgyalnia; vö. 1,2,3.

[6] E példák a *suasoria*k kedvelt témáit ismétlik; vö. Cic. Inv. 1,11 és 72. Rétorikánk megfogalmazása Cato és Scipio Nasica vitáját idézi. Cato Karthágó elpusztítását követelte, Scipio Nasica ellenezte; vö. Plut. Cat. mai. 27.

[7] Hannibál valószínűleg nem akarta elfoglalni Alexandriát; vö. *W. Hoffmann:* Hannibal. Göttingen 1962, 104 (magyarul: Budapest 1971). Visszahívása i. e. 203-ban

következett be; vö. App. Hann. 59; Hannibál kedvelt témája volt a deklamációknak; vö. Quint. 3,5,13; 7,1,16.

[8] Az utalás a cannaei csatában (i. e. 216) foglyul esett római katonák kiváltására vonatkozik; ez esetben arról is folyt a vita, milyen pénzen váltsák ki őket; vö. Liv. 22,60—61,9. Ez a téma is közkedvelt volt a *suasoria*kban; vö. Cic. De or. 3,109; Off. 1,40.

[9] C. Scipio Aemilianusról van szó, aki 147-ben idő előtt megkapta a consulságot, olyan életkorban, amikor még praetor sem volt. 36-37 éves lehetett; Cicero idejében a megkívánt életkor 43 év volt. Korai megválasztásának célja az volt, hogy mint teljhatalmú hadvezér vonulhasson Karthágó ellen; vö. App. Lib. 98,112.

[10] I. e. 90-ben L. Iulius Caesar törvényjavaslatát elfogadta a senatus; eszerint azok az itáliaiak, akik hűségesek maradtak a szövetségesháború idején, római polgárjogot kaptak.

[11] A tanácsadó beszédet Anaximenés fejlesztette ki; vö. Rhet. Alex. 1436b 9; Arist. Rhet. 1358b. Az *utilitas tuta* (a biztonság) megfelel a gör. χρήσιμον-nak és ἀναγκαῖον-nak, az *utilitas honesta* (a tisztesség) a καλόν-nak; vö. Cic. Inv. 1,8; 97. Aristoteles szerint szebb és közösségibb a tanácsadó beszéd, mint a törvényszéki, mégis a rétorok önző okokból az utóbbit részesítik előnyben; vö. Rhet. 1354b.

[12] Nem tudjuk, hogy e témákról írt-e, mindenesetre ez a kitétel arra utal, hogy széles látókörű, művelt ember volt rétorikánk szerzője.

[13] A helyes és a dicséretes kritériuma Aristotelésnél is megtalálható: Eth. Nic. 1108a 14.

[14] Platón után a sztoikusok tekintették ezeket a legfőbb erényeknek; vö. *M. Pohlenz:* Die Stoa. Göttingen 1955, II² 71; Platón Rep. 4,428.

[15] Vö. Cic. Off. 1,153: *prudentia, quam Graeci* φρόνησιν dicunt, ... *est rerum expetendarum fugiendarumque scientia.*

[16] A jogtudósok különbséget tettek a *iustus* (törvényes joggal egyező) és az *aequus* (indokolt) között; rétorikánk egyenértékűnek tekinti őket; vö. Quint. Decl. 237, 331. *Lanfranchi:* Il diritto nei retori romani 109 skk.

[17] Vö. Cic. Inv. 2,163.

[18] Cic. a *modestia*t a *temperantia* részének tekinti: Inv. 2,164.

[19] Vö. 3,3,4—5.

[20] Vö. ezt a példát lentebb: 4,25,35; vö. Thukyd. 3,82; Sall. Cat. 52,11.

[21] Vö. 2,18,28 skk.

[22] Ezt a *suasoria*témát Cicero is alkalmazza: Inv. 2,171. Casilinum lakóiról van szó, akik 216-ban hősiesen védték magukat Hannibállal szemben.

[23] Vö. *Otto:* Sprichwörter 144; Ter. Phorm. 203: *fortes Fortuna adiuvat.*

[24] A bemutató beszédfajtát ugyanolyan röviden tárgyalja, mint a tanácsadót. Ennek oka csak az lehet, hogy a korabeli rétorikai gyakorlatokban e két ügyfajta háttérbe szorult. A törvényszéki ügyet sokkal könnyebben lehetett tárgyalni, és már a hellenisztikus időkben előtérbe került a másik kettővel szemben. Korai görög elnevezése (ἐπιδεικτικόν) bemutatást jelentett, később a sztoikusok szóhasználatában ἐγκωμιαστικόν lett a neve, és a dicsőítést szolgálta; vö. Diog. Laert. 7,42. E beszédfajtáról l. *D. A. G. Hinks:* CQ 30 (1936) 170—176.; vö. *Caplan* 172 sk.

[25] Ez az osztályozás platóni és aristotelési; vö. Platón Gorgias 477; Arist. Eth. Nic. 1098b 14; *Caplan* 174.

[26] A külső körülményekről és a testi lelki adottságokról l. Rhet. Alex. 1422a 7 skk; Arist. Rhet. 1360b 20; Cic. Inv. 2,177; vö. *Lausberg* 133.

[27] Vö. 1,8,12—9,16.

[28] Vö. Cic. De or. 2,349; 3,105; Part. 69.

[29] Ezzel befejeződik az *inventio* tárgyalása, mely az egész műnek mintegy felét foglalja el.

[30] Rétorikánk igen röviden tárgyalja az elrendezést (τάξις) (3,16—18), de ugyanígy jár el Cicero is. Ennek oka valószínűleg az, hogy Cicero követte a Rhet. Her.-ot. Vö. *Matthes:* Hermagoras von Temnos 109; 113 skk.; 117. Az elrendezés elméletét Korax és Tisias dolgozták ki; vö. Sulp. Vict. 14 *(Halm)*; Quint. 7,10,11.

[31] Vö. 1,3,4.

[32] Vö. 2,18,28.

[33] A *pronuntiatio* görög elnevezése (ὑπόκρισις) a szónoki előadást a színészivel köti össze: ὑποκριτής — 'színész'. Igéje: ὑποκρίνομαι Démosthenéstől kezdve használatos; vö. 18,15; 18,287. Az előadásmódot Démosthenés a legfontosabb szónoki erénynek tartotta; vö. Quint. 11,3,6: „Aminthogy Démosthenés is, mikor kérdezték tőle, mi a legfőbb az egész szónoki tudományban, az élőszóbeli előadásnak adta a pálmát, s ugyanennek a második és harmadik helyet is, míg csak fel nem hagytak a további kérdezéssel, úgy hogy azt lehetett gondolni, hogy szerinte ez nemcsak a fő, hanem egyetlen hivatása a szónoki tudománynak" (ford.: *Prácser A.*). Aristotelés volt az első, aki az előadásmódot a rétorika szerves részének tekintette: Rhet. 1403b. Theophrastos írt egy elméleti munkát az előadásmódról; vö. Diog. Laert. 5,48. Hermagoras is tárgyalta, vö. *Matthes:* Hermagoras von Temnos 214. A római asianista szónokok hangsúlyozták jelentőségét; vö. Cic. De or. 3,213—220; Orat. 55—60.

[34] Szerzőnk nem azt akarja mondani, hogy az ő koráig senki sem írt az előadásmódról, hiszen még római munka is állhatott rendelkezésére. Quintilianus (11,3,143) szerint ugyanis Plotius Gallus *De gestu* címen adott ki egy értekezést, hanem azt, hogy az eddigi munkákat nem tartja kielégítőnek vagy teljesnek.

[35] A *vocis figura* és *corporis motus* felosztás Theophrastosra megy vissza; vö. Anon. 4,35,31 *(Walz)*; Cic. az Orat. 55-ben *vox*ról és *motus*ról beszél.

[36] A *cura* (az ápolás) a rétorikából, a zenéből és a színművészetből átvett módszereket is magában foglalta, de bizonyos étkezési és orvosi előírásokat is; vö. *A. Krumbacher:* Die Stimmbildung der Redner im Altertum bis auf die Zeit Quintilians. Paderborn 1920, 101—107.

[37] Ezeket a szakembereket *phonasci*nak nevezték; vö. Suet. Aug. 84.

[38] A hangerőt más latin szerzők is tárgyalták; vö. Cic. De or. 3,227; Quint. 11,3,48.

[39] A rhodosi mesterek elvetették az asianista szónokok végletes előadásmódját; ez a mérsékelt irányzat tükröződik rétorikánkban is.

[40] A *contentio* a szenvedélyes, heves kirohanásokat, a *sermo* a nyugodt, közlő mindennapi beszédet jelenti; vö. Cic. De or. 3,203; Lucil. 1039; 1015 *(Marx)*; vö. *P. Piwonka:* Lucilius und Kallimachos. Frankfurt a. M. 1949, 81. *Piwonka* kifejti, hogy rétorikánk *sermo*meghatározása Lucilius nyelvprogramjával esik egybe.

[41] Ez a tanítás másoknál is megtalálható: Cic. De or. 3,217—219; Quint. 11,3,63.

[42] A *iocatio*ról l. Arist. Eth. Nic. 1128a 32, aki különbséget tesz a mértéktartó vidámság és a durva féktelenség között.

[43] Különbségnek kell lenni a szónok és a színész előadásmódja között; vö. Cic. Orat. 25,86; Quint. 11,3,57.

[44] A beszéd ritmusát a mondanivaló fontossága szerint változtatjuk; vö. Quint. 11,3,17.

[45] A testmozgás legrészletesebb tárgyalása Quintilianusnál maradt fenn az antikvitásból; vö. 11,3. A taglejtések mértéktartásának fontosságát Theophrastos is hangsúlyozta, s ez összhangban van az illőség (πρέπον) elvével. Quintilianus 11,3,30 szerint: „A szóbeli előadás pedig egészen olyan legyen, mint maga a beszéd. Valamint ennek hibátlannak, világosnak, ékesnek és tárgyszerűnek kell lennie, úgy amaz is akkor lesz hibátlan, ha a kiejtés könnyű, tiszta, kellemes, választékos, mint ahogyan városban szoktak beszélni, távol minden pórias és vidékies kifejezéstől" (ford.: *Prácser A.)*.

[46] Vö. Quint. 11,3,123: „A csípőt verdesni, amit közhit szerint Cleon hozott először szokásba Athénben, ma is divatban van, s természetes kifejezője a bosszankodásnak, s a hallgatók éberségét is fokozza. Cicero még meg is rója Calidiusban, hogy ezt nem teszi: »Nem szokta, úgymond, verdesni sem homlokát, sem csípőit.«" (ford.: *Prácser A.*). Az előadásmód szatirikus feldolgozását l. Lukianosnál (Rhet. Praec. 19): „Szavaidat tarkítsd minél több siránkozással és combcsapkodással; kiabálj, ahogy csak a torkodon kifér, és beszéd közben köszörüld a torkod, és farod riszálva járkálj fel-alá"! (Ford.: *Horváth Judit.*)

[47] Cicero szerint az emlékezet tanát először a keósi Simónidés dolgozta ki; vö. Cic. De or. 2,351; *gratiamque habeo Simonidi illi Cio, quem primum ferunt artem memoriae protulisse.* Részletesen tárgyalja Quint. 11,2,1—51; Fortun. 129,4 *(Halm);* Mart. Cap. 483,16 *(Halm)*. Igen fontosnak tartották és részletesen foglalkoztak vele a szofisták. Ennek ellenére a legrégibb hozzánk eljutott antik tárgyalását rétorikánk tartalmazza. Lehet, hogy Theophrastos és Hermagoras is tárgyalta, de bizonyítani nem tudjuk. Biztos adatot találunk viszont arra, hogy Charmadas és Métrodóros foglalkoztak mnemotechnikával, s módszerük megegyezett rétorikaszerzőnk módszerével; vö. Cic. De or. 2,360: *vidi enim summos homines et divina prope memoria, Athenis Charmadam, in Asia ... Scepsium Metrodorum, quorum uterque tamquam litteris in cera, sic se aiebat imaginibus in eis locis, quos haberet, quae meminisse vellet, perscribere.* Vö. *Helga Hajdu:* Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters. Vienna, Amsterdam, Leipzig 1936, 11—33.

[48] A természetes és a kifejlesztett emlékezetről vö. Cic. De or. 2,356; Quint. 3,3,4; 11,2,1.

[49] A helyszínek vagy helyek (τόποι — *loci*) egy ismert helynek meghatározott részei, pl. egy épület, egy oszlopköz stb. Ezeket a helyszíneket egy hosszú sorban kell elképzelni, s minden ötödiket meg kell jelölni, nyilván az öt ujj analógiájára; vö. *Lausberg* 526; 243. A képek (εἴδωλα — *imagines, simulacra*) olyanok, mint a betűk, a helyszínek pedig mint a viasz vagy a papír. A modern pszichológia szerint a *loci*, a hátterek az asszociatív emlékezetnek felelnek meg, az *imagines*, a képek pedig a vizuális memóriának.

[50] A memóriának tehát témákat, gondolatokat és szavakat egyaránt meg kell őriznie; vö. Cic. Inv. 1,9: *memoria est firma animi rerum ac verborum ad inventionem perceptio;* Fortun. 129,25 *(Halm): Semper ad verbum ediscendum est? Si tempus permiserit: sin minus, res ipsas tenebimus solas, dehinc his verba de tempore adcommodabimus.*

[51] A kostök zacskó a pénztárca szerepét tölti be, s megjelenése a képen azt szimbolizálja, hogy a vádlott meg akarja vesztegetni a bírákat. Macrobius említi, hogy az antik anatómusok a balkéz negyedik ujját *digitus medicinalis*nak nevezték, mert egy a szívből érkező ideg ebben az ujjban ér véget, s emiatt ezt az ujjat, gyűrűvel, mintegy koronával vették körül: Sat. 7,13,7—8. Vö. Gellius 10,10,2.

[52] Iambicus senarius valamely tragédiából. *Marx* úgy véli, hogy rétorikánk szerzője írta (Proleg. 132), *Ribbeck* az ismeretlen töredékek közé helyezi (TRF[3] 275). *J. Tolkiehn* szerint a szerző egy a trójai mondakört feldolgozó tragédiából vette; vö. Zu den Dichterzitaten 825—827.

[53] A Rexek családja a gens Marciához tartozott; vö. Suet. Iul. 6,1. A Rex cognomen i. e. 177-től adatolható; vö. Liv. 43,1,12. *Domitius* azért szerepel, hogy a *domum itionem*et (a visszatérést) felidézze.

[54] Claudius Aesopus nagy tragikus színész Cicero korában; Ciceróval is baráti kapcsolatban állott; vö. De or. 1,259; Div. 1,80; Hor. Epist. 2,1,82. — Cimber csak itt szerepel, de ő is jelentős színész lehetett; vö. *E. Paratore:* Storia del teatro latino. Milano 1957, 28.

[55] Hogy az *ars* és a *natura* között szoros kapcsolat van, közhelynek számít az antik gondolkodásban. Rétorikák is gyakran hangsúlyozzák; vö. Cic. Orat. 58; Quint. 8,3,71; vö. *Pohlenz:* Die Stoa II[2] 68. L. még a *Caplan* által felsorolt helyeket: 220 sk.

JEGYZETEK A NEGYEDIK KÖNYVHÖZ

[1] Az antikvitásban a rétorikát és a költészetet közel álló két területnek tekintették; vö. Cic. De or. 1,70: *est enim finitimus oratori poeta, numeris astrictior paulo, verborum autem licentia liberior.*

[2] A latin rétorok úgy tanulmányozták Ennius költői műveit és C. Gracchus beszédeit, mint az ékesszólás legbecsesebb mintáit; vö. Cic. De or. 1,154. Ennius Annalese tankönyv volt a római iskolákban; a Gracchusok beszédeit még Gellius idejében is gyönyörűséggel olvasták; vö. 10,3,2.

[3] A példát már Aristotelés a bizonyítékok közé sorolja: Rhet. 2,20, 1393b.

[4] A szónok tekintélyének Aristotelés is igen nagy szerepet tulajdonít a meggyőzésben; vö. Rhet. 1377b 24.

[5] A művészet miméziselméletének is szerepe van abban, hogy a híres szónokokat szívesen utánozták a rétorikaiskolákban, és az utánzásnak nagy jelentőséget tulajdonítottak; vö. *Lausberg* 546.

[6] A *carcer* fakorlát volt, mely a rajtvonalat képezte, főleg a kocsiversenyeken; csak felemelése után rajtolhattak a versenyzők.

[7] Ladas görög futó, akinek gyorsasága közmondásos a latin költőknél: Cat. 55,25. Boiskos thessaliai ökölvívóként szerepel Xenophónnál: Anab. 5,8,23.

[8] A szónoki teljesítményeket gyakran hasonlították sportteljesítményekhez; vö. Cic. De or. 1,147.

[9] A más tollával való ékeskedés kedvelt témája az antik mesének is; vö. Babr. 72; Phaedr. 1,3; vö. *Volkmann:* Rhetorik 237; *G. Kennedy:* The Art of Persuasion 98.

[10] Közhely volt már a görög rétorikában, hogy a bizonyítékokat a legmegbízhatóbb emberektől kell venni; vö. Theón 2,110,25 *(Spengel)*.

[11] Az idézet Crassusnak abból a híres beszédéből való, melyet a Lex Servilia érdekében tartott i. e. 106-ban; e törvény célja az volt, hogy a bíráskodás jogát kivegye a lovagok kezéből és a senatoroknak adja. Cicero egy hosszabb szövegösszefüggésben idézi ugyanezt: De or. 1,225: *Eripite nos ex miseriis, eripite ex faucibus eorum, quorum crudelitas nostro sanguine non potest expleri; nolite sinere nos cuiquam servire, nisi vobis universis, quibus et possumus et debemus.*

[12] A szerző tehát azt a véleményt képviseli, hogy a rétorikaírónak olyan fokon kell állnia, hogy a tárgyalt stílusjelenségekre maga is tudjon példákat alkotni. *Marx* és *K. Barwick* szerint ez a felfogás megvolt már a görögöknél, s szerzőnk egy olyan görög rétortól vette, aki Hermagorasszal szemben ezt a véleményt hangoztatta. Hermagoras ugyanis hangsúlyozta, hogy a példákat másoktól kell venni. Cicero véleménye szerint Hermagoras azért merítette másoktól példáit, mert maga képtelen volt a rétorika szabályai szerint művészien írni; Inv. 1,8: *oratori minimum est de arte loqui quod hic (sc. Hermagoras) fecit, multo maximum ex arte dicere, quod eum minime potuisse omnes videmus;* vö. *K. Barwick:* Vorrede 311—314.

[13] A könyvmásolás munkáját az antikvitásban a rabszolgák végezték; vö. *H. Hunger:* Lexikon der Alten Welt 512.

[14] Ennius híres volt szentenciáiról; ezeknek egy részét Euripidésből merítette, más részét önmaga alkotta; vö. *C. W. Friedrich:* Die dramatische Funktion der euripideischen Gnomen. Diss. Freiburg 1955.

[15] *Caplan* szerint a peripatetikusok gyakorlata volt, hogy példáikat több forrásból vették, a saját példák alkalmazása pedig Koraxra megy vissza: 242 sk. *Calboli* véleménye az, hogy a több szerzőtől való átvétel a rétorika utánzáselvével kapcsolatos; vö. Sen. Contr. I. praef. 6: *Non est unus, quamvis praecipuus sit, imitandus, quia numquam par fit imitator auctori.*

[16] Cicero Brutusa alapján mindezen szónokok művészetéről képet alkothatunk magunknak: M. Porcius Cato (cos. i. e. 195) 63 sk., 293 sk.; Ti. Sempronius Gracchus (tr. pl. i. e. 133) 103—104, 296; C. Sempronius Gracchus (tr. pl. i. e. 123) 125—126, 296; C. Laelius (cos. i. e. 140), P. Cornelius Scipio Aemilianus (Africanus Minor cos. i. e. 147, 134) és Ser. Sulpicius Galba (cos. i. e. 144) 82 skk.; M. Aemilius Lepidus Porcina (cos. i. e. 137) 95 sk.; M. Antonius (cos. i. e. 99) és L. Licinius Crassus (cos. i. e. 95) 139 sk.

[17] E gondolat ellenkezőjének tömör megfogalmazása már Homérosnál megtalálható: Il. 13,729; vö. Verg. Ecl. 8,63: *non omnia possumus omnes.* Vö. *Otto:* Sprichwörter 254.

[18] *Caplan* (246) megjegyzi, hogy itt annak a vitának nyomát vehetjük észre, mely az i. e. II. században a különböző filozófiai iskolák és a rétorok közt folyt az ifjak filozófiai és

rétorikai neveléséről. E vitában szinte valamennyi filozófiai iskola részt vett: a peripatetikusok hasznosnak ítélték a rétorikát és az irodalmi kritikát, az akadémikusok kezdettől fogva ellenségei a rétorikának, az epikureusok is ellenezték a politikát és a rétorikát. Vö. *Kroll:* Rhetorik 1080—1090.

[19] A gabonaárusoknak ezt a szokását Plutarchos is megemlíti: Demosth. 23.

[20] Triptolemos — egyes antik források szerint Ókeanos és Gé fia — Démétértől kapta a gabonamagot, amelyet az egész világon széthintett; vö. Apollodóros Mitológia 1,5,2.

[21] Az „értelmet öntözni", az „ékesszólás forrásai" metaforák már Platónnál előfordulnak: Rep. 485d, majd átveszi tőle Pseudo-Longinos: „Platón, ki ama homérosi forrásból ezerannyi mellékfolyót fogadott magába" (Subl. 14,3; ford.: *Nagy F.*).

[22] Charés, Lysippos tanítványa, a rhodosi iskola kiválósága 280-ban készítette el híres rhodosi Colossusát. Lysippos 370—300 között tevékenykedett; Myrón híres szobrász 460 és 430 között; alkotásai közé tartozik a Diskobolos; Praxitelés athéni szobrász, 370—320 közt tevékenykedett; Polykleitos híres argosi szobrász, 450 és 410 között alkotott, közismert műve a Doryphoros. A rétorikaszerzők kedvelték a rétorika és a képzőművészet összehasonlítását; vö. Cic. Brut. 70,75.

[23] A tudatosság látszatának kerüléséről l. az I. könyv 44. jegyzetét.

[24] *Caplan* (251) szerint itt olyan rétorikai terminus technicusokról van szó, amelyeket latinra kellett fordítania; ezt a problémát más latin szerzők is ismerték; vö.: Cic. Orat. 211: *ut, cum id appellandum sit, quod . . . nullum habuerit ante nomen, necessitas cogat aut novum facere verbum aut a simili mutuari.*

[25] A görögben a χαρακτῆρες felel meg a *genera dicendi*nek, és az egyes írók írásmódjának sajátosságát jelenti. Szerzőnk ezt a *figura* szóval adja vissza. Quintilianus ezt az alakzatokra alkalmazza (1,8,16); a mi szerzőnk az alakzatokat (σχήματα) az *exornationes* terminusszal jelöli.

[26] A görög-latin rétorikai irodalomban a Rhet. Her.-ban található meg először a három stílus elméletének ez a szabatos kifejtése. Sokan Theophrastosnak tulajdonítják a három stílus elméletének kidolgozását; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 287—289. Cicero tanítását a három stílusról a következő művekben találjuk meg: De or. 3,177; 199; 212; Orat. 75—99; vö. *A. E. Douglas:* Eranos 55 (1957), 18—26. Cicero az egyes stílusnemekhez — talán peripatetikus hagyományt követve — sajátos funkciót csatol: az egyszerű tanít, a közepes gyönyörködtet, a fennkölt magával ragad; vö. De or. 2,129; Opt. gen. 2 sk.; őt követi Quint. 12,10,59. Démétrios 4 stílusnemet tárgyal: De elocutione 36.

[27] *J. Marouzeau:* Traité de stylistique latine (Paris 1954) c. művében elemzi szerzőnk példáit, s megállapítja, hogy a fennkölt stílusra adott példája valóban megfelel e stílusnem követelményeinek: sok benne a választékos kifejezés, a felsőfok, az alakzat, a körmondat stb. (194).

[28] Hasonló szavakkal ír Cicero a hazaárulásról. (S. Rosc. 72): *Tanti malefici crimen, cui maleficio tam insigne supplicium est constitutum, probare te, Eruci, censes posse?* Vö. még Verr. 2,2,40.

[29] Cicero is hasonlóképpen írja le a város elfoglalásának borzalmait; vö. Mur. 80.

[30] A hazaárulók sorsa a rómaiaknál kezdettől fogva a halál volt; vö. Quint. Decl. 323: *qui hosti opem tulerit, capite puniatur;* a száműzetés mint büntetésfajta görög eredetű.

[31] Itt jelenik meg először római műben az az elv, mely szerint a római birodalom egyenlő az oikumenéval; vö. Polyb. 1,1,5; 2,7; 3,1.

[32] I. e. 125-ben Fulvius Flaccus egy törvényjavaslatot terjesztett elő, mely szerint megadták volna a római polgárjogot azoknak az itáliai szövetségeseknek, akik ezt felvenni kívánták. A senatus azonban elvetette e javaslatot, s valószínűleg emiatt lázadt fel Fregellae; L. Opimius praetor megszállta és elpusztította; a megmaradt lakosságot egy völgyben telepítette le; vö. Livius perioch. 60; Vell. 2,6,9.

[33] E gondolat közmondás formájában is létezett; vö. *Otto:* Sprichwörter 14; Ter. Ad. 416: *ex aliis sumere exemplum sibi.*

[34] A szerző saját maga írta e példát, mégis a zárószavak — *Caplan* helyes megállapítása szerint (260) — kissé emlékeztetnek Q. Varius kijelentésére, melyet i. e. 90-ben tett törvényjavaslata támogatására, elítélve azokat, akik elvetették törvényjavaslatát, s ezzel a szövetségeseket háborúra kényszerítették.

[35] A római fürdőkben efféle esetek minden további nélkül megtörténhettek, mivel a legkülönbözőbb rangú és jellemű emberek találkozhattak ott, vö. Sen. Epist. 56,1—3.

[36] Arról a híres napóráról van szó, mely a Forumon állt, és kedvelt találkozóhely volt, ahol élénk társasági élet folyt; vö. Cic. Quinct. 59: *Vixit enim* (sc. P. Quinctius) *semper inculte atque horride; natura tristi atque recondita fuit; non ad solarium, non in campo, non in conviviis versatus est.*

[37] A színházi emberek, színészek alacsony társadalmi állású személyek voltak, s erkölcseikről nem voltak túlságosan jó véleménnyel: vö. Cic. Cat. 2,5,9.

[38] Ezt az egyszerű stílusra adott példát *Marouzeau* (195) és *J. B. Hofmann* (Lateinische Umgangssprache. Heidelberg 1951[3], 206) vizsgálta. Megállapították, hogy sok benne a népies szó: *de traverso, ecce tibi, vix tamen, perfacile* stb., és az olyan mondatfűzés is, mint *coepit defricari* népies.

[39] Már Theophrastos tárgyalta a beszédben elkövethető hibákat, melyek a helyes normától való eltérést (παρεκβάσεις) jelentik; vö. Démétr. Eloc. 114. A fennkölt stílus hibáit már a peripatetikusok elítélték; vö. Arist. Rhet. 3,3, 1406a; Varro az Auct. ad Her.-hoz hasonlóan fogalmazza meg az egyes stílusnemeket fenyegető hibákat: *His singulis orationis virtutibus vitia agnata sunt pari numero, quae earum modum et habitum simulacris falsis ementiuntur. Sic plerumque sufflati atque tumidi fallunt pro uberibus, squalentes et ieiunidici pro gracilibus, incerti et ambigui pro mediocribus* (in: Gell. 6,14,4).

[40] A stíluskritikában az emberi test fogalomköréből vett metaforák régiek; vö. Soph. OC 1162; Aristoph. Ran. 940; Longin. Subl. 3,4: „Pedig mind a testben, mind az értelemben káros a püffedtség, mert üres és természetellenes, sőt könnyen az ellenkező végletbe juttat; hiszen — közmondásosan — senki sem szikkadtabb a vízkórosnál" (ford.: *Nagy F.*).

[41] A Vita Borgiana szerint Cicero ugyanilyen hibákat vetett szemére Lucretiusnak: *a quo inter legendum aliquando admonitus, ut in translationibus servaret verecundiam, ex quibus duo potissimum loci referuntur „Neptuni lacunas" et „coeli cavernas"* (§ 10).

[42] A közepes stílus hibáit hasonlóan fogalmazza meg Fortunatianus 3,9: μέσῳ *quod est contrarium? tepidum ac dissolutum et velut enerve;* vö. *Lausberg* 522.

[43] Itt a Lex Variára történik utalás; ebben volt egy kitétel azok ellen, akik a szövetségesháborúban Róma ellenségeit támogatták (i. e. 90-ben); vö. *Calboli:* Rhet. Her. 296—297.

[44] Közmondásos kijelentés; vö. Soph. Elect. 320.

[45] A *puris et electis verbis* kifejezés Theophrastos ἐκλογὴ ὀνομάτων stíluskövetelményét idézi fel, mely az ékes beszéd alapfeltétele a ἁρμονία-val és a σχήματα-val együtt; vö. Dion. Hal. Isocr. 3,1,58,4 *(Usener—Radermacher).*

[46] A Rhet. Her. és Cicero alakzattana megegyezik: a peripatetikusok és Theophrastos tanát ötvözi sztoikus elemekkel; vö. *Barwick:* Probleme 102. Az *exornationes* terminus arra utal, hogy feltehetőleg már Theophrastos Περὶ λέξεως c. művében a σχῆμα úgy szerepelt, mint a stílus díszítésének eszköze. Cicero *exornationes* értelemben használja a *lumina* szót a *figura* mellett: Orat. 83.

[47] A *variatio* az egyik legrégibb stíluskövetelmény; az unalom elkerülésének legfontosabb eszköze; vö. Rhet. Alex. 1434a 37; Arist. Rhet. 1371a 25; Cic. Inv. 1,76: *Variare autem orationem magnoopere oportebit; nam omnibus in rebus similitudo mater est satietatis.*

[48] Theophrastos szerint a stílusnak négy erénye van: Ἑλληνισμός — *Latinitas;* σαφήνεια — *explanatio* (Quintilianus 8,2,1: *perspicuitas*); τὸ πρέπον — *decorum, aptum;* κατασκευή — *ornatus.* A κατασκευή-t Theophrastos három részre osztja: ἐκλογή — választás (választékosság), ἁρμονία — szerkesztettség; σχήματα — alakzatok. A Rhet. Her. rendszere némileg eltér ettől. A *Latinitas* és az *explanatio* együtt alkotja az *elegantiat.* A *decorum* mint külön erény nem szerepel. *Ornatus* értelemben szerepel a *dignitas,* mely szó- és gondolatalakzatokra oszlik. Külön szerepel a *conpositio;* ezt Theophrastos az *ornatus* fogalomkörébe utalta. E változtatásokban feltehetőleg Hermagoras hatása tükröződik: vö. *Matthes:* Hermagoras von Temnos 211; de a rhodosi-hellenisztikus hatás is feltételezhető; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 300—301.

[49] A *barbarismus* szerzőnk meghatározása szerint az egyes szavakban előforduló hibákat jelenti, a *soloecismus* pedig a mondattaniakat. E hibák tanulmányozását a peripatetikusok kezdték. Aristotelés és Theophrastos jól ismerte mindkét hibát, de — egyes kutatók szerint — pontosan nem különítette el őket egymástól; ezt a munkát a sztoikusok végezték el. Az első ilyen grammatikus a babilóni Diogenés volt; vö. Diog. Laert. 7,59; vö. *Calboli:* Studi grammaticali 145.

[50] Nem tudjuk, hogy szerzőnk megírta-e az itt említett nyelvtanát; annyi azonban biztos, hogy itt olvasunk először egy speciális latin nyelvtanról. A rétorikai ismereteket a rhodosi iskola kapcsolta össze fokozott mértékben a grammatika tanulmányozásával.

[51] Rétorikánk határozott különbséget tesz az *usitata verba* és a *propria verba* között. Az *usitata verba* a köznyelvi szavakat jelenti, a *propria* az alapjelentésükben használt szavakat; ezt a különbséget először Aristotelés állapította meg, s nem a sztoikusok, mint egyesek állítják; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 303—305.

[52] A *compositio* görög megfelelője a σύνθεσις (Theophrastosnál ἁρμονία). Azt a rossz hangzást, melyet a hiátus vagy ugyanannak a szótagnak ismétlődése keltett, többékevésbé kerülték az antik rétorikai gyakorlatban. Démétrios (Eloc. 2,68 sk.; 5,299), aki felhívja a figyelmet a hiátus okozta darabosságra, megengedi, hogy bizonyos esetekben

alkalmazzuk. Ugyanő említi, hogy Isokratés és Démosthenés kerülte, Thukydidés és Platón viszont nem. Quintilianus is azt mondja, hogy kerülnünk kell, de nem tekinti nagy hibának: *neque enim ... hiare semper vocalibus ... volunt sermo atque epistola; non tamen id ut crimen ingens expavescendum est* (9,4,35).

[53] „Az érces színü bogyók bűbájosan csüngtek". *Marx* méltán fedezi fel e mondatban az asianista stílus jegyeit: Proleg. 118.

[54] „O Titus Tatius tirannus, tenmagad okoztad tenmagadnak e sok bajt". Az alliteráció fontos stíluseszköz volt a latin költészetben; túlzott alkalmazását szerzőnk elítéli. Az *alliteratio* terminust Pontanus használja először: Dial. IV (Actius), ed. *Aldina* 1519, fol. 127b. Az antik grammatikák *homoeoprophoron*nak nevezték; vö. Mart. Cap. 474, 27 *(Halm): homoeoprophoron est, cum dicitur: „O Tite tute Tati tibi tanta tyranne tulisti"*; vö. még *Lausberg* 478. A verssor Ennius Annalesének egyik sora: 109 *(Vahlen)*.

[55] A sor Ennius egyik komédiájából való: 422 *(Vahlen)*. Fordítása vitatott, mert nem ismerjük a szövegösszefüggést; valószínű jelentése: „Tagadjon meg valaki valamit valakitől, bárki találkozzék bárkivel"; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 307; *Caplan* 272.

[56] „Mert amelyik indoknak az indoklása nem nyilvánvaló, annak az indoklásnak egyáltalán nem indokolt hitelt adni." *Marx* a iambicus senariusban írt mondatot Enniusnak tulajdonítja: Proleg. 118. Valószínű, hogy ez a töredék, ugyanúgy mint az előző, szójátékként szerepelt valamely humoros szövegösszefüggésben.

[57] „Sírva, jajgatva, könnyezve, rimánkodva". *Marx* Enniusnak tulajdonítja: Proleg. 133; vö. *Vahlen* 16. Más grammatikusok is idézik; vö. Charisius 371 *(Barwick);* Diomedes, in *Keil:* Gramm. Lat. I 447 stb.

[58] „Az előző könyvben neked ajánlottuk, Lucius Aelius, ezen események ismertetését." L. Coelius Antipater i. e. 121 után írt Pun háborúját, mely hét könyvből állt, L. Aelius Stilónak ajánlotta. Az I. könyv előszavában megígérte, hogy csak akkor alkalmaz hyperbatont, ha feltétlenül szükséges (Cic. Orat. 69, 230); de a II. könyv előszavában nem tartotta meg ígéretét. A latin mondat normális szórendje a következő volna: *In priore libro, Luci Aeli, has res scriptas ad te misimus.*

[59] Az antikvitásban az alakzatok feltalálójának a leontinoi Gorgiast tartották (Diod. 12,53,4), aki az i. e. V. sz.-ban élt. Valójában az alakzatok tana Aristotelésre megy vissza; vö. *Barwick:* Probleme 88—111. Szerzőnknél találjuk meg először az antik rétorikai irodalomban a szó- és gondolatalakzatok *(verborum exornationes* — σχήματα λέξεως, *sententiarum exornationes* — σχήματα διανοίας) megkülönböztetést; ez azonban nem jelenti azt, hogy ő tette először ezt a különbséget az alakzatok között, hanem csak annyit, hogy nála maradt fenn először; lehetséges, hogy már Hermagoras így tárgyalta az alakzatokat.

[60] A szó- és gondolatalakzatok közötti különbséget Cicero valamivel pontosabban fogalmazza meg: *inter conformationem verborum et sententiarum hoc interest, quod verborum tollitur, si verba mutaris, sententiarum permanet, quibuscumque verbis uti velis* (De or. 3,201). Részletesebben tárgyalja Quint. 9,1,10 skk. Az antik stilisztikákban a szó- és gondolatalakzatok között gyakran elmosódott a határ; vö. Quint. 9,3,98; vö. még *Calboli:* Cornificiana 2, 20—25.

[61] Görög megfelelője: ἐπαναφορά és ἐπιβολή. Vö. még Cic. De or. 3,206; Orat. 135; Quint. 9,3,30; Alex. 3,20,30 *(Spengel)*. A modern stilisztikai szakirodalomban anaforának nevezik; vö. *Lausberg* 318—320.

[62] Cicero a „te" *(tu)* előismétlésére L. Crassus Cn. Plancus védelmére mondott beszédéből idéz: *tu lucem aspicere audes? tu hos intueri? tu in foro, tu in urbe, tu in civium esse conspectu? tu illam mortuam, tu imagines ipsas non perhorrescis?* (De or. 2,226).

[63] Görögül: ἀντιστροφή; ἐπιφορά. Vö. Quint. 9,3,30; Alex. 3,29, 27 skk. *(Spengel); Lausberg*, 320.

[64] A rómaiak a karthágóiaknak mindig a kegyetlenségét és hitszegését hangsúlyozták, s szembeállították vele saját *liberalitas*ukat és *iustitia*jukat; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 312—313.

[65] A *concordia* görög megfelelője, a ὁμόνοια fontos fogalom volt a görög politikában is már az i. e. V. században. Szerzőnknél szerepel először így kiemelve, majd Cicero és Sallustius központi fogalmává válik; vö. *H. Strassburger:* Concordia Ordinum. Eine Untersuchung zur Politik Ciceros. Amsterdam 1956.

[66] C. Laelius Maior (quaestor 202-ben, praetor 196-ban, consul 190-ben) a II. pun háborúban a flotta parancsnoka. Scipio Africanus Maior legatusa volt, s neki köszönhette felemelkedését.

[67] Aischinés Adv. Ctes. 198. szabad parafrázisa.

[68] Görögül συμπλοκή; κοινότης. Vö. Cic. Orat. 135; Quint. 9,3,31; *Lausberg* 321. Ez a *conplexio* nem tévesztendő össze a 2,18,28-ban tárgyalt *conplexio*val, mely az argumentumok összegezését jelenti.

[69] Quint. is idézi: 9,3,30; vö. *E. Malcovati:* Sull' orazione di Catone *De bello Carthaginiensi*. Athen. N. S. 53 (1975) 205.

[70] Görög megfelelői: ἀντιμετάθεσις, σύγκρισις, ἀντίστασις. Vö. Quint. 9,3,69. *Kayser* szerint a *traductio*nak két fajtája van: *a)* ugyanannak a szónak az ismétlése ugyanabban a jelentésben, *b)* ugyannak a szónak ismétlése más jelentésben (Notae 288).

[71] Az erény és a gazdagság szembeállítása az antik etika közhelyei közé tartozik. A sztoikusok azonban azt is tanították, hogy jó a gazdagság, amennyiben az erényt szolgálja; vö. Diog. Laert. 7,103.

[72] Quint. szerint az ilyen szójátékok nem eléggé hatásosak, ezért kerülni kell őket: *quod etiam in iocis frigidum equidem tradi inter praecepta miror, eorumque exempla vitandi potius quam imitandi gratia pono: „amari iucundum est, si curetur, ne quid insit amari". „Avium dulcedo ad avium ducit"; et apud Ovidium ludentem: „cur ego non dicam, Furia, te furiam"* (9,3,69).

[73] A szójátékok szó szerinti fordításai: „Miért törődsz oly buzgón azzal az üggyel, mely oly sok gondot fog okozni neked?" „Mert kellemes lenne a szerelem, ha el lehetne kerülni, hogy keserűség legyen benne." „Eljönnék hozzátok, ha senatus engedélyt adna erre."

[74] Metrum és ritmus kérdésében a fület csalhatatlan bírának tartották a rómaiak; vö. Cic. Brut. 34: *aures ipsae, quid plenum quid inane sit, iudicant.*

[75] Görög elnevezése: ἀντίθεσις, ἀντίθετον. Vö. Cic. Orat. 135, 166; Quint. 9,3,81—86. Az ellentét szerzőnk szerint állhat egyrészt a szavakban, másrészt a gondolatokban; vö. 45,58. Ez a kettősség Hermagorasnál is megfigyelhető; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 318—319.

[76] Ezt a mondást Kritiasnak tulajdonítja Stobaios 3,14,2.

[77] A hideg és a meleg ellentétéhez l. Soph. Ant. 88.

[78] Az antik irodalomban közhelynek számít, hogy senki sincs megelégedve saját helyzetével: Anth. Pal. 11,305; Hor. Serm. 2,7,28; főleg Serm. 1,1,1—3: *Qui fit, Maecenas, ut nemo, quam sibi sortem / seu ratio dederit seu fors obiecerit, illa / contentus vivat laudet diversa sequentis?*

[79] Görögül: ἀποστροφή, ἐκφώνησις. Vö. Cic. Orat. 135: *exclamatio vel admirationis vel questionis.* Quintilianus Cicerótól eltérően nem a szóalakzatok közé sorolja, hanem a gondolatalakzatok közé: 9,3,97; vö. még *Lausberg* 399.

[80] A Gracchusok: Corneliának, az idősebb Scipio Africanus leányának fiai. Ez a mondat feltehetőleg egy a Gracchusok haláláról szóló *controversia*ból való; vö. 4,55,68.

[81] Fregellaeról l. fentebb: 4,9,13.

[82] *Caplan* (284) szerint e mondat a besúgókra *(quadruplatores)* utal; vö. Festus 259 *(Müller): Quadruplatores dicebantur, qui eo quaestu se tuebantur, ut eas res persequerentur, quarum ex legibus quadrupli erat actio;* Ps.-Asc. Div. in Caec. 24: *Quadruplatores delatores erant criminum publicorum, in qua re quartam partem de proscriptorum bonis, quos detulerant, consequebantur.*

[83] Görög elnevezése: ἐρώτησις, ἐρώτημα. Cic. Orat. 137: *rogatio.* Quintilianus Cornificiusszal vitatkozva ezt az alakzatot a *ratiocinatio*val, *subiectio*val, *transitio*val és *occultatio*val a gondolatalakzatok közé sorolja (9,3,98).

[84] Görögül αἰτιολογία. Vö. Cic. De or. 3,207; Quint. 9,3,93. Különbséget kell tenni a *subiectio* és a *ratiocinatio* között. *Subiectio* az, amikor az egyes kérdésekre adott válasz ellentétes értelmű, s többnyire *at* vagy *sed* vezeti be. A *ratiocinatio* viszont a kérdésre adott választ jelenti; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 323—324.

[85] Már Cato kapcsolatba hozta a házasságtörést a méregkeveréssel; vö. Quint. 5,11,39: *Si causam veneficii dicat adultera, non M. Catonis iudicio damnanda videatur, qui nullam adulteram non eandem esse veneficam dixit?*

[86] A legyőzött ellenséggel való emberséges bánásmód a görög etikában hangsúlyozott helyet kapott; vö. Plat. Leg. 628d; Arist. Eth. Nic. 1177b 5 skk. A gyakorlati római politikában kezdettől fogva fontos elv volt, a költők is gyakran hivatkoznak rá; vö. Hor. Carm. saec. 51; Prop. 2,16,41; Verg. Aen. 6,853.

[87] Görögül γνώμη. Vö. Arist. Rhet. 1394a 21 skk. Quintilianus szerint Cornificius az alakzatok közé sorolja, pedig a szentencia egyáltalán nem alakzat: 9,3,98. Cornificiuson kívül más szerző nem helyezi a szentenciát az alakzatok közé.

[88] Közmondás, vö. *Otto:* Sprichwörter 287.

[89] *Caplan* szerint sztoikus gondolat (289); vö. Cic. Parad. 33; Diog. Laert. 7,21.

[90] *Caplan* Epikuros egyik mondását idézi: „Semmi sem elég annak, aki úgy véli, hogy az elég túl kevés" (289); vö. *Wotke:* WS 10 (1888) 197, n. 68.

[91] E mondást Pythagorasnak tulajdonították a görögök: Stobaios 3,1,29; Plutarchos De exilio 8,602.

[92] Közmondásos formula, vö. *Otto:* Sprichwörter 22; Plaut. Stich. 521 skk.: „Mert gondold meg s jól figyelj: / kiki amilyen szerencsés, úgy szerez barátokat. / Ha ő maga szilárdan áll, szilárd barátja sok vagyon; ha helyzete ingatag, a barátok is" (ford.: *Devecseri G.*); vö. még Men. Dysc. 797—812.

[93] A Szerencse, a görög Tyché fontos szerepet kap a populáris filozófiában. A Tyché játszik az emberrel; vö. Lukian. Nigr. 20. Vö. még Eur. Phoin. 555 skk.; Hor. Serm. 2,2,126.

[94] Terentius Adelphoe c. komédiájában mindkét nevelési elvet bemutatja, s a darabból kiderül: végletes formában egyik sem eléggé hatékony.

[95] Görög megfelelője: ἐνθύμημα, rétorikai következtetés. Aristotelés ezt tekinti a meggyőzés legfontosabb eszközének, vö. Rhet. 1354—1355b. Quintilianus az enthymémáról szólván ezt mondja: „Némelyek ugyanis az előbbit jelölik epichirema névvel, azonban, mint látjuk, a többség azon a nézeten van, hogy csak az tekinthető enthymemának, amiben valami ellentét foglaltatik. Ezért Cornificius ezt »contrarium«-nak nevezi" (5,10,2; ford.: *Prácser A.*).

[96] Közmondásos kijelentés saját ügyünknek és másokénak a szembeállításáról; vö. *Otto:* Sprichwörter 14; Plaut. Mil. 994: „aki más ügyébe ártja magát / sajátja helyett" (ford.: *Devecseri G.*).

[97] A tagmondat (*membrum* — κῶλον) és a rész (*articulus* — κόμμα) a körmondat (*continuatio* — περίοδος) részei. A perioduselméletre vonatkozó legfontosabb forrásaink: Arist. Rhet. 1409a 21—1409b 32; Démétr. Eloc. 9—22. Aristotelés szerint két alkotóeleme van a periodusnak: a ritmus és a gondolat. Az előbbi ritmikailag teszi lezárttá a periodust, az utóbbi gondolatilag. Démétrios meghatározásában már csak a gondolatot tartja fontosnak, tehát a periodus tagmondatokkal és részekkel kifejezett lezárt gondolat. Azzal, hogy meghatározásából elhagyja a ritmust — ez Aristotelésnél a kezdő és a záró ritmust jelentette —, lehetővé tette a kólonok számának növelését, egészen négyig; de az ideális a három, a trikólon. Mivel a Rhet. Her. a három kólonból álló periodust tartja a legtökéletesebbnek, *Calboli* feltételezi, hogy szerzőnk periodusfelfogása hellenisztikus-asianista felfogást tükröz; vö. Rhet. Her. 329—334; *Gotoff* viszont azt bizonyítja, hogy a Rhet. Her. periodusfelfogása Aristotelését követi.

[98] Már *Marx* (Proleg 100), majd *Caplan* (294) és *Calboli* is felhívja a figyelmet a dichoreus-clausulákra: *consulebas, restitisti, perterruisti, sustulisti, conlocavit* stb. *A. E. Douglas* kimutatja statisztikáival, hogy a dichoreus- (— ⏑ — ⏑̄) és a creticus+trochaeus-clausula (— ⏑ — — ⏑̄) szerepel a leggyakrabban szerzőnknél (Clausulae 67—69).

[99] Az *articulus*t Cicero *incisum*nak is nevezi (Orat. 211); Quintilianus csak *incisum*nak: 9,4,22. Démétrios szerint a κόμμα az érzelmileg hevített, tagolt beszéd stíluseszköze: Eloc. 5,241.

[100] Rétorok gyakran vették hasonlataikat a gladiátori küzdelmekből; vö. Cic. De or. 1,242; Brut. 271.

[101] A periodusnak a latinban sokféle elnevezése volt; vö. Cic. Orat. 204: *in totone circuitu illo orationis, quam Graeci perihodum, nos tum ambitum tum circuitum tum comprehensionem aut continuationem aut circumscriptionem dicimus;* Quint. 9,4,22: περίοδον, *quae est vel ambitus vel circumductum vel continuatio vel conclusio.*

[102] Görög elnevezései: ἰσόκωλον, πάρισον, παρίσωσις. A *compar*, a *similiter cadens*, a *contentio* (4,21), a *similiter desinens* és az *adnominatio* alkotják az ún. gorgiasi alakzatokat; vö. Diod. 12,53,2—4. Az isokólont már Anaximenés tárgyalta: Rhet. Alex. 1435b 38 sk.; Arist. Rhet. 1410a 24. Rétorikánk szerint az azonosság nem annyira a szótagszámban van, mint inkább a szavak hangzásbeli, metrikai minőségében, hasonlóságában. Cicero is hasonló véleményt képvisel: De or. 3,206. Vö. Quint. 9,3,80: *ut sint . . . membris aequalibus, quod ἰσόκωλον dicitur.*

[103] Görög elnevezése: ὁμοιόπτωτον; Aristotelésnél παρομοίωσις a neve; vö. Rhet. 1410a 25; Quint. 9,3,78.

[104] „Olyan embert dicsérjek, aki híjával van az erénynek, de bővelkedik a szerencsében?"; „Ez egész reményét a pénzbe helyezi, lelke távol áll a bölcsességtől; szorgalmával gazdagságot szerez, de hanyagságával tönkreteszi lelkét. Mégis miközben így él, mindenkinél többre tartja magát."

[105] Görögül ὁμοιοτέλευτον; vö. Cic. De or. 3,206; Orat. 135; Quint. 9,3,77; *K. Polheim:* Die lateinische Reimprosa. Berlin 1925, 161.

[106] Görögül παρονομασία; vö. Quint. 9,3,66; 73; *Lausberg* 322 skk. Általános meghatározását *D. Hagedorn* adja: „A paronomasia egy fajta szójáték, mely két olyan szó egybecsengésén alapul, melynek hangalakja csak kicsiben tér el egymástól, jelentése viszont teljesen" (Zur Ideenlehre des Hermogenes 74). Rétorikánkban találjuk meg a legrégibb és legrészletesebb leírását; hat változtatást sorol fel: *1)* két betű összevonása (*vēnīt* a *vēnīit*-ből), *2)* egy hang kvantitásának megváltoztatása *(āvium — āvium), 3)* hangok hozzáadása *(temperare — obtemperare), 4)* hangok elvevése *(lenones — leones), 5)* hangátcsoportosítás *(navus — vanus), 6)* hangcsere *(dilegere — diligere).*

[107] „Ezt, aki fennhéjázóan kérkedik és dicsekszik, rabszolgának adták el, mielőtt Rómába jött."

[108] „Ez azokat az embereket, akiket kockajátékban legyőz, tüstént vasra vereti."

[109] „A madarak édes dala innen elhagyott helyre csalogat." — Quintilianus is idézi ezt a szójátékot: 9,3,69—71; vö. Verg. Georg. 2,328. Quintilianus szerint ezt a példát Cornificius a *traductio*ra hozta fel példának: l. Rhet. Her. 4,14,20.

[110] „Ő, bár úgy látszik, sóvárog a tisztelet után, mégis szereti annyira a curiát, amennyire Curiát?" — Az M kódexben *Curiam meretricem* olvasatot találunk, tehát *Curia* egy prostituált neve.

[111] „Tudna ő magán uralkodni, ha nem akarna inkább hódolni a szerelemnek."

[112] „Ha a kerítőnőket úgy kerülte volna, mint az oroszlánokat, az életnek szentelhette volna magát." — A római komédiában a „kerítő" úgy szerepel, mint minden rossz forrása; vö. Plaut. Pseud. 203 skk.

[113] „Vegyétek fontolóra, bírák, vajon egy szorgalmas embernek higgyetek-e inkább, vagy egy hazugnak."

[114] „Meg kell válogatni, hogy kit akarsz szeretni." — Közmondás, vö. *Otto:* Sprichwörter 106.

[115] „Hamarosan megtudjátok, mi járatban vagyok, ki vagyok, miért jövök, kit vádolok, kit támogatok, mit kérek"; vö. Plaut. Poen. 992.

[116] „Ügyeljünk arra, polgártársak, nehogy egyszer csak az összeírt atyákat száműzött atyáknak tekintsék." — Az idősebb Seneca ízléstelennek tartja, ha valaki a *scribit*-re és a

proscribit-re alapozza szójátékát: Suas. 7,11; vö. Quint. 9,3,69 és 72: *vitandi potius quam imitandi gratia pono . . . Pessimum vero: „ne patres conscripti videantur circumscripti."*

[117] Ez a példa egyértelműen a néppárt mártírjai mellett foglal állást. Tiberius Gracchust Scipio Nasica vezetésével ölték meg 133-ban; Gaius Gracchust 121-ben Opimius consul emberei gyilkolták meg; Appuleius Saturninust 100-ban a senatus épülete előtt kövezték meg, és a feldühített tömeg darabokra tépte; Livius Drusust Velleius Paterculus szerint (2,14) saját háza előtt gyilkolták meg. P. Sulpicius Rufust 88-ban Sulla tette a proscribáltak listájára; elmenekült, de egyik szolgája beárulta, s így fővesztéssel sújtották; az áruló rabszolgát felszabadították, majd letaszították a Tarpeia-sziklárói (Appian. B. C. 1,7,60).

[118] Görögül ὑποφορά, ἀνθυποφορά. Vö. Cic. De or. 3,203: *quasi percontatio;* Quint. 9,2,14. Quintilianus a gondolatalakzatok közé sorolja: 9,3,98; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 346—347.

[119] Ilyen *praemium*mal kapcsolatos ügyeket említ Cicero is; Inv. 2,110: *Sunt enim multae causae, quae ex praemii alicuius petitione constant.* A *praemium*ot vagy *legis actio* útján, vagy formulás eljárás útján lehetett megnyerni; ez utóbbit *iudicium*nak is nevezik; vö. *M. Kaser:* Das röm. Zivilprozessrecht 108; 235.

[120] Itt nyilván egy *actio in rem per sponsionem* ügyről van szó. A *sponsio* a polgári perben a peres felek közötti azon megállapodás, hogy aki elveszíti a pert, bizonyos összeget fizet; vö. *Kaser:* Das röm. Zivilprozessrecht 77, n. 75.

[121] E részlet minden bizonnyal egy Sulpicius halálával kapcsolatos declamatióból van, vö. *Marx:* Proleg. 108.

[122] A részlet C. Popilius beszédéből való, aki i. e. 107-ben csak úgy tudta megmenteni hadseregét, hogy málháit átengedte az ellenséges galloknak, s ezért, miután visszatért Rómába, perbefogták; vö. fentebb 1,15,25.

[123] Görög elnevezése: κλῖμαξ, ἐπιπλοκή. Vö. Lucil. 1133 *(Marx);* Quint. 9,3,54; Isid. 2,21,4; *Hofmann—Szantyr:* Lateinische Syntax und Stilistik 836.

[124] E példát Quintilianus is idézi: 9,3,55; Démosthenés egyik mondatának variációja: De corona 179.

[125] Görögül ὁρισμός. Vö. Quint. 9,3,91; *Lausberg* 385.

[126] A transitio az *enumeratio* (ἀνακεφαλαίωσις) és a *propositio* (προέκθεσις) funkcióit kombinálja; Quintilianus a gondolatalakzatok közé sorolja és Cornificiusnak tulajdonítja: 9,3,98.

[127] Görög elnevezései: ἐπιδιόρθωσις, ἐπανόρθωσις, μετάνοια. Vö. *Lausberg* 386.

[128] Vö. *Otto:* Sprichwörter 176; Hor. Sat. 2,3,13: *invidiam placare paras virtute relicta.*

[129] Más latin elnevezései: *praeteritio, omissio;* görögül παράλειψις, ἀντίφρασις, παρασιώπησις, εἰρωνεία. Vö. Rhet. Alex. 1434a 18; Rutil. 18,12 skk. *(Halm).* Az archaikus latinban is általánosan használatos lehetett ez az alakzat; vö. Lucil. 1224 *(Marx).* Vö. még *Lausberg* 436.

[130] L. Labeo ismeretlen; feltehetőleg szónok az i. e. 90-es években.

[131] *Disiunctum* v. *disiunctio;* görögül διεζευγμένον és τάξις Rutiliusnál. Rétorikánk tárgyalja először, majd Cic. De or. 3,207 és Quint. 9,3,45. Vö. *Lausberg* 368—370.

[132] Közmondásos megállapítás; vö. *Otto:* Sprichwörter 141; Sen. Phaedra 773: *res est forma fugax.*

[133] A *coniunctio*t (συνεζευγμένον) és az *adiunctio*t (ἐπεζευγμένον) együtt lehet tárgyalni, mivel egymáshoz viszonyítva értelmezhetők. A *coniunctio* esetében középen áll az ige, az *adiunctio*nál a mondat elején vagy végén; vö. Quint. 9,3,62.

[134] A *conduplicatio* más latin elnevezései: *iteratio, repetitio;* görögül: ἀναδίπλωσις, παλιλλογία; vö. Démétr. Eloc. 140; Quint. 9,3,28—31. Az ismétlés fontos és közkedvelt stíluseszköz a latinban; a szakrális nyelvben is igen elterjedt volt.

[135] Az *interpretatio* a Quintilianus által idézett Cornificiuson (9,3,98) és rétorikánkon kívül nem szerepel. Görög megfelelőjének a συνωνυμία-t szokták tekinteni, bár nem fedi pontosan az *interpretatio* fogalmát. A Rhet. Her. a kólon szempontjából vizsgálja e jelenséget: a második kólon magyarázza és értelmezi az elsőt.

[136] Görögül: ἀντιμεταβολή. Rétorikánk tartalmazza legrégibb leírását; vö. Quint. 9,3,85: „Továbbá azon alakzat segítségével, mely ugyanazon szókat ragozással változtatott alakjaiban ismétli, képezhetjük az úgynevezett ἀντιμεταβολή-t (ellenkező fordítás): Nem azért élek, hogy egyem, hanem azért eszem, hogy éljek" (ford.: *Prácser A.*). E mondást az antikvitásban Sókratésnek tulajdonították; vö. Gell. 19,2,7.

[137] Porphyrius (Ad Hor. Epist. 2,1,257) Samothrakéi Aristarchosnak tulajdonítja.

[138] A mondást Simónidésnek tulajdonítja Plutarchos: De glor. Athen. 3 (346F).

[139] A *permissio* (görögül ἐπιτροπή) a Rhet. Her.-ban fordul elő először, majd Cicerónál (De or. 3,207); vö. Quint. 9,2,25. Ha nem ironikus, akkor a *captatio benevolentiae* funkcióját töltheti be; vö. *Lausberg* 426.

[140] Görögul ἀπορία, διαπόρησις; vö. Cic. De or. 3,203. Quintilianus a gondolatalakzatok közé akarja sorolni: 9,3,88. Az idézett két példa Démosthenés egy-egy mondására emlékeztet: De corona 20 és 22.

[141] Az *expeditio*nak nincs görög megfelelője; ez az alakzat egyedül rétorikánkban szerepel, de megegyezik Cicero indokló *enumeratio*jával: Inv. 1,45.

[142] A *dissolutum* v. *solutum* görög elnevezései: ἀσύνδετον, διάλυσις. Vö. Arist. Rhet. 1413b 19. skk.; Cic. De or. 3,207; Quintilianus szerint a nyomatékos beszédnek igen fontos stíluseszköze, mert minden egyes szót mintegy külön hangsúlyozva mondunk ki (9,3,50); vö. *Hofmann—Szantyr* 828—831.

[143] Egyéb latin elnevezései: *reticentia, obticentia, interruptio;* görög terminusa ἀποσιώπησις. Vö. Cic. De or. 3,205; Quint. 9,2,54; *Lausberg* 438—440.

[144] A *conclusio*nak nincs görög megfelelője, mivel ezt a jelenséget csak a Rhet. Her. és Cornificius sorolta az alakzatok közé. A logikában görög megfelelője: συμπέρασμα — záradék, következtetés. Quintilianus tagadja, hogy az alakzatok közé tartozik: 9,3,98.

[145] Philoktétés Héraklés nyilával ölte meg Parist, s így beteljesedett az a jóslat, amit a trójai látnok, Helenos adott.

[146] Az a tíz alakzat, melyet egy csoportban ismertet a szerző, a trópusok közé tartozik. A trópusok az egyes szavakra vonatkoznak; vö. Quint. 8,6,1: „A szókép vagy trópus valamely szónak vagy kifejezésnek eredeti jelentéséből más jelentésbe átvitt ügyes alkalmazása" (ford.: *Prácser A.*). A trópusokat kezdetben, ahogy a mi rétorikánk is, nem különítették el az alakzatoktól.

[147] Görögül ὀνοματοποιία. A *nominatio* fogalma felöleli egyrészt a hangutánzó szavakat, másrészt az új képzéseket. Caesar szerint az új szavakat gondosan kerülni kell (Gellius 1,10,4); Cicero megengedi a szokatlan, metaforikus értelemben használt

szavakat, de a költészetet tekinti igazi területüknek: De or. 3,38,152. Vö. *Calboli:* Rhet. Her. 374—377.

[148] A *pronominatio* görög megfelelője: ἀντονομασία. Vö. Cic. Part. 17; Quint. 8,6,29—30: „A névcsere (antonomasia), mely valaminek rendes neve helyett mást ad, a költőknél mindkét alakjában igen gyakori. Vagy a jelző áll a jelzettnek megnevezése nélkül ennek rendes neve helyett, mint pl. Tydides, Pelides, vagy valakinek vagy valaminek jellemző tulajdonságai, mint »... Istenek atyja s halandóknak fejedelme« (Verg. Aen. 1,65), vagy a személyeknek jellemző tettei, így: »... fegyvereit, miket itt hagya házamban felakasztva a gonosz« (Aen. 4,495—496)" (ford.: *Prácser A.*); *Lausberg* 300—302.

[149] Komédiába illő, latinból (*plaga* —'csapás') és görögből (ξίφος — 'kard') képzett név: 'kardcsapás, kardlap, ledorongoló'.

[150] *Denominatio* görögül: μετωνυμία; vö. Cic. De or. 3,167; Quint. 8,6,23—27.

[151] A „hosszú lándzsák" *(sarisa)* a makedón falanxok jellegzetes hosszú lándzsái (vö. Liv. 9,19,7), melyeknek hosszúsága idővel a 7 métert is elérte.

[152] A körülírás egyéb latin elnevezései: *circuitio, circumlocutio, circuitus eloquendi;* görögül: περίφρασις; vö. Quint. 8,6,59—60. A körülírásnak két funkciója van: díszít, másrészt helyettesít, pl. obszcénnak tartott szavak helyett elfogadható szavakat alkalmaz, vö. Isid. 1,37,15: *foeditatem circuitu devitat.*

[153] A *transgressio (transgressio verbi, transcensus, transcensio)* görög elnevezése: ὑπερβατόν. Vö. Quint. 8,6,62—67. Az antikvitásban vitatott volt, hogy a trópusok közé tartozik-e, vagy az alakzatok közé; vö. Quint. 9,1,3. Az elválasztásnak fontos szerepe volt a prózaritmusban, ezért mondja rétorikánk is, hogy „igen előnyös a körmondatokban"; vö. Cic. Orat. 229. Az elválasztás igen jellemző a fennkölt stílusra.

[154] „Úgy vélem, a halhatatlan istenek ezzel erényességteket jutalmazták." A megszokott szórend a *pro vestra virtute* lenne; a *virtute pro vestra* szórend igen közkedvelt clausulát eredményez.

[155] „Az ingatag Szerencse a legnagyobb mértékben éreztette vele hatalmát. A véletlen a jó élet minden lehetőségét elragadta tőle." E mondatokban a jelzőket választja el a jelzett szavaktól. A *fortuna valuit* és a *casus facultates* clausulák közkedveltek voltak.

[156] A túlzást (*superlatio* — ὑπερβολή) már a görög rétorikák fontos stíluseszköznek tartották; vö. Rhet. Alex. 1430b 15; Arist. Rhet. 1413a 30; de a latinok is részletesen tárgyalják; vö. Cic. Top. 45; Quint. 8,6,67—76. *Lausberg* szerint a túlzás a metafora egyik fajtája, melynek fő funkciója a költői nagyításban van: 299.

[157] Vö. Plaut. Mil. 1—2: „Úgyeljetek, hogy pajzsom fényesebb legyen / mint az izzasztó nyári nap sugarai" (ford. *Devecseri G.*).

[158] Az *intellectio*nak (συνεκδοχή) nincs magyar megfelelője, ezért a görög elnevezés vált általánossá a magyar stilisztikai irodalomban is; vö. Cic. De or. 3,168; Quint. 8,6,19—22. *Lausberg* a synekdochét a metonímia azon fajtájának tekinti, mely a mennyiségi viszonyokat tartja szem előtt: 295—298.

[159] Az *abusio* görög megfelelője: κατάχρησις. Vö. Cic. De or. 3,169; Quint. 8,6,34; Quintilianus szerint *abusio*nak nevezzük, ha egy nevet átviszünk egy olyan fogalomra, melynek nincs neve; metaforának, ha olyan fogalomra, amelynek van neve. Quintilianus tanítása a sztoikusok tanítását tükrözi. A Rhet. Her. és Cicero *abusio*tana viszont a

peripatetikusokra megy vissza; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 389—391. Szerzőnk felfogásában a képzavar metafora, de mértéktelen, ezért helytelen.

[160] A *translatio* (névátvitel) görög terminusa, a μεταφορά, valamennyi nyelvben elterjedt, így a magyarban is; ezért hagytuk meg fordításunkban is. Vö. Rhet. Alex. 1434b 34; Arist. Rhet. 1404b 34; Cic. De or. 3,149—169. Szerzőnk hangsúlyozza, hogy a metaforának mértékletesnek kell lennie; ugyanez a véleménye Quintilianusnak is: 8,6,14: *ut modicus autem atque opportunus eius usus inlustrat orationem, ita frequens et obscurat et taedio complet.*

[161] A *permutatio, inversio* görög megfelelője ἀλληγορία. Vö. Cic. De or. 2,261: *inversio verborum.* Cicero és Quintilianus hangsúlyozza, hogy az allegória a metafora szakadatlan halmozása: Cic. Orat. 94; Quint. 9,2,46.

[162] A *distributio, digestio* görög megfelelője: μερισμός és διαίρεσις. Vö. Cic. De or. 3,203; 205. Rutiliusnál a szóalakzatok közé tartozik, vö. 10,31 *(Halm).*

[163] E rész olyan bíróságra utal, melyben senatorok és lovagok egyaránt bíráskodhattak, ezért a *Lex Plautia Iudiciaria* (i. e. 89) után keletkezhetett, mely a senatoroknak, lovagoknak és az egyszerű polgároknak is megengedte a bíráskodást. Sulla 82—81-ben egyedül a senatoroknak engedte át a bíráskodás jogát.

[164] E részlet abból a híres beszédből meríti témáját, melyet L. Licinius Crassus tartott Licinia védelmére i. e. 114 végén vagy 113 elején. Az itt megnevezett *quaesitor* valószínűleg L. Cassius Longinus Ravilával azonos; vö. Asconius Mil. 32.

[165] A *licentia* görög megfelelője: παρρησία. Quintilianus (9,2,27; 3,99) szerint nem tartozik az alakzatok közé. A *licentia* elnevezést Quintilianus szerint Cornificius használta; Cicero *vox liberá*nak nevezi: De or. 3,205. A *licentia* Cicero előtti elnevezés, s ez is ellene szól *Douglas* datálásának, aki 55-re helyezi a Rhet. Her. keletkezését.

[166] Az elnapolás a bíróság *non liquet* döntése után jött létre; vö. *Mommsen:* Römisches Strafrecht 422 skk.

[167] Vö. Plat. Phaid. 91b.

[168] *Deminutio* görögül: ἀντεναντίωσις, λιτότης. Vö. Cic. Part. 22; Quint. 10,1,12.

[169] A *descriptio*nak nincs pontos görög megfelelője; legközelebb áll hozzá a διατύπωσις vagy a ὑποτύπωσις. Az *effictio*hoz (4,49,63) és a *demonstratio*hoz áll közel (4,55,68); vö. Cic. Part. 55; Quint. 9,2,40.

[170] Vö. Arist. Rhet. 1406b 26 skk.

[171] Az elfoglalt város mint a borzalmak festésének toposa sokfelé megtalálható az antik irodalomban; vö. Hom. Il. 9,591—594; Sall. Catil. 51,9.

[172] A *divisio* görög megfelelője: διλήμματον és olykor προσαπόδοσις. Vö. Cic. Inv. 1,45; Quintilianus (9,3,93) kétségbe vonja, hogy alakzat.

[173] Vö. 1,10,17 — a szerző e megjegyzése a *divisio* (tétel) második részére, a *distributio*ra (felosztás) vonatkozik.

[174] A *frequentatio* (συναθροισμός) rétorikánkban fordul elő először; a későbbi latin rétorikákban *congeries synonymica, enumeratio* és *distributio* néven is szerepel; vö. Quint. 8,4,26; Rutil. 4,12 *(Halm).*

[175] A *constitutio coniecturalis*ról vö. 2,2,3—8,12.

[176] *Caplan* szerint az *expolitio* görög megfelelője: χρεία, mely a rétorikai gyakorlatokban igen fontos szerepet töltött be; különösen az iskolai gyakorlásban. Az *expolitio* mint

alakzat más antik rétorikában nem fordul elő; rendszeres tárgyalását l. *Lausberg* 413—419.

[177] Vö. Arist. Eth. Nic. 1169a 19; Cic. Off. 1,57.

[178] Vö. 4,52,65.

[179] Vö. Plat. Epist. 9,358a.

[180] Vö. 4,18,25.

[181] Vö. 4,45,59—49,62.

[182] Vö. 2,30,47.

[183] Vö. 4,30,41.

[184] Vö. Cic. Phil. 14, 31: *o fortunata mors, quae naturae debita pro patria est potissimum reddita.*

[185] Utalás P. Decius Mus önfeláldozására a latinok elleni harcban, aki mint consul 340-ben egyedül az ellenség sorai közé vágtatott, nagy riadalmat keltve közöttük, s ezzel övéit nagy bátorságra tüzelte; vö. Liv. 8,9. Példáját követte fia P. Decius Mus, vö. Liv. 10,28,12—18.

[186] Vö. 2,18,28; 30,47.

[187] Vö. 1,10,17.

[188] Vö. 4,15,21.

[189] A *similitudo* görög megfelelői: παραβολή, εἰκών, εἰκασία. Vö. Arist. Rhet. 1393b 4 skk.; 1406b; 1410b; Cic. De or. 3,205; Quint. 8,3, 72—81. Az antik hasonlatelméletekhez lásd: *M. H. McCall, Jr.:* Ancient Rhetorical Theories of Simile and Comparison. Cambridge (Massachusetts) 1969. Az antik rétorikák a hasonlatot általában a metafora és a példa mellett tárgyalják. A görög szerzők többnyire a metaforával párosítják, a rómaiak a történeti példával. A görögök a metafora elsőbbségét hangsúlyozzák, a rómaiak a hasonlatét; vö. Arist. Rhet. 1406b; 1410b; Quint. 8,6,8—9. A hasonlatot mint alakzatot a gondolatalakzatok közé sorolják, a metaforát a szóalakzatok közé. E tekintetben sajátos rétorikánk fölfogása: teljesen különböző, egymástól független alakzatnak tekinti a metaforát és a hasonlatot, ezért egymástól elkülönítve tárgyalja őket. A metaforát a 4,34,45-ben írja le, a hasonlatot a 4,45,59—48,61-ben.

[190] A mondat értelmezése vitatott. Általában úgy értelmezik, hogy a Rhet. Her. négyféle hasonlatot ismer, s az egyes hasonlatfajok csak egy funkciót töltenek be, pl. ellentét formájában díszítés, tagadás formájában bizonyítás, rövid hasonlítás formájában világosság, egybevetés formájában szemléltetés céljából. Valószínűbb azonban, hogy minden hasonlatfajta szerepelhet mind a négy funkcióban, s eszerint 16-féle hasonlatot különböztethetünk meg; vö. *R. Berteau:* A propos des variétés de similitudo dans la Rhétorique à Hérennius. Latomus 36 (1977) 471—474.

[191] Gyakori az antikvitásban a stafétafutók hasonlatban való szerepeltetése; vö. Plat. Leg. 776b; Lucr. 2,79: *et quasi cursores vitai lampada tradunt.*

[192] Vö. Xenophón Mem. 4,1,3.

[193] Vö. Cic. Lael. 58.

[194] A rossz énekes hasonló leírása: Xenophón Mem. 1,7,2. Teljesen hasonló esetet találunk Lukianosnál: Euangelos kitharajátékos ugyanígy járt (Adv. indoct. 8—9).

[195] Közmondásos kijelentés a barátságról, vö. *Otto:* Sprichwörter 22. *O. Smith* kimutatja, hogy Aischylos hasonlataiban gyakori jelenség az ún. *fusio*, azaz az

illustrandum és az *illustrans* egybeolvadása, egymásba átcsapása. A *fusio* kétirányú lehet: vagy az illustrans szavai kerülnek át a szövegösszefüggésbe, vagy az illustranduméi az illustransba: Some Observations of the Structure of Imagery in Aeschylos. Classica et Mediaevalia 26 (1965) 10—72. Említésre méltó, hogy rétorikánk szerzője világosan meghatározta ezt a jelenséget, sőt a jó hasonlat egyik fontos követelményének tekintette.

[196] Az *exemplum* görög megfelelője: παράδειγμα. Vö. Rhet. Alex. 1429a 21 skk.; Arist. Rhet. 1393a 25 skk.; Cic. Inv. 1,49; Longin. Subl. 16,2; Quint. 5,11,1—44. Az *exemplum* kapcsolódik a hasonlathoz, de ugyanígy kapcsolatban van a rétorikai szillogizmussal, az enthymémával.

[197] Vö. 4,43,56—44,57 és 4,46,59.

[198] Az *imago* (kép) görög megfelelője: εἰκών. Szerintünk ez nem a παραβολή szinonimája, mint ezt *Volkmann* véli: Rhetorik 445. Inkább arról van szó, hogy olyan rövidhasonlatok külön elnevezése az *imago*, amelyekben a képiség dominál (ugyanúgy, ahogy a görögben is az εἰκών a szemléletes rövidhasonlatot jelenti, a παραβολή a nagyhasonlatot).

[199] A *Galli* nevüket a phrygiai Gallus folyóról kapták; a hagyomány szerint, aki ebből ivott, megőrült; vö. Ovid. Fasti 4,366.

[200] Az *effictio* görög elnevezése: χαρακτηρισμός. Rétorikánk határozott különbséget tesz a külső tulajdonságok leírására szorítkozó *effictio* (személyleírás) és a belső tulajdonságokon alapuló *notatio* (jellemrajz) között.

[201] *Notatio* — ἠθοποιία. Vö. Cic. Part. 65; Quint. 9,2,58: *imitatio morum alienorum, quae* ἠθοποιία *vel, ut alii malunt,* μίμησις *dicitur, iam inter leniores adfectus numerari potest.* Az *effictio* és a *notatio* kedvelt stíluseszköze a komédiának, vö. Ter. Hec. 439—441.

[202] A szegénységet szimbolizáló olcsó agyagedény, melyet Számosz szigetén gyártottak; vö. Plaut. Bacch. 202.

[203] A *sermocination* görög elnevezése: διάλογος. *Lausberg* a *sermocination*ak három típusát különbözteti meg: *a)* dialógus nélküli beszéd, *b)* dialogikus beszéd, *c)* monologikus beszéd (407—411).

[204] A példa témája valószínűleg Sulpicius meggyilkolását írja le; vö. fentebb a 117. jegyzettel.

[205] A *conformatio* görög elnevezése: προσωποποιία; vö. Arist. Rhet. 1411b 31; Cic. Part. 55; Quint. 9,2,31; *Lausberg:* Handbuch 411—413.

[206] A *significatio* görögül ἔμφασις. Vö. Cic. De or. 3,202; Quint. 8,3,83: „Rokon az előbbivel, de szélesebb körű ékessége az előadásnak az ἔμφασις, a nyomatékos, hathatós beszéd, amely mélyebb értelmet kölcsönöz, mint aminőt a szavak önmagukban jeleznek. Két faja van: Az egyik többet sejtet, mint amit mond; a másik olyant is, amit nem mond" (ford.: *Prácser A.*).

[207] A szójáték a *cernere* kettős jelentésén alapul: 'látni' és 'örökséget átvenni'.

[208] L. Appuleius Saturninus demokrata néptribunust 100-ban ölték meg; vö. a 117. jegyzettel.

[209] A *brevitas* (gör. βραχυλογία, συντομία) a legrégibb rétorikákban nem alakzatként szerepel, hanem beszédfajtaként; vö. Rhet. Alex. 1428a 9 skk. Quintilianus (9,3,99)

tagadja, hogy a βραχυλογία alakzat, mégis a 9,3,50-ben úgy tárgyalja, mint az asyndeton egyik válfaját.

[210] Vitatott, hogy kire vonatkozik ez az utalás. *W. Warde Fowler* úgy véli, hogy Sulla 85—84-es hadjáratára utalnak ezek a szavak: CR 29 (1915) 136—137; *F. Muenzer* szerint Makedóniai Fülöp 202—200-as hadjáratáról van szó: Philologus 89 (1934) 215—225; vö. *Calboli:* Rhet. Her. 433—434.

[211] E tömör leírás Marius karrierjét vázolja fel. Marius először 107-ben volt consul, ötödször 101-ben; 100-ban, hatodik consulsága alatt már megingott helyzete, majd 99-ben önkéntes száműzetésbe ment, 88-ban a haza ellenségének nyilvánították, majd 87-ben visszatért és 86-ban hetedszer kapta meg a consulságot; vö. *Caplan* 405.

[212] A *demonstratio* (görögül ἐνάργεια, ὑποτύπωσις, διατύπωσις) egyéb latin elnevezései: *evidentia, illustratio, repraesentatio, rerum sub aspectum subiectio;* vö. Cic. De or. 3,202: *commoratio una in re permultum movet et inlustris explanatio rerumque, quasi gerantur, sub aspectum paene subiectio, quae et in exponenda re plurimum valet et ad inlustrandum id, quod exponitur, et ad amplificandum;* Quint. 4,2,123; 6,2,32. *Kroll* szerint az ἐνάργεια mint alakzat világosan mutatja, hogy a stilisztikát nem lehet palackba zárni (Rhetorik 1110), azaz a szemléletes bemutatást nem lehet az alakzatok közé sorolni. Ez igaz, mégis több antik rétor az alakzatok közé sorolja, s ez azt bizonyítja, hogy a szemléletes előadásmódot igen fontosnak tartották: nagy költői és szónoki erénynek. S hogy rétorikánk az alakzatok közé sorolja, azt a teljesség igényéből magyarázhatjuk, amelyre ő maga is utal: „Gondosan egybegyűjtöttem a stílus felékesítésének minden eszközét" (4,56,69).

[213] Vö. Cic. Verr. 2,5,161: *ipse inflammatus scelere et furore in forum venit; ardebant oculi, toto ex ore crudelitas eminebat.*

[214] Ez a leírás szemléltetheti a szerző Gracchusok iránti tiszteletét és popularis érzületét; vö. *Calboli:* Cornificiana 2, 97 skk.

[215] Philodémos azt mondja, hogy a szónoki művészet nem vezet el a boldogsághoz: Rhet. 1,250 *(Sudhaus).*

[216] Hasonló befejezéssel találkozunk Dion. Halic. Comp. verb. 29,2,142,16 *(Usener—Radermacher).*

NÉVMUTATÓ

(A Rhetorica ad Herenniumban található tulajdonneveket tartalmazza. A három számból álló helymegjelölés a könyvre, a fejezetre és az alfejezetre utal.)

Abydus: 4,54,68
L. Accius: 1,14,24; 2,13,19
Aegyptus: 3,2,2
Aeneas: 4,34,46
Aesopus: 3,21,34
Aethiops: 4,50,63
Africanus (maior): 4,15,22; 25,34; 31,42
Agamemnon: 1,10,17; 3,21,34; 4,34,46
Aiax: 1,11,18; 17,27; 2,19,28
Albenses: 2,28,45
Alexander: 4,30,41
Alexander (Macedo): 4,22,31 *(négyszer)*
Alexandria: 3,2,2
Amphion: 2,27,43
Antonius: 4,5,7
Asia: 4,25,34; 54,68
Athenae: 1,9,14
Athenienses: 4,25,34 *(kétszer)*
Atreus: 4,34,46
Atridae: 3,21,34

Boiscus: 4,3,4
L. Brutus: 4,53,66

C(aius): 1,1,1; 15,25; 2,13,19; 4,13,19; 22,31; 28,38
Caelius: 2,13,19; 4,12,18
Caepio: 1,14,24; Q. 1,12,21 *(háromszor)*; 2,12,17
Capitolinus: 4,32,43
L. Cassius: 4,35,47
Cato: 4,5,7
Ceres: 4,32,43
Chares: 4,6,9
Cimber: 3,21,34
Chrespontes: 2,24,38 *(kétszer)*; 25,39
Clytemestra: 1,10,17; 16,26
Corinthii: 4,27,37
Corinthus: 4,27,37; 53,66
Crassus: 4,2,2; 3,5; 5,7
Curia: 4,21,29

Danai: 4,30,41
Decimus: 3,18,31
Decius: 4,44,57
Domitius: 3,21,34
Drusus: 4,22,31; 34,46
M. Drusus: 2,13,19

Ennius: 2,22,34; 25,39; 4,1,2; 4,7

Falernum: 4,51,64
Fregellae: 4,15,22; 27,37
Fregellani: 4,9,13; 27,37

Galba: 4,5,7
Galli: 1,15,25; 4,24,34; 33,45; 32,43
Gallus e Phrygia: 4,49,62
Gorgia: 4,52,65
Graccus: 4,1,2; 2,2; 34,46; Gaius: 4,22,31, 28,38; Tiberius: 4,22,31; 55,68 *(négyszer)*; Gracci: 4,5,7; 31,42; 54,67
Graeci: 1,1,1; 12,22; 16,26; 2,2,2; 30,47; 3,23,38; 4,1,1; 7,10; 32,43; nomina Graeca: 4,7,10; Graece appellatur: 1,4,6
Graecia: 4,25,34 *(kétszer)*; 32,43 *(kétszer)*

Hannibal: 3,2,2
Hellespontus: 4,54,68
C. Herennius: 1,1,1; 2,1,1; 4,1,1; 56,69
Hippolytus: 4,34,46
Hispanus: 4,33,45 *(kétszer)*

Iovis templum: 4,55,68 *(kétszer)*
Iphigenia: 3,21,34
Itali: 4,32,43
Italia: 3,2,2 *(kétszer)*; 4,14,20; 15,22; 32,43 *(kétszer)*; 33,45; 34,45
Italicum bellum: 3,2,2 *(kétszer)*
Sex. Iulius: 2,13,19

Kartaginienses: 4,14,20; 27,37
Kartago: 3,2,2 *(kétszer)*; 4,13,19; 27,37; 32,43 *(kétszer)*; 53,66

L. Labeo: 4,27,37
Ladas: 4,3,4
C. Laelius: 4,5,7; 13,19
Latinitas: 4,12,17 *(kétszer)*
Latinus: 4,12,17
Lemnus: 4,54,68
Libanus: 4,50,63
Liber: 4,32,43
Lucilius: 2,13,19
L(ucius): 1,12,21; 2,13,19; 4,27,37; 35,47; 53,66
Lysippus: 4,6,9 *(kétszer)*

Macedo: 4,22,31
Macedones: 4,22,31; 25,34; 32,43
Malleolus: 1,13,23 *(kétszer)*
Marcii Reges: 3,21,34
M(arcus): 2,13,19
Mars: 4,32,43
Megara: 1,9,14
Menelaus: 3,21,34
P. Mucius: 2,13,19
Myronium caput: 4,6,9

Neptuniae lacunae: 4,10,15
Numantia: 4,13,19; 27,37; 53,66
Numantini: 4,27,37

Oceanus: 4,22,31
Olympia: 4,3,4
Orestes: 1,10,17; 15,25; 16,26 *(háromszor)*

Pacuvianae tragoediae: 4,4,7
Pacuvius: 2,23,36 *(kétszer)*; 24,37; 27,43
Palamedes: 2,19,28
Pennenses: 2,28,45
Philocteta: 4,30,41
Phrygia: 4,49,62
Plagioxiphus: 4,31,42
Plautus: 2,23,35
Poeni: 4,13,19
Poenus: 3,5,8; 4,33,45
Polycletium pectus: 4,6,9
C. Popilius: 1,15,25
Porcina: 4,5,7
Praxiteles: 4,6,9
Prometheus: 4,6,9
P(ublius): 1,15,25; 2,13,19

Q(uintus): 1,12,21; 2,12,17
Quirites: 2,25,40; 4,22,30; 36,48; 37,49; 39,51

Reges Marcii: 3,21,34
Roma: 4,21,29
Romanus populus: 2,28,45; 4,13,19 *(kétszer)*; 14,20

Samia: 4,51,64
Sannio: 4,50,63; 51,64
L. Saturninus: 1,12,21 *(kétszer)*; 4,22,31; 54,67
Scipio (Aemilianus): 3,2,2; 4,5,7; 13,19; 32,43
Sex(tus): 2,13,19
Simo: 1,9,14
Sosia: 4,50,63
Spartiatae: 4,25,34 *(kétszer)*
P. Sulpicius: 1,15,25; 2,28,45; 4,22,31

Tarpeius: 4,32,43
Terentia: 1,12,20
Teucer: 1,11,18
Thasus: 4,54,68
Thebani: 4,25,34 *(kétszer)*
Tiberius: 4,22,31; 55,68
Transalpinus: 4,32,43; 33,45
Triptolemus: 4,6,9
Troia: 4,30,41 *(kétszer)*
Tullus: 1,12,20
Tusculanum: 4,50,63

Vestini: 2,28,45
Viminacium: 4,54,68
Ulixes: 1,11,18; 2,19,28; 19,30

Zethus: 2,27,43

TÁRGYMUTATÓ

a Rhetorica ad Herennium magyar szövegéhez

(A három számból álló helymegjelölés a könyvre, a fejezetre és az alfejezetre utal.)

adnominatio: 4,21,29—23,32
alkalom: 2,4,7
allegória: 4,34,46
alliteráció (mint szerkesztési hiba): 4,12,17
általános érv: 2,7,9; 2,17,26; 2,30,47—48
amphibolia: 2,11,16
anafora: 4,13,19
anyaggyűjtés: 3,8,15
áthárítás: 1,15,25; 2,12,18; 2,15,22
átmenet: 4,26,35

barbarismus: 4,12,17
bátorság: 3,2,3; 3,3,5
befejezés: 1,3,4; 2,30,47
bemutató beszéd: 1,2,2; 3,6,10
beszéltetés: 4,52,65
bevezetés: 1,3,4; (közvetlen): 1,4,6
bizonyítás: 1,3,4; 2,5,8
bizonyíték: 2,7,11
biztonság: 3,2,3

cáfolás: 1,3,4

dicséret: 3,6,10; 3,7,13
dicséretes: 3,4,7

egyszerű stílusnem: 4,10,14
elbeszélés: 1,3,4; 1,8,12
elidőzés: 4,45,58
elkülönítés: 4,27,37
ellentét: (mint szóalakzat): 4,15,21; (mint gondolatalakzat): 4,45,58
ellentéten alapuló következtetés: 4,18,25
ellentmondó törvény: 1,10,15; 11,19
elmélet: 1,1,1; 1,2,3

elnevezés: 2,28,45
elnézés: 1,14,24; 2,16,23
előadásmód: 3,11,19
előadói készség: 1,2,3
elrendezés: 3,9,16; (bizonyításban és cáfolásban): 3,9,18
emfázis: 4,53,67
emlékezőtehetség: 1,2,3; 3,16,28
epifora: 4,13,19
erény: 3,3,6
értelmezés: 1,11,19; (mint alakzat): 4,28,38
érvelés: 2,18,27

feddés: 3,7,13
félbeszakítás: 4,30,41
felcserélés: 4,28,39
felkiáltás: 4,15,22
felosztás: 1,10,17; (mint alakzat): 4,40,52
fennkölt hangnem: 3,13,24
fennkölt stílusnem: 4,8,11—12
fenség: 4,13,18
filozófia: 1,1,1; 4,56,69
finomítás: 4,42,54—44,58
fokozás: 2,30,47; (mint alakzat): 4,25,34
főérv: 1,16,26
független jogosságon alapuló ügyállás: 2,13,19

gondolatalakzat: 4,13,18
görögök rétorikaelmélete: 4,7,10
görög rétorikaszerzők: 4,1,1
görög szerzők: 1,1,1
gradáció: 4,25,34

gyakorlás: 1,2,3
gyakorlat: 1,1,1

halmozás: 4,40,52
hangerő: 3,12,21
hanghajlékonyság: 3,13,23
hanghordozás: 3,11,19—20
hasonlat: 4,45,59—48,61
hasznosság: 3,2,3

hely: 2,4,6
helyes: 3,2,3
helyesbítés: 4,16,36
helyszín (a memóriafejlesztésben): 3,16,29; 3,19,31—32
hiátus (magánhangzótorlódás): 4,12,18
hibák a stílusnemek alkalmazásában: 4,10,15—11,16
hibás díszítés: 2,29,46
hibás érvelés: 2,20,31
hibás indoklás: 2,23,35
hibás indoklásbizonyítás: 2,24,38
hibás tétel: 2,20,32
homoioptóton: 4,20,28
homoioteleuton: 4,20,28
hozzákapcsolás: 4,27,38
hyperbaton: 4,32,44; (mint szerkesztési hiba): 4,12,18

időpont: 2,4,7; 5,8
időtartam: 2,4,7
igazság (és jó): 2,13,20
igazságosság: 3,2,3; 3,4
indíték: 2,2,3
indok: 1,16,26
ismétlés (mint szerkesztési hiba): 4,12,18
isokólon: 4,20,27
ítélet tárgya (krinomenon): 1,16,26; 17,27

jellemrajz: 4,50,63—51,65
jogosságon alapuló ügyállás: 1,14,24

képek (a memóriafejlesztésben): 3,16,29; 20,33
képes hasonlat: 4,49,62
képzavar: 4,33,45
kérdés: 4,15,22
kételkedés: 4,29,40
kétértelmű (szöveg): 2,11,16
kétértelműség: 1,12,20
kettőzés: 4,28,38
kifejlesztett emlékezőtehetség: 3,16,28
kifogás: 1,12,22
kínvallatás: 2,7,10

kizárás 2,4,6; (mint alakzat): 4,29,40
kólon: 4,19,26
komma: 4,19,26
körmondat: 4,19,27
körülírás: 4,32,43
körülmény: 2,4,6
kötőszóelhagyás: 4,30,41
következmény: 2,5,8
következtetés: 4,30,41
következtetésen alapuló ügy: 2,2,3
következtetésen alapuló ügyállás: 1,11,18
közepes stílusnem: 4,8,11; 9,13
közvetett megközelítés (bevezetés): 1,6,9
közvetlen bevezetés: 1,7,11
külső körülmények: 3,6,10; 7,13

latinosság: 4,12,17
legtökéletesebb érvelés: 2,18,28
leírás: 4,39,51
lelki adottság: 3,6,10
litotész: 4,38,50

megengedés: 4,29,39
megerősítés: 2,6,9
meghatározás: 1,12,21; 2,12,17; 4,25,35
megkövetés: 2,17,25
megszemélyesítés: 4,53,66
mellőzés: 4,27,37
mérlegelés: 1,15,25; 2,14,21
metafora: 4,34,45
metonímia: 4,32,43
mértékletesség: 3,3,5
mnémotechnika: 3,17,30

neologizmus: 4,31,42
névcsere: 4,31,42

okoskodás: 1,12,17; (a vita alapja): 1,13,23; (alakzat): 4,16,23
okosság: 3,2,3; 3,4

önigazolás: 1,14,24
összehasonlítás: 2,28,45
összekapcsolás: 4,27,38

példa: 4,49,62
példák alkalmazása: 4,1,1—7,4
precedens: 2,13,19

rétorika elsajátítása: 4,56,69
rímelés (mint szerkesztési hiba): 4,12,18
rövidség (az elbeszélésben): 1,9,14

sajátos érv: 2,6,9
soloecismus: 4,12,17
sorrend: 3,17,30
stílusérzék: 1,2,3
stíluskövetelmények (-erények): 4,12,17
stílusnemek: 4,8,11
subiectio: 4,23,33
symploké: 4,14,20
synekdoché: 4,33,44

szabadosság: 4,36,48—37,50
szánalomkeltés: 2,31,50
szándék: 2,10,14
személyleírás: 4,49,63
szemléletesség: 4,55,68—69
szentencia: 4,17,24
szerkesztettség: 4,12,18
szerkesztőképesség: 1,2,3
szerződés: 2,13,20
szétosztás: 4,35,47
szóalakzat: 4,13,18
szóbeszéd: 2,8,12
szokás: 2,13,19
szónok (feladata): 1,2,2
szónok (képességei): 1,2,3
szónoklattan: 1,1,1
szó szerinti tanulás: 3,24,39
szöveg: 1,11,19; 2,9,13

találékonyság: 1,2,3; 3,4
tanácsadó beszéd: 1,2,2; 3,2,2
tanár feladata: 3,23,39
tanítás: 3,16,29
tanú: 2,7,9
társalgó hangnem: 3,13,23
tehetség: 3,16,29

természet: 3,22,36
természetes emlékezőtehetség: 3,16,28
természetjog: 2,13,19
testi adottság: 3,6,10; 3,7,14
testmozgás: 3,15,26—27
tétel: 1,3,4; 10,17
tisztesség: 3,2,3
tömörség: 4,54,68
törvény: 2,13,19
törvényen alapuló ügyállás: 1,11,19
törvényszéki beszéd: 1,2,2
törvényszéki ügy: 2,1,1
traductio: 4,14,20
trópusok (mint jelentésátvitelen alapuló alakzatok): 4,31,42
tudomány: 3,22,36
túlzás: 4,33,44

utánzás: 1,2,3

ügyállás: 1,11,18
ügy természete: 1,3,5

választékosság: 4,12,17
valószínűség (az elbeszélésben): 1,9,16
világosság (az elbeszélésben): 1,9,15; (mint stíluserény): 4,12,17
vitázó hangnem: 3,13,23

TARTALOMJEGYZÉK

A. C. Herenniusnak ajánlott rétorika alapkérdései 5
Didaktikus jellege: a példák 5
Keletkezésének ideje 18
Cicero szerzőségének kérdése 22
Cornificius szerzősége 34
A mű utóélete 49

A kézirati hagyomány és a fontosabb kiadások 60

Appendix critica 62

A C. Herenniusnak ajánlott rétorika felépítése 65

Rhetorica ad C. Herennium 67
A C. Herenniusnak ajánlott rétorika 67

Liber primus 68
Első könyv 69

Liber secundus 96
Második könyv 97

Liber tertius 152
Harmadik könyv 153

Liber quartus 194
Negyedik könyv 195

Jegyzetek az első könyvhöz 293

Jegyzetek a második könyvhöz 298

Jegyzetek a harmadik könyvhöz 302

Jegyzetek a negyedik könyvhöz 306

Névmutató 323

Tárgymutató 325

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Felelős szerkesztő: Deli Árpád
Műszaki szerkesztő: Keresztes Júlia
Terjedelem: 20,75 (A/5) ív — HU ISSN 0072-5021
87.16394 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat — Felelős vezető: Hazai György

Az
Akadémiai Kiadó
gondozásában jelent meg

ADAMIK TAMÁS
MARTIALIS ÉS KÖLTÉSZETE

Apolló Könyvtár 10.

243 oldal • 13×19 cm
Ára fűzve 24,— Ft

STATIUS, PUBLIUS PAPINIUS
SILVAE — ERDŐK

Görög és latin írók —
Scriptores Graeci et Latini 16

Szerkesztette Muraközy Gyula

397 oldal • 14×21 cm
Ára kötve 76,— Ft

CASTIGLIONE LÁSZLÓ
AZ ÓKOR NAGYJAI

4. változatlan kiadás

441 oldal, 160 fényképtábla
17×25 cm
Ára kötve 112,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Ára: 90,— Ft

ISBN 963 05 4513 6